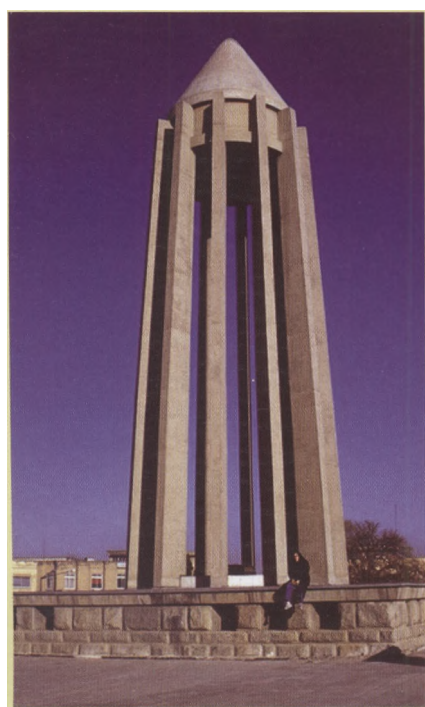

ВСЕ
7-8
СВІТ' 15

журнал
іноземної
літератури

ВОСВІТ'15

журнал
іноземної
літератури

7-8
(1039-1040)

ВИХОДИТЬ
3 СІЧНЯ 1925 р.

VSESVIT-REVIEW OF WORLD LITERATURE

НЕЗАЛЕЖНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ.

ВИДАЄ ТОВ «ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ» У КИЄВІ

Ел. пошта: vsesvit.vsesvit@gmail.com
vsesvit.journal@gmail.com

www.vsesvit-journal.com

З М І С Т

Nota Bene. Мова Заходу і мова Сходу.....	3
НЕКРОЛОГ. Не стало Ніни Харчук	6

ПОЕЗІЯ

МАРК СМІТ (США). Слем–вірші.	9
ЛУЇС ДЕ ГОНГОРА (ІСПАНІЯ). Пам'ять про смерть і пекло... ..	17

ПРОЗА

РИЧАРД БАХ (США). Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон. Роман.	27
БРАЖНИК СТАНІСЛАВ. (Ізраїль). Добірка оповідань.	45
СПЕЦІАЛЬНИЙ БЛОК ЛІТЕРАТУРИ КАРАБАХУ.	
АШОТ БЕГЛАРЯН. Повісті «Зоряний хлопчик», «Просто герої»	73
БОГДАН СУШИНСЬКИЙ (Україна). Шабля, освячена Римом. Історичний роман. Закінчення.	125
ЕДІТ ВОРТОН (США). Римська лихоманка. Оповідання.....	200
ГОВАРД ФІЛІПС ЛАВКРАФТ (США). Немезіда. Ньярлатхотеп. Той, що в п'їтмі сидить. Оповідання.	209

ПИСЬМЕННИК. ЛІТЕРАТУРА. ЖИТТЯ

«ЩО ЄВРОПЕЙЦІ ДУМАЮТЬ ПРО УКРАЇНУ?». Результати опитування. ...	229
НАТАЛІЯ ОВЧАРЕНКО. Проекція «Americanite» у квебекській літературі мігрантів.....	233
МИХАЙЛО КАЛІНІЧЕНКО. Генрі Дейвід Торо, людських душ ловець	243
ДМИТРО ДРОЗДОВСЬКИЙ. Зовнішня гуманітарна політика: стратегія Мінкульту.	251
ЕДГАР АЛЛАН ПО. Фрагменти епістолярію. Закінчення.	256
СЕРГІЙ ТАРАДАЙКО. Інша філософія. Тертуліан. Закінчення.	276
ІННА ПАРХОМЕНКО. Іран – країна Краси	285

ВОЛОДИМИР СКРИНЕЧКО. **Український дім Ференца Ліста** 293
НОВИНИ КУЛЬТУРИ 299

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ЕДВАРД ГОУК (США). **Найкращий зоопарк. Оповідання** 302

На обкладинці:

- Ст. 1 – олійне полотно «Після шторму. Чайки у призахідному сонці» сучасного художника з Багамських островів Патрика Ремінга (Patrick Rahming).
Ст. 2 – площа і мечеть Імама в Ісфахані; мавзолей видатного вченого Авіценни (Ібн Сіні); могила В. Городецького на християнському цвинтарі Дулаб у Тегерані.
Ст. 4 – руїни Персеполя – давньої столиці персів часів Імперії Ахеменідів 5 ст. до н. е.; мавзолей видатного поета Гафіза у Ширазі; суперсучасний проект фондової біржі у Тегерані (зараз на стадії будівництва). (Всі іранські світлинні – до статті І. Пархоменко «Іран – країна краси» (с. 285).

МІЖНАРОДНА РАДА ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»:

**Борис Акунін (Російська Федерація),
Гаролд Блум (США),
Мрідула Гош (Індія),
Петер Естергазі (Угорщина),
Стівен Комарницький (Великобританія),
Марйо Варгас Льюса (Перу),
Кнуте Скуеніекс (Латвія),
Олжас Сулейменов (Казахстан)**

Представник «Всесвіту» у Великій Британії – Світлана Барнс
Svitlana Barnes, S. Barnes Media Ltd, Cambridge, UK. Email: sbarnes@sbarnesmedia.com

Видано у співробітництві з

БЛАГОДІЙНИМ ФОНДОМ ЗАХИСТУ І РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

CHARITABLE FOUNDATION FOR THE SUPPORT AND
DEVELOPMENT OF CREATIVE TRANSLATION IN UKRAINE

Шеф-редактор Юрій Микитенко
Редактор-консультант Олег Микитенко
Головний редактор Дмитро Дроздовський
Відповідальний секретар Ніна Харчук

Редакційна колегія:

Юрій Андрухович, Іван Бондаренко, Наталія Висоцька, Людмила Грицик, Іван Дзюба, Дмитро Дроздовський, Роксолана Зорівчак, Сергій Квіт, Юрій Кочубей, Роман Лубківський, Олег Микитенко, Юрій Микитенко, Володимир Моренець, Дмитро Наливайко, Марина Новикова, Дмитро Павличко, Оксана Пахльовська (Україна—Італія), Олександр Пронкевич, Микола Рябчук, Роман Сенькусь (Канада), Вадим Скуратівський, Максим Стріха, Лесь Танюк, Рорі Фіннін (Великобританія), Ніна Харчук, Борис Шалагінов

Редакція: Зінаїда Настенко (*гол. бухгалтер*), Любов Тютюнник (*коректор*),
Михайло Іванов (*комп'ютерний набір, дизайн, верстка*),
Адміністратор сайту та веб-дизайнер – Антон Лесик,
координатор у соціальних мережах – Ростислав Камерістов.

ДМИТРО ДРОЗДОВСЬКИЙ,
 головний редактор журналу «Всесвіт»,
 кандидат філологічних наук,
 науковий співробітник відділу світової літератури
 Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

МОВА ЗАХОДУ І МОВА СХОДУ

У липні на британському каналі BBC було представлено проект «Global Questions», який розпочався саме програмою з Києва. Програму «Ukraine: at a Crossroad» для BBC World News і BBC World Service було відзнято 1 липня в київському Мистецькому Арсеналі. Спікери цього імпровізованого «круглого столу», в якому і я взяв участь як глядач, відповідали на запитання аудиторії. Відповідали «без підготовки» й одразу англійською мовою. Традиційно в дусі «концепції балансу інтересів» організатори Бі-Бі-Сі запросили представників різних політичних груп: серед гостей були Наталія Ярьсько – міністр фінансів, Юлія Львовчкіна – депутат від «Опозиційного блоку», Євгеній Уткін – бізнесмен, Сума Чакрабарті – президент Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Наталія Гуменюк – голова Громадське.ТВ. Уже під час зйомок цього проекту мене не полишала одна думка: ще два роки тому ми й подумати не могли, що українська держава нарешті матиме урядовців, які зможуть говорити із Заходом однією мовою. Вразила також і аудиторія, яка вільно сприймала англійську мову як нормальну робочу мову цивілізованих людей. Раніше здавалося, що запис такої програми можливий лише в Києво-Могилянській академії, де англійська від першого дня є другою робочою мовою. Нарешті, розмова англійською починає сприйматися як звичне явище сучасного світу, в який «увімкнено» Україну.

Безперечно, Наталія Ярьсько, для якої американська англійська є рідною, була на висоті й викликала захоплення в аудиторії. Вона говорила впевнено

і переконливо, послуговуючись мовою фактів і конкретною статистикою. Без манірності, лукавства, агресії. Говорила і слухала, погоджувалася і з колегами, і з опонентами. Відчувалося, що вона справді прагне співпереживати проблеми, дієво співчувати, прагне зробити все на державному рівні, аби захистити тих, хто став жертвою воєнної агресії. Попри всю можливу критику нинішнього Міністерства фінансів, треба віддати належне, що його очолює людина, яка перевела всю документацію в електронний формат і яка сама мислить категоріями, на щастя, неукраїнськими, а отже, далекими від корупції та підкилимних ігор. Щоправда, є диктат МВФ, але це тема для іншої розмови. Без підтримки МВФ українська фінансова та економічна система може справді зазнати технічного дефолту.

Пані міністр говорила тією мовою, яка зрозуміла західним політикам і яка не містить у собі нічого, що можна назвати імітаційним. Протягом двадцяти п'яти років мова української політики була мовою вивертів, спекуляцій і часто — неправди. І ось нарешті в українському уряді з'явився міністр, яка «думає» мовою фахівців англосаксонського світу, але з українським серцем. Певен, більшість погодиться зі мною, що подеколи виступи наших українських політиків неможливо перекласти англійською — ці виступи наділені особливим «риторичним потенціалом», коли нібито читаєш речення, але водночас розумієш, що в них немає «теми» і «реми», немає смислового ядра, а є лише плетіння слівес. Британський глядач або слухач (записана і радіоверсія програми: <http://www.bbc.co.uk/programmes/r02w8y90>), якщо не знатиме, хто перед ним, буде певен, що говорить, скажімо, Сенатор США, представник держдепартаменту, у будь-якому разі, говорить не політик з України. Зауважу: Україні довелося пережити Революцію Гідності та увійти в війну з Росією, аби нарешті заговорити зі світом однією мовою, не приховуючи проблем, відповідаючи чесно і перепрошуючи за те, що сьогодні стільком верстам в Україні доводиться зазнавати наслідків небезпечної політики політичних режимів. На жаль, російська мова як мова міжнародна не гарантує сьогодні входження у цивілізований світ. Україна між цей час перебувала в орбіті Росії, прагнучи навіть розмовляти російською мовою. Проте що з цього вийшло, ми знаємо. Мова російського світу не знає милосердя і не знає, що таке закон, який працює заради людини незалежно від її політичних поглядів чи здатності до «лизоблюдства».

Демократична модель управління державою передбачає одну просту істину, про яку мені нагадав один колега — професор теорії комунікації з Університету Айови Джон Дарем Пітерс. Демократія тримається на критиці, а не на схваленні. В Україні та в нашій політиці десятиліттями панував рабський одобрямс, коли кожен чиновник на своєму найменшому місці прагнув догодити більшому чиновникові. В українській політиці довгий час панувала фікція та імітація.

Коли дивився передачу, мені чомусь пригадався фільм «Дитина 44» (або в іншому перекладі «Номер 44») режисера Даніеля Еспіносі. На початку стрічки показано цікавий момент, коли над Рейхстагом уже вивішують червоний радянський стяг — на знак перемоги над нацистською Німеччиною. Раптом фотограф, якому випало зробити історичний знімок, каже, щоб солдат приховав годинники, якими рясно обвішана його рука. Це годинники—

«трофеї», яких занадто багато на одній руці визволителя. До речі, фільм «Дитина 44» був заборонений (ось і приклад «мови Сходу») для показу в Росії (на жаль, і в Україні, бо наша кіноіндустрія іще багато в чому керується смаками Москви, бо антиросійськість цього продукту не означає, що його треба зняти з показу і у нас), який мав відбутися 16 квітня цього року. На допрем'єрному показі представники Міністерства культури РФ зробили вирок–присуд, що фільм паплюжить історію і є антиросійською пропагандою. Хіба можна писати англійською мовою, що це Сталін влаштував Голодомор в Україні і що це саме він убиває 25 000 осіб щоденно? Чи можна писати на екрані, що голодні діти з'їдають своїх слабших однокласників? Росія й досі патологічно–ненормально ставиться до радянського спадку, часом прирівнюючи сучасне російське і радянське. Росія не дистанціюється і не ревізує гріхів минулого, вважаючи себе визволителем, який може знімати трофеї з будь–кого.

Росія й досі боїться правди. І фільм, який є спільним проектом Великої Британії, США, Чехії та Румунії, не може бути показаний у Росії, країні яка не навчилася говорити однією мовою із цивілізованими Західним світом. Мова західної демократії — це відвертість, а не цинізм, логічність аргументації, добірка фактів і статистики, прагнення встановити істину, а не заховатися за муром, продукуючи тонни неправди. Олег Табаков — чергова жертва і приклад морального падіння в імперії «правди». Від «Кота Матроскіна» він «еволюціонував» у бік жалюгідного морального перевертня — свого блискуче зіграного кіногероя Іллю Ілліча Обломова.

Але програма на ВВС показала світові, що в Україні таки щось змінилося. Щось фундаментальне і цивілізаційно значуще. Україна може говорити із Заходом спільною мовою.

Цілком нормально — читати твори в оригіналі, говорити зі світом єдиною мовою. Проте поряд із цим важливо не забувати про підтримку української мови, яка є ретранслятором світових цінностей для українців. Усі 90 років наш журнал стояв за якнайглибше вивчення іноземних мов і за збереження української мови. Нарешті українська держава починає реалізовувати ці дві фундаментальні стратегії, без яких побудова вільного, відкритого, демократичного і правового суспільства неможлива.

«Всесвіт»

НЕ СТАЛО НІНИ ХАРЧУК

Редакція журналу «Всесвіт» із глибоким сумом сповіщає, що 6 липня внаслідок інсульту не стало відповідального секретаря журналу, полум'яної патріотки, заслуженої журналістки України Ніни Феодосіївни Харчук, і висловлює глибоке співчуття родині небіжчиці, її друзям і колегам.

ХАРЧУК НІНА ФЕОДОСІЇВНА – народилася 11 січня 1948 (м. Березани, Тернопільська обл.) – відійшла у вічність 06 липня 2015 р. (м. Боярка, Київська обл.). Серед головних віх її професійної кар'єри: відповідальний секретар і член редколегії журналу «Всесвіт» (2008–2015), заступник головного редактора тижневика «Влада і політика» (1999–2001), член редколегії журналу «Ukraine – Україна» (1999–2015). Українка, батько Харчук Феодосій Іванович (1904–1984); мати Ганна Макарівна (1910–2000). Чоловік Анатолій Павлович (1939–2014) – працював заступником головного лікаря Боярського дитячого санаторію «Барвінок»; дочка Ганна (1971) – була керівником агенції «Рух-прес», тепер – редактор газети «Боярка-Інфо». Ніна Феодосіївна отримала вищу освіту в Київському університеті ім. Т.Шевченка на філологічному факультеті (1972) за фахом «Українська мова і література». Наступні шаблі її кар'єри – молодший редактор редакції літератури для художньої самодіяльності видавництва «Мистецтво», літературний редактор, завідувач відділу редакції журналу «Образотворче мистецтво». З 1989 до 19995 – завідувач наукової редакції «Мистецтво України» у видавництві «Українська енциклопедія». У 1995–1998 рр. – парламентський оглядач газети «Час-Тіме». 1998–1999 – завідувач відділу політики газети «Час»; парламентський кореспондент «Рух-прес». У 1999–2000 – оглядач, спецкор газет «Столиця» і «Хрещатик». З 1990 р. – депутат Боярської міськради, голова. постійної комісії з питань регламен-

ту, депутатської діяльності та етики (5-ти скликань). Член Народного Руху України (1989–1999), член Центрального проводу НРУ (1997–1998). Заслужений журналіст України (1998) – за рекомендацією В'ячеслава Чорновола. Кандидат у майстри спорту з мотоспорту (1975). Член Спілки художників України як мистецтвознавець (з 1984). Має понад 400 публікацій. Автор і упорядник краєзнавчого збірника «Боярка» (1999). Представлена в Адміністрацію Президента України до нагородження Державною нагородою – Орденом «За заслуги» III ст. (липень 2015 р.).

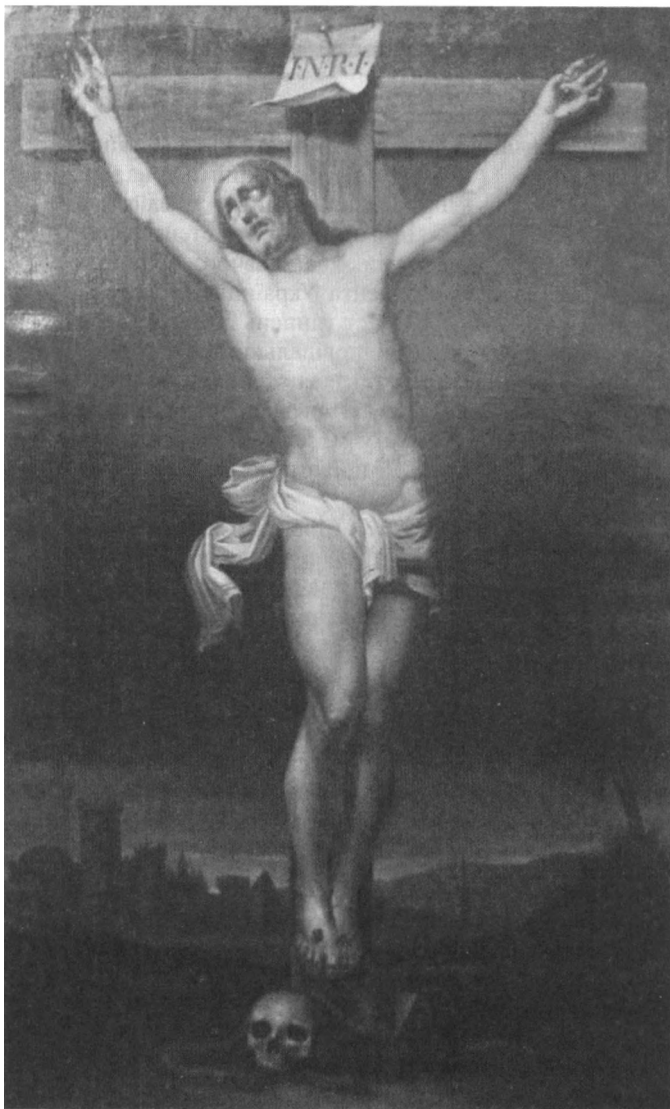
Отже, у 2008 – 2015 рр. Ніна Феодосіївна працювала відповідальним секретарем журналу світової літератури «Всесвіт», зокрема представляла журнал на важливих міжнародних форумах: трьох традиційних «Всесвітянських читаннях» у Кембриджському університеті (Велика Британія), також у м. Баку (Азербайджан) та м. Єревані (Вірменія). Підступна хвороба завадила їй поїхати до Кембриджу й нинішнього року.

Останніми роками Ніна Феодосіївна активно вивчала мистецтво художнього перекладу, талановито перекладаючи українською мовою низку творів для вірменського й азербайджанського спецномерів. За свої переклади отримала державну нагороду Вірменії – Золоту медаль Міністерства культури Республіки Вірменія.

Для колег–всесвітян наша незабутня Ніна була кимось значно більшим і вищим, ніж просто «колегою» чи «товаришем по роботі». Вона у найточнішому розумінні цього слова була тим, кого називають душею колективу, його серцем і совістю. Тому втрата її, така невчасна і трагічна, досі нам вижається втратою. Здається, ось вона поруч нас, вдивляється своїм пильним і добрим оком, і, здається, тоненькі зморшки біля її уст ось–ось перетворяться на її добрий і веселий усміх: –Зрас–туй–те! – привітається Ніна своїм «боярським діалектом»... Доводиться відповідати: – «Прощай, друже, і прости! Земля Тобі пухом і Царство Небесне».

Редакція журналу

*Висіти на хресті,
коли
тернини
В чоло вп'ялись і
нівечать қати,
Прийняти муқи
ці, щоб нас
спасти, –
Ось подвиг
видатний в ім'я
людини.*

*(Луїс де Гонгора,
«На народження
Господа нашого
Ісуса Христа»,
з ісп. пер. С. Борщевський)*

МАРК СМІТТ

(1949 р.н., США)

Слем-вірші

*Перекладацький проект VERВація
З англійської переклали
Тетяна Родіонова, Юлія Дідоха,
Вікторія Алієва, Роман Андрійчук,
Крістіна Горюнова*

*Оформлення виконав
Кирило Панкратов.*

Пригорни¹

Як хочеш пригорнути,
Пригорни.
Як хочеш відштовхнути,
Відштовхни.
Як хочеш прокричати,
Прокричи.
Тож пригорни, відштовхни, прокричи
Це зараз.

Як хочеш залишити,
Залиши.
Як хочеш полюбити,
Полюби.
Як хочеш захистити,
Захисти.
Тож залиши, полюби, захисти
Це зараз.

Як хочеш вижати,
Вижми.
Як хочеш вилити,
Вилий.
Як хочеш сказати світові,
Що ти можеш бути більшим,
Аніж він очікує,
Аніж він дозволив тобі бути,

То будь, скажи, вилий,
Вижми усе із кожної миті життя.
Зроби джем, джаз, джайв, дійство,
Чародійство, що є твоє єство.

Спробуй сягнути місяця!
Не дай зорям згаснути в тобі.

Бо зараз — це все, що є,
Все, що було і буде.

Тож пригорни, відштовхни, прокричи
Це зараз!

Батьківське пальто²

Я ношу батьківське пальто.
Він помер. Я його не любив,
Але ношу це пальто.

Я ношу пальто свого батька,
Який помер. Я його не любив,
Але все ж таки ношу це пальто.

Якийсь шмаркач спинив мене на вулиці
І запитав:

¹ Перекладено за: http://www.slampapi.com/new_site/poems/kiss_it.htm

² Перекладено за: http://www.slampapi.com/new_site/poems/fathers_coat.htm

«Звідки у тебе таке пальто?»

Я відповів: це мого батька,
Якого вже нема, не стало.
І той замовк.

Не думайте,
Я не пишаюсь своїм батьком.
Я його не любив.
Він був недалекоим.

Багато речей він міг би зробити.
Зрозуміти більше, аніж зрозумів.

Це пальто пасувало йому.
А тепер пасує мені.
Я не любив його,
Але ношу це пальто.

Ми часто хизуємось один перед одним
Лахами, що самі собі зшили.
Іноді затягуємо краватки,
Іноді чіпляємо на себе дорогі ярлики.
Іноді не впізнаємо самих себе
В одежах, про які навіть і не мріяли.

Я ношу батьківське пальто,
І мені здається,
Що саме так ми
І представляємось один одному –
У пальтах,
які нам дістались.

Хлопча³

Був дощ...
... Був грім...
І електростатичні нитки
Знову і знову
Пронизували сіру темряву,
Яка ширилася небом.
Була висока блакить...
... сонце.
Павукові кроки.
Ринва в промінні.

Краплі дощу
На потрісканій фарбі.
Був місяць,
Що потопав у вікні.
І віконниці грюкали
Від шаленого вітру.
Здіймались фіранки,
Білі й прозорі,
Закрутившись у вихорі,
В танці дощу.
Був крик,
Що лунав серед ночі.
Німий крик,
Що лунав у думках.
Було чутно кроки.
Хтось наближався.
Ніхто б не почув.
Ніхто б не переймався.
Він був хлопчачим.
Біг він від батька.
Він був батьком.
Біг він до сина.
Вони були миттю,
Що застигла на фото,
Що застигла у світлі,
Що застигла у русі.
Ось зелена галявина
У променях сонця.
Царство зелене,
Де стежки є кордонами.
Ось він біжить
По килиму з листя,
Листя багряного,
Листя осіннього.
Обличчям до сонця,
Біжить доріжками,
Назустріч світлу,
Назустріч саяву.
Обличчя це ясне,
Жовтня обличчя,
Біжить, обганяючи
Бабине літо.
Ось вранці листя
Памороззю вкрилось.
Скрутилось на сонці.
Скрутилось в тумані.

³ Перекладено за: http://www.slampapi.com/new_site/poems/small_boy.htm

Ось шати розшиті,
Сніжні одежі
Спадають на нього,
Пронизують душу.
Він був хлопчачим.
Біг він від батька.
Він був батьком.
Біг він до сина.
Вони були миттю,
Що застигла на фото,

Що застигла у світлі,
Що застигла у русі.
Був дощ.
Був грім.
Була блискавка,
Що розкrojла небо.
Була висока блакить...
Було сонце...
І високо в небі
Кружляють зірки.

Я хотів бути⁴

Я хотів бути стількома речами,
Більшими за мене.
Високою кам'яною вежею.
Спритно зав'язаним шнурком.
Добре розмазаним,
Аж до хлібних краєчків, варенням.
Я хотів бути таким хорошим.
Посмішкою у всіх на обличчях.
Складеними руками. Прибраним столом.
Всіма числами,
Ідеально доданими
Циферка до циферки.
Я хотів захищати слабких
Від покидьків.
Тримати удар. Давати відсіч.
Я хотів чинити правильно.
Не плюватися серед вулиці.
Відшкрябувати пережовані «секретики»,
Що ховають під стільцями.
Діставати з повітря тупі смішки,
Які ширяють повсюди.
Я хотів стати на астероїд,
Розкрутити величезний ланцюг
І спіймати на гачок
Серце Всесвіту.
І любити...
Все, що я хотів,
Коли я хотів,
Як я хотів...
Я хотів вловити Первинний Зв'язок.

⁴ Перекладено за: http://www.slampapi.com/new_site/poems/i_wanted_to_be.htm

І що ж сталось?
Що сталось у тій великій революції?
Після того як ми зрівняли наших татусів з землею?
Після того як ми змусили наших матерів проковтнути образи?
Після того як ми забили величезний косяк
З усіх наших звичаїв і традицій
Та затягнулись на повну людяність
У надії стерти всі відмінності,
Розпалити цей світ
І згоріти самим?
Що сталось,
Коли на астероїді ланцюг
Вислизнув у нас із рук?
Коли ті, кого кохали ми,
Кохали інших?
Коли наш власний сміх став тупим?
Коли ми самі почали
Плюватися?
Коли ми стали бити слабких?
Що сталось із нашими мріями?
Що сталось зі мною?
Я хотів прочитати всі книжки,
В яких криється непохитна правда.
Я хотів спритно зав'язувати шнурки,
Акуратно намащувати варення на хліб, аж до самих краєчків.
Побудувати вежу, високу вежу.
Правильно писати всі імена
Зверху вниз,
Знизу вверх,
В усіх напрямках,
І так і сяк.

Я так хотів, так хотів
Бути стількома речами водночас,
Не розірвавшись при цьому
На шматки.

Я НОШУ

батьківське пальто.
Він помер. Я його не любив,
Але ношу це пальто.

Я ношу пальто свого батька,
Яким помер. Я його не любив,
Але все ж таки ношу це пальто.
Якись шмарнач спинив мене на вулиці
І запитав,

(Звіди ти тебе таке пальто?)
Я відповів: це мого ба тька,
якого **ВЖЕ НЕМА, НЕ С Т АЛО.**
І той за мовк.

Не дум айте,
я не пи шанюсь своїм батьком.
Я його н е любив.
Він був недалеком.

Бага то речей він міг би зро бити.
Зроз уміти більше, аніж зро зумів.

Це пальто пасувало йому.
А тепер пасує мені.
Я не любив його,
Але ношу це пальто.

Ми часто жизуємось один перед одним
Лашами, що самі собі зшили.
Іноді затягуємо краватки,
Іноді чіпляємо на себе дорогі яглики.
Іноді не влізнаємо самих себе
В одерж, про які навіть і не мріяли.
Я ношу батьківське пальто,
І мені здається,
Що саме так ми
І представляємось один одному –
У пальтах
які нам діста л и с ь .

Я хотів бути **стількома** речами,

Більшими за мене.

високою
кам'яною

Безжело

Спритно **завинувати**ю.

Добре розмазаним,

Аж до хлібчик краєчок,

вареним

Я хотів бути таким **хорошим,**

Посиданою у **всіх** на обличчях

Складеним руками.

Прибраним столом.

Всім часом.

Ідеально **доданим**

Цифрами краєчок.

Я хотів захищати слабких

Від покидьків.

Тримати удар.

Давати відсіч.

Я хотів чинити правильно.

Не сповідався серед вулиць.

Відкарикувати переказані «смеретки».

Що кинуть під стільцями.

Дставати з повітря туї смічки.

Як шкертуть постолади.

Я хотів стати на астероїд,

Розкрутити в сличезний ланцюг

і спійматти на **очок**

Серце Всесвіту

любити...

Все, що

Коли

Він

Я ХОТІВ

Я хотів вловити **Первинний Зв'язок.**

І що ж сталося?

Що сталося у тій великій революції?

Після того як **ми зрівняли**

наших татусів з землею?

Після того як **ми замуслили**

наших матерів проковтнути образи?

Коли на астероїді ланцюг
в и с л и з н у в у нас із рук?
Коли наш власний сміх **став** тупим?
Коли ми самі **почали** п л ю в а т и с я ?
Коли ми **стали** бити слабких?
Що сталося із нашими мріями?
Що сталося зі мною?

Я хотів прочитати всі книжки,

В яких **кривиться** **непохитна** правда.

Я хотів спритно **завинувати**ю.

Акуратно намащувати варення на хліб,

аж до самих краєчків.

Побудувати

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

вежу,

високу

внємі ізв нтбєрп онд Ілвєрп

З
х
в
б
е
р
в
х
в
у
л
в
л
н
ї
и
н
з
н

хочеш пригорнути,
Пригорни.
 Як хочеш відштовхнути,
Відштовхни.
 Як хочеш прокричати,
Прокричи.
Тож пригорни, відштовхни, прокричи.
Це зараз.
 Як хочеш залишити,
Залиши.
 Як хочеш полюбити,
Полюби.
 Як хочеш захистити,
Захисти.
Тож залиши, полюби, захисти
Це зараз.

Як хочеш вижати,
Вижми.
 Як хочеш вилити,
Вилий.
 Як хочеш сказати світові,
 Що ти можеш бути більшим,
 Аніж він очікує,
Аніж він дозволив тобі бути,
 То будь, скажи, вилий,
 Вижми усе **із кожної миті** життя.

Зроби джем, джаз, джайв, дійство
Чародійство, що є твоє єство

Бо зараз — це **все, що є**
 Все, **що було і буде**

Тож пригорни, відштовхни, прокричи

Це зараз!

Був дощ...
 Був грім...
 Іонохристостатичні нитки
 Знову і знову
 Пронизували сіру темряву.
 Була ширинка неба.
 Була висока блакить...
 Сонце.
 Вазукові кроки.
 Гинув в промінні.
 Краплі дощу
 На потресканій фарбі.
 Був місяць.
 Що потопав у вікні.
 І віконниці грюкали
 Від шаленого вітру.
 Здіймались фіранки.
 Білі й прозорі.
 Закрутились у викорі.
 В танці дощу.
 Був крик.
 Що лунав серед ночі.
 Німий крик.
 Що лунав у думках.
 Було чути кроки.
 Хтось наближався.
 Ніхто б не почув.
 Ніхто б не переймався.
 Він був хлопцем.
 Біг він від батька.
 Він був батьком.
 Біг він до сина.
 Вони були ниття.
 Що застигла на фото.
 Що застигла у світлі.
 Що застигла у русі.
 Ось зелена галлянина
 У променах сонця.
 Царство зелене.
 До стовпи с кордонами.
 Ось він біжить
 По килиму з листя.
 Листя багряного.
 Листя осіннього.
 Обличчям до сонця.
 Біжить доріжками.
 Назустріч світлу.
 Назустріч сяйву.
 Обличчя це ясно.
 Жовтя обличчя.
 Біжить, обганяючи
 Бабине літо.
 Ось вранці листя
 наморозю відкрилось.
 Скрутилось на сонці.
 Скрутилось в тумані.
 Ось шати розшиті.
 Сніжні оджі
 Спадають на нього.
 Пронизують душу.
 Він був хлопцем.
 Біг він від батька.
 Він був батьком.
 Біг він до сина.
 Вони були ниття.
 Що застигла на фото.
 Що застигла у світлі.
 Що застигла у русі.
 Був дощ.
 Був грім.
 Була блискавка.
 Що розкрила небо.
 Була висока блакить...
 Було сонце...
 І високо в небі

СКАРБНИЦЯ

ЛУІС ДЕ ГОНГОРА

(11.07.1561 – 23.05.1627)

Луїс де Гонгора (1561–1627) – іспанський поет епохи Бароко. Упродовж тривалого часу вважався «незрозумілим», «темним», недоступним простому читачеві. Зацікавленість його творчістю зародилася в ХХ ст., передусім зусиллями таких поетів, як Рубен Даріо і Федеріко Гарсія Льорка. Твори Гонгори не були надруковані за життя. Але вже в першому виданні збірки віршів, що вийшла в рік смерті, він був названий «іспанським Гомером».

«Пам'ять про смерть і пекло...»

З іспанської переклав Сергій Борщевський

В бурхливій ріці, що в неї
Вдивляються гордовиті
Вітчизни моєї мури,
У водах її відбиті,
В човні своїм Алкіон
Зітхає й кидає сіті:
Він сіті ввіряє морю,
Зітхання – вишній блакиті.
*А здаля ці його страждання
Німфа бачить без співчування.*

Із рук і грудей зринають
І губляться тої ж миті
У морі сіті, а в небі
Невтішні та сумовиті
Зітхання страждальця – й линуть
Увись, всім вітрам відкриті,
Печаль, що терзає душу,
Й супліки його сердиті.
*А здаля ці його страждання
Німфа бачить без співчування.*

Рибалка спостерігає
Оту, котра з ненаситі
Забрала його свободу
Й тримає, мов бранку, в кліті.
Він човен свій розвертає,
Й вже весла несамовиті
Проймають хвилю, а душу –
Ці очі її вогнисті.
*А здаля ці його страждання
Німфа бачить без співчування.*

І так він спішить до неї,
Неначе вітрам відкриті
Напнув на човні вітрила,
А серцю дав крила бистрі,
Та німфа така ж далека,
Байдуже їй все на світі,
А надто його страждання
Й гіркі слова його пісні:
*Ці слова мої наболілі
Хай поглинуть вітер і хвилі.*

За вітром летить, зітхання,
І в небесах відбиті,
Дивіться, куди підносять
Вас мрії мої розбиті.
А ви у бездонні хвилі
Зануртєся, мої сіті,
Туди, де свої страждання
Втоплю я, слізьми омиті.
Ці слова мої наболілі
Хай поглинуть вітер і хвилі.

Нехай я отак помщуся
За сльози усі проліті,
А їх, мов піщин, якими
Здавén береги ці вкриті.
Не слід мене рятувати,
Мої вузлуваті сіті:
Я маю причин достатньо
Не жити на цьому світі.
Ці слова мої наболілі
Хай поглинуть вітер і хвилі.

Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята!

Ох, околичні дівчата,
Самопевні й легковажні,
Віку юному та часу
Ошукати вас не дайте.
Ваша молодість квітуча
Хай не вводить вас в оману:
Знайте, із зів'ялих квітів
Час плете свої гірлянди.
Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята!

А роки на бистрих крилах
Пролітають за роками
І наїдки найсмачніші,
Наче гарпії¹, в нас крадуть.
Чароцвіт – чарівна квітка –
Нас про це попереджає,
Бо відніме в квітці вечір
Все, що дав допіру ранок.

Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята!

Ви гадаєте, що дзвони
Вам зорю ранкову грають,
Але це зоря вечірня,
Що позбавить вас безжально
Вроди юної та блиску
І змарнує всі принади,
А тоді на вас поставить
Старості тавро нещадне.
Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята.

Бабцю, знаю я, що спершу
Золоте волосся мала
Її сині очі, тож дивитись
Її на себе нині важко.
Бо чоло ясне та щічки,
Що колись пашіли жаром,
Нині мають більше зморшок,
Ніж єпископська сутана.
Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята.

Інша згадувала бабця,
Що вона свій зуб останній
Нещодавно у горнятку
Із вершками поховала
І в розпуці побивалась:
«О мій зубе безталанний!
Був перлиною колись ти,
А тепер тебе немає».
Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята.

Тож, пустунки, не баріться
Її перше ніж на срібні пасма
Невблаганний час оберне
Золоте волосся ваше,
Залюбки відповідайте
Ви коханням на кохання,
І пильнуйте, щоб нагоди
З рук не випустити раптом.
Мине Великдень, дівчата,
Мине і не буде свята.

¹ Гарпії – в давньогрецькій міфології богині вихору; у міті про аргонавтів гарпії мучать голодом сліпого фінікійського царя Фінея, викрадаючи або забруднюючи його їжу.

Любовний романс

Змовчати про всі напасті
 Чи оплакати їх мушу?
 Змовчу – то не дам їм ради,
 А оплачу – не позбудусь.
 Воскові я втрачу крила,
 Хоч би що собі надумав;
 Не потонуть у пучині,
 То розтопить сонце згубне.
Що порадиш ти, Амуре?

А загравши враз на арфі
 Тужну пісню, чи розчулю,
 Як співець розчулив пекло,
 Я красуню незворушну?
 Чи зумію розповісти
 На зорі під втішні звуки
 Про свої поневіряння,
 Щоб вона мене почула?
Що порадиш ти, Амуре?

В мене очі – дві жарини,
 Що мою являють душу
 (Хоч приховують старанно
 І жагу мою, і смуток).
 То чи варто вибирати
 Із пір'їн твоїх бездумно
 Хай не спритну – найніжнішу,
 Щоб мою відбила тугу?
Що порадиш ти, Амуре?

Хлопчик-бог, його поради
 З нетерпінням нині жду я,
 Бо, як хлопчик, він наївний,
 Та, як бог, водночас мудрий.
 Він – оракул власних вчинків –
 Не лише розв'яже сумнів,
 А й розтопить лід, що робить
 Серце жінки неприступним.
Що порадиш ти, Амуре?

*Про достатки всі думки,
 І начхати на плітки.*

Дехто марить цілим світом:
 Хочє правити, і край;

А мені канапку дай –
 З'їм з великим апетитом.
 Ще й узимку за обідом
 Келишок хильну таки,
І начхати на плітки.

Має принц манери вчені
 І тарелі золоті –
 В них наїдки непрості.
 Ну, а я шматок печені
 На розжареній пательні
 Краще з'їв би залюбки,
І начхати на плітки.

Взимку, коли гори вкриті
 Білим снігом день і ніч,
 Я люблю гарячу піч
 І горішки підігріті,
 Й про події знамениті
 Безугавні балачки,
І начхати на плітки.

Хай гендляр монет тьму-тьменну
 Назбирає на віку,
 Краще мушлю на піску
 Я знайду благословенну,
 Слухаючи Філомену
 В лозняку біля ріки,
І начхати на плітки.

Плив Леандр крізь ночі хмарні
 До своєї Гери знов,
 Бо вела його любов;
 Я ж – до власної винарні:
 Білий та червоний, гарні
 Звідти ллються два струмки,
І начхати на плітки.

Довела любов до згуби
 Тісбу та Пірама – шал
 Двох сердець убив кинджал,
 Смерть з'єднала їх у шлюбі.
 А мої кинджали – зуби,
 Справжня пристрасть – пиріжки,
І начхати на плітки.

Роздає дарунки
Доля залюбки:
*Все, однак, у долі
Часом навпаки.*

Статки й нагороди
Часто ділить доля
Так, що це – сваволя,
Це проти природи,
Бо одним – догоди,
Іншим – канчуки.
*Все, однак, у долі
Часом навпаки.*

З примхи будь-якої
Може все забрати,
Пожильця із хати
Вигнати старої;
У кози кривої
Гарні два цапки.
*Все, однак, у долі
Часом навпаки.*

Хлопець бідолашний
З голоду хлібину
Вкрав і за провину
Лупень мав поважний,
Ну, а злодій справжній
Обмине гачки.
*Все, однак, у долі
Часом навпаки.*

Має вуличний крамар
Лантух дуль сьгодні повний,
Хоч предмет і не коштовний,
Та розходиться товар;
Я куплю – на те й базар –
Як збрешу і вас обжулю,
Одну дулю.

Телепню, який свій ніс
Суне скрізь на кожнім кроці,
В інших зрить смітинку в оці,
А в своїм не бачить ліс,

Вуличний крамар приніс
Щонайкращі та нові
Дулі дві.

А безмозкий той старик,
Що спішить – собі на згубу –
Із молодкою до шлюбу,
Хоч скидала раз на рік
Дама, попри юний вік,
Має, що не говори,
Дулі три.

Якщо злидень-чоловік
Вірить, що його дружині
Це мурахи по зернині
Носять справно кожен рік
І наповнюють засік,
Дулі від такої віри
Аж чотири.

Бевзю, що дере свій ніс,
Вимагає скрізь поваги,
Славослів'я та уваги,
Наче він який маркіз,
Хоч і під парканом ріс,
І насправді круглий нуль –
Ось п'ять дуль.

Жевжику, що дурить світ,
Удає із себе пана,
Твердить, буцімто фазана
Їв допіру на обід,
Хоч на вусах тільки слід
Моркви, що він завжди їсть,
Дуль аж шість.

Ну, а цей манірний франт
У шовках на бойовисько
Йде поповнювати військо:
Хто він – прапор чи солдат?
Проти волі від дівчат
Йде під свист ворожих куль
За сім дуль.

Зухові, що у вбранні
І в манерах делікатних
Копіює предків знатних,
Хоч носили в давні дні

Панцирі непоказні
Замість вишитих кошуль –
Вісім дуль.

Хай брехливий дворянин
Славить міць свою велику,
Ворогів, мовляв, без ліку
На той світ відправив він,
Не від крові, а від вин
Плями в нього й від дівуль –
Дев'ять дуль.

Облизня спіймав дивак,
Наразився на відмову
Дами, та плекає знову
Мрії райдужні, однак,
Про якийсь щасливий знак.
Поки ж весь його достаток –
Дуль десяток.

Крізь браму Сходу лик зорі червлений
З'явивсь, услід зробило сонце крок:
Вона в яскравий вбралася вінок,
Над ним горить проміння німб вогненний.

Й одразу то веселий, то стражденний
В ясніючому небі спів пташок
Почувся і наповнив холодок
Ранкового повітря й луг зелений.

Та вийшла Леонора враз на ганок
І заспівала, й вітру без вагання
Вручила тіло, а камінню – дух,

І змовкли вмить пташки, й поблякнув ранок,
Бо все завмерло від зачудування,
Чи радше втратив я і зір, і слух.

Чарівності й розважливості диво,
Маріє, поки в тебе повсякчас
Зоря горить на щічках, і не згас
Блиск сонця ув очах, а днина живо

Яснить чоло, і вітерець грайливо
Руно летюче ворухить – припас
Аравії, окрасу із окрас,
Що Тахо¹ пестить у пісках дбайливо,

Перш ніж осяде сонце золоте,
І темна ніч заступить днину ясну,
Й зорю сховає хмара як на те,

¹ Тахо – ріка, верхів'я якої знаходиться в Іспанії, а гирло – в Португалії.

І покрив сніговий укрие згодом
Цих кучерів пишноту сьогочасну,
Втішайся світлом, кольорами, злотом.

Цей соловей на тисячу ладів
Співає так проникливо і плаче.
І лине біль з його грудей, неначе
В них тисяча сумує солов'їв.

Він вочевидь оскаржити б хотів
Свою образу, що її терпляче
Не може серце винести, тим паче
Що скривдив птаха хтось із свояків.

І все ж його супліка, хоч резонна,
Не варта співчуття – він має крила,
Й на тишу не приречений німу.

Оплакуй лиш того, кого Горгона
На камінь обернула, бо несила
Тужити чи змінити щось йому.

П'янкi вуста запрошують нектар
Посмакувати, звабний і чудесний,
Солодший навіть за напій небесний,
Що підливає Зевсові винар.

Та краще обминати згубний чар
Червоних вуст: його Амур безчесний
Приховує – так труту змії облесний
Таїть між квітів, що встелили яр.

Закохані, зоря, що в пурпур вбрала
Й рососою, наче перлами, троянди
Усіяла, хай не обманить вас.

Це не троянди – яблука Тантала:
Любов мине, розвіються принади
І тільки труту вам залишить час.

Тут графи, мов жирафи, гордовиті,
Ще й всі папери виправлені в них,

І чути звідусіль од них самих,
Які вони багаті й родовиті.

Тут розкіш латана, вдовині сіті
Замість вуалей, тут чесноти – гріх,
На вісім морд карети (вісім їх,
Бо в лік ідуть їзди й однокопиті).

Тут від нудьги рятує словоблуд,
Всяк шпагою своє доводить право,
І кожен прикрий тут на свій манір.

В оселях і серцях панує блуд,
Городина із твані величаво
Ввись тягнеться. Це королівський двір!

На народження Господа нашого Ісуса Христа

Вісіти на хресті, коли тернини
В чоло вп'ялись і нівечать кати,
Прийняти муки ці, щоб нас спасти, –
Ось подвиг видатний в ім'я людини.

Але на світ з'явитись, щоб таїни
Явити неземної висоти,
Звідкіль прийшов й куди вернувся Ти,
Де дах не заступає верховини,

Хіба діяння цього сила вища
Не переважить? Муки, що дитя
Терпіло, легші, ніж піти з життя,

Проливши кров, одначе в тому суть,
Що від людини і до смерті ближча,
Аніж від Бога до людини путь.

Із кришталю твоїх чарівних рук
Амура випив я солодку труту,
Нектар огненний – на тортуру люту
Він обернувся, на біль сердечних мук.

Тирана-хлопчака злотистий лук
В твоїх очах спокійних бачу – й смуту
Не втишити, ні душу щемом скуту
Не втишити примарами розлук.

Це ж на мені твої кайдани грубі,
І я своє оплакую вигнання
Й, заблуканий, запитую в розгубі,

Коли, мій серафіме, ці страждання
Скінчаться й кришталеві руки любі
Розіб'ють вже тяжке моє кайдання?

Пам'ять про смерть і пекло

В могили вбогі й склепи родовиті
Проникни сміло, пам'яте моя,
Де смерть, мов кат, утявши дні буття,
Рівняє всіх, хто різно жив на світі.

Перегорни кістки, золою вкриті,
Розбуркай їхній сон без каюття:
Не вберегли від тліну та гниття
Ніякі їх бальзами знамениті.

Спустись в безодню, пам'яте, туди,
Де душі стогнуть, в цій тюрмі заперті,
Де чути плач і тліє людська плоть.

Й затям принаймні раз і назавжди,
Що тільки смерть врятує нас од смерті
І пеклом можна пекло побороть.

Ти, горличко, літаєш,
Тим часом друг твій ніжний
Самотній, безутішний.
А вернешся – туркочеш,
І він радий безмірно,
Ти ж лестишся покійно;
Стократно ти щаслива,
Бо серце тішать сповна
І ця любовна битва, і злагода любовна.

В коханого є свідок –
Цей дуб, бо красномовний
Він туркіт чув любовний;
Та дуб твій свідок також,
Бо в кроні цій високій

Ви втратили свій спокій;
Спочатку поле битви,
А потім ложе шлюбне –
Хай дуб цей обминає повік багаття згубне.

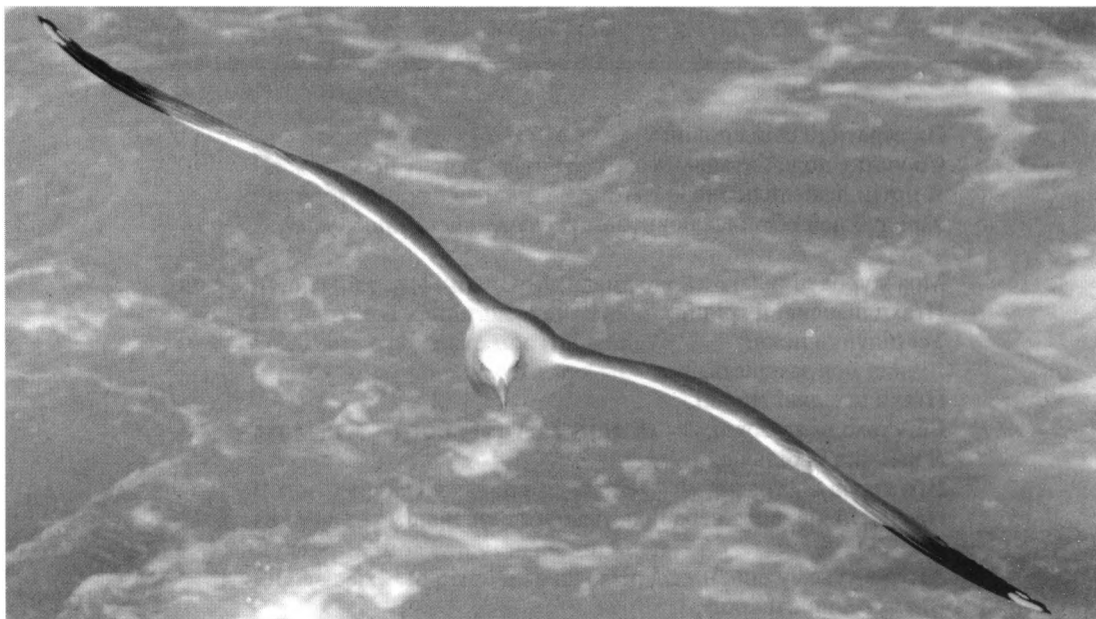
Моя журба лічила,
Птахи щасливі й грішні,
Усі цілунки ніжні;
Лічила моя заздрість,
Птахи щасливі вповні,
Всі стогони любовні.
Я налічив їх більше,
Ніж квітів є у травні,
Ніж вогників, що з неба шлють зорі яснобарвні.

Амур в усьому винен,
Він чує лиш пташину,
Зневаживши людину;
Глухому та сліпому,
Чужі йому страждання,
Байдужі сподівання.
Амуру пір'я любе,
Бо сам він, бач, пернатий,
Тож я пером уславлю тебе, божок крилатий.

Із квітучої долини,
Де розсипала перлини зоряниця нині зрана,
Я приніс тобі жасмини,
Хай вінок із них прикрасить цю голівоньку, кохана.
Та нема де правди діти:
Білості твоєї шкіри й тронку губ позаздрять квіти.

Бджіл були там грізні юрми,
Чи то пак, летюче військо, що жасмини вартувало,
Засурмили бджоли в сурми
І погналися за мною – в кожної разюче жало.
Тож зазнав я нині збитку:
Заплатити довелося раною за кожную квітку.

Більше, ніж квіток пахучих
У вінку, що в нім пишніє ця голівонька чарівна,
Більше, аніж бджіл жалючих
В тім рою було сьогодні, ти мені цілунків винна.
Будемо тоді ми квити,
Як мені віддячиш, Клорі, любощами ти за квіти.

*«Хмари розступилися, його супутники гукнули:
«Щасливої посадки, Джонатане!» – і розтанули у
рідкому повітрі.*

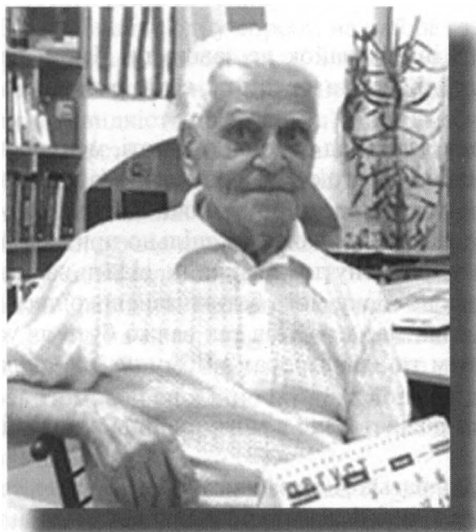
*Він летів над морем до нерівної берегової лінії. Лише
кілька чайок було видно на скелях. Вдалині, на самому
горизонті, літало ще кілька.*

*Нові краєвиди, нові думки, нові питання. «Чому так
мало чайок? На небесах вони мали б бути зграями! І
чому я так стомився, і так раптом? Вважається, що
на небесах чайки ніколи не стомлюються і не сплять».*

*(Читайте в журналі новий переклад всесвітньовідомої філософської
притчі «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон»
Р.Баха. Переклав Андрій Євса).*

(1 січня 1927 – 8 липня 2015)

Публікація присвячується пам'яті видатного письменника-перекладча
Андрія Євси, який так і не дочекався цієї публікації за життя

Андрій Євса

РИЧАРД БАХ ЧАЙКА НА ІМ'Я ДЖОНАТАН ЛІВІНГСТОН*

*Справжній чайці Джонатану,
що живе в кожному з нас.*

*З англійської переклав
Андрій Євса*

Частина перша

Був ранок, і нове сонце золотило брижі лагідного моря.

За милю від берега риболовецький човен кидав за борт приманку, і звістка про це вмить дійшла до Зграї й тисячі чайок злетілися, щоб хитрістю чи силою здобути собі їжу на сніданок. Починалися турботи ще одного дня.

Вдалині від усіх, високо над човном і берегом, на самоті, тренувалася чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон.

На висоті ста футів він опускав перетинчасті лапки, піднімав дзьоб і, долаючи біль, намагався утримати крила у вигині. Цей вигин означав, що політ його буде повільним, і він летів усе повільніше й повільніше, аж поки зустрічний повітряний потік не переходив на шепіт, аж поки океан під ним здавався нерухомим. Джонатан зосереджувався, примружував очі, тамував подих і... збільшував вигин ще на... один... останній... дюйм. Пір'я його сплутувалося, він втрачав швидкість і каменем падав вниз.

Чайки, як відомо, ніколи не вагаються, ніколи не зменшують швидкості. Втратити швидкість для них – ганьба і безчестя.

Але Джонатан Лівінгстон не був звичайною чайкою. Він, не соромлячись, знову простирив свої крила в цей важкий, тремтячий вигин, летів повільніше, повільніше й... знову каменем падав вниз.

*Перекладено за виданням: Richard Bach. Jonathan Livingston Seagull. Ричард Бах. Чайка по імені Джонатан Лівінгстон. Предисловіе, коментарий, словарь Е. В. Угаровой. – На англ. яз. – М.: Айриспресс, 2003. – 128 с.

Більшість чайок не прагнуть знати про політ більше необхідного – полетіти від берега, здобути їжу й повернутися назад. Для більшості чайок значення має не політ, а їжа. Для чайки ж на ім'я Джонатан Лівінгстон значення мала не їжа, а політ. Над усе інше Джонатан любив літати.

Він виявив, що популярності цим серед інших чайок не завоюєш. Навіть його батьків бентежило те, що Джонатан цілі дні проводив на самоті, сотні раз намагаючись планерувати над самою водою.

Він не розумів, наприклад, чому, але коли летів над водою на висоті, меншій половини розмаху його крил, то міг з меншою затратою сил довше протриматись у повітрі. Він не закінчував горизонтальний політ, просто опускаючи лапки у воду, а продовжував планерувати, аж поки не торкався води лапками, щільно притиснутими до тіла. Коли ж він почав, планеруючи з притиснутими лапками, сідати на берег, а затим кроками міряти, скільки просунувся по піску, його батьки занепокоїлися.

– Ну для чого це тобі, Джоне? – запитувала мама. – Хіба так важко бути як усі? Чому не залишиш низькі польоти пеліканам та альбатросам? Чому не їси, синку? Поглянь на себе – кістки та пір'я.

– Мене це не турбує, мамо. Я просто бажаю знати, що я можу робити в повітрі, а чого не можу. Я просто бажаю знати.

– Послухай, Джонатане, – приязно говорив батько, – незабаром зима, риболовецьких суден буде мало, а риба піде на глибину. Якщо бажаєш учитися, вивчай їжу й те, як її добувати. Польоти, звичайно, добре, але, сам знаєш, планеруванням ситий не будеш. Не забувай, що мета польоту – добути їжу.

Джонатан слухняно кивав. Кілька наступних днів він намагався вести себе так, як інші чайки, – кричав і літав разом з усіма біля причалів та риболовецьких суден, кидався, змагаючись із іншими, за рибиною чи шматком хліба. Але все це було йому не до душі.

«Якесь безглуздя, – думав він, навмисне випускаючи добуту у важкому змаганні рибину, щоб її підхопила стара, голодна чайка, що летіла слідом за ним. – Я міг би весь цей час учитися літати. А вчитися є так багато чому!»

І незабаром Джонатан уже знову був далеко в морі – на самоті, голодний, щасливий. Він учився.

Він вивчав швидкість і за тиждень знав про неї більше за найпрудкішу чайку.

З висоти тисячу футів, з усієї сили працюючи крилами, він стрімко кидався вертикально вниз, до хвиль, і зрозумів, чому чайки не літають прямо вниз, працюючи крилами. Через шість секунд швидкість польоту досягала сімдесяти миль за годину. Зі змахом на такій швидкості крило втрачає стійкість.

Так повторювалося знову й знову. Він був дуже обережним, використовував усе своє вміння, але щоразу, на великій швидкості втрачав контроль.

Підйом на висоту тисяча футів, розгін з усіх сил по горизонталі, потім, не перестаючи працювати крилами, пікірування. І кожного разу зі змахом ліве крило не витримувало, Джонатана різко кидало вліво, він, щоб відновити рівновагу, затримував змах правого крила, і, шалено обертаючись та тріпочучи пір'ям, мов полум'я на вітрі, набираючи швидкість, входив у штопор.

Джонатан робив десятки нових спроб, і кожного разу при зустрічному повітряному потоці, коли швидкість сягала сімдесяти миль за годину, йому не вдавалося зберегти контроль над собою, і він клубком сплутаного пір'я падав у воду.

«Справа в тому, – подумав нарешті наскрізь мокрий Джонатан, – що на великій швидкості треба, мабуть, тримати крила нерухомо – махати лише поки вона менша п'ятдесяти миль за годину».

Він зробив ще одну спробу, на цей раз з висоти двох тисяч футів. Коли швидкість перевищила п'ятдесят миль, він пікірував, витягнувши дзьоб та утримуючи нерухомо розправлені крила. Його неймовірні зусилля були винагороджені. Через десять секунд швидкість досягла дев'яноста миль за годину – світовий рекорд для чайок.

Але радість перемоги була нетривалою. Ледве він, під час нової спроби, почав вихід із пікірування, ледве змінив кут атаки крила, як його знову кинуло в жахливий, неконтрольований штопор, а з досягненням швидкості дев'яноста миль за годину, вже недалеко від поверхні моря, здавалося, розірвався заряд динаміту, й він упав на тверду, мов цегла, воду.

Коли Джонатан прийшов до пам'яті, сонце вже давно зайшло, світив місяць, а він плавав на поверхні океану. Крила були немов кострубаті свинцеві бруски, але ще важчим був тягар невдач. У нього виникло неясне бажання, щоб той тягар був достатнім, аби спокійно потягти його на дно й у такий спосіб покінчити з усім.

Він уже був занурився, коли раптом десь усередині в ньому зазвучав дивний, глухий голос:

«Нічого іншого бути не може. Я – чайка. Я обмежений природою. Якби мені було дано знати про політ більше, це було б під силу моєму розумові. Якби моїм призначенням було літати на великій швидкості, я б мав короткі, як у сокола, крила та їв би мишей, а не рибу. Батько мав рацію. Треба викинути з голови дурниці, повернутися додому, до Зграї, примиритися з тим, що я лише звичайна обмежена чайка».

Голос замовк, і Джонатан з ним погодився. Уночі місце чайки – на березі, й він дав собі обіцянку, що відтепер стане звичайною чайкою. Так буде краще для всіх.

Він стомлено відштовхнувся від темної води й повільно полетів до берега, задоволений тим, що на цей час йому вже було відомо про зберігаючий сили політ на невеликій висоті.

«Але ж я вже не той, ким був раніше, – подумав Джонатан. – Я покінчив із усім, чому навчився. Я така ж чайка, як усі, й літатиму, як літають усі». Він важко піднявся на висоту сто футів і, старанно махаючи крилами, полетів до берега. Приймавши рішення бути просто одним із Зграї, Джонатан відчув полегкість. Тепер він нічим не був пов'язаний із тією Силою, що примушувала його вчитися. Не матиме він більше ні сумнівів, ні невдач. Приємно було, ні про що не думаючи, летіти в темряві до вогнів на березі.

«У темряві?! – тривожно прозвучав внутрішній голос. – Чайки ніколи в темряві не літають!»

Джонатан не звернув на голос уваги. «Так усе чудово! – думав він. – Світловою доріжкою відбиваються у воді місяць та берегові вогні, тихо, спокійно...»

«Отямся! – звучав голос. – Чайки в темряві не літають! Аби тобі було призначено літати в темряві, це було б для тебе звичайною справою. Ти мав би очі, як у сови! Ти мав би такі ж короткі, як у сокола, крила!»

І раптом там, на висоті сто футів, уночі, Джонатану Лівінгстону сяйнула здогадка. Зник біль, відкинуто шойно прийняте рішення.

«Короткі крила. Короткі, як у сокола, крила! Ось і відповідь! Яким же я був дурнем! Досить лише мати короткі крила! Треба скласти крила й користуватися лише кінчиками! Короткі крила!»

Він піднісся над чорною водою на дві тисячі футів і, не думаючи про невдачу чи смерть, міцно притиснувши крила, випроставши лише гострі, мов кинджал, кінчики, увійшов у пікірування.

Оглушливо ревів вітер. Сімдесят миль за годину, дев'яносто миль, сто двадцять, ще більше. На швидкості сто сорок миль крила були менше напружені, ніж були раніше на швидкості сімдесят миль. Злегка змінивши положення кінчиків крил, Джонатан вийшов з пікірування і сірим гарматним ядром понісся над хвилями у світлі місяця. Заплющивши очі від зустрічного потоку, він з радісним почуттям розтинав повітря. Сто сорок миль за годину й повний контроль! А якщо спікірувати не з двох, а з п'яти тисяч футів, цікаво, яка швидкість...

Дані собі обіцянки – забуті, здуті вітром. Провини за собою, порушивши їх, Джонатан не відчував. Подібні обіцянки – для чайок, яких задовольняє звичайність. Тих же, що, навчаючись, досягли видатної майстерності, вони обтяжувати не повинні.

Після сходу сонця Джонатан знову тренувався. З висоти п'ять тисяч футів риболовецькі судна здавалися цятками на гладенькій голубій поверхні води, а Зграя, що злетілася на сніданок, – ледве помітною хмаркою куряви.

Джонатан мав бадьорий настрій і навіть злегка тремтів від задоволення, пишаючись у душі тим, що переміг страх. Не роздумуючи, він склав передкрилки, розправив лише короткі, гострі кінчики крил і ринув униз, до моря. Висоту чотири тисячі футів він пролетів на граничній швидкості. Зустрічний повітряний потік перетворився на суцільну звукову стіну, летіти швидше було неможливо. Джонатан нісся вниз зі швидкістю двісті чотирнадцять миль за годину. Падав він ластівкою, знаючи, що коли на такій швидкості розправити крила, його рознесе на мільйон шматочків. І все ж швидкість – це сила, швидкість – це насолода, і, взагалі, швидкість – це просто чудово.

Вихід з пікірування він почав на висоті тисяча футів, кінчики крил тремтіли й були майже невидимі, судно і зграя чайок наближалися зі швидкістю метеора й виступали прямо на його шляху.

Зупинитися Джонатан не міг. Він навіть ще не знав, як на такій швидкості відвернути вбік.

Зіткнення означало негайну смерть. Джонатан заплющив очі.

Того ранку, відразу після сходу сонця, Джонатан Лівінгстон, на швидкості двісті дванадцять миль за годину, заплющивши очі, під свист пір'я в зустрічному повітряному потоці, пролетів прямо крізь Зграю чайок, що зібралися на сніданок. На цей раз чаяче щастя посміхнулося йому: ніхто не загинув.

Коли він вийшов з пікірування і, витягнувши дзьоб, летів угору, швидкість усе ще сягала ста шістдесяти миль за годину. Коли ж вона знизилась до двадцяти миль і він, нарешті, розправив крила, човен, з висоти чотириста футів, здався кинutoю на воду тріскою.

Це був триумф. Гранична швидкість! Чайка досягає швидкості двісті чотирнадцять миль за годину! Прорив, найзнаменніша мить в історії чайок, мить, з якої для Джонатана почалася нова епоха. Він полетів до пустинного місця, де завжди тренувався, і, пікіруючи, склавши крила, з висоти дев'ять тисяч футів, відразу поставив собі за мету навчитися повертати.

Виявилось, що порух на єдиний дюйм єдиного пера на кінчику крила дає можливість плавного повороту на надзвичайно великій швидкості. Але ще раніше

він, між тим, виявив, що порух більше ніж одного пера на такій швидкості закрутить тебе, немов випущену з гвинтівки кулю... Отже, Джонатан став першим серед чайок виконавцем фігур вищого пілотажу.

Цього дня Джонатан не знайшов часу на розмову з іншими чайками. Літаючи, поки не зайшло сонце, він відкрив для себе мертву петлю, уповільнену бочку, багатовиткову бочку, перевернутий штопор, зворотну петлю з напівповоротом, віраж.

* * *

Коли Джонатан приєднався до Зграї чайок на березі, була вже ніч. Незважаючи на втому та на те, що паморочилася голова, він, підлітаючи до берега, на radoщах виконав петлю, а вже біля самої землі – бочку. «Дізнаючись про прорив, усі будуть у нестямі від захоплення, – подумав він. – Яким багатшим стане тепер наше життя!

Замість одноманітних польотів до риболовецьких суден і назад наше життя набуває нового змісту. Ми можемо подолати нещасття, можемо проявити себе як вищі створіння, розумні та майстерні, можемо бути вільними. Ми можемо навчитися літати!» Роки попереду обіцяли бути радісними, відкривалися великі можливості.

Коли Джонатан сів, чайки радилися, і було видно, на Раду вони зібралися вже якийсь час тому. Насправді вони чекали на нього.

– Джонатане Лівінгстон, вийди на середину! – урочистим голосом промовив Старійшина.

Вийти на середину означало або велику ганьбу, або велику шану. Шани удостоювалися головним чином видатні лідери чайок.

«Звичайно, – подумав Джонатан, – Згряя, що сьогодні вранці зібралася на сніданок, бачила прорив. Але мені не потрібні почесні. Я не маю бажання бути лідером. Я бажаю лише поділитися тим, що вже знаю, показати ті горизонти, що відкрилися перед усіма нами».

Він зробив кілька кроків уперед.

– Джонатане Лівінгстон, – знову мовив Старійшина, – вийди на середину, стань на ганьбу перед чайками, своїми товаришами!

Це було для Джонатана ніби удар дошкою. Ноги його підкосилися, пера обвисли, у вухах шуміло.

«Стояти на ганьбу? Неможливо! Адже – прорив! Вони не розуміють! Вони помиляються, помиляються!»

– ... за твою нерозсудливу безвідповідальність, – урочисто звучав голос Старійшини, – за приниження гідності та порушення традицій Сім'ї Чайок...

Стояти посередині на ганьбу означало бути вигнаним із суспільства чайок і приреченим жити самотником на Далеких Скелях.

...колись, Джонатане Лівінгстон, ти зрозумієш, що безвідповідальність тебе не прогодує. Смысл життя невідомий і незбагненний, крім того, що ми з'явилися на цьому світі, щоб їсти та жити якомога довше.

Чайки ніколи не суперечать Раді, але Джонатан не стримався:

– Безвідповідальність? Брати мої! Хто більше відповідальний, ніж той, хто відкриває вищий смысл життя та йому слідує? Тисячі років ми полювали за риб'ячими головами, а тепер можемо зрозуміти, для чого живемо – вчитися, робити відкриття, бути вільними! Дайте мені можливість, дозвольте показати вам те, що я вже знаю та вмію сам...

Він звертався ніби до кам'яної стіни.

– Ми тобі більше не брати, дружно відповіли чайки, затулили вуха й повернулися до нього хвостами.

* * *

Останнім часом Джонатан відлітав за Далекі Скелі й цілими днями був один. Він сумував не тому, що був самотній, а тому, що інші чайки відмовилися повірити у радість польоту. Вони відмовилися розплющити очі й озирнутися довкола.

Кожного дня він навчався чогось нового. Тепер він знав: пірнувши на великій швидкості, можна впіймати рідкісну смачну рибу, що ходить косяками на глибині десяти футів. Йому більше не потрібні були риболовецькі судна та черствий хліб, щоб вижити. Він навчився спати в повітрі, визначати напрям уночі, коли вітер дме з берега, й міг пролетіти сотню миль після заходу до сходу сонця. З тим же внутрішнім контролем він літав у густому морському тумані й піднімався над ним у сліпуче чисте небо, тоді як усі інші чайки залишалися в тумані, під дощем, на землі. Він навчився залітати з вітром далеко на берег і обідати там делікатесними комахами.

Те, про що Джонатан колись мріяв, як про здобуток для Зграї, належало тепер лише йому одному. Він навчився літати й не жалкував за ціною, яку довелося за це заплатити. Джонатан відкрив, що причинами такого короткого життя чайки є нудьга, страх, злість і, не думаючи про них, він може прожити довге, щасливе життя.

* * *

Вони прилетіли надвечір, коли Джонатан спокійно літав у своєму улюбленому небі. Біля його крил з'явилися дві чайки, що сяяли, мов світло зірки. Від них ішло м'яке, приємне тепло. Але ще приємнішим було їхнє вміння літати – кінчики їхніх крил увесь час були точно на відстані одного дюйма від його власних. Не кажучи ні слова, Джонатан влаштував їм іспит, якого ще не тримала ні одна чайка. Він вигнув крила й знизив швидкість до однієї милі за годину. Дві сяючі птиці зробили те саме, не втрачаючи свого положення. Літати повільно вони вміли.

Тоді він склав крила, нахилився, увійшов у пікірування й досяг швидкості ста дев'яноста миль за годину. Вони теж увійшли в пікірування, утворивши разом з ним бездоганну ланку.

З цієї швидкості Джонатан перейшов у довгий, повільний, вертикальний підйом. Вони, усміхаючись, летіли поруч.

Нарешті, перейшовши на горизонтальний політ і трохи пролетівши, Джонатан порушив мовчанку:

– Чудово, – похвалив він їх. – Хто ж ви такі?

– Ми з твоєї Зграї, Джонатане. Ми твої брати, – спокійно, з гідністю, відповіли вони. – Ми прилетіли, щоб забрати тебе вище, додому.

– У мене немає домівки. У мене немає сім'ї. Я вигнанець. І летимо ми зараз вершиною Великої Гори Вітрів. Я не зможу підняти своє старе тіло вище, ніж на кілька сот футів.

– Зможеш, Джонатане. Ти маєш знання. Один період навчання закінчився, настав час розпочинати інший.

І тут Джонатан зрозумів: перед ним відкривається те, що було йому провідною зіркою протягом усього його життя.

«Вони мають рацію. Він може літати вище, час летіти додому».

Глянувши востаннє довкола, на чудовий сріблястий простір, де так багато чому навчився, він нарешті сказав:

– Я готовий.

І Джонатан Лівінгстон та дві сяючі, мов зірки, чайки полинули ввись і зникли в абсолютно темному небі.

Частина друга

«Отже, це небеса», – подумав Джонатан і усміхнувся. Мабуть, не дуже чемно аналізувати небеса тієї миті, коли в них влітаєш.

Піднявшись за хмари поруч з двома сяючими чайками, він помітив, що теж починає сяяти, як і вони. Насправді ж він залишився тим самим Джонатаном, яким завжди був за зіницями своїх золотистих очей, але його зовнішній вигляд змінився.

Його тіло залишилося тілом чайки, але тепер воно літало набагато краще, ніж будьколи раніше. «Приклавши вдвічі менше зусиль, – подумав він, – я можу досягти вдвічі більшої швидкості й зробити вдвічі більшу, ніж у мої кращі дні на Землі!»

Його оперення сяяло білизою, а крила стали гладенькими й бездоганними, мов відполіровані срібні пластинки. Джонатан захоплено, прикладаючи всі сили, почав випробовувати ці свої нові крила.

На швидкості двісті п'ятдесят миль за годину він відчув, що наблизився до максимальної швидкості горизонтального польоту. На швидкості двісті сімдесят три милі за годину він зрозумів, що досяг максимально можливої швидкості, й був навіть трохи розчарований. Це була межа тому, на що було здатне його нове тіло, хоча швидкість значно перевищувала його старий рекорд горизонтального польоту. Він подумав, що перейти цю межу буде дуже важко. І ще він подумав, що на небесах не повинно бути обмежень.

Хмари розступилися, його супутники гукнули: «Щасливої посадки, Джонатане!» – і розтанули у рідкому повітрі.

Він летів над морем до нерівної берегової лінії. Лише кілька чайок було видно на скелях. Вдалині, на самому горизонті, літало ще кілька.

Нові краєвиди, нові думки, нові питання. «Чому так мало чайок? На небесах вони мали б бути зграями! І чому я так стомився, і так раптом? Вважається, що на небесах чайки ніколи не стомлюються і не сплять».

«Де він про це чув?» Земне життя поступово забувалося. На Землі він, звичайно, багато чому навчився, але подробиці згадувалися невизначно: щось про боротьбу за їжу та про те, що був вигнанцем.

Біля берега його зустріли десяток чайок. Вони мовчали, але Джонатан відчував, що він тут бажаний, що він тут удома. Для нього це був Великий день – день, схід сонця якого він не пам'ятав.

Джонатан, махаючи крилами, знизився до висоти в один дюйм і плавно опустився на пісок. Інші чайки теж приземлилися, але ні одна з них не махала крилами. Вони, розправивши крила, гойдалися на повітряних хвилях, а потім якось змінювали вигин свого оперення, зупинилися і тієї ж миті торкалися ногами землі. Це було чудово, але Джонатан був надто стомлений, щоб теж спробувати так зробити. Він стояв на березі й мовчав; він спав.

З перших же днів Джонатан зрозумів, що вчитися тут є багато чому, як було й на Землі. Але була й різниця. Тут чайки – його однодумці. Для кожної з них

найважливішим у житті було бездоганно робити те, що вони найбільше любили, – літати.

Всі вони були чудовими птахами. Всі щоденно годинами тренувалися, випробовуючи нові прийоми.

На довгий час Джонатан забув світ, з якого вийшов, те місце, де жила його Зграя, що не бажала знати радості польоту, користуючись крилами лише для того, щоб знайти їжу й за неї боротися. Але час від часу, на якусь мить, Зграю він згадував.

Він згадав її одного ранку, коли вони з інструктором відпочивали на березі після заняття з виконання бочки при складених крилах.

– Де всі інші, Салліване? – запитав він мовчки, на цей час уже цілком оволодівши зручною телепатією, якою користувалися тут чайки замість пронизливого крику. – Чому більшість із нас не тут? Чому там, звідки я вийшов...

– ...залишилися тисячі й тисячі чайок? Я розумію, – кивнув головою Салліван. – Я бачу лише одну відповідь, Джонатане. Справа в тому, що ти особливий птах, один на мільйон. Більшість із нас пройшли цей шлях дуже повільно. Ми переходили з одного світу в інший, що був майже точно таким, як і попередній, відразу ж забуваючи, звідки ми, й не турбуючись, що нас чекає попереду. Уявляєш, скільки життів нам треба було прожити, перш ніж ми нарешті зрозуміли, що жити – це більше, ніж їсти, боротися чи мати владу в Зграді? Тисячу, Джоне, десять тисяч! Затим сотню, щоб зрозуміти, що існує така річ, як бездоганність, а ще сотню, щоб прийти до думки, що наша мета – досягти цієї бездоганності й розповісти про неї іншим. Цей закон, звичайно, має силу для нас і зараз: ми вибираємо собі наступний світ через той, у якому живемо сьогодні. Нічого не вчися – і наступний світ буде такий, як і сьогоднішній, з тими ж обмеженнями й перешкодами на шляху їх подолання.

Салліван розправив крила й повернувся проти вітру.

– Але ти, Джоне, – додав він, – так багато вивчив відразу, що тобі не потрібні були тисячі життів, щоб жити сьогодні.

За мить вони знову вже були в повітрі, тренувалися. Виконувати горизонтальні напівбочки було нелегко. Зробивши півоберта, Джонатан мусив у положенні догори лапами змінювати вигин крил, причому робити це в цілковитій відповідності з діями інструктора.

– Спробуємо ще раз, – знову й знову говорив Салліван, поки нарешті не сказав: – Добре.

І вони взялися за обернену петлю.

Одного вечора чайки, вільні від нічних польотів, відпочивали на піщаному березі. Джонатан набрався сміливості й підійшов до Старійшини, який, говорили, незабаром перейде в інший світ.

– Чіанг, – звернувся він до нього, трохи хвилюючись.

– Слухаю тебе, сину мій, – привітно глянув на нього старий.

Він не заслаб від старості, а, навпаки, зміцнів і міг обігнати в польоті будьяку чайку із Зграді й досяг такої майстерності, до якої інші лише поступово наближались.

– Чіанг, цей світ зовсім не небеса, правда ж?

– Ти все вчися, Джонатане, – мовив Старійшина. При місячному світлі було помітно, що він усміхається.

– Мене цікавить, а що далі? Що на нас чекає? Чи існує взагалі таке місце, як небеса?

– Ні, Джонатане, такого місця немає. Небеса – це не місце й не час. Небеса – це досягнення досконалості. – Трохи помовчавши, він запитав: – Ти дуже швидко літаєш, чи не так?

– Я... Мені подобається швидкість, – ніяково мовив Джонатан, зворушений тим, що Старійшина помітив його успіхи.

– Ти наблизися до небес, Джонатане, тієї миті, коли наблизися до абсолютної швидкості. І це зовсім не означає досягти швидкості тисячу чи мільйон миль за годину, чи навіть швидкості світла. Будьяке число – це межа, тоді як удосконалення меж не має. Абсолютна швидкість, синку, – це відразу опинитися там, де маєш намір бути.

Чіанг раптом зник і тієї ж миті опинився біля кромки води, за п'ятдесят футів від місця, де щойно стояв. Потім він знову зник і, тієї ж миті опинившись поруч з Джонатаном, мовив:

– Це просто жарт.

Вражений Джонатан забув свої запитання про небеса.

– Як це робиться? Що при цьому відчувається? На яку відстань можна перенестися?

– Перенестися можна в будьяке місце і в будьякий час, куди побажаєш, – відповів Старійшина. – Я побував скрізь, де хотів побувати. – Він окинув поглядом морський простір. – Дивно якось виходить. Чайки, які нехтують удосконаленням заради можливості подорожувати, літають повільно й ніде не бувають. Ті ж, які відмовляються від подорожувань заради удосконалення, вмить попадають туди, куди побажають. Пам'ятай, Джонатане, небеса – це не місце й не час, тому що місце й час – надто вже безглузді поняття. Небеса – це...

– Ти можеш мене навчити так літати? – тремтячи від бажання пізнати щось, досі йому невідоме, запитав Джонатан.

– Звичайно, якщо ти маєш бажання навчитися.

– Маю. Коли ми можемо розпочати?

– Можемо розпочати зараз, якщо не заперечуєш.

– Я хочу навчитися так літати, – відказав Джонатан, і очі його якось дивно засяяли.

– Кажи, що треба робити.

Уважно дивлячись на Джонатана, Чіанг повільно заговорив:

– Щоб полетіти будькуди зі швидкістю думки, треба спершу уявити, що ти вже туди прилетів.

Справа, на думку Чіанга, полягала в тому, що Джонатан повинен перестати думати, що він у пастці, обмеженій тілом з крилами, які мають розмах сорок два дюйми, та характеристики, які можна відобразити на діаграмі. Він мусить знати, що його єство досконале, мов ненаписане число, і перебуває одночасно і в просторі, і в часі.

* * *

Тренувався Джонатан наполегливо, починаючи до сходу сонця й закінчуючи за північ. Незважаючи на всі зусилля, він не просунувся вперед ні на пів'їнку.

– Забудь про віру, – знову й знову повторював Чіанг. – Щоб літати, віра не потрібна, потрібне уміння. Спробуй ще раз...

Одного дня Джонатан, стоячи на березі, заплющив очі, зосередився і всім своїм єством усвідомив те, що йому говорив Чіанг. «Це ж справді так! Я – досконала, нічим не обмежена чайка!» Його охопило невимовне почуття радості.

– Добре! – сказав Чіанг, і в його голосі чулися переможні нотки.

Джонатан розплющив очі. Удвох із Старійшиною вони стояли на зовсім незнайомому березі – до самої води підступали дерева, над ними світили два сонця.

– Нарешті ти схопив головне, – сказав Чіанг, але треба ще трохи попрацювати над усвідомленим контролем.

– Де ми? – запитав приголомшений Джонатан. Дивне оточення не справило на Старійшину ніякого враження, і він відказав, ніби між іншим:

– По всьому видно, на якійсь планеті, де зелене небо, а замість сонця – подвійна зірка.

Джонатан, вперше з тих пір, як покинув Землю, радісно вигукнув:

– Вийшло!

– Звичайно, вийшло, Джо, – сказав Чіанг. Коли знаєш, що робиш, завжди виходить. А зараз, щодо твого контролю...

Коли вони повернулися, було вже темно. Інші чайки захоплено дивилися на Джонатана сяючими золотом очима. Вони бачили, як він зник з того місця, де довго, мов укопаний, стояв до цього.

Менше хвилини він витримав, слухаючи поздоровлення.

– Я тут новачок, початківець. Це мені треба у вас учитися.

– Дивно, Джон, але ти менше боїшся вчитися, ніж будьяка з чайок, яких мені довелося зустрічати протягом десяти тисяч років, – мовив Салліван.

Згряя мовчала, а схвильований Джонатан ніяково опустил очі.

– Якщо бажаш, – запропонував Чіанг, – тепер можемо почати працювати з часом, поки ти не зможеш літати в минуле та в майбутнє. Після цього ти будеш готовий почати найважче, найвагоміше. Ти будеш готовий піднятися вище й досягнути розумом, що означає Добро та Любов.

Пройшов місяць, а вірніше, час, що сприймався як місяць. Джонатан засвоював усе з неймовірною швидкістю. Він завжди всьому вчився швидко навіть лише на власному досвіді, а зараз, коли удостоївся честі бути учнем самого Старійшини, він засвоював усе нове, мов під пір'ям був добре налагоджений комп'ютер.

Але настав день, коли Чіанг пішов. Він спокійно розмовляв з усіма, закликаючи ні в якому разі не припиняти навчання та тренування, докладаючи зусиль, щоб наблизитися до розуміння досконалого, невидимого принципу, що є основою всього життя. Він говорив, а його пір'ям почало сяяти все яскравіше та яскравіше, поки нарешті не стало таким яскравим, що ніхто не міг на нього дивитися.

– Джонатане, – сказав він, і це були його останні слова, – продовжуй працювати, щоб досягнути розумом, що таке Любов.

Коли вони знову змогли дивитися, Чіанга вже не було.

Проходили дні. Джонатан дедалі частіше згадував Землю. Коли б він там знав хоча б десяту, хоча б соту частину того, що знає тут, наскільки б більше значення мало життя. Він стояв на піску й думав, чи є там чайка, що бореться, щоб розірвати коло своїх обмежень та досягнути значення польоту ширше, ніж політ до човна за

шматком хліба. Можливо, є там хоча б один вигнанець за те, що сказав правду перед лицем Зграї. І чим глибше Джонатан засвоював уроки Добра, чим більше працював, щоб осягнути розумом природу Любові, тим сильнішим ставало його бажання повернутися на Землю. Джонатан народився, щоб бути вчителем, і, незважаючи на життя самотника в минулому, проявити любов для нього означало передати своє знання істини іншій чайці, якій потрібен був лише шанс, щоб відкрити її для себе.

Салліван, який уже оволодів польотом зі швидкістю думки й допомагав навчитися цього іншим, говорив йому:

– Джоне, ти був вигнанцем. Чому ти вважаєш, що хтось із тих чайок тепер буде тебе слухати? Тобі ж відоме прислів'я: *«Бачить далі та чайка, яка вище літає»*. І це правда. Чайки, які залишилися там, звідки ти прийшов, не відриваються від землі, лихословлять та гризуться між собою. Від неба їх відділяють тисячі миль, а ти говориш про своє бажання зробити так, щоб вони побачили небеса, не сходячи з місця. Джоне, далі кінчиків своїх крил вони нічого бачити не здатні! Залишайся. Допомагай тут новим чайкам, які вже піднялися досить високо, щоб зрозуміти те, що ти їм маєш сказати. – Трохи помовчавши, він додав: – Уяви, що Чіанг свого часу повернувся у свій старий світ. Де б ти був сьогодні?

Це було переконливо, і Салліван, безумовно, мав рацію. «Бачить далі та чайка, яка вище літає».

Джонатан залишився і працював з новачками, які всі були дуже здібні й схоплювали все на льоту. Але старе почуття знову оволоділо ним, і його не залишала думка, що на Землі, можливо, є однадві чайки, які також могли б учитися. Наскільки більше він би знав зараз, якби Чіанг зустрівся йому в дні, коли він був вигнанцем!

– Саллі, я мушу повернутися, – сказав він нарешті. – Твої учні досягли великих успіхів. Вони можуть допомогти тобі працювати з новачками.

Салліван зітхнув, але не заперечував.

– Мені буде тебе не вистачати, – все, що він сказав.

– Як тобі не соромно, Саллі! – дорікнув йому Джонатан. – Не говори дурниць! Чим ми займаємося кожного дня? Якщо наша дружба залежить від таких речей, як простір і час, то, подолавши простір і час, ми відразу зліквідували б наше братерство. Але, подолавши простір, ми залишаємо лише «Тут», а подолавши час, залишаємо лише «Зараз». Невже ти вважаєш, що ми не зможемо зустрітися раздругий десь між «Тут» і «Зараз»?

– Ти гідний подиву птах, – м'яко мовив Салліван, усміхнувшись. – Якщо хто й зможе навчити когось на Землі, як охопити поглядом тисячі миль, то це чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон. – Опустивши очі, він уважно розглядав пісок. – До побачення, Джоне, друже мій!

– До побачення, Саллі! Ми ще зустрінемося.

Зосередившись, Джонатан уявив велику Зграю чайок на березі в іншому часовому вимірі й спокійно подумав, що сам він не кістки та пир'я, а досконала, нічим не обмежена ідея волі й польоту.

* * *

Флетчер Лінд був ще молодою чайкою, але вже знав, що ні з одним птахом ні одна Зграя не повелася так жорстоко й так несправедливо, як повелися з ним.

«Мені байдуже, що вони говорять, – обурено думав він, коли, із затьмареним від образи поглядом, летів до Далеких Скель. – Літати – це значно більше, ніж про-

сто, махаючи крилами, перелітати з одного місця на інше! Це робить навіть... комаха. Єдина бочка, заради жарту, неподалік від Старійшини, і я вигнанець. Вони що, сліпі? Не можуть зрозуміти? Не можуть подумати про славу та перспективу, що відкрилася б, якби ми навчилися літати посправжньому?

Мені байдуже, що вони думають. Я покажу їм, що означає літати! Буду вигнанцем, раз вони цього бажають. Вони ще пожалкують...»

Голос, що прозвучав у нього в голові, був хоча й лагідний, але злякав його так, що він здригнувся й ніби спіткнувся в повітрі.

«Не ображайся на них, чайко Флетчер. Вигнавши тебе, вони нашкодили лише собі й колись це зрозуміють. Зрозуміють також і все те, що тобі вже зрозуміло. Пробач їм і допоможи їм у цьому».

На відстані одного дюйма від його правого крила летіла найяскравіша у світі сліпучобіла чайка, летіла легко, не поворухнувши ні єдиною пір'їною, хоча швидкість для Флетчера була майже граничною.

В душі молодої чайки все перевернулося.

«Що це? Я що, з'їхав з глузду? Я що, помер? Хто це?»

Низький, спокійний голос, перебиваючи його думки, запитував:

– Чайко Лінд Флетчер, чи бажаєш ти літати?

– **ТАК, Я БАЖАЮ ЛІТАТИ!**

– Чайко Лінд Флетчер, чи досить велике твоє бажання, щоб ти пробачив своїй Зграї та щоб учитися, а потім повернутися до неї й передати їй одержані тобою знання?

Хай би яким гордим та ображеним Флетчер був, обманути це сліпуче, майстерне створіння він не міг.

– Так, – м'яко відповів він.

– Гарзд, Флетчер, – доброзичливо мовило до нього це яскраве диво, – почнемо з горизонтального польоту...

Частина третя

Джонатан, спостерігаючи за Флетчером, повільно кружляв над Далекими Скелями. Той виявився майже ідеальним учнем. Він був сильним, легким і швидким у повітрі, але найважливішим було його жагуче бажання вчитися літати.

Ось, виходячи з пікірування на швидкості сто п'ятдесят миль за годину, він сірою тінню майнув мимо свого вчителя й відразу ж почав повільну шістнадцятиобертову вертикальну бочку, уголос рахуючи оберти.

– ...вісім... дев'ять... десять... Джонатане... бачиш... я... втрачаю... швидкість... одинадцять... хочу... досягти... такої... як... у... тебе... чіткої... фіксації... дванадцять... я... прокляття... не... можу... тринадцять... ці... останні... три... оберти... без... чоти... аа-аа!!!

Флетчера вивела з себе невдача, коли він знову, вкотре, «упав на хвіст»* і його закрутило в перевернутому штопорі, з якого вдалося важко вийти, на сто футів нижче висоти, на якій літав його вчитель.

– Ти марно витрачаєш на мене час, Джонатане! Я надто бездарний і тупий. Намагаюся, силкуюся, але в мене нічого не виходить.

* Упасти на хвіст (Whipstall) – положення, коли літак, що піднімається майже вертикально вгору, втрачає швидкість, ковзає на крило і потім падає носом униз.

Джонатан глянув на нього зверху вниз і, кивнувши, сказав:

– І, звичайно, ніколи не вийде, якщо будеш так різко переходити до набору висоти. Ти втратив сорок миль швидкості за годину на самому початку. З пікірування треба виходити рішуче, але плавно. Запам'ятав? Рішуче, але плавно! – він знизився до молодой чайки. – Давай спробуємо разом, ланкою. І будь уважний. Вихід із пікірування має бути плавним, легким...

* * *

На кінець третього місяця Джонатан мав ще шість учнів, усі – вигнанці, всіх цікавила ця дивна нова ідея – літати заради насолоди польотом.

І все ж їм було легше оволодіти найскладнішими прийомами, ніж зрозуміти, для чого це потрібно.

– Кожний із нас – це, насправді, ідея Великої Чайки, необмежена ідея волі, – говорив Джонатан увечері на березі, – а досконалість польоту – це крок до можливості виразити нашу справжню суть. Ми повинні відкинути все, що нас обмежує. Саме для цього й потрібні високошвидкісні польоти, польоти на максимально малій швидкості та вищий пілотаж...

А його учні, втомившись за день польотів, дрімали. Їм подобалося тренуватися, їх приваблювала швидкість та можливість задовольнити бажання вчитися, що зростає з кожним наступним уроком.

Але ніхто з них, навіть Флетчер Лінд, не міг повірити, що політ ідей може бути такою ж реальністю, як політ вітру чи птиці.

– Все ваше тіло, від кінчика одного крила, до кінчика другого, – говорив Джонатан іншим разом, – ніщо інше, як ваша власна думка, в тій формі, яку ви можете бачити. Розірвіть ланцюги, що сковують вашу думку, й ви розірвете ланцюги, що сковують ваше тіло... Але все, що він говорив, сприймалося ними, як чарівна казка, а вони хотіли спати.

Пройшов лише місяць, і Джонатан сказав, що настав час повертатися до Зграї.

– Ми ж не готові! – заперечив Генрі Калвін. – Ми там не бажані! Ми вигнанці! Хіба ми можемо собі дозволити з'явитися там, де ми не бажані?

– Ми вільні, отже, можемо летіти, куди побажаємо, й залишатися самими собою, – відказав Джонатан, піднявшись у повітря й беручи напрям на схід, до рідних місць, де жила Згря.

Учні на мить розгубилися. Згідно з Законом Зграї, вигнанець ніколи не повертається, і протягом десяти тисяч років цей Закон ні разу не був порушений. Отже, Закон вимагав залишатися на місці, а Джонатан говорив: летимо; і він уже був над морем за милю від них. Якби вони затримались трохи довше, він би прилетів до недружелюбної Зграї один.

– Упасти на хвіст (Whipstall) – положення, коли літак, що піднімається майже вертикально вгору, втрачає швидкість, ковзає на крило і потім падає носом униз. Хіба ми мусимо підкорятися Закону Зграї, якщо до неї не належимо? – несміливо запитав Флетчер. – Крім того, якщо виникне сутичка, там від нас користі буде більше, ніж тут.

* * *

Вісім чайок, ланкою «подвійний ромб», майже торкаючись одна одної кінчиками крил, з'явилися ранком із заходу – Джонатан попереду, Флетчер, невимушено й

легко, праворуч від нього, Генрі Калвін, намагаючись не схибити, – ліворуч. На швидкості сто тридцять п'ять миль за годину вони пролетіли над зграєю, що зібралася на березі на Раді, не порушуючи бездоганного строю, повільно нахилилися на праве крило... вирівнялися... перевернулися догори лапами... вирівнялися. Чутно було лише свист повітря.

Пронизливі крики та суєта повсякденного життя Зграї завмерли, ніби відрізані гігантським ножем, і на ланку, не моргаючи, дивилися вісім тисяч пар чайчих очей. Вісім чайок, одна за одною, різко набравши висоту, виконували петлю, виходили з пікірування і, зробивши коло, приземлялися, завмерши на місці, ледве торкнувшись ногами піску. Затим, ніби це було буденною справою, Джонатан приступив до аналізу польоту.

– Поперше, – почав він, злегка усміхнувшись, – усі ви трохи запізнилися зайняти своє місце в ланці...

В голові кожної з чайок Зграї блискавкою майнула думка: «Це вигнанці! Вони повернулися! Але ж... цього не може бути!»

Зграя заклякла. Побоювання Флетчера можливої сутички зникли.

– Так, звичайно, це вигнанці, – озвався хтось із молодих, – але цікаво, де вони навчилися так літати?

Майже година минула, поки Зграю обійшов наказ Старійшини: «Не звертати на них уваги! Той, хто до них заговорить, сам стане вигнанцем. Той, хто за ними спостерігатиме, порушить Закон Зграї».

З цієї миті у бік Джонатана було повернуте лише сіре пір'я спин, але він, здавалося, зовсім цього не помічав. Він проводив тренування прямо над Берегом Ради і вперше домагався від своїх учнів усього, на що ті були здатні.

– Чайка Мартін! – гукав він на все небо. – Ти запевняєш, що оволодів мистецтвом повільного польоту. Доведи це! Лети!

І стриманий маленький Мартін Вільям, не бажаючи викликати гнів свого вчителя, дивуючись сам собі, показував чудеса польоту на малій швидкості. Використовуючи легенький вітерець, він так вигинав свої крила, що міг, без єдиного помаху, піднятися від піску на березі до хмар і знову повільно опуститися на пісок.

А ЧарльзРоланд піднявся до Великого Гірського Вітру на висоту двадцять чотири тисячі футів, спустився вниз, посинілий від холодного рідкого повітря, і, щасливий та задоволений, думав, що завтра він підніметься ще вище.

Флетчер, якому вищий пілотаж був більше до душі, ніж усім іншим учням, опанувавтаки шістнадцятиобертову повільну вертикальну бочку, а згодом ще й потрійний переворот через крило. Його пір'я сліпуче сяяло в сонячному світлі, а з пляжу за ним крадькома спостерігала далеко не єдина пара очей.

Джонатан увесь час був поруч зі своїми учнями – показував, пропонував, вимагав, виконував роль ведучого. Разом з ними він літав уночі, у хмарах, під час дощу та сильного вітру, просто заради польоту, а в цей час Зграя безладно товклася на землі.

Після польотів учні відпочивали на піску й уважно слухали Джонатана. Деяких його дивних ідей вони зрозуміти не могли, але деякі їм подобалися й були цілком зрозумілі.

З часом, ночами, коло учнів оточувало коло зацікавлених чайок, які годинами слухали в темряві, не бажаючи, щоб їх бачили чи самим когось бачити, зникали перед світанком.

Пройшов місяць після повернення вигнанців, коли перша чайка із Зграї переступила «межу» й попросила навчити її літати. Вчинивши так, Терренс Лоуелл став вигнанцем і... восьмим учнем Джонатана.

Наступної ночі Зграю залишив Керк Мейнард і, шкутильгаючи та тягнучи по піску ліве крило, підійшов до Джонатана й упав тому в ноги.

– Допоможи мені, – тихим голосом умираючого попросив він. – Більше за все на світі я хочу літати...

– Літай, – сказав Джонатан. – Піднімайся зі мною в повітря й почнемо навчання.

– Ти не зрозумів. Моє крило. Я не можу поворухнути крилом.

– Чайка Мейнард, ти вільний бути собою, ким ти справді є, тут і зараз, і нічого не може стати тобі на заваді. Це Закон Великої Чайки, істинний Закон.

– Ти говориш, що я можу літати?

– Я говорю, що ти вільний.

Так само просто й швидко Керк Мейнард розправив крила й легко піднявся у темне нічне небо. Зграя проснулася, коли він з висоти п'ятисот футів з усієї сили прокричав:

– **Я можу літати! Чуєте? Я МОЖУ ЛІТАТИ!**

На ранок учнів оточувало біля тисячі чайок, що здивовано дивилися на Мейнарда. Не турбуючись, бачить їх хто чи ні, вони слухали, намагаючись зрозуміти те, що говорив Джонатан.

А говорив він дуже прості речі: про те, що кожна чайка має право літати, що воля – це природний стан її існування і всі перепони на шляху до волі мають бути усунені, будьто традиції, забобони чи інші обмеження в будьякій формі.

– Усунені, – почувся голос із натовпу чайок, – навіть якщо це Закон Зграї?

– Справедливий Закон лише той, що дозволяє кожному бути вільним, – відказав Джонатан. – Інших не існує.

– Хіба ж ми можемо навчитися літати так, як ти? – знову почувся голос. – Ти особлива, обдарована, видатна чайка, не така, як усі.

– Погляньте на Флетчера, Лоуелла, ЧарльзаРональда, Джуді Лі! Вони теж особливі, обдаровані, видатні? Не більше, ніж ви, не більше, ніж я. Єдина різниця, лише єдина, полягає в тому, що вони почали розуміти, хто вони, й почали вести себе належним чином.

Його учні, окрім Флетчера, відчули себе трохи ніяково. Вони не були цілком певні, що це справді саме так.

З кожним днем чайок збиралося дедалі більше: запитувати, захоплюватися, глузувати.

* * *

– У зграї говорять, якщо ти не син Син Великої Чайки, то ти випередив час на тисячу років, – сказав Джонатану Флетчер одного ранку після тренувальних польотів на великих швидкостях.

«Це ціна того, що тебе не розуміють, – зітхнувши, подумав, Джонатан.— Тебе називають або дияволом, або Богом».

– А як, на твою думку, Флетч? Ми випередили час?

– Ну, так літати міг завжди навчитися будьхто бажаючий, і час тут ні до чого, – відповів Флетчер після довгої паузи. – Ми, можливо, випередили моду літати, звичну для більшості чайок.

– В цьому щось є, – Джонатан перевернувся і якийсь час летів спиною вниз. – Це, все ж, краще, ніж випередити час.

Пройшов тиждень. Флетчер показував новим учням елементи польоту на великій швидкості. Він щойно вийшов з пікірування, у яке ввійшов на висоті семи тисяч футів, і нісся, майже невидимою сірою стрілою, на висоті кількох дюймів над берегом, коли молоде чайченя, що вперше піднялось у повітря і кликало свою маму, опинилося прямо на його шляху. В десятку частку секунди, уникаючи зіткнення, Флетчер Лінд, на швидкості понад двісті миль за годину, спромігся різко відхилитися вліво, прямо в... гранітну скелю.

Йому здалося, ніби скеля – це величезні міцні двері до іншого світу. Переляк, удар, темрява, потім він плив кудись зовсім незнайомим небом, непритомнів, повертався до пам'яті, знову непритомнів. Йому було страшно, сумно й шкода, що так трапилося, дуже шкода.

Як і в день своєї першої зустрічі з Джонатаном Лівінгстоном, він раптом почув його голос:

– Справа в тому, Флетчер, що ми намагаємося позбутися обмежень поступово, не поспішаючи. Згідно з програмою, політ крізь камінь має бути трохи пізніше.

– Джонатане!

– Відомий також як Син Великої Чайки, – спокійно мовив його вчитель.

– Що ти тут робиш? Скеля! Я... Я не... Я не загинув?

– Облиш, Флетч! Раз ти зі мною зараз розмовляєш, виходить, не загинув, чи не так? Своїм вчинком ти досить різко змінив рівень своєї свідомості. Тепер вибір за тобою — залишитися тут і вчитися на цьому рівні, він, до речі, значно вищий твого попереднього, чи повернутися назад і продовжувати працювати зі Зграєю. Старійшини завжди плекали надію на якесь лихо, але й вони не чекали, що ти зробиш їм таку велику послугу.

– Я, звичайно, бажаю повернутися до Зграї. Я лише почав заняття з новою групою!

– Чудово, Флетчер. Пам'ятаєш, ми говорили, що тіло – це не більше, ніж думка...

* * *

Флетчер хитнув головою, розправив крила й розплющив очі в середині Зграї, що зібралася біля підніжжя скелі. Коли він поворухнувся, з усіх боків почулися вигуки:

– Він живий! Був мертвий і знову живий!

– Син Великої Чайки повернув його до життя! Торкнув кінчиком крила!

– Ні! Він сам це заперечує! Він диявол! ДИЯВОЛ! Прийшов занапастити Зграю!

Крик «ДИЯВОЛ!» ураганним вітром пронісся над чотирьохтисячною Зграєю чайок, наляканою тим, що сталося. З палаючими гнівом очима, витягнувши гості дзьоби, вони підступали все ближче.

– Ти не вважаєш, Флетчер, що нам краще звідси зникнути? – запитав Джонатан.

– Я б, звичайно, не дуже заперечував, якби ми...

Тієї ж миті обидва вони стояли за півмилі від цього місця, а дзьоби розгніваної Зграї зустріли порожнечу.

«Чому, – запитував себе Джонатан, – найважчою у світі справою є – переконати птаха, що він вільний і може сам собі довести це, витративши трохи часу на тренування? Чому?»

Флетчер все ще здивовано озирався довкола.

– Що ти зробив? – запитав він. – Як ми тут опинилися?

– Хіба ти сам не висловив бажання бути подалі від небезпеки?

– Так! Але як ти?..

– Як усе інше, Флетчер. Тренування.

* * *

На ранок Зграя забула своє помутніння розуму, але Флетчер не забув.

– Джонатане, пам'ятаєш, ти колись говорив про любов до Зграї, достатню, щоб повернутися до неї та вчити літати?

– Звичайно, пам'ятаю.

– Не розумію, як ти можеш любити зграю птахів, які шойно намагалися тебе вбити?

– О, Флетчер, цього не слід любити! Ненависть і зло, звичайно, не слід любити. Треба тренуватися й бачити справжню чайку, доброту в кожній із них, і допомагати їм самим побачити його в собі. Саме це я й маю на увазі, коли говорю – любити. Приємно буває, коли до цього звикнеш.

Я, наприклад, пам'ятаю сердитого молодого птаха на ім'я Флетчер Лінд. Будучи вигнанцем, він готовий був на смерть боротися зі Зграєю і побудувати на Далеких Скелях власне пекло. Замість цього, сьогодні він будує власний рай і веде до цього всю Зграю.

Флетчер з острахом глянув на свого вчителя.

– Я веду? Що ти хочеш цим сказати? Ти тут учитель. Ти не можеш усе залишити!

– Не можу? А ти не вважаєш, що десь можуть бути інші Флетчери та інші Зграї, яким учитель потрібен більше, ніж цій, що вже стала на дорогу до світла?

– Я? Я, Джоне, проста чайка, а ти...

– ...єдиний Син Великої Чайки, правильно? – Джонатан зітхнув і звернув погляд у бік моря. – Я тобі більше не потрібен. Продовжуй шукати себе, кожного дня потроху пізнавати справжню, необмежену чайку Флетчера. Він твій учитель. Тобі треба розуміти й тренувати його.

За мить тіло Джонатана замерехтіло, засяяло й почало танути в повітрі.

– Не дозволяй поширювати про мене погані чутки чи робити з мене Бога. Гарзд, Флетч? Я – Чайка. Я люблю літати, можливо...

– *Джонатане!*

– Бідний Флетч! Не вір тому, що бачать твої очі. Вони бачать лише обмеження. Доходь до всього своїм розумом, зрозумій те, що вже знаєш, і ти зрозумієш, як літати.

Мерехтіння припинилося. Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон розтанула в небесному просторі.

* * *

Проїшов якийсь час, перш ніж Флетчер примусив себе піднятися в повітря й зустрітися з новою групою учнів, що нетерпляче чекали свого першого уроку.

– Поперше, – повільно заговорив він, – ви повинні усвідомити, що чайка – це необмежена ідея волі, образ Великої Чайки, а все ваше тіло, від кінчика одного крила до кінчика другого, ніщо інше, як ваша думка.

Молоді чайки дивилися на нього з іронією. «Ну, вчителю, – думали вони, – це не дуже схоже на вказівку, як виконати петлю».

Флетчер зітхнув і заговорив знову:

– Гм. Еее... ну, гаразд, – мовив він, окинувши їх критичним поглядом. – Почнемо з горизонтального польоту.

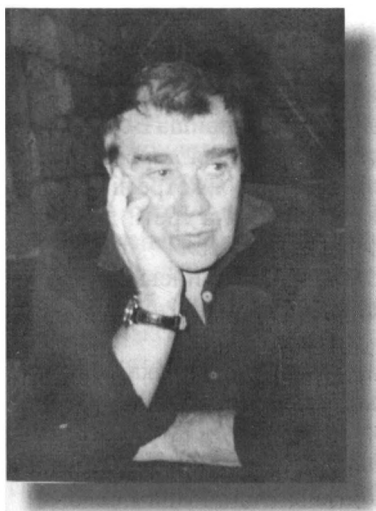
Сказавши так, Флетчер відразу зрозумів, що його друг справді був не більшим дивом, ніж він сам.

«Ніяких обмежень, Джонатане? – подумав він. – У такому разі недалеко той час, коли я з'явлюся із голубого неба на твоєму березі й покажу тобі деякі прийоми польотів!»

Хоча Флетчер і намагався виглядати суворим перед своїми учнями, але коли раптом, на якусь мить, побачив їх такими, якими вони були насправді, вони йому більше ніж сподобалися, він полюбив їх.

«Ніяких обмежень, Джонатане?» – подумав Флетчер і усміхнувся.

Він пішов дорогою до знань далі.

СТАНІСЛАВ БРАЖНИК

(ІЗРАЇЛЬ)

ЧАС І ЛЮДИ

Оповідання

ЩАСЛИВИЙ ВИПАДОК

Улітку 1977 року в Коктебелі – тоді це було ще Планерське – я познайомився з московською сім'єю, що приїхала на відпочинок. Максим, так звали чоловіка, як і я, служив у цивільній авіації, у нас виявилася маса спільних знайомих, і ми швидко заприятелювали. Дружина мого нового знайомця, Олена, працювала в редакції часопису «Новый мир». Жили вони в будинку творчості Літфонду, на колишній дачі Волошина, де в цей час відпочивали з тещами, дружинами й дітлашнею керівники різних літературних відомств. Як і в інших советських відомствах, простим трудягам – письменникам та поетам, – літніх відпусток не надавали.

У плані культурномасових заходів, які директор складав на кожний заїзд (його затверджували в місцевому обкомі партії), обов'язково значився «творчий вечір» одного з відпочивальників, але серед поглинатеїв смачних безплатних сніданків, обідів і вечер «літераторів» – творчих працівників не було. Пройдисвіт директор будинку творчості на цей випадок запрошував із недалеких Феодосії або Судака (за добрячу винагороду) виявленого там прозаїка чи поета.

Однак цього разу Олена, до речі, працівниця «фінансового жанру» – вона завідувала бухгалтерією часопису – вирішила питання поіншому...

Треба сказати, що, проводячи час разом від підйому до відбою, ми мимоволі викладали всі свої «пристрасті» – зокрема й творчі. Наслухавшись моїх «саморобних» віршів, вона вирішила, що я цілком дозрів для творчого вечора.

– Нечого пускати денги на ветер, – мовила Олена. – Кто ты – народ на даче не знаєт, а с Леонидом Филипповичем – директором – я договорюсь. Максим возьмёт на себя музыкальное сопровождение... – Її чоловік непогано грав на піаніно.

Наступного дня біля входу в їдальню будинку творчості – після вечері вона зазвичай слугувала клубом – з'явилася афіша:

ТВОРЧЕСКИЙ ВЕЧЕР СТАНИСЛАВА ВЕРЧИНСКОГО

Так народився цей псевдонім, який дещо збурило мешканців будинку творчості, позаяк зумовив цілу вервечку парі. Переплутавши прізвища Верчинський і Вертинський, вони подумали, що це його доправив до Коктебеля директор, великий мастак «діставати» знаменитості, і сперечалися лише про ім'я, котре він, на їхню думку, сплутав: одні називали ім'я Костянтин, інші – Михайло, а треті, дорікаючи першим за невігластво, казали: «Верчинського звать Олександром».

А це було дівоче прізвище моєї матері. Її батько, Станіслав Верчинський, учитель гімназії в містечку Східної Галичини Бережанах, написав сто років тому невелику повість про життя цього краю.

Вечір пройшов успішно. Прочитавши пару віршів, я відчув, що публіка «не клює», і ми з Максимом перейшли на пісеньки Лещенка, і найголосніші аплодисменти викликала «Мурка», її нам довелося виконати тричі.

Унаслідок цього «дебюту» мій гаманець поповнився на пару сотень, які ми наступного вечора благополучно прогуляли в Феодосії...

Невдовзі ми роз'їжджались по домівках, і Олена запропонувала мені з першим прильотом у Москву привезти свої вірші, а вона проштотувне їх у «Новый мир».

.....

Із творчістю Станіслава Бражника я познайомився років десять тому. У його творах мене приємно здивувала невласлива багатьом сучасним ізраїльським авторам простота викладу, динамічність розвитку сюжету й іронія – невловна на перший погляд, але яка чітко відчувається при уважному прочитанні.

Повісті його, навіть такі ліричні, як «Київська справа» і «Зірка Давида лікаря Марка», – глибоко публіцистичні, однак це зовсім не відбивається на їхній художній якості.

Станіслав Бражник щасливо поєднує в своїй творчості досвідченого газетного репортера й поеталірика.

Особливо варто відзначити відсутність у його творах евфемізмів...

Нещодавно мені надіслали статтю літератораакадеміка про життя й творчість Тараса Шевченка. Академік пише про гірку долю Кобзаря, про підневільне життя видатного майстра слова, про Великого Пророка. Про Мойсея українського народу...

Але щось заважає прийнятися патріотичним пафосом написаного ...

Потім розумієш – академік старанно уникає адресних слів: «Росія», «росіяни», замінюючи їх словами «північний сусіда», «старший брат»...

Евфемізми – ляжливе словоблуддя «обережних» й «обачливих».

У творах Станіслава Бражника нема евфемізмів.

У крацях традицій Івана Франка.

Пам'ятайте – давно написане, але таке, що не втратило актуальності й у наш час:

«Росія! Де лиш ти поставиш стопи

Повзе облуда, здирство, плач народу...

Ти тишеши і кричиши: «Даю свободу!»

Дреш шкуру й мовиши: «Двигаю культуру!».

Росія – і крапка.

Нелукаво, ребром, певно – Росія!

Без вихилясів. Без невизначеного мурмотіння: «старший брат», «північний сусіда», «стратегічний партнер»...

Без евфемізмів!

*Олександр ДЕКО,
голова Спілки українських письменників Ізраїлю*

Через пару місяців в авіаційному училищі, де я понад двадцять років пропрацював викладачем, настала пора виробничих практик курсантів. Курсантистаршкурсники розліталися до всіх великих аеропортів Союзу – від Риги до Владивостока. Услід за ними відправлялися й викладачі. Я вибрав відрядження в Прибалтику і в кінці листопада прилетів до Москви.

Відразу ж зателефонував до своїх кримських знайомих. Через це замість того, щоб іти в готель, я поїхав до Лобні, прийнявши запрошення провести наступний вікенд на генеральській дачі Олениних батьків.

Увечері до кімнати, яку мені надали гостинні господарі і в якій я уже розташувався на зручній софі й приготувався прочитати перед сном узятий у дорогу бойовик, увійшов Максим.

– Я не хотів тебе говорити по телефону, – мовив він, – чтобы ты не суетился с подарком. Завтра у Лены день рождения. Будут разные деятели. Пара литераторов обещала прийти... Ленина младшая сестра, Наташа, знакома с Женей... – він назвав прізвище досить відомого поета, – возможно, и он придёт. Покажешь свои вирши... А это посмотри перед сном, – він поклав на журнальний столик, що стояв поряд, купу журналів у ненашенських яскравих обкладинках. – Наташа работает на Шереметьевской таможене. Всё это – конфискованная литература. Её нужно сжигать по акту, но в выходные дни наше КГБ не работает, подписывать акты – некому... Так что до 8 часов утра понедельника можем «разлагаться». – Витягши з купи, він розгорнув переді мною журнал, у якому на всю сторінку було вміщене кольорове «Плейбой»... – Спокойной ночи, – фото відомої французької кіноакторки в найодвертішому вигляді, – реготнув він і, ляснувши пальцем по оголеному заду на фотографії, вийшов.

У купі яскравих журналів, на глясових сторінках яких красувалися голі сідниці, розкішні автомобілі, білі яхти серед лазурових хвиль, – я виявив досить скромно оформлений часопис із російським текстом.

Уже розгорявся пізній листопадовий світанок, коли я перегорнув його останню сторінку.

Так відбулася моя перша зустріч із часописом «Континент»...

Прокинувшись після опівдня, я побачив, що журнальний столик спорожнів.

Після сніданку, з'їздивши в ближній до Лобні аеропорт Шереметьєво, із якого пізно ввечері був рейс на Ригу, – переважно через нього відправлялися літаки за кордон – узяв посадковий талон і в кіоску міжнародного сектора купив букет квітів для іменинниці.

На дачу я повернувся, коли вже почало вечоріти, але все ж устиг першим із гостей вручити господині букет. Вдоволено огледівши розкішні троянди, іменинниця мовила:

– Ценю. Тетрадку твою обязательно напечатаю...

Тут я хочу дещо відволіктися від своєї розповіді. Справа в тому, що переданий мною гостинній хазяйці зшиток містив вірші, які я написав десять років назад. В останні роки я створював інші вірші, і ці «інші» теж були зі мною. Але я не віддав їх Олені. На ті часи це було рівнозначно самовбивству, позаяк вірші ці – далекі від соціалістичного реалізму, антисоветські за змістом, були ще й контрреволюційні за формою... Навіщо ж я їх писав і, понад те, привіз із собою в боковій кишені форменого піджака?..

«Вопрос, конечно, интересный...» – як проказував відомий сатирик, але в ті роки його можна було ставити багатьом, адже багатьом було тоскно в країні «розвинутого соціалізму» і багато хто «показував їй дулю в кишені».

Але мені випала нагода вийняти свою «дулю»...

Моя сестра мала приятельку, яка жила в Вільнюсі й працювала в університеті. Свого часу вони разом закінчили філфак Львівського університету. Майже щороку сестра їздила у відпустку в Литву й цього року привезла звідти досить товсту книжкужурнал, де литовською, українською й російською мовами були надруковані твори авторівнеформалів. Журнал цей видавався методом «самвидаву» й напівлегально розповсюджувався серед студентської молоді Прибалтики. Подруга сестри входила до редколегії часопису.

Гостре бажання побачити свої творіння надрукованими й штовхнуло мене на цей вельми ризикований на ті часи крок...

Утім, я заспокоював себе тим, що сестра передрукувала вірші на взятій напрокат машинці, і передам я їх цілком анонімно.

Але повернемося в гостинний дім моїх приятелів, де вже зібралися гості й усіх запрошували до накритого на утепленій веранді великого столу. Поет прийшов приблизно через півгодини після початку застілля. Я сидів спиною до дверей і моменту його появи не бачив, але зі жвавих вигуків і жестів гостей, які сиділи навпроти, зрозумів: завітав якийсь неординарний гість.

Хвилин через п'ятнадцять до мене підійшла сестра Олени. Поряд з нею стояв Поет.

– Познакомьтесь, – представила вона мене, – поэтлётчик...

– Вернее, авиатор, пишущий стихи, – сказав я, тиснучи подану руку.

Ми обмінялися парою фраз, і Поет спитав:

– Где же Ваши стихи?

І тут...

Засунувши руку в кишеню з «кримінальними» віршами, я вийняв звідти й дав йому аркуш.

– «Размышления у парадного подъезда», – прочитав він. – Подражаете Некрасову?..

Відставивши аркуш далеко від очей, як це роблять далекозорі люди, Поет мовчки читав. Хазяйчина сестра, що стояла за його спиною, теж уважно дивилася в аркуш.

*Никуда не уйти
от назойливых брызг,
и от серого неба,
нависшего над головою.
Разве только пойти
и напиться вдрызг,
и полезть на Буфет,
и занять его с бою...
Я стою под навесом.
По улице прыгает дождь.
Вон – Большая Контора,
в которой засели «бонзы»,
и «сурово и ласково»*

*лапу мне тянет Вождь,
агромадную лапу
из тёмной породистой бронзы.
– Ну, скажи мне, Учитель,
откуда ты «этих» набрал,
что блудят здесь
и крутят
твоими, старик, словесами?
Может, это они
штурмовали Турецкий вал,
и брели Сивашом,
поднимая промокшее знамя...
Ну, конечно же знаю я:
нет – это всё не они
танцевали и пели
под визг комсомольской гармошки;
никуда не ходили они
и нигде не брели
и на мордах у них
не глаза –
оловянные плошки.
А на улице дождь.
За навесом – сплошная вода.
Над промокшей землёй
приглушённые стелятся звуки,
тротуарами люди
торопливо плывут, как плотва,
и скользят мостовой
лимузины,
как хищные щуки...
И мне кажется:
всё это, всё –
застоявшийся пруд
и гнилая вода
чуть кольшиится над головами...
– Эй ты, Северный ветер,
взметника крутую волну
или сброська
увесистый камень...*

Дочитавши до кінця, Поет поглянув на мене, і я побачив, що він зблід.

– «Камень» – это атомная бомба?– спитав, повертаючи мені аркуш.

– Да нет. Просто возмутитель спокойствия,– відповів я.

Кивнувши, Поет відійшов.

Іще з годину я був серед гостей, але «метр» до мене більше не підходив. Коли ж я до нього наближався, він починав «жваво» розмовляти з сусідом.

Прощавшись із господарями, я взяв свій портфель і вийшов на вулицю. Годинник показував 20.35. До вильоту мого літака лишилися понад три години. Холодна мжичка, що висіла всі ці дні над Москвою, під вечір стала розбавлятися сніжною крупю. Пустельні тротуари Лобні побіліли. Лишаючи на них чорні сліди, я самотньо прокрокував до автобусної зупинки.

Через півгодини я вже підходив до яскраво освітленого будинку аеровокзалу.

Раптом у натовпі людей, що стояли під накриттям, промайнуло знайоме обличчя. Наш курсант. Стоячи на верхній сходинці, він уважно вглядався в людей, що заходили до аеровокзалу. У просторому, як футбольне поле, залі для пасажирів, я знову побачив знайому фігуру. Мій курсант Діма Сажин, котрого я тиждень тому провів на практику в АТБ Шереметьєвського авіазагону, теж когось виглядав у натовпі. Я пройшов за три кроки від нього, але Діма й оком не повів і навіть відвернувся. Я знав, що він стажується на посадковому локаторі і, певно ж, прямо від нього прийшов до пасажирського залу, адже був у робочій куртці.

– Сажин, – торкнув я його за лікоть.

Діма повернувся, буркнув:

– Здрастуйте, – і зразу ж пішов геть.

Здивований незвичною поведінкою свого учня, я дивився йому в спину. Ось його зупинив якийсь чоловік і про щось запитав. Сажин кивнув і пішов далі.

До початку реєстрації на мій рейс лишилися ще години півтори і, обравши спокійнішу місцину, я дістав із портфеля бойовик і поринув у читання.

Те, що за мною спостерігають, я зрозумів не зразу. З півгодини я сидів, устроївшись у книжку, а потім підвівся поглянути на табло інформації й наштотхнувся на сторожкий погляд чоловіка, що сидів у сусідньому ряду. Хвилин через десять я знову підвівся й знову наразився на його уважний погляд.

«Слідкує він за мною, чи що?..» – і тут мене обпекла думка про антисоветські вірші, що лежали в кишені піджака. Пізно згадав я про те, що «кращі» працівники советської митниці служать у КДБ.

«А, може, усе ж здалося?»

Засунувши книжку в портфель, підвівся й непоквапом пішов до скляної стіни, що виходила на льотне поле. Метрів за сто в розсіяному світлі прожекторів біліли розпластані на стоянках літаки. Метушилися автонавантажувачі, подаючи до вантажних люків багаж, юрмилися біля трапів темні фігури пасажирів...

Вдивився у відображений у темному склі зал – і нічого підозрілого. І все ж... Пройшовши вздовж стіни, я раптово завернув до дверей, що виходили на льотне поле. Побачивши на руках мого форменого пальта нашивки старшого керівного складу ГВФ, охоронець, що стояв біля дверей, мовчки відійшов убік. Я вийшов на перон і, пройшовши ним до службового проходу, зупинився.

Менш ніж через хвилину на перон вийшла помічена мною в залі людина.

У цей час, захищаючись піднятими комірами льотних курток від сніжної крупы, що біла в обличчя, проходом ішли четверо. Екіпаж якогось транзитного літака. Один із них ніс великий портфель.

– Привет, старик, – сказав я, коли він порівнявся зі мною.

– А, «пан глядач», – відповів він, – «пани курвы» остались на борту...

Тоді в цивільній авіації був популярним польський анекдот. У ньому штурмана називали «пан глядач», а стюардес – «пані курви». Угледівши мій здоровенний порт-

фель, співрозмовник прийняв мене за колегуштурмана, однак, бачачи, що я продовжую йти поряд, змінив тон.

– Нужно лететь? Поговорите с командиром...

Тепер він прийняв мене за «службового зайця».

Ми підійшли до входу в службовий блок аеропорту. Командир екіпажу швидко проклацав кнопками кодового замка, і ступки дверей безшумно роз'їхалися.

Пропустивши нас, вони знову зімкнулися. Пройшовши довгим коридором до сходів, що вели на другий поверх, я оглянувся. Коридор був порожнім.

Екіпаж, із яким я пройшов до службового блоку, летів до Мурманська. Дізнавшись, що мені потрібно в Ригу, штурман мовив:

– Через полчаса будет готовится к вылету рижский экипаж. Командир там Кушнарченко, штурмана зовут Володя. Передадите от меня привет.

Ми вже йшли коридором другого поверху. Показавши на ледь відчинені двері, він запропонував:

– Подождите его в штурманской...

У великій кімнаті, куди я зайшов, було порожньо. Лише рославий негр в уніформі «Air France» схилився над круглим столом, на якому лежали штурманські мапи. Я сів на диванчик, що стояв біля стіни, роздумуючи, як би швидше позбавитися небезпечних аркушів, що гранатою з висмикнутою чекою лежали в кишені мого піджака.

Негр біля столу ще якийсь час займався своєю справою, але потім підвів голову й поглянув у мій бік.

– Мсье профессор!? Вот это встреча! – раптом вигукнув він і пішов до мене. Ми подружньому обнялися.

Це був Альфа Сидибє, мій колишній курсант із Малі, кращий учень по курсу «Радіонавігація». Слід сказати, що наші франкомовні учні з Малі не мали в своєму лексиконі слова «викладач» і, звертаючись до нас, говорили зазвичай – «професор», до того ж і наголошували на французький лад на другому «о». Свої імена вони також вимовляли на французький манер – з наголосом на останньому складі.

Ми, природно, цього правила не дотримувалися.

Альфа сів поряд зі мною, і ми на кілька хвилин поринули в спогади.

– Лечу в Париж, – продовжив він розмову. – Через час вылет...

У голові в мене промайнула шалена думка.

– Альфа, – мовив я. Він усміхнувся: я зробив наголос на другому «а». – Ты сможешь взять у меня письмо и сдать его на почту в Париже?

Голос у мене затремтів. Альфа пильно поглянув на мене.

– Не волнуйтесь, профессор, – він поклав руку мені на плече. – Давайте ваше письмо.

Вийнявши з кишені злощасну пачку крамольних аркушів, я написав на звороті останньої сторінки «Париж, журнал «Континент». І трохи подумавши, згори першої сторінки: «Станислав Верчинський». Альфа зразу ж сховав їх у своєму здоровезному портфелі. Ми ще з хвилину посиділи мовчки, а потім Альфа підвівся й простяг мені руку:

– Оревуар, мон амі, – сказав він, сйянувши білосніжною усмішкою, і вийшов зі штурманської...

Коли я повернувся до пасажирського залу, уже оголосили реєстрацію на ризький рейс. Щойно я віддав посадковий талон і відійшов від віконця реєстрації, як жінка, що сиділа за ним, схопила телефонну трубку.

При посадці я став у самому кінці – недовгої, щоправда, цього пізнього часу – черги.

Чоловік за стійкою, судячи з нашивок – сам начальник зміни, не повернув мені, як це робиться зазвичай, мої документи, а, поклавши їх на свій стіл, показав мені на контрольну рамку:

– Прошу, – і додав, – с портфелем...

Щойно я увійшов до рамки, як пролунав оглушливий дзвоник. Одразу ж з'явилися «двоє в цивільному» й повели мене в кімнату особистого огляду.

Коли огляд, нарешті, скінчився, знову з'явився начальник зміни, несучи в руці моє посвідчення й службовий квиток.

– Извините – служба... Нам дал сведения очень серьёзный источник, что вы транспортируете наркотики...

– Вам что, и фамилию мою назвали?

– Точно так. И маршрут вашего следования. Мы отложили на 15 минут закрытие дверей самолёта. Прошу поторопиться...

Уже в літаку я зрозумів, чому приводом для моєї затримки послужила легенда про наркотики: «антисоветські матеріали» сторицею окупили б їхню відсутність, та й не довелося б пояснювати, звідки стало відомо про вірші...

Ця подія не спричинила якихось видимих наслідків, однак наступного навчального року мене ввічливо «вивели» з роботи на іноземному відділенні.

Через півроку на адресу бібліотеки училища надійшла бандероль із Малі. Бандероль супроводжувалася сплаченим повідомленням про вручення, яке потрібно було відправити назад: «Панові Альфа Сидібе, Бомако...», тому на пошту запросили завідувачку бібліотеки, і вона розписалася «в отриманні»...

Після цього бандероль зразу ж відкрили й конфіскували вміст: паризький журнал «Континент».

У «Новом мире» мої вірші так і не з'явилися.

Настала весна. Ранками, збираючись на службу, я включав «Спідолу» й ловив закордонні радіостанції. Советські радіоприймачі не мали короткохвильових діапазонів менше 25ти метрів, і КДБ досить успішно глушило всі «ворожі голоси». Але раптом...

Був сіренький квітневий ранок. Йшов легкий весняний дощик, праця «глушилок» ускладнилася і, налаштувавшись на хвилю радіо «Свобода», я чітко почув:

*... Среди плит непонятных
резвились весёлые дети
и какието люди
призрели домашний уют...*

Господи, та це ж «Еврейское кладбище»! Один із віршів крамольної пачки, відправленої мною в «Континент» восени 1977го року.

Я заплющив очі...

Знову побачив закинуте єврейське кладовище і братню могилу, в якій лежали всі євреї маленького українського містечка – майже половина його довоєнного населення. За тридцять років земля на ній осіла, утворивши продовугувату улоговинку, але на старих надгробних плитах, які оточують її, ще не вивітрилися сліди автоматних

черг. Однак по краях уже осипалися сміттєві купи: біля цвинтаря після війни поселилися «побратими», переселенці з Пензенської області.

Розмістившись оддалік на звалених надгробках, «побратими» пили під сякутаку закусь самогон і хрипко горлали:

«День Победы порохом пропах...»

Світле небо байдуже синіло над ними, а з долини лунало:

«Вйо!.. Вйо!..»

Користуючись гожою весняною днинкою, місцеві люди орали городи.

Було 9те травня...

Цього дня навіть найбільш миршавий пензенський мужичок особливо сильно відчував себе «старшим братом»...

Ось один із них устав, пособачому помочився на старий надгробок і попрямував до мене, питаючи жестами: «Есть ли закурить?»

... По еврейскому кладбищу
бегали резвые дети.
Алкоголики пили
на сваленных плитах вино.
А на тех, что стояли,
увидел я много отметин:
автоматы стреляли
и в тех, кто уж помер давно...
Этот старый Абрам,
похороненный в прошлом столетии,
на плите у которого
выбили знак золотой,
поеврейски расчётливо:
«Это же дети...»
Заслонил их
могильной плитой...

Я прошёл это кладбище.
Снова спустился в долину.
Под ногами земля
осыпалась,
тревожно шурша.
И казалось, что плиты
установились в спину,
и сейчас вот окликнут...

«МОНОЛОГ РЯШКИНА»

Мій давній приятель Семен Квасничка, режисер українського театру, вирішив де-що освіжити репертуар і сам написав невелику п'єсу.

Це була, як він визначив її жанр, «драматична комедія» про російську сім'ю, що переселилася з Росії, і яким із душі вернуло від усього українського. Героїня, як і громадянка, описана ще Миколою Кулішем, вважала, що «ліпше бути згвалтованою, ніж українізованою». Відповідно і герой поводився як «великий російський патріот». П'єса – Семен назвав її «Ряшкіни» – була, майже як у Шекспіра, ледь не вся у віршах:

– Зроби монолог для головного героя, старий, – попросив мене Семен.

Монолог я зробив, і вистава пішла в роботу.

А за пару днів до прем'єри в місто завітала чергова «делегація» з Росії й афішні тумби обклеїли відозвами місцевої організації «Конгресу російських громад»: усім «настоящим гражданам Отечества» пропонувалося зібратися на мітинг у палаці культури імені Леніна. Подібні заходи конгрес проводив частенько, і, як навмисне, афіші нашої прем'єри виявилися заліпленими відозвами «конгресменів».

Увечері напередодні мітингу ми – Семен, я і молодий актор Костя Гурвич, що грав у новій виставі головну роль, – розходилися після репетиції по домівках.

– Семене Григоровичу, – сказав Костя, здираючи чергову відозву з нашої афіші, – давайте спробуємо мій монолог на, так би мовити, альтернативній аудиторії.

– Хочеш прочитати його на мітингові? – задумався Квасничка. – А що, це ідея...

Наступного дня ми театральним мікроавтобусом відправилися на мітинг.

На Кості пузирилися обвислі спортивні штани, несвіжа футболка, з написом на грудях «Миру – мир» звисала ледь не до колін, а розтопані кросівки були взуті прямо на босі ноги.

У руці він тримав авоську з трьома пляшками «Московської».

– Налив із крана... – пояснив він у відповідь не здивований погляд Кваснички.

Лишивши мікроавтобус за рогом, ми попрямували до палацу культури.

Біля входу нас зупинили кремезні хлопці з червоними пов'язками – охоронці мітингу.

– Кудас водкой?

– Вы что?! – Костя шумно дихнув на них, аби вони відчули, що він тверезий, як скельце. – Для дома, для семьи купил. Праздник же – «братья по разуму» приехали...

Охоронці презирнулися: може, «шизонутий»? Пісню Висоцького вони явно не чули.

– Пропустите: наши люди, – сказав старший охоронець, підійшовши до дверей.

Просторий зал палацу культури гув, як бджолиний вулик. Вільні місця лишалися тільки в задніх рядах. Усівшись скраю, ми обережно огледілися.

Зі стін звисали впереміш російські «трикольори» й червоні прапори СРСР. Під високою стелею над сценою був намертво вмурований лозунг «Партия – наш рулевой», а по боках з одного боку красувався профіль Леніна, а з другого – надокучливий силует Спаської вежі.

Невдовзі на сцену до покритого кумачем довгого столу вийшов колишній секретар міському партії й оголосив мітинг відкритим. Із потужних динаміків долинув довгий знайомий акорд.

І заgrimів хор:

Союз нерушимый республик свободных ...

Зал із гуркотом підвівся. Дехто пробував підспівувати. Літній мужик, що стояв поряд із нами, зашморгав носом і витер рукавом очі...

Прибулі з Росії «делегати» у три ряди розмістилися за столом президії, і до мікрофона, поамериканськи закріпленому на стійці з попівом, підійшов доповідач.

Добрих півгодини він таврував зрадника Кравчука й буржуазних націоналістів, котрі у змові з «бердичівськими політиками» штовхають Україну до «чужого й далекого Заходу» замість рідного й близького Сходу, та ще й мають нахабство називати «меншістю» російських людей, котрі проживають тут, як якихось там євреїв чи вірменів.

– Русский человек никогда и нигде не был и не будет нацменом, как бы не мечта-лось об этом держащим власть в Киеве «панам» и их бердичевским вдохновителям, – так доповідач під шквал аплодисментів закінчив свою промову і, перечекавши їх, підняв угору аркуш паперу:

– Они пишут «в Украине» так же, как мы пишем «в России»... Но мы писали и бу-дем писать «на Украине», потому что Россия – великая держава, а это... – він описав аркушем коло в повітрі, – это всего лишь – территория!

Почалися виступи учасників мітингу.

Діставши наперед заготовлену записку, Костя послав її рядами: «Желаю расска-зать про жизнь».– Підпис був: «Русский патриот». Костя чесно взяв її в лапки, але провідник мітингу не звернув уваги на цю дрібницю.

Хвилини через п'ять у залі пророкотало:

– Слово имеет Русский патриот!

Супроводжуваний заохочувальними оплесками, Костя подався на сцену, тримаю-чи в руці авоську з пляшками.

Підійшовши до стійки з мікрофоном, він із дзенькотом поклав авоську біля ніг і сором'язливо прокашлявся.

– Не робей, братан!– дав увідну Семен.

У залі засміялися й знову заплескали.

Костя голосно зітхнув і, натискаючи на кожне слово, почав:

*Сегодня, когда нахально
нацмены качают Русь,
я им говорю, охальникам:
«Я – русский! И тем горжусь...»*

Римований початок і близькі серцям мітингувальників слова приємно схвилювали зал. Рядами хвилюю прокотився схвальний шумок і оплески. Зааплодували й ті, що сиділи на сцені.

Скромно опутивши очі, Костя помовчав і продовжував:

*Куда бы судьба ни забросила,
и где б не вершил выпивон,–*

він кивнув на пляшки, що лежали біля ніг,–

*я помню деревню Сосенки,
где был когда то рождён.*

Зал уважно слухав.

*В матерчатых старых тапках
(ну, ведьма, ни дать ни взять)
осталась в избёнке бабка,
маманькина, помнится, мать.*

Хлопець-друга, що розбалакався після пари чарок, – швидко завойовував симпатії аудиторії.

*Избѣнка, конечно, сгнила,
А бабушка давно померла –
соседка её схоронила –
но память во мне жива
о той деревеньке. Помнится:
церквушка и липы окрест–
с церквушки мой дедкомсомолец
содрал позолоченный крест.
А батя служил на танке.
Про венгров шумел не раз...
Пропал бедолаг по пьянке.
А мамка кинула нас...*

Костя замовк... Потім махнув рукою, відганяючи печальні спогади, і продовжив.
Голос його зміцнів: «сопливе дитинство» закінчилося.

*Куда б нас потом замотало,
и, верно, пришлось бы пропасть,
но подняла нас, воспитала
родная советская власть...
Пошёл в ПТУ...*

Посадили.

*На «химии» кончил срок...
А после в СА «забрили»
и двинули на Восток...
Братан по бадиной линии
письмишко мне наката...
И вот я на Украине –
в гробу я её видал... –*

Костя зробив павзу, скривився і сплюнув...

*Нее. Ране они крутились,
и дружбу, гады, блюли,
но дали им «самостийность»
и скурвились враз...
Понесли...
Никто им теперь не начальник –
а к этому я не привык –
вчера ж ещё вместе кричали:
«Долой украинский язык!..»*

Костя все більше розпалювався, обурюючись.

*А ноне?
Не «слушай», а «слухай»*

*На «мове».
Туды их мать...
Ну что это, «бляхамуха»,
и как это всё понимать? –*

Костя знову зробив павзу й покрутив головою, показуючи спантеличеність.

*Вы ж «русский» учили.
Истово.
По Ленину.
По Ильичу...*

Костя рубанув рукою.

*Я эту «державную мову»
не знаю и знать не хочу.
И кто тут меня насилит,
суёт мне язык другой?! –*

Він знову зробив павзу й мовив замиловано:

*Моя держава – Россия!
И всюду она со мной...*

Костя зітхнув, згадавши «далеку батьківщину».

*Но вижу я: «э т и» лезут.
Плывут на здешний причал,
которых мой дед не дорезал,
отец мой – не дострелял...*

У залі почулися вигуки «бендеры недобитые!...»
Костя, «солідаризуючись» із залом, теж вигукнув:

*Назад!..Какая свобода?!..
Я тоже давить не устал.
Не зря ж я четыре года
«курочил» Афганистан...
Брательник мой, Ряшкин Шурка,
умеет «снимать навар».
И мы тут хохлам и чуркам...–*

Костя підсилив голос:

– Устроим свой ! –

і раптом заволав:

– *Кан да гар!!!*

Здійнявши руки зі стиснутими кулаками, він потряс ними над головою і під гучні оплески й крики: «Правильно! Давить их надо!» – підхопив авоську з пляшками, зійшов зі сцени й пішов по залу...

На виході охоронці віддали йому честь, а старший потис руку...

Через пару хвилин вийшли й ми.

Костя чекав нас біля мікроавтобуса.

– Ну, як? – спитав у режисера.

Квасничка помовчав, потім сказав зітхнувши:

– З такими «співвітчизниками» – важко Українській державі... Ну, а якщо влаштують «свій Кандагар» – в Україні «ряшкіних» поменшає... А то й – узагалі нічого не зостанеться. Так що – «Нема лиха без щастя...»

ТРИ ОПОВІДАННЯ ПРО ФІМУ

Пізно ввечері на моєму письмовому столі зашелестів мобільник.

– Дзвонила Сіма, – почув я голос Жені Скорохода. Юхим помер. Помовчали.

– Напиши про нашого «Фіму Двоскіна», – сказав Женя. – Нехай буде йому пам'ять...

ХОМУХІН

Старший лейтенант Хомухін прослужив у Радянській армії більше п'ятнадцяти років, і по всьому було видно, що виходити на пенсію йому доведеться в цьому – почесному для «паріїв» офіцерського корпусу званні.

Правда, в армійському ранговому табелі для посади командир групи обслуговування літака «стелею» було капітанське звання, але це у ВПС, а Хомухін проходив службу в ЦПФ, де посада ця називалася – старший технік літака і «стеля» для неї була на щабель нижчою.

У службових атестаціях його незмінно вказувалось: «*Выдвижению на высшую должность – не подлежит*»...

Правду кажучи, спеціалістом Хомухін був ніяким.

Призваний на дійсну службу з російської глибинки, він потрапив у дивізійний ШМАС – школу молодших авіаспеціалістів. Можливо, по закінченні її та відслуживши залишок часу до «дембеля» на літаках, він і став би сякимтаким спеціалістом, але після закінчення школи молодшого сержанта Хомухіна «вибрали» секретарем комітету комсомолу ШМАСу. І невдовзі присвоїли офіцерське звання – молодший лейтенант. Три роки він ретельно збирав членські внески і випускав «бойові листки», за що одержав другу зірочку на погоні і був посланий в окружну партшколу.

Після закінчення її у званні старшого лейтенанта Хомухіна направили в рідну дивізію на капітанську посаду – інструктором політвідділу...

Але грянула «хрущовська відлига», почалося скорочення армії, і дивізія пішла в запас. Юрми викинутих зі звичної колії офіцерів поповнили ряди робітничого класу й трудової інтелігенції. Однак випускника партшколи залишили в кадрах армії й направили служити в ЦПФ.

У Радянському Союзі цивільна авіація була «приписана» до армії.

Первинне офіцерське звання, яке Хомухін одержав у ШМАСі, називалось – «молодший техниклейтенант». Цю «приставку» йому залишали й при подальших присвоєннях. Так що до часу скорочення армії Хомухін був вже «старший техниклейтенант» і, крім того, носив на мундирі «гвардію»: полк, у якому він починав службу, був гвардійським.

У ЦВФ Хомухіна призначили старшим техніком літака на навчальному аеродромі авіатехнічного училища...

Він прибув на навчальний аеродром й одержав у своє відання знятий з експлуатації АН12 та двох механіків.

В армії робота офіцераполітпрацівника полягала в «керівництві та контролі», тож попервах він, як кажуть, «і за холодну воду не брався».

У ЦВФ порядки були інші – довелося Хомухіну вдягати робочий комбінезон. Але позаяк він особливо «не петрав» в авіаційній техніці, уся робота з підготовки та обслуговування обладнання літака лежала на його механіках.

Коли головному інженеру аеродрому доповіли про «діяльність» нового офіцера, він гмукнув:

– Хоть бы гвардию снял... хорек...

Це прізвисько так і прилипло до невисокого рудуватого Хомухіна.

Знань для навчання майбутніх авіаспеціалістів у нього явно не вистачало, і він компенсував це високою вимогливістю й суворим дотриманням статутів. Курсанти не любили «хорька», та й колегиофіцери не надто його шанували. Але Хомухін знав, що цивільні начальники не можуть звільнити кадрового офіцера, а підвищення йому не загрожує, працював – «як мокре горить», очікуючи виходу на пенсію.

У ті роки пенсію давали вже після 20 років служби.

Усе змінилося з призначенням нового міністра Бугаєва. Улюбленець генсека Брежнєва, він одержав найвище в авіації звання – «Головний маршал», обігнав весь ВПСівський генералітет і враз урівняв офіцерів, які проходили службу в ЦПФ, з армійськими. Тепер старшому техніку літака могли присвоїти «капітана».

На навчальному аеродромі, крім Хомухіна, проходили службу ще троє офіцерів. Усі вони давно вислужили «старлейтівський строк» і, коли почули радісну звістку, стали дружно приміряти на погони четверту зірочку.

Іван Семенович Грач, головний інженер аеродрому, написав подання на всіх чотирьох і сам відніс його до штабу. Щоправда, Хомухіна викликав для «особистої бесіди», і «гвардієць», утративши всю пиху, клятвено обіцяв зробити правильні висновки.

Подання затверджував начальник училища генерал Савенков, однак усі в училищі знали, що папери, які стосуються техскладу, генерал підписує тільки після «візи» першого заступника, інженерполковника Рапопорта. Так повелось у них іще з тієї пори, коли Савенков був командиром авіадивізії, а Рапопорт – її старшим інженером.

Призначений начальником училища ЦПФ, він перетягнув до себе старого товариша...

Головний інженер аеродрому натякнув Хомухину, що Рапорт може й не завізувати його «подання». До звання «капітан» уже належить приставка «інженер», а в Хомухіна за плечима – лише семирічка й ШМАС. У відповідь той пред'явив виданий після закінчення партшколи диплом, де вказувалося, що його власник за рівнем освіти прирівнюється до випускника вишу.

– Ладно, поясниш это полковнику сам, – махнув рукою Грач.

Йти на прийом в особистій справі – безнадія. Начальство на цей час запрошувало в кабінет замполіта, секретаря парткому, голову профкому і, що було найнеприємнішим, секретаря партбюро навчального аеродрому, який прямо заявив Грачу: «Хомухину и «старля» много...»

Випускник партшколи вирішив «піти іншим шляхом». Кадрові офіцери, які проходили службу в училищі, – їх було осіб двадцять, – напередодні вихідних і святкових днів призначалися в добовий наряд, черговим по училищу. Уранці черговий зустрічав начальника біля КПП, коротко рапортував йому й супроводив до кабінету, де вічнавіч доповідав, уже докладно, про все, що сталося вночі. Розмова часто виходила довірливою, й Хомухін, коли хворобливого начальника заміняв його перший заступник, вирішив використати цю обставину для вирішення «особистого питання».

Ось і в цю п'ятницю генерал, як з'ясував у медсанчастині Хомухін, до майбутньої середи був на «лікарняному».

Перед тим, як з'явитись на аеродромі, Хомухін зайшов у стройовий відділ і попросив поставити його з неділі на понеділок черговим по училищу.

– Ты что – получил наряд вне очереди? – здивувався «графіковідповідальний» офіцер. – Уже ж дежурил в этом месяце...

– Нужно подменить, – зіграв у «благородство» Хомухін.

Розмова головного інженера аеродрому з Хомухіним не минула марно: старший лейтенант почав проявляти відносно до своїх учнів «терпимість і гуманізм». Після закінчення першої години занять, щойно прозвучав сигнал на перерву, він раптом оголосив:

– Кто желает поразмяться, может выйти из самолета...

Хомушині механіки здивовано переглянулись, а курсанти, швиденько «простукавши» по трапу, висипали на тепле травневе сонце. Слідом за ними опустився на бетонку й Хомухін. Пройшов «проходкою» із замисленим виглядом по стоянці АН12, потім зійшов на аеродромну травницю й, обернувшись до курсантів, що розмістились трохи оддалік, скомандував:

– Курсант Дворкин, ко мне!..

Хтось з Великих міркував про життя: «Все наше життя – гра»... Яка гра? Можливо, в доміно? Випускник партшколи Хомухін – військова людина з освітою, «прирівняною до вишівської», розігрував із життям шахову партію. У тій комбінації, яку задумав Хомухін, були можливі три варіанти: він міг підізвати Мишка Кацмана, міг Льоню Биргіна, але...

– Курсант Дворкин, ко мне! – скомандував старший лейтенант.

І Юхим Дворкін, неодмінний провідниквітівник усіх училищних «капусників», пародистсатирик «Фіма Двоскін», негайно підбіг до Хомухіна.

– Товарищ гвардии старший лейтенант, курсант Дворкин по вашему приказанию прибыл!

– Вы еврей, Дворкин? – на всяк випадок перевірівся Хомухін.

– Так точно, – після секундної паузи, підтвердив Фіма.

– Хочу поприветствовать на родном языке одного хорошего человека. Как будет поеврейски «Доброе утро!»

– Киш ин тухес, – піднявши на Хомухіна ясні очі, відповів Фіма.

– Киш... Нет, не запомню, надо записать, – Хомухін вийняв блокнот.

– Киш... Ин... Тухес, – виразно повторив Фіма.

У понеділок вранці Хомухін забіг на хвилинку додому – співробітники училища жили в розміщених тут же за парканом ДОСах, домах офіцерського складу – й поклав у внутрішню кишеню кітеля заповітний диплом окружної партшколи.

Наближався вирішальний момент.

Начальник училища генерал Савенков мав квартиру в центрі міста, приїздив на службу в чорній «волзі» й проходив через КПП в почесній самотності під волення днювального курсанта: «Смирно!». Черговий по училищу, тількино генерал виходив із КПП, в свою чергу, командував: «Училище, смирно!» і стрійовим кроком ішов назустріч. При цьому всі співробітники поблизу спинялися й, поки тривало віддавання рапорту, завершуване генеральським бурканням: «Вольно», яке тут же на все горло дублював черговий, – «ставали в стійку».

З першим заступником все було простіше. Рапопорт жив в одному з ДОСів і приходив на службу пішки, часто в оточенні співробітників. На КПП днювальний лише мовчки козирав йому, а черговий чекав полковника біля ганку адміністративного корпусу і, коли той підходить до нього, приймав стійку «смирно» й віддавав рапорт. При цьому співробітники, що йшли з Рапопортом, хоча й зупинялись, але на витяжку не ставали, і навіть, якщо було «дуже ніколи», акуратно проходили далі.

Інженерполковник був лібералом.

Як тільки Рапопорт, перемовляючись із заступником по АГЧ Стучинським, вийшов із КПП, Хомухін загорлав: «Училище, смирно!» і, карбуючи крок, пішов назустріч.

Усі навколо зупинились. Від несподіванки й сам полковник на мить «прийняв стійку», але, зрозумівши, що черговий просто перестарався, продовжив рух. Хомухін не дійшов, як належить, п'яти кроків, хвацько клацнув каблуками, приставив ногу й відчеканив:

– Товарищ полковник, за время моего дежурства чрезвычайных происшествий не произошло!..

– Вольно, – скомандував полковник. І, – чого ніколи не робив генерал – простягнув черговому руку: – Доброе утро, Анатолий Иванович...

– Киш ин тухес, Яков Израилевич, – заволодівши полковницькою рукою, відповів Хомухін.

Рапопорт поперхнувся й побагровів. Різко відкинув хомухінську длань, круто повернувся й швидко пішов до ганку. Отетерілий Хомухін розгублено втупився в полковницьку спину. Так добре задумана комбінація рушила на очах.

– Зачем же вы оскорбили полковника, старлей? – підійшов до нього Стучинський.

– Как это – «оскорбил»?! – розгублено підскочив Хомухін. – Я пожелал ему доброго утра поеврейски.

– Вы «пожелали», чтобы он поцеловал вас в задницу, – суворо уточнив заступник начальника.

Хомухін зблід і кинувся до штабного корпусу, але назустріч йому вже поспішала секретарка Рапопорта.

– Яків Ізраїлевич розпорядився, щоб ви не заходили до його кабінету. Рапорт про чергування залиште в приймальній...

Хомухін, звичайно, того ж дня з'ясував стосунки з полковником, і Рапопорт зі сміхом відпустив «хорька», як кажуть, із миром. Але Стучинський доповів про все генералу, і той наказав Хомухіну подати офіційний рапорт і написав на ньому: «Рассмотреть поступок курсанта Дворкина на предмет отчисления из училища».

Рапорт передали на педагогічну раду...

Над головою Фіми збиралися хмари. Але все обійшлося. Курсантувипускнику Дворкіну лише оголосили сувору догану й «розподілили» замість нового аеропорту «Бориспіль» під Києвом у також новий аеропорт «Толмачово»... під Новосибірськом.

Рапопорт не завізував хомухінське подання, і той так і не став «інженеркапітаном», але, коли через півтора місяця звільнилася капітанська посада начальника гарнізонного будинку культури, він переконав генерала поклопотатись у політуправлінні округу про призначення на неї Хомухіна.

«ДИВЕРСИЯ»

Дільниця трудомістких регламентних робіт АТБ а/п «Толмачове», якою керував Микола Петрович Баранов, боролася за економію.

У перевдягальні дільниці під портретами Брежнєва й Бугайова (обидва – в маршальських мундирах, прикрашених численними нагородами), прямо на стіні великими червоними літерами було написано: «Экономика должна быть экономной».

Микола Петрович пояснював цей лозунг просто:

– Воровать нужно меньше...

Микола Петрович, звісно ж, не мав на увазі взятий ним на роль городного куреня списаний М14 чи півдюжини комфортабельних крісел, знятих із «тушок», які відправлялися в ремонт. А мав він на увазі – щонайчистіший медичинський спирт, яким постачали дільницю для протиоблєдєнілїх систем літака, а також «протирань і промивань» різного роду контактів електрообладнання.

Кожний бригадир отримував уранці містку «флягу», наповнену такою жаданою для «простої радянської людини» рідиною, і грамів 100 – 200 безболісно «зливав»...

А це ж – цілий баняк!..

Після того, як одна бригада, «заливши очі», заснула в багажному відсіку транзитного ІЛа й отямилася (дивом не загинувши – відсік не був герметизований) тільки в кінцевому аеропорту, за три тисячі кілометрів від рідного Толмачового, начальство вирішило – «Пьянству – бой!».

Коли Баранову вліпили на партбюро сувору догану, він поклявся повністю усунути «злив».

Зазвичай змінний інженер, заповнивши робочу відомість, підраховував необхідну кількість спирту, який належало видати кожному бригадиру і, визначивши «повний об'єм», приносив із каптьорки наповнену синюватою вологою велику сулію, із якої відливав спирт у мірну кружку. Після цього наставав відповідальний, суворо контрольований бригадами, момент – «Розливання».

Бригадири підходили до столу, розписувалися у відомості, і «змінний» з допомогою мірного циліндра розливав спирт у бригадирські фляги.

Тепер ця операція стала здійснюватися лише після проведення начальником дільниці «спеціального профілактичного заходу»...

На початку робочого тижня, перш ніж розпочати операцію «Розливання», змінний інженер установлював сулію зі спиртом на низькій табуретці посеред перевдягальні й стукав у дощату стінку, за якою був кабінет начальника: «Николай Петрович!..»

Через кілька хвилин у роздягальні з'являвся Баранов. Бригадири вставали, але Баранов їх мовби й не помічав. Підійшовши до табуретки, він, не кваплячись, розстібав ширінку і, діставши *«божий дар»*, мочився в сулію. Потім підходив до столу, на якому лежала відомість, писав: «Выдачу спирта из ёмкости № 2 разрешаю». І йшов...

Усю весну й літо на початку робочого тижня начальник дільниці, так би мовити, «за повного неспротиву сторін», боровся зі «зливанням», поки в вересневий понеділок у роздягальні не з'явився новий бригадир – авіатехнік Зго класу Юхим Дворкін.

Фіма ніколи не прагнув стояти біля начальства – завжди пас задніх, а тому спершу не зрозумів «дій» Миколи Петровича, але коли усвідомив, вискочив із роздягальні й виблював прямо під яскравий плакат *«Советский Авиатор, гордись своей профессией!»*

Він згадав, що вчора, відзначаючи завершення місячного стажування на посаду бригадира, на самодіяльному «бенкеті», організованому знайомими дівчатами – бортпроводницями в салоні прибулого з рейсу ІЛа, по черзі з усіма відпив пару разів із робочої фляги свого керівника й наставника «дядька Петра»...

Авіатехнік Дворкін категорично відмовився отримувати спирт із «місткості №2», і Микола Петрович відсторонив його від проведення регламентних робіт з електрообладнанням, а тижнів через два призначив обслуговувати сантехнічне обладнання – туалети в літаках.

Однак профілактика набрала розголосу, і начальник АТБ заборонив Баранову проводити «спецзахід». Замість цього в спирт стали додавати якусь дороговартісну «гадість», що робила його майже непридатним до вживання всередину.

Уся «трудомістка дільниця» запечалилася. Деякі гарячі голови навіть пробували побити Фіму, але від цієї ідеї довелося відмовитися: новий авіатехнік був кандидатом у майстри спорту не з шахів, як сподівалися його потенційні кривдники, а... з боксу.

Утім, на посаді сантехніка Фіма пропрацював недовго, здійснивши, як написав у своєму рапорті «особист»,

«...политическую диверсию, за которую в недавние времена с учётом социального происхождения и национальной принадлежности, авиатехник Дворкин был бы «ислѣпнут», как враг народа, без суда и следствия»...

Але про все по порядку.

Це трапилося в кінці жовтня, опівдні.

В аеропорту «Толмачове» приземлився ІЛ18 урядового, 235го, авіазагону, на якому повертався з Китаю член Політбюро Громико. Літаки цього загону зазвичай використовували ВПП військових летовищ, але на розташованому поруч забарахлила система посадки, і ІЛ18 посадили на цивільну смугу.

Літак іще рулив до літерної стоянки, що містилася навпроти будівлі аеропорту, а з його верхніх поверхів уже зігнали вниз усіх пасажирів, і в розташованій на другому поверсі «Кімнаті матері і дитини» зачинили й опечатали двері, що виходили до зали чекання, поставивши біля неї двох оперативників.

Щойно білосніжний лайнер заглушив двигуни й прийняв парадний трап, до нього підкотила чорна «чайка» першого секретаря обкому й півдюжини «волг» іншого місцевого керівництва.

Швидко провівши зустрічний ритуал – поцілунок з Першим і «хлібсіль» із рук місцевих красунь – Громико поїхав до міста.

Кожний літак 235го загону мав у складі екіпажу авіатехніків, які в транзитних аеропортах самостійно проводили оперативний огляд і обслуговували обладнання.

Але цього разу...

У кабінеті Миколи Петровича різко обізвався дзумер апарата прямого зв'язку з начальником АТБ.

– Баранов, хто у тебе сьогодні дежурит по «золотой роте»?

– Да этот, новый. «Интеллигент»...

– У него же нет допуска к правительственным рейсам. В общем, так: садись в машину и – на литерную стоянку. У них фекальные ёмкости переполнены...

Через кілька хвилин спецмашина (у просторіччі йменована «гівновозом»), у кабіну якого замість Фіминого помічника втиснувся сам начальник дільниці, жваво покотила бетонкою до літерної стоянки.

Обов'язки в асенізаційній бригаді розподілялися так: Фіма – бригадир піднімався на борт, оглядав сантехнічне обладнання й стан фекальних місткостей, а його помічник, розмотавши з барабана шланг, ліз стрем'янкою до розняття на правому борту (парадним у літакові вважається лівий, до нього зазвичай подають трап) і приєднував його до фекальних місткостей літака. Потім Фіма, відчинивши праві двері, кричав: «Давай!», і помічник починав «операцію».

Фіма повертався до туалетів і спостерігав за показаннями приладів. Коли вони виходили на потрібний рівень, він знову виглядав із дверей і кричав: «Кончай!»... І спускався з «борту». А досвідчений помічник, що не один рік пропрацював на спецмашині, самостійно довершував роботу.

Цього разу ролі розподілилися поіншому.

Оперативники не пустили Миколу Петровича на «борт», а Фімі взагалі не дозволили підійти до літака. Довелося начальникові дільниці самому розмотувати шланг і, залізши на стрем'янку, приєднувати його до розняття. Фіма ж, вернувшись до спецмашини, приготувався керувати операцією очистки.

– Давай! – крикнув, виглянувши з літака, бортмеханік.

І Фіма увімкнув насос, що закачував у фекальні місткості воду.

Через якийсь час бортмеханік визирнув знову:

– Хорош! – потім, після невеликої паузи, скомандував: – Качай обратно!..

І Фіма включив насос на режим відкачування розріджених фекалій у бак спецмашини.

Хвилин через п'ять операція очистки завершилася і Баранов, що так і просидів на стрем'янці увесь цей час, від'єднав шланг і, скинувши його на бетонку, поліз униз.

– Сматывай шланг! – крикнув Фімі, що стояв біля машини.

І тут сталося непоправне.

Замість того, щоб поставити важіль керування в положення «включення лебідки», Фіма поставив його в положення – «сброс». Із шланга на бетонку жваво потік жовтий «пахучий» струмінь.

– Что ты делаешь!! – заревів Баранов, і Фіма негайно змінив положення важеля, перевівши його в положення... «срочный сброс»...

Від внутрішнього тиску, що різко збільшився, шланг «здибвся», як живий, і в ньому утворилася пробка, яка через кілька секунд з різким ляском вилетіла назовні щільною жовтою грудкою розміром із тенісний м'ячик і, пролетівши під фюзеляжем літака, вдарила в спину оперативника, який стояв біля трапу. Оперативник упав, а його колега, швидко вихопивши пістолет, кілька разів вистрелив убік машини.

Баранов зразу ж долілиць повалився на бетонку поряд зі смердючою калюжею, Фіма відскочив від пульта керування й сховався за машиною.

І некерований «гівновоз» вернув лайнеру все отримане від нього лайно: увесь білосніжний правий борт літака, від кіля до пілотської кабіни, укрили жовті фекальні «розводи»...

У Баранова трапився серцевий напад, і його забрала «швидка». Фіму оперативники відвели в КПЗ аеропортівського відділку міліції, і він просидів там цілий день з «особистом», складаючи щогодини нову «пояснювальну записку».

Лайнер відбуксували на дальню стоянку. Під безпосереднім керівництвом начальника АТБ його відмивали всі мийні машини аеропорту.

На «літерну» – лишився запах – літак уже не повернули.

Пасажирам дозволили піднятися на верхні поверхи аеровокзалу, і жінки з дітьми стали проходити в «Кімнату матері й дитини» не вузькими й брудними сходами чорного виходу, а через залу чекання.

Баранову наказом по Сибірському управлінню ЦА оголосили догану з попередженням «про неповну службову відповідність».

Однак через пару тижнів у «Толмачове» прилетів міністр Бугайов – начальник місцевої АТБ висувався на посаду головного інженера управління.

Коли постало питання про його наступника, міністр спитав:

–А где этот, ваш? Который Громыку говном полил?.. – і весело розсміявся...

Невдовзі Микола Петрович обійняв нову посаду.

Фіму ж на півроку позбавили звання «авиатехник третього класу» й перевели на зарядну станцію. Акумуляторщиком...

А МОГЛА БУТИ КАТАСТРОФА...

Літак ТУ124, бортовий номер «45098», виконував рейс Новосибірськ – Іркутськ. Указаний у розкладі 18 травня виліт – 23.15 – двічі відклали через грозовий фронт, що йшов зі сходу.

Нарешті дозволили.

О 1.45 – літак вирулив на старт.

Ішов дощ. Світла бетонка ЗПС потемніла і, обрамлена тьмяним ланцюжком вогників, здавалось, прямує в чорне непривітне небо.

Затиснувши гальма, бортмеханік посунув уперед ручку «газу». Двигуни слухняно заревіли, і готовий до польоту літак нетерпляче затремтів.

– Здесь борт «ноль дев'яносто восемь», – присунувши до рта мікрофон, сказав командир. – Разрешите взлет...

– «Ноль девьяносто восьмой», – почувся в навушниках голос диспетчера. – Только что позвонила «метео»: на подходе новый «фронт», но – низкий, до 800 метров... В общем так: или возвращайся на стоянку, но теперь уже до утра, или быстрее взлетай и «лезь» на вторую «ступеньку». Как понял?

– Вас понял, – відповів командир. – Взлетаем...

І тут же скомандував:

– Отпустит тормоза. Закрылки – на взлетный угол. Поехали...

Після стрімкої розбіжки ТУ124 злетів і щез у хмарах, що низько нависли над аеродромом. Тепер лише «мітка», що переміщувалася по екрану локатора – маленька зелена крапка – свідчила про його існування...

А локаторний екран усе частіше спалахував фіолетовими «засвітками».

– Идет грозовой фронт, – сказав оператор.

– Ничего, проскочат... – диспетчер підійшов до екрана.

І тут фіолетова зірочка накрила літакову «мітку».

Диспетчер кинувся до пульта:

– Борт «ноль девьяносто восьмой», доложите обстановку, – швидко проказав у мікрофон. – Борт «ноль девьяносто восьмой»...

Ефір мовчав, сухо потріскуючи грозовими розрядами.

– Ну как там!? – обернувся до оператора.

Той показав на екран, яким продовжувала повзти зелена крапка...

ТУ124 набирал висоту. Стрілка висотоміра підійшла до відмітки 400 метрів, на яких починався розгін літака, і бортмеханік звично простягнув руку до тумблера, що вмикав механізм прибирання закрилків, але командир сказав: «Гроза. Піднімаємось на 800...»

Бортмеханік прибрав руку.

За «ліхтарем» кабіни мчали віхті хмар, що висвічувалися спалахами курсових «маячків». Попереду йшли донизу яскраві зигзаги...

Коли стрілка висотоміра наблизилася до відмітки 800, у літак потрапила блискавка. Почувся глухий стук, наче по фюзеляжу вдарили батоном, і в кабіні погасло світло.

Екіпаж завмер на своїх місцях.

Рівно гуділи двигуни. ТУ124й продовжував підйом.

Командир увімкнув блок аварійного електроживлення.

Тьмяно засвітилась лампочка освітлення кабіни, і заморгало червоне вічко зв'язкової радіостанції: «Борт ноль девьяносто восьмой»,.. «Борт ноль девьяносто восьмой»... – лунало з ефіру.

– Костя, візьми ліхтар і Сіму, пройди по літаку, – сказав командир бортмеханіку. І коли той відсунув засув, відчинив двері й, повернувши у зворотний бік бортпровідницю, яка рвалася у кабіну, пішов із нею до пасажирського салону, увімкнув передавача:

– КДП «Толмачево». Самолет поразила молния. Видимых повреждений нет. Двигатели работают нормально. После осмотра самолета бортмехаником доложу дополнительно...

Бортмеханік повернувся хвилин через п'ять і всівся на своє місце, між пілотами. За ним протиснулася у кабіну Сіма і стала за спинкою його крісла.

– Ну? .. – повернувся командир.

– Пошкоджені ілюмінатори на правому й лівому бортах. Дірки – завбільшки з п'ятак. Сіма заткнула їх салфетками. На щастя, в задньому ряду, – пасажирів там не було.

– А що пасажири?

– Пояснив – блискавка вдарила, але все обійшлося...

Командир знову ввімкнув передавача.

– КДП. КДП... Здесь борт «ноль дев'яносто восемь». Нарушена герметичність пасажирського салону. Возвращаемся на базу. Дайте эшелон... Вас понял, – командир повернувся до екіпажу. – Ложимся на обратный курс. – І скомандував: – Убрать закрылки...

Бортмеханік пересунув догори тумблер, що вмикав механізм прибирання закрилків. Стрілка покажчика положення, як і раніше, показувала злітний кут – 18 градусів. Натиснув кнопки сигнальних лампочок генераторів – лампочки не засвітились.

– Генератори не працюють, – кашлянув відразу охриплий бортмеханік.

У кабіні повисло важке мовчання.

– Добре, – сказав командир. – Будемо розвертатись із закрилками.

Він подав колонку вперед, вирівняв літак і, м'яко повернувши штурвал, поклав його на крило.

– Єсть курс! – вигукнув штурман, який спостерігав за стрілкою радіокомпаса.

– Чую, не галасуй, – сказав командир, повернувши штурвал у нейтральну позицію та прибрав ногу з педаля руля. – Перевір по магнітному...

Командир літака ТУ124, пілот першого класу Борис Миколайович Горін був досвідчений льотчик, однак завдання, яке йому належало вирішити, було не з легких.

ДОВІДКА.

«Закрилки» – частина крила літака, яка слугує для збільшення його підйомної сили при низьких швидкостях польоту. «Випускаються» під час зльоту й посадки. Під час зльоту – «закрилки» випускаються трохи, й відіграють допоміжну роль, дозволяючи літакові швидше досягти висоти 400 – 800 м, на якій, – при швидкості близько 300 км/год, – їх прибирають і починають розганяти літак, поступово, 2–3 ступенями, набираючи задану диспетчером висоту.

Під час посадки літака «закрилки» відіграють вирішальну роль. Їх «випускають» на значно більший, ніж під час зльоту кут, що дає змогу літакові триматися в повітрі при наднизьких т. зв. «посадкових» швидкостях (160 – 180 км/год.).

При невипущених або випущених недостатньо закрилках, щоб не впасти каменем на землю, літакові аж до приземлення треба витримувати швидкість не нижчу 300–350 км/год.

Посадка літака з такою швидкістю частозуто закінчується катастрофою.

– Сіма, – обернувся командир до бортпровідниці, – давай до пасажирів.

Коли дівчина вийшла з кабіни, він знову ввімкнув передавача:

– КДП... Имеєм отказ обоих генераторов. Выпустить закрылки на посадочный угол не сможем. Дайте зону...

Минула третя година, як борт «098» баражував у зоні. Другий пілот запропонував – скинути пальне й відразу заходити на посадку, але командир сказав: «Поспішати нікуди, діждемось світанку».

Земля, як і раніше, не проглядалась, схована темною завісою хмар, але яскраві зигзаги блискавок уже не спалахували. Грозовий фронт пішов на захід.

– Идет сильный дождь, – повідомив диспетчер. – Земля размякла, как мыло... Может, вам лучше, не выпускаая шасси, приземлитесь на грунт?

– Спасибо за совет, – сказав командир.

Він знав, що посадка на грунт із прибраними шасі при «іхній» посадковій швидкості призведе до деформації фюзеляжу «в гармошку», і якщо в екіпажу при цьому ще буде шанс уціліти, то пасажери напевно загинуть.

А тим часом благословлялось на новий день. У пасажирському салоні посвітліло, й Сіма, відкривши термоси з бортхарчуванням, готувалася розносити традиційну «курку з рисом». Штурман, який півгодини крутив рахувальну лінійку, написав на аркуші блокнота цифру «270» і поклав його перед командиром на дошку приладів:

– Критична швидкість при випущених на 18 градусів закрылках...

– Що ж, спробуємо... Костя, збавляй поступово тягу, – командир легенько штовхнув бортмеханіка, який задрімав у кріслі. Застигла на цифрі «320» стрілка покажчика швидкості поповзла вниз, але тільки переповзла за 300, – літак «провалився», гухнувши метрів на сто вниз.

– Добре, що до землі більше кілометра, – гмукнув командир, повертаючись в ешелон.

Штурман прибрав блокнот.

– Навіщо пасажирів лякаєте? – заглянула в кабінку Сіма.

– Більше не будемо, – сказав бортмеханік. І потягнувся, розминаючись.

Пального залишалось менше, ніж на годину польоту. Хвилин через двадцять треба було заходити на посадку.

– Зараз ставлять нові акумулятори на МИГах, – раптом сказав Костя. – СЦС, срібноцинкові. Мій сусід, технік з військового аеродрому, роздобув такий для своїх «жигулів». Розповідав: більше як кілометр на стартері їхав, коли бензин закінчився... Я бачив їх – завбільшки й по виду, як наші САМи.

– Де бачив? – запитав другий пілот.

– Учора міняв батареї на «тушці». Новий акумуляторщик, Юхим, приїхав з ними на «каре».

– А де він їх узяв? – повернувся до Кості командир.

– Вояки привезли на нашу зарядну станцію. У них зараз запарка: по дві ескадрильї за тиждень у В'єтнам переганяють. Ось йому й доручили, як найграмотнішому, робити їм контрольнотренувальний цикл.

– Так він їх заряджені возив? – знову спитав другий пілот.

– Звичайно. Від нас прямо до військової АТБ «порулив»... Я запропонував і нам для проби поставити.

– Поставив? – запитав командир.

– Я відійшов: гас підвезли. Сіма лишилась – харчі на борт приймала. Паралельно – баки йому забивала. Хлоп'яга – нівроку.

– Поклич Сіму, – сказав командир.

– Бортпровідниця заявила, що ручатися не може, але начебто акумуляторник поставив їм новіші, ніж ті, що були.

– Борисе Миколайовичу, – серйозно сказав Костя, – спробую «засилити» МПЗ від акумуляторного контейнера. Якщо там є СЦСи – може вийти...

– Тільки зсунеш закрilки з упору. Так – хоч на 18 градусів випушені, – втрутився штурман.

– Давай, Костя, – сказав командир. – 18 нам – як мертвому припарка.

За хвилину Костя, захопивши сумку з інструментами й ліхтар, у супроводі штурмана пішов у пасажирський салон. Відкрив одну з панелей підлоги, протиснувся у вузький кабельний канал, який ішов уздовж усього фюзеляжу.

На літаках акумуляторні батареї служать для запуску ДСУ (допоміжної силової установки) – невеликого турбогенератора, який забезпечує електропостачання літака на стоянці, коли немає аеродромних джерел. Батареї ці, типу САМ – малопотужні, й підключення їх до МПЗ (механізму випуску закрilків, який використовує при пусковій струм 200 ампер) нічого б не дало: вони відразу б «сіли», або, що ще гірше – загорілись...

На ТУ124 вся комутаційна апаратура містилася в одному відсіку.

– Вітю, дай ключі на 18 і 24, – сказав бортмеханік штурману, який залишився нагорі.

Від'єднавши «кінці», що йшли від акумуляторного контейнера, від ВСУ, він потягнув їх до контактора вмикання МПЗ. Не вистачало сантиметрів тридцять...

У кабіні дзенькнув дзвінок. Пройшли дальній привід. На аварійному табло заморгав червоний напис «*Большая посадочная скорость!..*».

– Хоч розбий його, – буркнув командир.

Аварійне табло вмикалось і вимикалось автоматично, без участі екіпажу.

– Як справи?! – крикнув у відчинені двері. – За п'ятнадцять хвилин – сідаємо...

– Все нормально! – відповів бортмеханік і простягнув руку. – Вітю, розвідний ключ!

– Ти що робиш, – зашипів штурман, коли побачив, що той відгвинчує від шпангоутів усю комутаційну панель, – порушиш гідросистему. Як тоді шасі випустиш?

Але Костя продовжував відгвинчувати гайки кріплення. Потім зняв панель з болтів. Тепер акумуляторні кінці діставали до клем контактора МПЗ.

– Порядок! – видихнув задоволений. – Сімо, – два рушники...

Обмотавши руки рушниками, він узяв акумуляторні кінці.

– Ну, поїхали!

І приклав кінці до клем. Пілоти, які залишались у кабіні, уп'ялися поглядом у покажчик положення закрilків. Стрілка, яка стояла на відмітці 18, здригнулась і пішла догори.

– Ну давай, давай, – хрипів Костя, відчуваючи, як усе сильніше пече долоні через димлячі рушники.

– Є! – крикнув другий пілот. Стрілка покажчика зупинилась на відмітці 38. Костя відняв кінці від клем контактора МПЗ й, скинувши з рук рушники, простягнув догори червоні долоні:

– Сімо! Полий якимось жиром!

Другий пілот нахилився до пульта бортмеханіка й потягнув на себе ручки управління «тягою» двигунів.

– 300... 290... 250... 200, – відраховував швидкість. Коли стрілка покажчика швидкості підійшла до 170, останній раз моргнув і щез червоний напис на аварійному табло...

Рановранці в кімнату гуртожитку для молодих спеціалістів, де серед трьох інших стояла й Фіміна койка, увійшла вахтерша.

– Дворкин, – сказала захриплим спросоння голосом, – тебе там внизу ждуть.

Швидко вдягнувшись, Фіма спустився на перший поверх. Назустріч йому піднявся молодий хлопець з двома золотими шевронами й значком бортмеханіка на форменому піджаці.

– Юхиме? Звиняй, руки не подаю, – він показав обмотані бинтами долоні. – Поїхали, на тебе чекає весь наш екіпаж.

– А що сталося?.. – затурбувався Фіма

Але хлопець посміхнувся і він відразу заспокоївся.

Біля ганку гуртожитку на них чекала чергова машина КП (керівника польотів). Дош, який ішов усю ніч, нарешті закінчився. Тепле весняне сонечко уже впливло зза дахів дальніх ангарів у голубе небо, що очистилось від хмар. Екіпаж ТУ124, бортовий номер «45098», стояв біля літака. Троє чоловіків у синіх піджаках із золотими шевронами й миловидна дівчина у форменій курточці бортпровідниці. Бортмеханік підвів до них Фіму. Високий чоловік з командирськими «дубами» на козирку кашкета простягнув йому руку:

– Юхиме, дякуючи вам, у мене й мого екіпажу сьогодні другий день народження.

– Борис Миколайович Горін, наш командир, – сказав бортмеханік.

Потім подали Фімі руки льотчики, які стояли поряд.

– Гнат, – другий пілот...

– Віктор, штурман...

– А це моя сестричка Сіма, – сказав бортмеханік, підводячи Фіму до дівчини.

І тут Сіма, ставши навшпиньки, обхопила шию Фіми й міцно поцілувала його в губи. Щоки Фіми стали, як маковий цвіт, і він, ошелешений, завмер.

– Правильно, – сказав командир, – ми не можемо, а Сіма – жінка...

Він зняв із руки золотого годинника, відкотив манжет Фіминого комбінезона й одягнув їх йому на зап'ясток...

«КУР'ЄР КРИВБАСУ»

Липень-серпень-вересень

№ 308-309-310

У № 308-309-310 числі (2015) журналу «Кур'єр Кривбасу» у розділі ПРОЗА друкуються оповідання Івана ЯЦКАНИНА під загальним заголовком «Затемнення серця», а також закінчення повісті давно минулих літ Юрія МУШКЕТИКА „Іду на ви”. Розділ УНІВЕРС подає оповідання Марека ГЛАСКО зі вступом Марії ЧОРНОЇ „Писання інтимніше за ліжку” (переклад з польської Юрія ВИННИЧУКА та Марії ЧОРНОЇ); статтю Перрі АНДЕРСОНА „Від прогресу до катастрофи” (з англійської переклав Роман ПЩАЛОВ). Рубрика Катерини КАЛИТКО «Контурна карта» представлена боснійським письменником Фаруком ШЕХИЧЕМ та його прозою із «Книги про Уну».

У розділі ПОЕЗІЯ - «ЗаписиЦ Володимира БАЗИЛЕВСЬКОГО, добірка віршів Теодозії ЗАРІВНИ «Перерва на життя триває» та поетичні новинки Анни МАЛІГОН «Те, що нас не вбиває...».

Розділ УНІВЕРС містить розповідь про три поетеси еспанської Америки від перекладачки з Бразилії Віри ВОВК.

У ВИТОКАХ розміщені стаття Марка Роберта СТЕХА „Барвисті кадри легенди про Олексу Довбуша” (про кіносценарій Юрія Косача „Чорногора палає”) та п'єса Юрія КОСАЧА «Чорногора палає», листування шістдесятників Надії СВИТЛИЧНОЇ та Миколи ПЛАХОТНЮКА, спомини Назара ФЕДОРАКА про поета Назара ГОНЧАРА «Поназар'я».

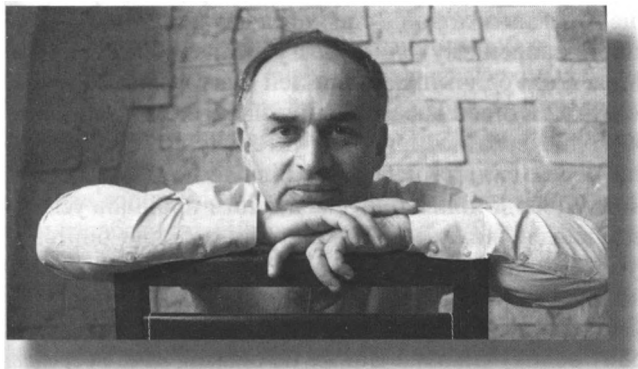
SCRIPTIBLE подає статтю Євгена БАРАНА «Між індивідуальною правдою і колективними наклепами» про двотомник «Вибраного» Володимира Державина, розвідку Юрія БАРАБАША до проблеми етнокультурного пограниччя «Гоголь: між Миргородом і Рим-городом», рецензію Мар'яни БАРАБАШ «Поезія на межі мовчання і слухання».

Редакція «Всесвіту» була неабияк подивована інтересом читацької аудиторії, який викликала наша позаминулорічна публікація під гаслом «Знайомтеся: літературний Карабах» (№11-12, 2013). У ній літературний світ цього дивовижного краю представляла проза Ашота Бегларяна. Критик Віктор Конопльов, що презентував творчість письменника, назвав його «людиною, яка оголосила війну війні». Також є і творче кредо митця. Отож пропонуємо читачам ще дві повісті Ашота Бегларяна, які розширюють наше розуміння його творчості, прадавньої вірменської історії, історії Карабаху і його сьогодення.

Ред. «Всесвіту»

АШОТ БЕТЛАРЯН

ЗОРЯНИЙ ХЛОПЧИК

Повість

Переклала Ніна Харчук

Присвячую батькові – товаришеві тих нелегких днів

*...А в небе яростную вспышку
Закрыв покров из серых туч.
И я обычным стал мальчишкой,
Утратившим от детства ключ...
Виктор Конопльов*

РОЗДІЛ I

«Не дочекаєтесь сльози від мене – бували ситуації куди гірші... І загалом, я не вмію плакати і не збираюсь вчитися цьому. Неправда, що сльози полегшують страждання і послаблюють біль. Сльози – доля слабких. Вони – безсилля перед випробуванням. Гірше того – удавання... Досить убивати нас кожного дня – одного разу ми вже вмирили!...».

У звичайній обстановці, на людях, міркування молодого людини років двадцяти п'яти могли б здатися бравадою. Але йшла вже друга година ночі, і він, шулячись від березневої свіжості на балконі п'ятого поверху великого притихлого житлового будинку, перебував наодинці зі своїми думками.

Арсен згадав і майже відчутно пережив знову те, як три роки тому, в 1992-му, саме в той день, коли йому мали вручити диплом про закінчення університету, громом серед ясного неба (втім, насправді небо над Карабахом і Вірменією вже давно заволкли чорні хмари) прийшла звістка про кончину матері, і він, кинувши все, почав

шукати у великому місті знайомого працівника аеропорту, прорвався з його допомогою крізь неймовірний кордон до одного-єдиного вертольота, який доставляв раз на день на його маленьку блокадну батьківщину медикаменти та борошно, привозячи звідти поранених... І все-таки не встиг на похорон – спізнився на півгодини через затримку вильоту. Коли він нарешті з'явився, змучений і розгублений, сестри, пригорнувшись до нього, вибухнули плачем. Родичі підхопили цей плач. Плакав і батько. Арсен же не розплакався: його душили біль і образа, але сліз не було...

Не було їх і минулої весни, коли через чотири роки інтенсивних бойових дій супротивники, нарешті, уклали перемир'я, на передовій більше не стріляли, а на міні раптом підірвався кращий друг, який цілим і неушкодженим пройшов усю довгу криваву війну. Він лежав у навдивовижу маленькій труні з білою бинтовою пов'язкою на синювато-мармуровому лобі, безмовний і нерухомий, так несхожий на колишнього себе – жартівника з вічною посмішкою на губах. Біля труни, потупивши очі, скупчилися бойові товариші з мокрими від сліз бородами. Все кругом, здавалось, перетворилося на одну велику сльозу... Він же не плакав, хоча всередині все розривалося...

У місячному світлі відбивався дещо пригнічений орлиний профіль. Якби ніч дозволила вгледітися у великі очі господаря, то по хворобливо-гострому їхньому виразу можна було здогадатися, що молода людина не так давно пережила надзвичайний біль, зуміла подолати його ціною неабиякого зусилля волі, значної затрати душевних і фізичних сил, але поки що змушена боротися з його наслідками... Зараз мало хто впізнав би в ньому життєрадісного золотоволосого хлопчика-бешкетника, який не давав проходу своїм одноліткам у дворі і все дошкуляв старшим. Нічого, здавалось, не залишилося в ньому і від сором'язливого підлітка, якого вганяло в густу фарбу просте спілкування з однокласницями...

Затишно прилаштоване в улоговині між живописними горами, доглянуте і потпаюче в зелені містечко, де народився і виріс Арсен, до війни було, по суті, провінцією з майже патріархальними звичаями і розміреним, нічим не порушуваним життям. Тепер, ставши центром боротьби невеликого краю, несподівано заявивши на весь світ про свої законні права, місто відразу перетворилося на столицю хоча і невизнаної, але достатньо самостійної республіки, якій, загоївши рани від нав'язаної війни, необхідно було створювати імідж незалежної держави. А саме: для початку надавати більше ефекту зовнішній стороні, постаратися в найкоротші терміни відновити всі пошкодження і руйнування в центральній частині та інших помітних місцях новоствореної столиці, повернути посмішки на обличчя городян, змучених за роки найжорстокіших обстрілів і бомбардувань в сирій напівтемряві підвалів...

Намагаючись не вдарити обличчям в бруд, політики і дипломати республіки, здійснюючи, подібно до однорічного малюка, перші кроки на міжнародній арені, вчилися триматися більш впевнено і невимушено на переговорах, покликаних вирішувати питання, що не були вирішені і ще більше заплуталися тривалою кровопролитною війною.

Тим часом в життя залученого до великої політики маленького краю увійшло в побут поняття «не війна, не мир». Крихкий світ нехай і тривалого перемир'я, звичайно ж, не міг замінити справжній мир, і люди продовжували страждати від усіляких по-

бутових негараздів, гинути від випадкових пострілів і мін у прикордонні. Іншими словами, в душах у людей миру поки що не було.

Часом Арсен відчував надто відчутно, що насувається якийсь удар. Подібне відчуття могло раптово виникнути в будь-який момент, переслідувати скрізь: на вулиці, у громадському транспорті, на роботі і навіть під час сну. Удар швидше асоціювався з вибухом снаряда, яскравим спалахом і ударною хвилею. А ще – з власне очікуванням цього розриву після того, як снаряд починає рвати повітря у своєму шаленому, божевільному польоті. Від удару з Нізвідки життя, здавалось, мало вмить лопнути.

Це нав'язливе відчуття вперше з'явилося у Арсена на передовій. Коли невеликий загін карабаських бійців потрапив у «мішок», йому не залишалось нічого іншого, як прориватися напролом крізь щільне кільце оточення противника. Із заростей шквалом ішов смертельний вогнь. Поруч падали убиті товариші. Арсен не відразу усвідомив, що сталося, коли жахлива сила, здавалось, відірвала і забрала кудись його ліву руку: одночасно три кулі автоматної черги роздробили в одну мить кістки плеча і трохи вище кисті. Потім, оговтавшись після хвилинного збентеження, намагаючись не випустити із здорової руки автомат і не відставати від товаришів, він внутрішньо готувався до нового удару, тепер уже напевно смертельного: в голову або трохи лівіше від однієї з ран – у серце...

Відчуття насування удару загострилося і стало ще більш реальним з того часу, коли одного разу серед білого дня в центрі міста вибухнув «УАЗ» з людьми. Те, що секундою раніше було єдиним, по-своєму досконалим людським організмом, потужним ударом розмазало по стінах, вікнах і поодиноких уцілілих шибках прилеглих будинків. Розгублені душі цих ще мить тому впевнених у собі людей, мабуть, в жалісній нестямі шукали в кашці з людського матеріалу частини своїх тіл, частини колишнього земного облачення...

Підступна і жахлива смерть доскоchu потішалася над людьми, і війна, з якою вона вступила в злочинну змову, давала прекрасну можливість для цього.

Над краєм немов висіла велика хмара болю, від якого невидима рука розподіляла кожному належну частку. При цьому комусь діставалося набагато більше ніж іншим. А хтось примудрявся чинити опір неймовірному, нелюдському болю і виживати.

Вечорами на вулицях напіввійськового, напівтемного міста можна було зустріти людину-коляску: людський обрубок без ніг і однієї руки – все це забрав вибух снаряду неподалік. Напівлюдина кликала перехожих і, якщо ті підходили, ділилась з ними своїм горем. Одного разу йому стало вкрай важко нести тягар знівченого тіла і залишок життя в ньому, і, коли внутрішнє переживання досягло критичної межі, знівелювавши навіть інстинкт самозбереження, він відкусив собі середній палець уцілілої руки. Лише тоді біль... вщух, відпустив. Тепер же сам дивувався власному вчинку і, показуючи перехожим свіжу куку, запитував:

– Ви бачили щось подібне: відкусив собі палець?

Утім, що таке палець у порівнянні з відкушеною смертю половиною тіла?..

Арсен давно вже зрозумів, що існує певна межа напруження, за яким людина, навіть дуже сильна і вольова, втрачає власну особистість. Більше смерті людина, мабуть, боїться болю, вірніше того, що цей біль буде надмірним, нестерпним. Біль звеличує війну, зводить її в категорію надзвичайної, екстремальної. І якби не страх болю, війни, як спосіб вирішення конфліктів, напевно, припинили б своє існування.

Можливе й інше: притуплений інстинкт самозбереження, найпотужніший із тваринних інстинктів, який стимулюється саме відчуттям болю, дозволив би людям винищити одне одного в одній великій війні.

Арсен з досадою відзначав, що за межею цього критичного напруження не існують такі, здавалось, непорушні поняття, як «любов», «дружба», «братство»... У тому ж бою йому, з роздробленими рукою і плечем, не потрібно було особливо вдивлятися в очі хлопців, щоб прочитати в них страх і розгубленість. Поранений усвідомлював, що просити когось про допомогу в цій ситуації було б безглуздо: напруження, яке почало форсуватися з моменту, коли стало ясно, що супротивник, який набагато перевершує за чисельністю, оточує і смертельна небезпека наблизилася впритул, переходило межі людських можливостей. Кожного в цей час поглинало власне очікування болю, можливо, жахливого. Для того ж, щоб подолати це напруження, необхідно було зробити великий подвиг, аби досягти безсмертя, що, мабуть, вдасться лише одиницям.

Але, коли вціліла частина загону змогла прорвати кільце оточення і напруження спало, розконцентрувалось, до хлопців, незважаючи на те, що ліс все ще кишів ворожими солдатами і всілякими небезпеками, повернулася мужність. Арсен, достатньо втративши крові і вкрай знесилений після подолання декількох кілометрів гірського ландшафту, запропонував йти далі без нього, але хлопці, які вже відновили стійкість характеру, відчитали його.

– Виберемося або загинемо всі разом, – відрізав старший групи.

Вибравшись, нарешті, товариші ще довго дивувалися тому, як Арсен витримав критичне напруження майже в самому його апогеї і не тільки не попросив допомоги, не бажаючи стати комусь тягарем, але навіть не застогнав у відповідь на біль, про розміри якого можна було лише здогадуватися.

Арсен же тоді приховав від товаришів, що в той момент, коли після першого шоку він знайшов у собі сили подолати нелюдські напруження і біль, зверху на нього опустилась якась світла невагома хмарина, що супроводжувала його до тих пір, поки не дісталися своїх. У сповненому ворогами лісі він думав лише про те, що буде здорово, якщо виживе і розповість іншим про пережите.

І Арсен був майже упевнений, що виживе: коли хмарина охопила його, він відчув щось дуже схоже на дбайливий дотик своєї матері, з моменту смерті якої не минуло ще сорока днів...

РОЗДІЛ 2

Будинок, де минуло дитинство Арсена, розташовувався на тихій вулиці, спокій якої зрідка порушувала похоронна процесія: по цій вулиці везли небіжчиків на кладовищі. Часом довгу процесію супроводжував оркестр, що надавав церемонії урочистості й важливості. Маленькому Арсену це здавалось кумедним – ніби дорослі грали з поважним виглядом у якусь гру. Коли процесія ховалася за поворотом, він брав металеву посудину, піднімав її двома руками над головою як труну й імітував звуки оркестру: «бум-бум!..». Смерть тоді здавалася йому чимось нереальним, фантастичним, неймовірним... «Я не помру», – був упевнений хлопчик і радісно ділився з однолітками й рідними своїм «відкриттям».

Звідки йому було знати, що з часом все зміниться, смерть стане щоденним, точніше, цілодобовим явищем і торкнеться його своїм чорним крилом?..

Море крові і сліз пролилося в Карабаху за чотири роки війни. У Степанакерті кожен день когось ховали, частіше – по кілька людей. Міське кладовище збільшувалося щодня. Скорботний, сльозливий потік людей з кожним днем піднімався все вище і вище по косогору, на якому скупчилися численні могили юнаків і чоловіків, дівчат і жінок, старих і дітей – нещасних жертв жорстокої війни.

День у день все вище і вище по схилу пагорба піднімалися траурні групи людей з труною, немов намагаючись досягти самого неба і знайти в ньому позбавлення від мук земних, розчинитися в ньому. Так і хотілося крикнути: «Боже, зупини це безумство!»

Щоранку, на початку дев'ятої години, починався обстріл Степанакерта з далекобійних гармат. У народі їх називали «морськими гарматами» або «гаубицями з подовженим стволом». Долаючи багатокілометрову відстань, пущені з них снаряди довгий час несли смерть і руйнування.

Утім, з початком обстрілу особливої паніки серед населення не виникало: реалії війни навчили людей холоднокривного самозахисту. Ще в повітрі, набираючи під час польоту швидкість (точніше, різко змінюючи її), снаряд видавав гуркіт, подібний до того, який буває при розриві. Після цього «первинного розриву» люди спішно, але без особливої метушні починали полишати свої квартири і спускатися до підвалів.

Людина індивідуальна, і в екстремальній ситуації кожна поводитися теж індивідуально. Як це не дивно, але з квартир першими вибігали літні члени сімей і сумлінно спускалися крутими сходами в підвал. Доводилося гадати: чи то найбільше їм хочеться жити, чи то досвід життя привчив їх до обережності й передбачливості? Слідом за ними виходили підлітки і жінки з дітьми, які давно вже відвикли від ігор і практично безпомилково по звуку визначали тип снаряда і вид зброї, з якої був зроблений постріл.

Глави сімейств, не задіяні на фронті, намагаючись зберегти «честь мундира» і незворушний вигляд, пропускали всіх домашніх вперед і лише після цього ступали на сходи. Як правило, до кінцевого пункту прямування вони не доходили і, збираючись біля дверного отвору першого поверху, досить швидко знаходили спільний предмет розмови і суперечок, будь то політика чи види на врожай. Однак бували й винятки – не у всіх чоловіків сталеві нерви. Так один з них вибіг з дому в кальсонах і в напівтемряві підвалу постав привидом перед злякано-здивованими поглядами сусідів.

Після закінчення обстрілу всі в зворотному порядку поверталися. Тут вмить зникла колишня спритність дідусів і бабусь: ойкаючи невдоволено і чортихаючись в стилі ретро, вони ледь допліталися до порогів своїх квартир, і довго ще їх прокляття на адресу ворога не давали домашнім спокою...

А загалом все було набагато серйозніше. Біда не завжди проходила повз. Був такий трагічний випадок: помилково зорієнтувавшись по «первісному розриву», група чоловіків, що не побажала ховатися в надійне укриття, подалася за сарай, куди прямо і летів снаряд... Смерть підступна і непередбачувана, не терпить вона легковажного і зневажливого ставлення до себе.

Поодинокі ніч в Степанакерті видавалася спокійною – тривожний і неглибокий був сон городян. Звичним явищем для міста став і артобстріл з реактивної установки «Град». Часто люди вже спали, коли неймовірний гуркіт розривав нічну тишу. Місто, затремтівши, вмить покидалося. Тим, кого біда минула, не вірилося, не хотілося вірити, що поруч, буквально в сусідньому будинку, скалічувалося й закінчувалося

чись життя. Перші півні в Степанакерті починали перекличку відразу після півночі: не спалося і птахам, вони теж перебували на військовий лад...

Ночами місто бомбив літак. Бомбардувальники противника мітили в місця найбільшої концентрації людей: гуртожитки, лікарні, госпіталі... Одного разу бомба впала в самому центрі міста. Ударна хвиля вибила вцілілі досі шибки мало не на околицях Степанакерта. Приватний будинок біля однієї з міських шкіл цілком пішов у землю. Страшна воронка утворилася на його місці. Ялини і сосни поблизу оголилися повністю... Кров текла по вулицях, утворювала калюжі. Бомби забрали багато життів. Фари машини «швидкої допомоги» вирвали з темряви кішку, яка шкандибала на трьох лапах. Тварини страждали разом з людьми, поділяючи їхню доля...

Від щоденних обстрілів і бомбардувань, через наплив біженців із сіл Степанакерт вже не був схожий на місто, колись доглянуте і тихе. Це, швидше, було велике, напівзруйноване, завалене сміттям село. Життя тут давно збілося із звичного ритму. Зі зрозумілих причин не працювали заводи і фабрики, були закриті школи, не функціонував громадський транспорт. Замість автомобілів на вулицях міста можна було побачити невелике стадо корів, отару овець. Майже в кожному дворі діловито кудкудахкали кури, бадьоро перегукувалися півні, загрозливо сичали гуси; трагічним дисонансом вривалося в цю гаму звуків нескінченно довге ревіння осла.

Картину «село в центрі міста» довершував вершник на коні. Це був біженець. У Степанакерті їх було дуже багато, і тулилися вони де попало. Часом місцем для ночівлі служив міський газон, на якому вдень паслася пригнана із сіл худоба. Однак смерть переслідувала біженців і тут, йшла по п'ятах і наздоганяла їх...

Але життя тривало. У підвалах, під тьмяним, тремтячим світлом звичайної стеаринової свічки, народжувалися діти. Вогневий шквал невинно переслідував міський пологовий будинок, і, рятуючись від ворожих снарядів, лікарі разом з породіллями переселялися з одного підвалу в інший. Пологи приймалися в сирих, неопалюваних приміщеннях, під вічною загрозою смерті... І ці діти підземелля, що з'являлися на світ Божий всупереч усьому, символізували собою віру в майбутнє і перемогу, яка тоді здавалася примарною...

З тих пір пройшло декілька років. Противник, який розв'язав війну і легковажно розраховував на швидку перемогу, був відкинутий далеко назад. Військові експерти назвали карабаську армію, що розгромила набагато переважаючу за чисельністю та озброєнням армію противника, найбільш боєздатною в регіоні; журналісти намагалися розгадати цей феномен. Образно висловився з цього приводу генерал, що пройшов війни в Афганістані, Ефіопії та Сомалі: «Секрет надзвичайних успіхів карабаської армії не в слабкості супротивника і деморалізованості його рядів, а в характері самої армії: армія і народ виступають в одній особі і сповнені рішучості відстояти своє законне право – жити на рідній землі. Цей феномен вже не раз був апробований історією».

У глибоких зморшках, що порізали кожен сантиметр смаглявого обличчя цього врівноваженого і ввічливого воєначальника, вгадувалися сліди драматичних і героїчних подій, безпосереднім учасником яких він був. І тому його слова вселяли особливу довіру.

Однак, незважаючи на те, що пожежа війни згасла і відійшли в минуле щоденні обстріли та бомбардування міста, надрив у свідомості людей залишився. Образ смерті і руйнування разом з болісним запитанням: «А чи мир це?» – переслідував їх,

На гірській варті. Фото Альберта Восканяна й Ашота Бегларяна

і навіть досить віддалений натяк на пережиті жахи, наприклад, у вигляді «пострілу» іграшкового пістолета, міг вивести людину з рівноваги. Під час активних військових дій, коли вогонь з самого неба падав на голови громадян, людська психіка, немов налаштована на особливий режим, була набагато стійкішою і практично витримувала все. Тепер же вона розслабилася, з жахом відкидаючи саму можливість повернення минулого...

На той час Арсен працював в Степанакерті власним кореспондентом незалежної газети, що видавалася в Єревані. Ще підлітком, у сьомому класі школи, він вирішив стати саме журналістом: в його очах журналісти були найбільш чесними, красивими й мудрими людьми...

Ми залишили нашого героя в нелегких роздумах, наодинці з собою. Що ж так мучило його?..

Свіжий, бадьорий місяць висвічував численні відмітини війни на споруді сплячого будинку: тіло його, немов небо зірками, було поцятковане вибоїнами від осколків артилерійських снарядів. За роки війни будинок недорахувався багатьох своїх мешканців, але сам вистояв на радість людям.

Арсену, незважаючи на нічний холод, не хотілося повертатися в ліжко. Він почав спостерігати за зірками. Напевно, там, серед мірадів собі подібних, світила і його власна зірка, від якої, згідно з повір'ям, залежить доля. Де ж вона, його військова зірка?! Спробуй вгадай...

Нічний монолог несподівано перервав батько, якому, очевидно, також не спалося. Арсена здивували слова батька – вдень він говорив зовсім інше:

– Кар’єру ще встигнеш зробити, не поспішай. Багатьом вистачає розуму робити кар’єру, а ось мудрістю не робити її за всяку ціну наділені не всі...

А зараз він дорікав йому:

– Може, не будеш пручатися? Вони ж посаду тобі пропонують, а ти...

Арсен не стримався:

– Хто пропонує?! Ті, хто ще вчора намагалися залякати мене? І, якби наша газета не втрутилася, ще невідомо, чим би все обернулося... Тактику змінили: намагалися багатом – не вийшло, пряником вирішили заманити?.. Не вийде!

Зрозумівши, що зачепив Арсена за живе, батько мовчки повернувся до себе в спальню. Він завжди потерпав через єдиного сина, пережив справжню драму, поки Арсен перебував на фронті. Батько вкрай важко переніс його поранення, важче, ніж сам Арсен. Надламався, став знервований, недовірливий... Через молодість років син тоді не розумів усієї глибини переживань батька, який втратив в чотири роки свого батька, який пропав безвісти на фронтах Другої світової війни...

Арсен і не думав про сон. Запалений подіями останніх днів, мозок був сповнений десятками світлячків-запитань. Що потрібно цим людям? Чому вони з такою зятатою послідовністю і настирливістю намагаються зтягти його у свої пуга, позбавити волі або, принаймні, відірвати частину її? Чому, розраховуючи на його молодість і честолюбство, вони діють настільки примітивно й грубо? Чого їм не вистачає? У них посади, гроші, суспільне становище – все те, про що інші тільки мріють... Але що таке посада, пропонована ними, як не той короткий ланцюжок, на якому намагатимуться тримати його до тих пір, поки не приручать зовсім... Головна біда цих людей полягає у впевненості, що вище і далі над ними нікого немає. Вони не хочуть миритися з існуванням самого Бога...

Арсен працював військовим кореспондентом, іншими словами, він був не зовсім звичайним журналістом. Журналістика воєнного часу – це балансування на грані правди і брехні, дозволеного і забороненого, зобов’язання і необхідності. На війні журналіст перебуває між двох вогнів – він не захищений як з передової, так і з тилу.

Крім бійні з кров’ю і смертю, на війні щосили розгорталася і битва слів. Противники часто вдавалися до інформаційно-ідеологічних диверсій. Сам журналіст при цьому опинявся у вельми не вигідному становищі. Виходячи з військових реалій, він не повинен був лити воду на млин ворога жодним своїм словом. Професійний же обов’язок вимагав не замовчувати всього того негативного, що відбувалося у внутрішньому житті. В іншому випадку це означало визнання власної громадянської та професійної недолугості, фальшивості журналістики загалом. Загнуздане слово – все одно, що птах без крил.

Тим часом журналісту все частіше давали зрозуміти, що мовчання – золото не тільки для тих, хто в ньому кровно зацікавлений, але й для самого «мовчазного». Одні, користуючись хаосом війни, наживалися на цьому мовчанні, для інших же воно служило фундаментом для кар’єри. Побоюючись журналіста, вони ще більше зневажали його, часто не приховуючи цього. Якщо ж хтось із пишучої братії намагався дещо розсунути рамки наданої йому «свободи», то неприємності не змушували себе чекати.

Іншими словами, об’єктивні реалії, обставини і конкретні особи примушували журналіста пристосуватися і... писати. Писати не розумом і душею, а керуючись лише інстинктом самозбереження...

Арсен не сприймав цього всіма фібрами душі, опирався цьому як міг. Працювати з підрізаними крилами означало для нього відмовитися від виплеканої ще в ранній юності мрії. За небажання працювати з комплексом неповноцінності Арсену нерідко діставалося.

Цього разу він був занесений у список «саботажників» – за те, що, незважаючи спочатку на недвозначні натяки, а потім і прямі загрози покарання, відмовився співпрацювати на договірній основі з новим редактором місцевого офіціозу – старою консервативною людиною, яка давно вже засвоїла «золоте» правило: «не висовуватися».

Увечері того ж дня за ним прийшов миршавий хлопчина з військкомату з повісткою в руці. Він повідомив, що «йому доручено провести військовозобов'язаного Арсена Чилингаряна до військкомату для уточнення деяких питань». При цьому чомусь додав, знітившись, що сьогодні не його черга виконувати доручення, що він замінює хворого товариша.

Не повечерявши, Арсен накинув на себе куртку і вийшов. Він навіть не попрощався з батьком, не підозрюючи, що повернеться лише через півмісяця.

РОЗДІЛ 3

Заступник воєнкома, капітан років тридцяти п'яти, навіть не подивився в бік Арсена, коли той увійшов слідом за посильним.

– Ви ніде не працюєте, – швидко стверджуючи, ніж питаючи, вимовив він, не відриваючись від паперів на столі.

– Я акредитований кореспондент.

Капітан нарешті підняв очі й подивився на Арсена впритул – із здивованою міною.

– У такому разі... це – непорозуміння, – він відвів погляд. – І тим не менше, мені доведеться відправити вас... Така вказівка. Там, сподіваюсь, розберуться...

Заступник воєнкома не сказав, куди «доведеться відправити», і Арсен запитав з навмисною іронією:

– Це що? Арешт?

– Арештами займається не військкомат. Причому тут арешт? – капітан посміхнувся і заглибився в папери, глибше сховавши в них свій погляд.

Уже здогадавшись, що, по суті, це і є арешт, Арсен одночасно усвідомлював – змінити що-небудь неможливо: механізм управлінського преса був запущений і, згідно з логікою, повинен діяти до заданого кінця, доти, поки не зупинить та рука, що запускала. Недарма був таким злодійкуватим кволий працівник військкомату і таким неухважним та незнаючим сам заступник воєнкома – гвинтики цього великого налагодженого механізму.

Незабаром підійшов і молодий, не звиклий тримати ніс за вітром відставний редактор, прізвище якого очолювало «чорний список», і, посадивши опальних журналістів у військовий «УАЗ», їх повезли до найближчої військової частини.

Зустрів комендант частини, який залишився за старшого, допоки полк перебував на польових навчаннях. Знайомий з журналістами і спочатку впевнений, що приїхали вони не інакше, як робити газетний матеріал, комендант зобразив на своєму смаглявому широкому обличчі привітну готовність. Але, коли супроводжуваний журналістів офіцер простягнув бланк і попросив підписатися в тому, що «отримав їх», очі полкового наглядача порядку, здається, полізли на лоб.

– За що? – вимовив він з подивом, і якимось механічним, розгублено-швидким рухом розписався на безпристрасному папері.

Через пару днів Арсен уже був на передових позиціях. Везли в кузові вантажівки, забитому мішками з хлібом і якоюсь крупою, разом із засаленим дезертиром, узятим просто з ізолятора тимчасового утримання.

Всю дорогу той скаржився на тюремників, перериваючись лише для того, щоб коротко вилаятися, коли машину особливо сильно підкидало на сільських вибоїнах. Занурившись у своє, Арсен сидів упівоберта до безглузкого супутника, не слухаючи монотонного ниття...

Полк розташувався табором на узліссі. Від вишикуваних в акуратний ряд солдатських наметів несло згарищем, ваксою і консервами. Окремо стояла будка командира. До неї після реєстрації в польовій стройовій частині і повів новоспечених своїх підлеглих високий сутулуватий майор. Наказавши їм почекати вниз, офіцер піднявся скрипучими залізними сходами і, відкашлявшись, увійшов до прочинених дверей командирської.

З-поміж уривків розмови, що доносилися з будки, Арсен почув:

– Це його власне чи чуже?..

Було ясно, що мова йде про журналістське посвідчення, яке при заповненні даних у стройовій частині офіцер на всякий випадок забрав.

– Здається, його, – була відповідь.

Не запитання, висловлене з недовірливою іронією, а відповідь зачепила Арсена за живе. Коли майор вийшов, Арсен попросив у нього дозволу поговорити з командиром. Офіцер мовчки зайшов назад і, вийшовши через хвилину, жестом запросив.

Внутрішня обстановка зовні непоказної будки відрізнялася від аскетичної злиденності, властивої солдатським наметам. Обвішані строкатими килимами стіни і предмети домашнього вжитку створювали певний затишок. У кутку, біля печі, що палахкотіла жаром крізь трикутний отвір у дверцятах, клопоталася маленька чорноока жінка. Сам командир з лев'ячою шевелюрою і пишними темними вусами гордо сидів на диванчику, немов намагаючись усім своїм виглядом підкреслити власну вищість над оточуючими. Він був у безрукавці, через яку дещо кокетливо виставляв накачані біцепси. Арсен помітив на плечі у командира татуювання – ГСВГ 1974-1976 (Группа Советских Войск в Германии – Перекл.). Погляд полковника здавався зарозумілим і безпристрасним.

Попросивши дозволу звернутися, Арсен почав без натяків:

– Я мимоволі підслухав вашу розмову з майором і зрозумів, що у вас не зовсім правильна думка про мене. Документ – мій власний, я журналіст, а моє відправлення сюди незаконне.

На обличчі полковника не здригнувся жоден мускул.

– Сьогодні ми всі підкоряємося одному закону – закону війни, – вимовив він, витримавши певну паузу і вивчаючи поглядом Арсена. – Колись я був процвітаючим бізнесменом, тримав три цехи. Зараз, як бачите, служу.

– Пробачте, але я сам воював, був поранений...

– Карино, щось пічка закуріла, подивися, – з тим же незворушним виглядом комполка звернувся до чорноокої жінки, перш ніж відповісти Арсену. – А хто застрахований на війні? І мене в одному з боїв зачепило... Якщо у вас проблеми зі здоров'ям, відправимо на більш легку ділянку... На жаль, стінгазету в польових умовах не випускаємо.

Остання фраза покорила Арсена:

– Про своє поранення я сказав не для того, щоб випросити собі тепле місечко... На обличчі полковника нарешті ворухнулося щось живе.

– У такому разі я буду радий, якщо все владнається, і ви повернетесь до своєї роботи.

Те, що найближчим часом «все владнається», Арсен знав майже напевно. Він навіть знав, як саме відбуватиметься це – побачив у сні ще до того, як за ним прийшли з військкомату. Такі сні відрізнялися від звичайних якоюсь тягучою настирливістю: з настанням ранку вони не зникали. Вони ніби примазувалися до господаря, часом наполегливо переслідуючи, а часом супроводжуючи так ненав'язливо і непомітно, що навіть забувалися на час: на тиждень, місяць – до тих пір, поки вони не перетворювалися на реальність.

Він бачив себе лежачим на нарах в наметі серед похмурих, зарослих солдатів. Сам був у цивільному, з незмінними своїми супутниками – ручкою і блокнотом, затиснутими в лівій руці. Під час сну Арсен намагався зрозуміти, чи служить він разом з солдатами, чи прийшов, як це бувало не раз, робити репортаж з фронтової зони... Зрештою з'явився якийсь маленький офіцер і повідомив, що рядовий Чилингарян «вільний і може збирати речі»...

Насправді все відбувалося майже так – ті ж брезентовий намет і грубі нари з втомленими солдатами, його потерті джинси і куртка коньячного кольору... Нарешті, фінал з низькорослим офіцером.

Єдине, чого не було уві сні і про що Арсен згадував з ніяковістю за себе, це те, що він не зміг приховати від оточуючих – заручників війни – своєї радості в зв'язку з перспективою повернення додому.

Арсен вважав, що, проявивши нехай і стриману емоцію радості, він образив хлопців, з якими два тижні ділив грубі нари, часом лягаючи на них боком і намагаючись не змінювати до самого ранку позу занімілою тіла, щоб усім вистачило місця...

РОЗДІЛ 4

Арсена везли назад в місто – прямісінько до людини, яка, що з'ясувалося пізніше, і «писала» сценарій халеп журналіста.

Секретар у світлій широкій приймальні, сивий чоловік, вже явно непризовного віку, очевидячки чекав його. Ледве Арсен, зарослий і за grubілий, увійшов, той встав і попрямував до дверей начальника з якоюсь зім'ятою посмішкою на вустах.

– Зараз доповім шефові, – кинув він на ходу, майже відразу ж вийшов і запросив Арсена зайти.

– Заходь, заходь, – «шеф» злегка підвівся з масивного під стать йому крісла і з деякою недбалістю простягнув руку. – Якраз тільки що говорив по телефону з твоїм редактором. Ну і пошарпала нас ця жінка!..

Жестом запрошуючи Арсена сісти, він немов поспішав виправдатися:

– Командувач був у від'їзді, тому й затрималися зі звільненням.

«Затримались із звільненням?.. Отже, все-таки затримали... Значить, справді це був арешт», – мимоволі промайнуло в голові в Арсена.

Він не вірив у привітність господаря великого кабінету. Очевидно, відчуваючи це, «шеф» продовжував насідати з невинно-добродушним виразом на великому, м'ясисто-рум'яному обличчі:

– Перемир'я, нехай і довготривале, на жаль, ще не мир. Розумні голови радять: хочеш миру – готуйся до війни. В армії ж не вистачає людей. Ось і доводиться розриватися між військовими і цивільними потребами, шукати компроміси. І тобі, прошу зрозуміти мене правильно, доведеться вибирати між армією і твоєї газетою...

Нелегко було відразу відчутти підступність в останніх словах, зрозуміти їхній справжній сенс. Та й чиновник, не переводячи дихання, не давав часу на це.

– Залишається одна порожня формальність: секретар покаже папірець, підпиши його, щоб відчепилися, і більше даремно не турбували тебе...

Виснажений нічним чергуванням на посту і довгою дорогою, Арсен, не заглиблюючись особливо у зміст, підписав листок. Бажання швидше позбутися нав'язливого сну, плавно перейшло у реальність.

Вже через тиждень вияснилося, що підписання документа було далеко не формальністю. Вранці, коли Арсен виходив з дому, з'явився старший лейтенант, який представився командиром резервної роти, і попередив його, щоб нікуди не виїжджав і готувався до тримісячних зборів. Він назвав звання, підрозділ, посаду Арсена – рядовий Чилингарян, другий механізований взвод, стрілок. Перед тим як піти, ротний записав у себе в зошиті відсутні паспортні дані резервіста.

Підсунутий «шефом» документ практично означав підписку про невіїзд і закріпачення на невизначений час. Зрозуміло, він обмежував не тільки свободу пересування, а й свободу думки, а точніше, можливості її висловити. Відповідаючи за пересування свого власкора, газета, в свою чергу, ніби прикріплювалася до нього, не маючи права звільняти з роботи. У документі містилася неприкрита загроза: у разі, якщо підписант повістки хоча б раз не з'явиться до військкомату, то він механічно потрапить до лав армії. Іншими словами, кореспондент в будь-який час міг бути зарахований до дезертирів. Арсен попрямував до «шефа» і знову був прийнятий без заминок.

– Журналіст я чи солдат? – кинув він у лоб, ледь переступивши поріг кабінету. – Визначтесь, нарешті, щоб я міг або працювати, або служити.

Зараз господар великого кабінету не був таким запопадливим, як в перший раз.

– Я тут ні до чого... Всі питання – до Смба. Це – він,.. – «шеф» кілька разів повторив ім'я воєначальника, картинно хапаючи трубку телефону і кидаючи її назад, ніби збирався кудись дзвонити, але ніяк не наважувався.

– Повір мені, більше трьох днів на зборах тебе не затримають,.. – як і під час першої зустрічі «шеф» довірливо насунувся на журналіста, від чого його жирне обличчя стало неприродно великим. Однак воно вже не вселяло жодної довіри і відштовхувало.

– Справа не в трьох днях, – парирував Арсен, – сьогодні три дні, завтра – три місяці, а післязавтра – три роки. Ви навмисно створюєте прецедент, щоб влада в потрібний для себе час могла відірвати журналіста від роботи і розпоряджатися ним як заманеться. Я не скажусь на збори, я вимагаю рівних умов роботи з іншими акредитованими кореспондентами.

– І все-таки давай не забуватимемо про маленьке «але» – у нас все ще військовий стан. Я сам не звільнений від служби, у мене всього лише бронь першої категорії, а у тебе – другої. І якщо, не приведи Господи, противник наблизиться впритул до міста, лише тоді відправимо тебе на фронт. А рівно через три дні за всіма і я піду з автоматом у руках.

Війна завершилась. Хлопчик на танку-пам'ятнику

Арсен, незважаючи на серйозність ситуації, насилу придушив у собі готовий вирватися назовні сміх. Йому жваво уявився величезний і незграбний візаві у своєму добротному костюмі, при краватці, з каскою на голові і автоматом наперевіс...

З кабінету він вийшов з важким каменем на душі. Перед очима стояло велике фальшиве обличчя. Інтуїція підказувала не вірити жодному слову чиновника. «Хіба вистачить у тебе духу взяти в руки автомат?! Вся твоя сутність в безпорадній грі з телефоном, – роздратовано думав Арсен про господаря великого кабінету. – Дивно, як такі люди, які ніколи не обтяжують себе і весь час творять незручності іншим, примудряються представлятися справедливими і навіть по-своєму добрими?»

Чітко він розумів лише те, що зіткнувся з чимось украй неприємним і непробивним і що викликане цим обтяжливо-хворобливе почуття навряд чи зникне коли-небудь назавсім, без сліду.

«Працювати і працювати, писати і писати... Писати те, що підказують душа і совість. Писати, не піддаючись спокусам і шантажу, лицемірству і підступності... Ось єдиний вихід із ситуації, що склалася».

РОЗДІЛ 5

Батько Яни був обережний і недовірливий старий. Життя часто було його. Він не ламався, але, як людина швидше слабка, ніж сильна, відповідав на удари долі тим, що все глибше заглиблювався в себе, відчужувався від людей і бачив у кожному з них потенційного ворога. З часом він перетворився на справжнього мізантропа, що не визнає нічого з категорій абстрактного і піднесеного. Маленькі очі його, здавалось, не висловлювали нічого, крім недовіри. Зневажаючи самі поняття «любов» і «дружба», він не вірив і в щирість почуттів Арсена до своєї дочки. До того ж Яна, яка народилася, коли йому було під п'ятдесят, була єдиною розрадою старого після смерті дружини. Він плевав мрію видати її у велике сімейство з патріархальними закладами. У нареченого ж, та ще такого неспокійного, не було навіть брата на чорний день. До того ж навколо йшла війна, і життя людини висіло на волосині...

Поки Арсен і Яна зустрічалися, ні про що не підозрюючи, батька дівчини почали відвідувати похмурі передчуття. Спочатку він боявся їх, але згодом при звичаївся і навіть почав якось пишатися ними, бо був упевнений, що вони не обманюють його. Утиски Арсена прискорили розв'язку: сумніви і тривоги батька переросли в зловісне очікування чогось поганого, жахливого.

Тепер передчуття нашіптували: «Не пара вони: обидва з характером – не уживуться. Не буде щастя, довго не протягнуть разом».

Старий не пручався своєму невидимому порадинику, наклав табу на побачення.

– Ви будете нещасливі, – відрізав він доньці, що спробувала заперечити йому.

Незабаром, здогадавшись, що дочка продовжує потайки зустрічатися з Арсеном, він виступив із справжнім ультиматумом:

– Або я, або він.

Підкоряючись тепер своєму внутрішньому деспоту беззаперечно, старий не побажав навіть до ладу порозумітися з хлопцем. Високий, сухорлявий, він стояв перед Арсеном якось боком і не дивився в очі.

– Вона ще дитина, не розбирається у своїх почуттях, – спокійно почав старий, потім раптом відрізав, немов виносячи вирок: – Не любить вона тебе.

Арсен намагався не видати того, що творилося в душі.

– Але ж вона стверджує протилежне...

– Не любить, просто не зважається зізнатися в цьому, – грубо перервав батько Яни.

– А якщо і любить, я змушу її розлюбити. Все одно ви будете нещасливі. Добре, що я вчасно схаменувся: ледве було свою родину власноруч не зруйнував.

Арсена немов струмом ударило, заболів пошкоджений від поранення променевої нерв. Він був упевнений в ширості почуттів Яни, і від цього ставало болочіше і образливіше подвійно. Юнак ледь стримувався, щоб не нагрубити цинічному батьку. Старика ж понесло:

– У мене не так багато дочок, щоб розкидатися ними. Бачте, любов у них... Сьогодні любить тебе, а завтра...

Арсен застерезливо виставив руку:

– Це не ваша справа!

Старик зблід, запоточився, згорбився. Несподівано він вимовив з жалюгідною ноту в голосі:

– Якщо в тебе є хоч крапля поваги до мене, залиш її.

– Я поговорю з нею.

Вони розійшлися: кожен при своєму, і кожен ні з чим. Арсену передбачалася не легка розмова зі своєю коханою.

Раніше, в гарячці кохання, йому здавалося, що секретів між ними немає, що більш відвертих і щирих відносин між двома людьми, тим більше різних статей, бути не може. Насправді все було набагато складніше.

Судячи з усього, Яна справді відчувала справжнє, нехай ще й не зовсім зріле почуття до Арсена, але всерйоз побоювалася за батька, якого, незважаючи на його норавливість і витівки, любила нехай жалісливою, але відданою дочірньою любов'ю. Дівчина боялася, якщо вона піде проти волі батька, то старий справді може зважитися на щось серйозне.

Арсен же з ранньої юності беріг себе для справжньої і єдиної любові. Йому, романтику, відразу ж сподобалась м'яка і усміхнена дівчина з кокетливими локона-

ми і ямочками на щічках. В її синьому ясному погляді хлопцеві вбачалося небо, в періодичних спалахах очей він знаходив зірки.

Тепер вони обоє були в розгубленості. Яна не дивилася йому в очі, її чекав важкий вибір.

– Будь ласка, їдь на час з міста, – у розпачі благала вона після неприємних поясень. – Не муч мене і себе, дай мені можливість забути тебе...

Дівчина заридала. Серце у хлопця стислося, щось у горлі почало судорожно шукати виходу, але ніяк не знаходило його – ні в емоціях, ні в словах...

Арсен не почав нав'язувати що-небудь дівчині. Почуття до неї заплуталися, тепер більше він жалів її. Звичайно, він відчував і досаду за те, з якою абсурдною легкістю, немов картковий будиночок, валиться, здавалось, ґрунтовна і розрахована на довгі роки, на все життя будівля їхнього кохання. Найболючішим було усвідомлення, що живе почуття доводиться приносити в жертву марновірству і дурості.

Арсена мучило й інше: чи діє він правильно, поступаючись норавливому батькові дівчини? Як це сприйняла в душі Яна, яка набагато молодша за нього, довірилася йому з самого початку, без оглядки? Можливо, потай вона чекає від нього зворотної, більшої рішучості у відстоюванні своєї любові?.. І як, зрештою, все це позначиться на її подальшій долі?

– Як часто ми не помічаємо, недооцінюємо красу оточуючого, – згадав Арсен її слова всього тиждень тому. – Наприклад, ось ці чарівні квіти так безтурботно розсипалися по схилах. Адже у кожної квітки своя власна доля... і, можливо, народилися вони з чогось важливого ...

Тоді вона притулилася до плеча Арсена, стиснула двома руками його праве передпліччя, наче не хотіла дати йому піти.

– Уяви на хвилину, що ми приречені залишитися тут навечно, просто ось тут, на горбочку, де сидимо... Розчинитися і піти в землю... Чи з'явиться на нашому місці квіточка, подібна до цієї, яка живе на вікових схилах нехай лишень тиждень-два, але зі своєю власною долею?.. Чи історія нашого кохання кане непоміченою у вічність, не залишивши після себе нічого?..

Тоді Арсен не зрозумів підтексту слів Яни і затаєну в них тривогу.

– Коли ти поруч, мені нічого не страшно... Ти бачиш мої сльози? Тільки ти можеш примусити мене плакати. Я не уявляю, як можна любити іншого. Спасибі, що ти є...

Арсен тоді не відчув за сплеском емоцій Яни наближення лиха, про яке поки знала лише вона.

Яна, яка клялася йому у вічній любові і запевняла в готовності йти з ним хоч на край світу, змушена була відректися від нього. Потім він часто згадуватиме останнє пояснення, її розгублену напівпосмішку, сльози на очах замість зірок, безглузді і незграбні спроби виправдатися.

Арсен заспокоював її як міг, однак на душі у нього було моторошно, самому хотілося плакати, але не було сліз...

РОЗДІЛ 6

Незабаром після неприємної зустрічі з «шефом» зателефонував новий редактор місцевого офіціозу і попросив зайти. Арсену належало вирішити досить делікатне для себе питання: «йти чи не йти». Йти – означало бути нещирим по відношенню до самого себе, здійснити невелике насильство над собою. Не йти, проігнорувати – означало образити літню людини, яка хоча і підштовхнула, можливо, не зовсім

усвідомлено, журналіста до краю прірви, вносячи його, що практично не мав стосунку до газети, до списку «саботажників» – тих, хто відмовився працювати під його началом, але тепер, як видно, жалкував про те, що трапилося і хотів якось загладити свою провину. Та й раніше Арсен не помічав за ним нічого поганого, крім хронічного прагнення бути при посаді.

Юнак здогадувався, про що буде розмова. Справді, редактор пропонував йому місце заступника. Ту саму посаду, яка згодом стала предметом спору Арсена з батьком у безсонну ніч.

– Інші мріють про це, – немов боячись відмови, редактор поспішав перерахувати всі вигоди пропонованої оборудки, – робота, як кажуть, незапорошена – редагувати дайджест газети. Не синекура, звичайно, але під рукою матимеш двох перекладачів... Гонорарами і преміальними не ображу.

Обличчя Арсена було холодним, на редакторові ж не було лиця. В один момент його нижня щелепа безвольно відвисла, і Арсен пожалів його. Добре знаючи цю людину, він здогадувався, як йому, амбітному і не звиклому так довго і наполегливо просити кого-небудь, тим більше хлопчиська, в його розумінні, соромно і ніяково за самого себе.

У хвилини хвилювання редактор жував губами і лише після тривалого «и-и-и...» вимовляв що-небудь. І зараз, вірний своїй звичці, він зі спотвореним, наче від болю, обличчям видавив із себе:

– Не відмовляйся, одному важко, допоможи.

Потім, не дочекавшись відповіді, він важко підвівся зі свого крісла і, по-старечому кречучи, попрямував до шафи в кутку кабінету. Розкривши дверцята, запросив заглянути всередину: на полицях лежали матрац і постільна білизна.

– Ось... Іноді доводиться навіть ночувати тут...

Роль мучителя не тішила Арсена.

– Я подумаю, – відповів він.

Однак Арсен думав лише про те, як позбавитися від настирливого редактора, не дуже образивши його. Коли зняли колишнього, неугодного владі редактора, цей, розмінявши вже сьомий десяток, радів, як дитина. Він і не припускав, який важкий тягар звалюють на його старечі плечі. І тепер, наче милостиню, просив допомоги у того, кого кількома днями раніше не без його участі намагалися взяти погрозами і силою.

– І взагалі, мені заздрісно, що ти як вільна пташка... – наостанок старий спробував відбутися жартами, однак ця фамільярність не сподобалася Арсену.

Він пообіцяв відповісти завтра...

Тієї безсонної ночі на безкрайньому просторі неба зірки розсипалися, немов відображення мріадів думок-сумнівів, що роїлися, як цвіркуни, в запаленому юнацькому мозку.

«Добре, що у зірок немає підстав, що ні до чого вони не прикріплені, самостійні і незалежні, інакше не було б таким чистим, щирим і переконливим їхнє сяйво», – подумав Арсен.

Він міркував про егоїзм людей і вражаючу мінливість більшості з них. Заради забезпечення себе всілякими зручностями вони були готові вкрасти не тільки ці зручності, а й свободу інших, бо в інших вони не хотіли бачити її, визнавати

й цінувати. Власну свободу вони давно вже або втратили, або продали власноруч. Проміняли на зручності і вигоду, намагаючись якомога ґрунтовніше влаштуватися в житті. Свобода інших викликала у них неприязнь, незрозумілий страх і заздрість. Вони вправлялися у лицемірстві, щиро вважаючи здобутком свої успіхи і досконалість в цьому... Найприкрішим для Арсена було те, що серед цих людей значилося чимало тих, кого іменували словом «журналіст».

«Треба бігти від них. Бігти без оглядки. Бігти до Свободи!»

Думкам-переживанням від тісноти, здавалось, ставало боляче. Арсен підняв погляд на усіяну зірками даль – там був простір. Як і люди на землі, зірки нагорі воліли жити відокремлено: хто сім'єю-сузір'ям, хто усамітнівшись. Останні, напевно, були або гордіями, або невдахами, відкинутими зоряним співтовариством...

Неподалік Великої Ведмедиці Арсен побачив незнайому, не помічену раніше зірку – Хлопчика. Він тримав наперевіс довгий гострий спис. Зірки навколо з хвилюванням спостерігали, як близько підходить Хлопчик до Ведмедиці, що наводила жах на всіх. Проте всім своїм виглядом той показував, що не боїться звіра і готовий зійтися у двобої з ним.

У Ведмедиці здали нерви: загрозово роззявивши пащу, вона коротко заричала, встала на задні лапи, витягнувшись на весь свій величезний зріст, і насунулася на Хлопчика, потягнувшись до нього страшними космато-кігтістими лапами. Однак Хлопчик спритно вивернувся і встромив спис Ведмедиці в бік.

Від розлюченого рику затремтів небосхил, вмить забарвившись в кривавий колір. Затріпотіли сузір'я і зірки-одиночки. Зібравшись з силами, поранений звір знову спробував схопити Хлопчика жакливими лапами. Однак потужний зустрічний удар завалив звіра. Наступивши Ведмедиці на шию, Хлопчик встромив гострий спис їй у тім'я.

Заревла в агонії Ведмедиця, і від несамовитого звіриного рику, в якому, здавалось, більше було досади від повного безсилля перед Хлопчиком, з неба одна за одною почали падати зірки. Разом із всепоглинаючою непроглядною темрявою настала мертва тиша. Час зупинився. Земля перестала тримати людей: вони повисли між небом і землею. Великий жах охопив людей, коли вони зрозуміли, що все перемістилося в інший вимір і назавжди втратило земну опору.

Не лишилося посад і суспільного становища, і ті, які ще хвилину тому були господарями життя, хто, підпорядкувавши чужу волю своїй, використовував її на благо собі, хто крав свободу інших заради свого ствердження, тепер були вкрай розгублені і безпорадні. Як риби у воді, люди плавали в чорнильній невагомості – хто лежачи, хто перевернувшись догори ногами – і, стикаючись один з одним, стогнали від болю. Вони з усіх сил волали про допомогу, і від натуги їхні голосові зв'язки готові були лопнути. Але голос не з'являвся – вони самі не чули власного крику. Від цього їм ставало ще страшніше...

Раптом десь удалині спалахнула крапка. Вона наближалася, поступово виявляючи людські контури. Це був Хлопчик. Від його ореолу розсіялася тьма. Замість списа тепер він тримав у руці невелику книгу, від якої також виходила промениста енергія. Хлопчик розкрив книгу – люди раптом встали на ноги, хоча під ними не було ніякої видимої опори. Всі стояли, похнюпивши голови, і ніхто не насмілювався підняти очі і поглянути на Хлопчика впритул.

Хлопчик заговорив. Велетенський натовп опущених голів з боязкою жадібністю вслухався в кожне його слово. Він немов читав книгу:

– Первозданне Слово, яке було до часу, жило в ньому і живе після нього, зупинило час, щоб зробилося явним все, що творилося таємно. Багато хто з вас отруював час мерзенними висловлюваннями брехні і обману, не підозрюючи того, що слово не зникає, не губиться в потоці часу, не випадає з нього, зберігаючись у тому вигляді, в якому воно було вжито, і має властивість матеріалізуватися. Ви проігнорували святий вислів: «Від слівес своїх виправдаєтесь, від слівес своїх будете засуджені». Час довго терпів, вбираючи в себе брехливі промови ваші. Але тепер він вивергає їх, повертає назад вам. Звір, що закріпачив Слово в часі, упав, і, звільнившись від пут своїх, Слово знову стало Суддею. І горе тому, хто не ставився до Слова як до святині, хто бруднив його, замулюючи чисте джерело. Прославиться ж той, хто залишився вірним Слово, не піддавшись жодним спокусам...».

Видіння зникло водночас з протяжним виттям сирени – патрульні машини господарювали на нічних вулицях напіввійськового міста.

РОЗДІЛ 7

Нещастя не зменшили Арсенового бажання і рішучості займатися «справою життя» невдячною професією журналіста, яку він щиро вважав своїм покликанням. Зоряне видіння лише зміцнило його в цьому: він ставився до слова дбайливо, намагаючись не вимовляти його всує і не приховувати, не глушити його в собі. За це Арсена продовжували «викликати на килим». Цього разу до «виховання» журналіста вирішив долучитися чиновник нижчого рангу. На відміну від «шефа», це був маленький, рухливий чоловік, хоча, сидячи у своєму кріслі, він здавався досить значним – крісло на гвинтовому стержні було закріплене в максимально високому положенні. Коли Арсен увійшов, чиновник несподівано зістрибнув зі свого п'єдесталу і зробив кілька нервових кроків назустріч.

– Пане Чилингарян, я не знайомий з вами особисто, але дуже уважно стежу за вашими публікаціями. І запросив, щоб попередити: наступного разу я віддам вас під суд.

Наткнувшись на прямий запитальний погляд журналіста, він пояснив:

– Ви віддавали собі звіт, коли писали таке: «Народ голодує за образом Акопа Мадатяна»? Це редакція замовляє вам подібні статейки?

Арсен не знав, як відреагувати. Це було схоже на грубий розіграш, фарс. Подібної нісенітниці він, звичайно ж, не міг писати. Тим часом чиновник повторив фразу, іронічно підсумувавши: «Подумати тільки!...»

Особливо дратувало Арсена не до місця і неправильно вжите слово «голод», на якому його візаві чомусь робив особливий акцент. Акоп Мадатян був видатним громадсько-політичним діячем, що загинув кілька років тому за нез'ясованих обставин. Його трагічна, досить дивна смерть залишалася таємницею, з якої народжувалися найрізноманітніші версії. Народ любив Мадатяна, деякі ж можновладці ревнували навіть до його пам'яті.

– Це ж елементарна безграмотність: таке не може бути опубліковане в газеті, – Арсен намагався бути спокійним.

– Проте ви написали це, і газета не забарилася помістити подібну нісенітницю прямо на першій полосі, – маленький чиновник скривив у переможній посмішці губи і нарешті запросив Арсена сісти.

Сам же, продовжуючи походжати по кабінету, заходився було знову вимовляти зі смаком, очевидно, ним же придуману фразу:

– Народ голодує ...

– Покажіть газету, – несподівано різко Арсен перервав його.

Чиновник дещо зам'явся, однак через мить продовжив у якомусь трансі:

– Її, на жаль, у мене зараз немає. Однак мені достовірно відомо, рупором чііх ідей є ваша газета... Ось зараз візьму і подзвоню вашому редактору, скажу їй пару ласкавих слів. Не подивлюсь, що жінка... Раз вже демократія сприймається як вседозволеність, то для профілактики не завадило б змусити такого редактора з'їсти весь тираж номера.

Арсену ставало все незатишніше. Він розумів, що мовчати в даній ситуації непристойно, бо якщо він не спробує поставити знахабнілого чиновника на місце, то не простить собі цього ніколи.

– Ви навмисно перекрутили зміст моєї статті і все, що в ній написано. Про голод в публікації і мови не було. У ній йдеться лише про те, що жителі району, на відміну від інших, борошно за талонами не отримують і до честі своєї вирішують проблему хліба власними силами. Ви самі, напевно, маєте уявлення про реальну ситуацію в районі.

Чиновник наморщив лоб біля перенісся, від чого з його обличчя вмить злетіла впевненість.

– Ні вже, молодий чоловіче, на віражі мене не об'їдете! Ви пишете езоповою мовою, і слова ваші можна трактувати, як заманеться, – господар високого крісла ніяк не хотів сідати. – Стаття ж повинна бути без... (він утулив нецензурне слово, правда, не забувши вибачитися перед цим), щоб бути зрозумілою як мені, вибачте, інтелектуалу, так і простому чабану, що пасе в горах свою отару. Ви начебто пишете про буденні і нешкідливі речі, а між рядків явний натяк: мовляв, при Акопові Мадатяні все було набагато краще, і народ знудьгувався на тими часами...

Маленький чиновник віддихався, поправив краватку і, гордо виструнчившись, раптом вигукнув:

– Та якби зараз був голод, не сиділи б ми тут і розбирали вашу статтю. Голодний люд штурмував би зараз мій кабінет!

Пафос останньої фрази ніяк не подіяв на журналіста:

– Для неупередженого читача політичного підтексту в цьому матеріалі немає. Я всього лише назвав речі своїми іменами, спираючись на факти, надані керівником районної адміністрації. Можете подавати в суд на нього, якщо вважаєте, що вас огудили.

– Його ми чіпати не будемо, навіть якщо він таку дурість зморозив. Він – наша людина. А ось вас, юначе, повірте, не підтримає ніхто, навіть редакція, яка так безсовісно користується вашою недосвідченістю.

Арсен встав, даючи зрозуміти чиновнику, що не бажає більше слухати наклеп на свою адресу:

– Я не маю наміру потурати будь-кому... Що ж стосується суду, так це – ваше право. Думаю, знайдуться аргументи і на мою користь.

Чиновник майже істерично кинув услід журналісту:

– Стережіться, і вище начальство розгніване на вас...

У Арсена було почуття, схоже на те, що він зазнав років три тому, коли війна палала шосили і здавалося, що кровопролитним боям не буде кінця. Тоді мати Андраніка, зниклого без вісті під час того самого бою, в якому Арсен отримав важке поранення, бажаючи дізнатися в подробицях, як все відбувалося, почала емоційно

дорікати Арсенові, що він не пам'ятає всього в деталях. Вона не хотіла зрозуміти, що Арсен, який отримав відразу три кульові поранення і чекав нового удару, тепер уже напевно смертельного, в той момент був, мабуть, у гіршому стані з усіх, хто залишився в живих.

Невтішній матері, що не бачить нічого, окрім власного горя, здавалось, що від неї приховують правду. Правду, яку знала лише війна. Їй здавалось, що всі навкруг винні у трагедії. Вона дивувалася і обурювалася:

– Чому це мало статися саме з моїм сином? Чого йому не вистачало – зросту, сили чи спритності? Він був вищий за всіх вас і за потреби біг би швидше за всіх...

Засліплена горем мати не могла і не хотіла зрозуміти, що справа тут не в особистостях і фізичних даних, що в усьому винна війна, яка вже спочатку складає свої чорні списки, де чітко зафіксовано, кому бути пораненим, кому – убитим, а кому – розчинитися в прірві. Мати зниклого не могла зрозуміти і того, що війна по-своєму була права і мала на те право – розпоряджатися людьми і їхніми долями, раз вже ті погодилися грати за її правилами. Арсен розповів їй усе, що знав і пам'ятав, без лицемірства. Але правда була занадто страшною, і тому охоплена болем жінка не вірила хлопцеві. Вона боялася поглянути правді в очі – її надламана психіка не витримала б цього.

Арсен тоді зробив дивне для себе відкриття: говорити правду – недостатньо, потрібно ще й виправдовуватися за неї. Виправдовуватися, так і не довівши нічого, тому що правда дуже часто не вигідна оточуючим: вони воліють закривати на неї очі, замінюючи її якимсь сурогатом власної правди.

Так було й у випадку з чиновником. Але якщо боязнь правди жінки, яка втратила сина, обумовлювалася материнським почуттям, то другому випадку важко було знайти яесь людське пояснення – тут усе виявилось грубим, примітивним і лицемірним.

Арсен мимоволі згадав іншого держслужбовця, поступливого і благовидного чоловіка середніх років, який також уважно стежив за його публікаціями. Він завжди тепло вітав журналіста і яесь зізнався:

– За фахом я філолог, люблю і поважаю журналістів, але маю одну слабкість – обожаю помічати огріхи, яких, на жаль, нерідко припускаються ваші побратими по перу. А ось у вас все нормально, не причепишся. Продовжуйте в тому ж дусі. Завжди радий прислужитися вам...

Однак, виходить, що мисливці причепитися були. Самі погрози чиновника-самодура, швидше, потішили Арсена. Зачепив неприкритий цинізм, з яким той доводив свою правоту. Арсен знав, що кожного року в день загибелі Акопа Мадатяна не хто інший, як той же чиновник, вимовляє публічну промову на його могилі, акуратно перераховуючи всі заслуги діяча національно-визвольної боротьби. Тепер же, скинувши маску, він постав зовсім іншим, розуміючи, що в цю хвилину опонент не має достатніх можливостей відстоювати свою правду.

Лицемірство чиновника журналіст сприймав як особисту образу. «Патріотизм – притулок негідників», -- нав'язливо крутилася у нього в голові цитата...

Разом з тим Арсен відзначив про себе, що на керівних постах було й чимало справжніх патріотів, які свого часу зі зброєю в руках встали на захист батьківщини, з честю пройшли всю війну і зараз намагалися підняти країну з руїн.

РОЗДІЛ 8

Дізнавшись про погром редакції газети в Єревані, Арсен, незважаючи на попередження не залишати місто, вирішив їхати. Він не належав до тієї категорії людей, яких, у всякому разі в юності, як вогонь метеликів, нестримно притягує небезпека. Однак, коли справа стосувалася честі, Арсен йшов на ризик, не замислюючись.

Коли влітку 1992-го його, замурованого в гіпс, з ліловою від опіків спиною і, здавалось, одними живими величезними очима на схудлому, зарослому густою бородою обличчі, доставили на спеціальному вертольоті для тяжкопоранених у велику столицю, колеги-журналісти, немов змовившись, стали вигадувати про нього різні мислимі й немислимі історії, і незабаром Арсен був оточений ореолом «особливого хлопця».

– Так це ви і є легендарний Арсен Чилингарян?! – вигукнула молоденька позаштатниця, випадково познайомившись з ним в редакції. – Хлопці так багато про вас розповідають... А правда, що...

Дівчина почала жваво переказувати те, що чула від інших.

Арсен з цікавістю дізнався про себе багато «нового». Велика частина була абсолютною вигадкою. Згідно з цими легендами він, знаючи, що йде на вірну загибель, записався в загін «смертників», а отримавши важке поранення, декілька днів пробирався до своїх. Йому приписували й інші подвиги, зовні більш ефектні, але такі, що по суті поступалися реальним за винятковою внутрішньою напруженістю і сконцентрованою безпекою.

Людям подобалося прикрашати все, створювати небилиці і вірити їм. Не погоджуючи з Арсеном, його поставили на п'єдестал, з якого, здавалось, він тепер не мав права спускатися. У зніженій і прагматичній великій столиці на нього дивилися як на щось дивовижне, і будь-який прояв звичайної людської слабкості чи простої схожості на інших могли розчарувати оточуючих. І тому Арсен намагався ставитися до всього цього філософськи і не дозволяти самому увірувати в те, що приписували йому люди, які знають про війну лише з чуток, відчував себе у великому місті не зовсім затишно.

Тут він ризикував стати «білою вороною». Немов у величезній, що не має кінця гарячкової гонці, столична молодь ковзала по життю на шаленій швидкості. Судорожно боячись падіння, вона спробувала тільки дивитися собі під ноги, щоб не спіткнутися раптом, не відстати від інших, від самого життя і його темпів. Однак, не усвідомлюючи того, все більше в'язне в бруді сьогочасної вульгарності, в болоті обивательщини, де прояв чого-небудь щирого часто сприймався з недовірливим подивом і навіть заздрістю.

Арсен натомість не ставився до інших з упередженою недовірливістю, як це було прийнято у великому місті, заздалегідь не налаштував себе на те, що оточуючі прагнуть обдурити і нашкодити, не страхувався на цей випадок. Саме цим він зрештою і виграв. «У тебе є зірка, – говорив один з університетських однокурсників. – Ти випромінюєш щось таке, що мимоволі притягає до тебе».

На початках навчання в столичному університеті Арсен, як максималіст у дружбі, дивувався неприхованій фальші і мінливості стосунків між студентами. Один з однокурсників, ледь познайомившись з ним, почав проявляти знаки дружньої уваги. Помітивши, що Арсен тримає свій наручний годинник без ремінця в кишені (така звичка була у нього зі школи), приятель приніс наступного дня залізний ланцюжок і на лекції, ніби між іншим, запропонував: «Подобається? Бери, він якраз до твого...».

Швидше через бажання не образити хлопця Арсен прийняв подарунок, відзначивши про себе його увагу і дбайливість і вже замислившись, як віддячити. Але до кінця лекції, не відриваючись від конспектування, товариш несподівано натякнув, що віддає ремінець не дарма, адже він коштує сім рублів. Арсен не повірив своїм вухам. Повертати ж «подарунок» було якось ніяково. Після занять приятель попросив у нього три рублі на таксі. Через день він знову звернувся з подібним проханням і не заспокоївся, поки не набрав бажаної суми.

Познайомившись з Арсеном ближче, однокурсник всіляко намагався заглибити свою провину. Арсен не порвав стосунків з ним, але в душі залишився вкрай неприємний осад.

У той же час він любив велику столицю: тут у нього були і щирі, справжні друзі. Проте в цілому юнак не довіряв їй – вона була непостійна, схожа на його університетського товариша.

Коли майже прямо з передової Арсена з відкритими ранами перевезли на військовому вертольоті до великої столиці, лікарі замість заспокоїти, мало не погрозували відрізати руку. Тієї ж миті замість мертвих неонових вогнів міста за вікном лікарні перед очима хлопця постала осяяна зенітками північ, польовий госпіталь – всього за кілометр від передової, дві тремтячі, спливаючі кров'ю свічки і пара ампутованих ніг у чоботях біля входу: лікарі, захопившись роботою, не встигли прибрати їх. Там, на фронті, де все було віддане на відкуп смерті, де все доводилося робити на швидку руку, це можна було зрозуміти і навіть виправдати, тим більше, що величезний мінометний осколок практично вже зробив справу хірурга. Тут же, в мирній і світлій лікарні, віддаленій від передової величезною відстанню, це здавалося блюзнірством і нереальністю.

Щоправда, наступного дня, коли Арсена почали відвідувати колеги-журналісти, редактори, доценти з університету і навіть професор, лікар, здається, пошкодував про свій намір:

– Не переживайте, все буде нормально, – заспокоював він.

Однак, «все нормально» не сталося. Через недолугість людей в білих халатах кістка передпліччя зрослася криво. Якось неуважно-абстрактно оглянувши рентгенівський знімок, лікар незворушно запропонував пораненому зламати кістку і зрощувати її заново, як годиться...

Терпець Арсена урвався: він, не дочекавшись закінчення призначеного півторамісячного курсу лікування, зціпивши зуби, зірвав з руки гіпс разом з глибоко врослим в нього волоссям. Визволену нарешті з полону німечну, закручену як джгут, майже нерухому і нечутливу руку Арсен почав відновлювати сам. За гантелі він спочатку використовував перший-ліпший зручний предмет – футляр друкарської машинки. Насилу затискаючи рукоятку футляра в безвольних, негнучких, немов набитих ватою пальцях, перемагаючи ріжучий біль у плечі і під лопаткою, Арсен марно намагався підняти руку, якою ще місяць тому спокійно штовхав двопудову гиру...

Пізніше двоюрідний брат-голкутерапевт, намагаючись відновити Арсену пошкоджений променевий нерв, щодня свердлив йому товстими, нарізаними голками кулак між кісточками, примовляючи:

– Нічого-нічого, терпи... Уяви, що ти опинився у фашистському полоні і тебе катують.

Грубий жарт родича сподобався Арсену. Він був кращим, ніж ласкаво-байдужа брехня лікарів. Арсен без слів витримував тупий нудотний біль, адже рука поступово набувала чутливості.

У цій перебитій частині людської плоті, яка повільно поверталася до життя, було багато філософії. Переломи свідчили, наскільки тендітний людський організм і яку страшну руйнівну силу несе в собі шматочок металу, придуманий людиною для знищення собі подібних. Криво зрощена кістка свідчила про безвідповідальність і бездушність деяких лікарів, одягнених у білі халати разом з клятвою – не нашкодити, більше того – про байдужість суспільства до тих, хто ціною свого здоров'я і життя захищає його. Але, відновлюючись практично самостійно і поступово уподібнюючись до здорової, поранена рука поряд з незвичайною волею і тягою до життя, свободи і самостійності, виказувала своє презирство до цієї байдужості.

Арсен знав про випадки на війні, коли для того, щоб врятуватися, людина сама відрізала собі руку або іншу частину тіла, що потрапила в пастку смерті. Але виявилось, що відновлювати майже вже втрачену руку не менш складно і боляче, ніж свідомо жертвувати нею.

РОЗДІЛ 9

Велика столиця переживала не найкращі свої дні. З часу останнього приїзду вона здалася Арсену ще більш неприємно зміненою: громадські місця наповнились вседозволеністю, яка перетворює примітивний вуличний бізнес на натовп; плачучі в підземках гітари й акордеони, молоді господарі яких відразу виявилися на узбіччі життя; жебраки, які жестами і вголос просять милостиню; літня жінка, що пропонує бездушному торговцю на ринку обміняти гроно винограду на свою напівблокадну червту скибочку хліба – десяту частину буханки, отриману за талоном у багатогодинній черзі... Загальна розгубленість і безсилля перед невизначеністю не тільки майбутнього, а й сьогодення.

Напівблокадна столиця 1995-го жила у важкі часи змін – ґрунтовної ломки всього попереднього: не тільки політичного та соціально-економічного укладу, а й суспільної свідомості та моралі.

На руїнах розваленого з несподіваною легкістю монументально-монолітного соціалізму пустив дикі паростки капіталізм. Подібно бур'яну, він нахабно запоплював собою будь-який вільний простір. Буквально на кожному кроці з'являлися невеликі торгові пункти з небагатим, часом зовсім однаковим асортиментом пропонованого товару, часто вельми сумнівної якості. Новоявлені бізнесмени, яких раніше назвали б презирливо «спекулянтами» і напевно засадили б за ґрати, зараз явно пишалися своїм ремеслом. Арсену не подобалось, що ці кіоски-лавочки носили людські імена, очевидно, господарів або їхніх дітей: «Армен», «Карен», «Артур»... Такими іменами в його рідному місті називали вулиці, сквери і школи в пам'ять про загиблих на війні героїв.

Проходячи повз одну з лавок, Арсен виявився мимовільним свідком такої сцени. Дівча років п'яти слізно просило матір купити їй жувальну гумку. Та, намагаючись вгамувати дитину, потягла її геть, примовляючи з якоюсь безвихіддю: «Краще б твій батько загинув на фронті, тоді, може, і нам пільги дісталися б».

– Ось так, братику, скінчилася війна, а з нею і героїчні часи минули, – обмірyawши Арсена з ніг до голови оцінюючим поглядом, почав пояснювати вусатий здоровань середніх років за прилавком. – Тепер кожен сам по собі, чуже горе нікого не хвилює...

У великій квартирі редактора Елли Робертівни в самому центрі столиці було темно і холодно. Вже котрий рік місто не опалювалося. Електрика, згідно з графіком віялових відключень, подавалося два рази на добу: годину вранці і годину ввечері. Під тьмяним світлом газової лампи редактор підігріла вечерю на газовій плиті (газовий балон був дорогим задоволенням і по кишені далеко не кожній столичній сім'ї).

– Налий коньячку. Мені, будь ласка, зовсім небагато, – редактор поставила перед Арсеном тарілку, половину якої займала смажена картопля, половину – гречка, своєрідний делікатес у повоєнних умовах. – Радик примудрився розтягнути шовковичну настоянку, яку ти прислав під Новий рік, на цілий місяць. Немов ліки приймав: по два-три ковтки на день. Мене і близько не підпускав... Ой, я заговорила тебе... Ти їж, дитинко, їж.

Елла Робертівна виявляла до Арсена батьківську ніжність. Своїм ставленням вона немов намагалася замінити йому матір, яка померла в ті дні, коли Арсен, ледь закінчивши університет, поступив на роботу в газету. Редактор вмовляла його залишитися в столиці, далекій від фронту. Арсен не погодився, але столиця не відпустила його: через місяць після похорону матері він був доставлений сюди з важким пораненням. Елла Робертівна тепер також наполягала, щоб Арсен залишився. Робити цього Арсен не міг: зараз в рідному місті були вже могили не тільки загиблих друзів, а й матері. Там ішла війна, і він вважав зрадою залишитись осторонь фатальних для батьківщини подій.

– А якщо знову підстрілять? – майже благала редактор.

Арсен не помітив, як у відповідь на почуття якоїсь трепетної відповідальності цієї жінки до нього в його душі вирросло подібне почуття, більш складне, ніж любов. І тепер, коли реальна небезпека нависла над самою газетою, він повернувся, щоб бути поряд з редактором.

Випили за зустріч. Елла Робертівна стала відвертішою:

– Я маю до тебе ніжні почуття. Вибач, якщо в повсякденній суєті в редакції не встигаю виявляти знаки уваги... Ти не уявляєш, як важко бути жінкою-редактором.

Тим часом Арсен не знав, як підступитися до запитання, яке терзало його. Він розумів, що вимовити його не в силах. Одна думка про те, що на цю жінку, до якої ставився з не до кінця усвідомленим, хворобливо-сильним почуттям, могли підняти руку, жахала його. Чуттям, властивим, напевно, тільки жінці, вона вгадала, що творилося в душі у юнака.

– Так, мене побили, – відповіла вона на невисловлене запитання.

Арсен поклав виделку. З півхвилини тривала важка пауза. Обидва намагалися не дивитися один одному в очі.

Редактор, здавалось, була збентежена власним визнанням:

– Тільки, будь ласка, не говори про це при Радіку. Чоловік досі не знає... Та ти їж, холоне...

Арсен механічно взяв виделку назад, але йому вже було не до їжі. Утриматися від запитань тепер він не міг, хоча розумів, що, ставлячи їх, мучитиме і жінку, і самого себе.

– Невже ніхто з хлопців не наспів на допомогу?

Пам'ятник легендарному герою війни
Монте Мелконяну

За розгубленою напівпосмішкою Арсен зрозумів, що вона не хоче говорити всієї правди.

– Це було вже після роботи. Затрималася подивитися матеріали чергового номера. Тут вони й увірвалися. Четверо... Я кричала... але нікого з наших уже не було...

Арсен мовчав. Всередині у нього все горіло від образи і безсилля. Хвороблива уява домальовувала те, про що недоговорює редактор. Звичайно, в той момент у редакції крім неї були ще співробітники і не могли її не почути – просто виявили легкодухість.

– Найприкріше те, що всі вони мені в сини годяться, хлопчачки... Втім, я здогадуюсь, хто їх міг направити. Останнім часом ми встигли нажити собі «авторитетних» ворогів...

– Шкода, що мене не було поруч, – ці слова вийшли у Арсена якось самі собою. – Ви мені як мати...

Останню фразу він вимовив ледь чутно.

– Ой... – редактор знічено опустила голову. Якесь жалісна складка з'явилася у неї на перенісці. Потім, зібравшись, вона подивилася на нього з виразом ніжної подяки.

– Ти, будь ласка, їж... Спробуй ось це, – вона поклала в майже незайману тарілку капустяний салат. – Ти бережи себе... Мені буде дуже важко, якщо з тобою щось трапиться...

Нарешті прийшов чоловік редакторки, і разом з його невимушеними розмовами ситуація розрядилася.

– А-а-а, без мене п'єте?! – кинув він прямо з порога, картинно взявшись у боки в дверному отворі.

Підсвівши до столу, він майже фамільярно почав:

– А я уявляв вас зовсім іншим, дорослим, а ви, виявляється, хлопчик. Еля багато розповідала про вас... Втім, по тому, що пише людина, можна визначити, яка у нього душа. Мені деколи сльозу пробиває, коли читаю ваші нариси про героїв. Вони у вас такі незахищені, приречені...

Повеселіла від коньяку Елла раптом вставила, круто змінивши тему і налаштувавши розмову на грайливий лад:

– Одружи хлопця. Ти не проти, якщо ми породичаємося?

Радик допитливо подивився на Арсена:

– Хм... скільки тобі років? Двадцять сім? Так. А за зодіаком хто? Лев? Ну, вибач, брат, на Лева ти не схожий – занадто скромний і сором'язливий.

– Так, він – виняток у всьому, – вимовила дружина.

– Добре, придумаємо щось, – жартував Радик із серйозним виразом розпашілого обличчя. Є на прикметі одна: Стрілець, теж знак вогненний. Сподіваюсь, вона вразить стрілою Амура твоє серце...

Від редактора Арсен пішов пізно. Після веселих розмов, підігрітих хорошим коньяком, йому полегшало. Хлопець намагався не дати своїй розпаленій уяві побудувати з плутаних слів жінки щось цілісне про інцидент в редакції. Він багато чого віддав би, щоб якимсь чарівним чином стерти цей епізод з минулого або ж запобігти його. Зараз Арсен не міг і уявити собі, що через неповний рік ця жінка, яка весь час тремтіла за нього, майже холоднокровно запропонує йому піти з редакції.

– Ти нажив собі багато ворогів, і я всерйоз боюся за тебе... – скаже вона. – У нас не той рівень, щоб захистити тебе. І якщо ти підеш, я не вважатиму це зрадою...

Він у відповідь усміхнеться і скаже, що захисту не потребує. Однак через місяць редактор подзвонить і повідомить, що через серйозні фінансові проблеми в газеті очікуються скорочення, під які напевно підпаде і штатна посада власного кореспондента, і Арсен наполягатиме, щоб його звільнили негайно...

А поки, переконавшись, що в редакції все спокійно, Арсен повернувся до рідного міста.

РОЗДІЛ 10

На відміну від великої, мала столиця жила усталеним, звичним і повсякденним напіввійськовим життям. Для городян до тридцяти п'яти років вона була своєрідною великою казармою. Резервістів очікували чергові збори, які проводилися щороку в самий розпал весни. Деякі з військовозобов'язаних звільнилися з армії всього місяць і навіть тиждень тому. І тепер, у найповнокровніший період життя природи і людини, їм, уже в статусі резервістів, знову належало на цілі місяці відмовитися від усього особистого: забути на цей час всі свої плани і турботи, щоб зі зброєю в

руках, яка ніби навечно прикипіла до рук, вирушити в суворі гори на півночі краю, на найнебезпечнішу ділянку, яку, рятуючись від жорстокої людини, давно вже полишили споконвічні господарі – сарни, дикі кози і ведмеді.

У самому місті відчувалося загальне невдоволення війною, яка лише прикидалася, що скінчилася. Люди втомилися від тривалої військової долі, від життя з його невизначеністю. Часом, коли війна сильніше стискала людину у своїх жорстких лещатах, живим здавалося, що мертвим краще. Однак, звільняючи від життєвих пут, смерть деколи вганяли мертвих в ще більшу тісноту, образу і здивування.

Одного разу Арсену довелося робити репортаж з лінії передової, де проводився обмін трупами. Вони були покладені штабелем у кузові вантажівки. За тиждень, поки лежали неприбраними в полі під дощем, трупи противника встигли неабияк зіпсуватися. Майже всі були вісімнадцятирічними юнаками, яких, немов в агонії, зазнаючи важких втрат, противник відправляв на фронт, не втрачаючи часу навіть на елементарну підготовку. Душі цих одягнених в однакові сірі шинелі юнаків, напевно, не встигли навіть толком образитися і лише подивувалися з того, що їм судилося народитися, щоб так скоро і безглуздо померти. Тоді Арсен трупів не сфотографував, а репортаж склали всього кілька слів і цифр – статистичних даних, за якими стояли людські життя і живі душі...

Над живими ж немов висів якийсь великий ДОКІР, що увібрив у себе сотні закидів конкретним людям – політикам, дипломатам, військовим, яким, здавалось, подобались удавання війни і невизначеність ситуації, на військкоматівського працівника – «тилового шура», як називали його бійці, що періодично з'являвся з довгими списками перед обпаленими війною, досвідченими хлопцями, щоб зачитати їхні прізвища, розподілені по підрозділах. У цих списках війни Арсен Чилингарян числився в другій роті рядовим піхотинцем-стрільцем...

Другий день Арсену нездужалося. Він ніяк не міг добити статтю, за яку взявся ще на початку тижня. Ледве виводив кілька рядків, голова тяжчала, а авторучка валилася з рук.

Час хилився до півночі. Арсен вже збирався лягти, як задзвонив телефон.

– З ким я говорю? – не привітавшись, запитав хтось на іншому кінці дроту приглушено-безцеремонним басом.

– А кого ви хотіли?

– Браток, поклич-но Риту, – грубий з розтяжками голос продовжував фамільярничати. В один момент він здався Арсену знайомим.

– Меружан?.. Ти?

Трубка не відповіла.

– Перестань кривлятися. Знову ти за старе? – з напускною злістю промовив Арсен, майже впевнений у тому, що його розіграє один зі старих знайомих.

– Це не Меружан, – в трубці нарешті заговорили, – але якщо дізнаюся, хто ти, тобі...

У відповідь на вимовлене в кінці невидимим співрозмовником непристойне слово Арсен несподівано для самого себе висловився дошкульніше.

– Ну ти залетів, хлопець! Зараз я вираховую твою адресу, тоді дізнаєшся, з ким маєш справу, – на тому кінці дроту почувлися нервові гудки.

Арсен був настільки слабкий і не в дусі, що навіть не став осмислювати цю дивну нічну лайку. Зараз він думав лише про те, щоб швидше завалитися в ліжку і

відключитися до ранку. Однак через хвилину телефон задзвонив знову – з якоюсь особливою вимогливістю.

– Браток, давай зустрінемося... Прошу тебе, – нічний голос неймовірно пом'якшав: господар явно змінив тактику. – У мене тут блокнот. Видно, загубили. У ньому записаний і номер твого телефону, а навпроти – ім'я Рита. Я шукаю власника.

– Ніякої Рити тут немає. І блокнота я не втрачав. Вибач, нічим допомогти не можу.

– Слухай, мені потрібно дещо уточнити. Давай зустрінемося.

– Вранці зустрінемося.

– Дуже прошу, давай зараз, – трубка майже благала.

Арсену було вкрай неприємно слухати цей неприродно фальшивий голос. І, швидше, щоб позбутися його, відповів:

– Гаразд, хвилин через десять на кільцевій...

Арсен змусив себе накинути на плечі куртку. Виходячи, він кинув погляд на настінний годинник – три хвилини до настання півночі...

На порожніх вулицях напіввійськового міста горіли поодинокі вцілілі ліхтарі. Арсен став під одним з них, на самому видному місці кільцевої, що розходиться у всі чотири сторони. Було досить свіжо. Він прочекав з чверть години. Хтось немов вивчав його терпіння. Доймав холод. Інший на його місці неодмінно закурив би. Але Арсен не мав такої звички, він ніколи не курих, захоплюючись з малих років спортом...

Нарешті нічну тишу розрізав здалеку мотор. Незабаром з'явилися і вогні фар, випереджаючи червону «Ниву». Проте машина проїхала повз і, обігнувши кільцеву, пригальмувала на протилежному боці вулиці. Арсен зрозумів, що хтось сидів поруч з водієм, особи якого неможливо було розібрати, спостерігав за ним. Через пару хвилин машина різко рушила назад вгору вулицею.

Той, хто так наполегливо домагався негайної зустрічі, явно не поспішав з'являтися.

Арсен вже збирався піти, коли, блиснувши фарами, майже безшумно підкотила «шістка». З розчинених одночасно дверей машини вийшли двоє. Арсен знав їх – це були люди «шефа». Вони мовчки подали руки для привітання. Один з них, що нагадував кам'яну брилу, з деякою демонстративністю тримав блокнот. Переконавшись, що Арсен один, він непомітно підморгнув товаришеві, і той відійшов. Потім розкрив блокнот, повернувши його на тьмяний промінь вуличного ліхтаря. Серед телефонних номерів на першій сторінці записника, дійсно, був і номер Арсена. Навпроти стояло ім'я – Рита. Чоловік, схожий на брилу, почав запевняти, що подзвонив посеред ночі, щоб справді з'ясувати, хто є власником блокнота. Арсен помітив, що всі номери були записані одним і тим же чорнилом і з очевидною недбалістю, на швидку руку.

Раптом, закривши блокнот, чоловік-глиба злісно кинув:

– Чому це ти по телефону матюкався?!

І, не дочекавшись відповіді, в'їхав Арсену зі всієї сили в ліву вилицю. Таким ударом в кінофільмах, по ідеї, герой валить бика. Арсен же, на явний подив візаві, навіть не відступив. Далі все відбувалося ще більш несподівано. Права, здорова рука Арсена, яка немов увібрала на час в себе всю силу і спритність пораненої лівої руки, якось самостійно-механічно почала забивати сторопілого противника натренованими під час щоденних спортивних занять ударами. Ледве прикриваючись від них, той почав розгублено задкувати – до тих пір, поки не вперся спиною у перила

по краю тротуару. Обернувшись назад, він з безпорадністю дитини почав кликати не голосом, а очима свого товариша, який вже було сів в автомобіль. Той, ошелешений подібним поворотом справи, крикнув на адресу Арсена надтріснутим голосом:

– Гей, хлопець, охолонь!

Арсен припустився помилки, близько підпустивши другого. Скориставшись похибкою, той міцно обхопив журналіста за плечі. Тим часом перший вже отямився і, очевидно, отримавши знак від товариша, знову перейшов у наступ.

– Ти кого б'єш?.. Тобі що жити набридло?!

У Арсена скипіли всі колишні образи, пов'язані з хамами-чиновниками та їхніми поплічниками. Один із них, що явно виконував начальницьке доручення, зараз стояв перед ним.

– Дивись, пес, надірвешся на службі у господаря, – була відповідь.

Матюкаючись, здоровило підскочив до свого супротивника. Його товариш ще міцніше затиснув плечі Арсена. Удвох їм вдалося впоратися з журналістом: били розлучено, куди попало – по обличчю, животу, нирках... Арсен встиг завдати пару ударів у відповідь. Наостанок він знайшов у собі сили видихнути мат на адресу своїх кривдників.

«Щури і перестраховальники, не здатні поговорити по-чоловічому, один на один. Ви ще отримаєте своє!...»

Арсен не помітив, що поки він згарячу обіцяв помститися, Зоряний Хлопчик, який давно вже майже непримітно мешкав у нього в душі, покинув його.

Йдучи ж, Зоряний Хлопчик докоряв про себе Арсена за слабкість: «Не можна зводити Майбутнє до теперішнього...»

РОЗДІЛ 11

Густий туман огортав гору, і, коли хлопці, які ще пару годин тому знемагали від червеної спеки, нарешті досягли самої вершини гори Мров, несподівано повалив великий сніг.

Тут було зовсім інше життя – відособлене, неприступне і горде. Внизу пливли хмари і літали птахи. А хлопці (серед них і Арсен), дещо гордовиті від усвідомлення підкорення важкої висоти і причетності до долі історичного високогір'я, написали на клаптику паперу свої імена, засунули листок в пляшку та й закопали її в глибокому снігу, який не танув тут навіть спекотним літом...

Тримісячні військові збори почалися в квітні – у той самий період, коли, остаточно оговтавшись від зимового заціпеніння, природа, як кокетлива жінка, вимагає особливої уваги до себе. Однак війна вносила дисгармонію в усе навколишнє, змушуючи тремтіти перед собою все живе. Немов озброюючись проти самої війни і відчуваючи себе впевненіше зі зброєю в руках, людина не поспішала змінювати мечі на орала, відгукуватися на поклик квітучих садів і паруючих полів, що скучили за турботою і доглядом. Зброя і людина, здавалось, зрослися в одне органічне ціле.

На суворому високогір'ї Мровського хребта час ніби зупинився. Однак спокій був оманливий: в горах зачаїлася смерть. По обидва боки засіяної мінами лісистій ущелини де через кілометр, де менше були розкидні пости застряглих тут через ненажерливу війну озброєні люди. Часом лунала автоматна черга. Вона була розсіяна, практично безпечна і часто без відповіді: супротивники лише перевіряли пильність, як чужу, так і свою. Мир перемир'я, а інакше – війна нервів, продовжувалися.

Солдатам у горах доводилося жити, як звірям у норах. На військовій мові ці нехитрі, на перший погляд, споруди називаються бліндажами: тут бійці ховаються від дощу і холоду, готують їжу, харчуються і відпочивають. І незважаючи на зовнішню свою примітивність, ці сирі, тісні і низькі солдатські гуртожитки, де можна пересуватись лише пригнувшись, – річ складна і примхлива. Потрібно невпинно дбати про те, щоб пічка не диміла, щоб не руйнувалися нари, споруджені з грубого дерева, не розвелися комахи-паразити. Але найголовніше, щоб дах не протікав. Вирішити це завдання, маючи під рукою лише дерево, землю та траву, нелегко. У горах же, де дощ інколи безперервно ллє цілий тиждень, і суперовий дах з утоптаного багатшарового дерну безсилий. Накопичена за такий міні-сезон у земляній стелі волога трансформується у тривалий внутрішній «дощ», у той час, як зовні все кругом знову змагає від спеки.

Нештатних ситуацій на передовій – хоч відбавляй. Втім, людина звикає до них досить швидко: вона може спати, вперто не помічаючи крапель дощу просто в обличчя; долати круті гірські підйоми, на яких гине знесилений кінь; здобувати собі прожиток, коли здається, що навкруги немає нічого, крім будяків; переносити тісняву і образи в сирих бліндажах, брудних польових їдальнях з вічно холодним чаєм, задовольнятися мізерним сухпайком. І це, зрозуміло, не найстрашніші випробування...

Три повних місяці, а не три дні, як обіцяв «шеф», треба було провести в горах на посту і Арсену, знехтувавши цілком реальною, майже такою ж, як на війні, але розконцентрованою і розтягнутою в часі небезпекою. Десь на шляху з великої столиці «загубився» його лист до редакції з клопотанням, що виявили лише через півтора місяці, коли від зборів вже нікого не звільняли. До того часу поступово відпустили всіх тих, кому на громадянці пощастило влаштуватися на роботу і за яких заступилося начальство, яке направило військовому керівництву лист-клопотання про дострокове звільнення від зборів. Товариші всі дивувалися, чому журналіста, єдиного серед них, залишають «мотати на всю котушку». Арсен віджартовувався: «Справді, щось затягнулося моє професійне відрядження».

Між тим він непомітно подружився з горами, які височіли над білосніжними хмарами, простромивши їх своїми сивими верхівками. Йому подобалося, з яким філософським спокоєм ці непорушні витвори природи спостерігали за польотом птахів під собою і всім, що діялось внизу. Гори вчили бути завжди вище того, над чим вдалося піднятися і підвестися, залишаючись при цьому зрозумілим і простим.

До кінця зборів Арсен разом з кількома товаришами підкорив вершину гори Мров, здолавши майже чотирикілометрову висоту. Потім він часто згадував це ризиковане сходження. І не тільки тому, що випробував незвичайні почуття, потрапивши, всупереч законам природи, протягом декількох годин з літа в зиму (ближче до вершини валив великий сніг, в той час як внизу стояла червнева полуденна спека), але й тому, що на висоті, яка, здавалось, знаходиться над часом і простором, він почув поклик предків і, дивлячись на свій маленький, покручений війною, але гордий край, зрозумів, що це його доля, доля його діда, його батька... його майбутнього сина... «Боже, якщо мені судилося з'явитися на світ ще раз, дозволь народитися тут, в Карабаху», – це зізнання стало одкровенням для самого Арсена. Від цього йому, що стояв по коліна у нетанучому снігу, стало тепло...

Арсен повернувся зі зборів брудний і втомлений, але на серці було легко і чисто. Нічого іншого, окрім сну, не хотілося. Постіль здавалася йому розкішшю, тому він

ліг просто у військовому одязі перед книжковою шафою на невеликий жорсткий килимок, згорнувся калачиком і майже відразу заснув. Встиг лише згадати, що рік тому йому довелося так само провести ніч: будинок був переповнений колегами-журналістами, які наскочили з Єревана. Вони приїхали висвітлювати річницю перемоги у війні, але єдиний тоді готель у місті був зачинений ...

Батько, як і того разу, не спав всю ніч: він укритв Арсена своєю ковдрою і до ранку стежив, щоб вона не сповзла і син не розкрився...

РОЗДІЛ 12

З тих пір, як подзвонила редактор газети, попередивши, що збирається скоротити штатного власкора, Арсен не написав жодного рядка. Вже звиклий у свої двадцять вісім років до найрізноманітніших ударів долі, він ніяк не чекав його з цього боку. Хтось із колег, бажаючи чи то заспокоїти його, чи то, навпаки, зробити ще болючіше, сказав, що газету купив один з впливових держчиновників, який тепер «замовляє музику» і особисто стежить за підбором кадрів.

Справа життя, якій Арсен ще в отроцтві вирішив присвятити себе, тепер здавалося далекою і нездійсненною мрією. Арсен вже не уявляв, як можна взяти ручку і, невимушено затиснувши її між пальцями, виводити літери, слова, пропозиції. Плести павутину слів у просторі та часі, облутуючи нею людей, людські долі, явища і події, часто, можливо, не маючи на те права. Облутувати інших і самого себе...

Писати, писати і писати... Зараз це здавалося йому неможливим, і Арсен щиро дивувався, як протягом п'яти років займався цим кожен день з пристрасстю мисливця. Він мовчав, знаходячи в цьому не тільки спокій, але й своєрідну свободу. Не став писати і пізніше, коли слово, здавалося, почало виплутуватися з тенет, і журналістика пожвавилася, поповнившись новими виданнями та особами.

Він немов опинився між минулим і майбутнім, теперішнє перебувало у вакуумі і здавалося нереальним.

– Ти не маєш права не писати. Будь-яка газета відхопить тебе з ногами і руками, – говорив той чи інший з колишніх колег, не розуміючи, наскільки тепер Арсен далекий від них.

Він продовжував мовчати, байдуже відхиляючи пропозиції різних видань. Тепер Арсен ясно розумів, що неможливо підпорядкувати слово часу, як і зворотне – укласти час в полон слова. Він знав, що не можна обманювати словом час, раболіпствувати за допомогою слова перед часом. Зоряне бачення підказало йому, що слово, кинуте у вічність, зберігає в ній в первинному своєму вигляді і сенс і, повертаючись, вимагає звіту...

Роздивляючись часом нічне небо, Арсен безуспішно шукав там Зоряного Хлопчика. У такі хвилини з'являлося почуття, схоже на жалість і тугу за минулим. Він думав, що ось збереться з силами, підбадьориться і знову, як колись, почне жити сьогоднішнім і мріяти про майбутнє. Але, не знаходячи поруч з Ведмедицею Хлопчика, він знову заглиблювався в себе...

Одного разу в місті він випадково зустрів Яну, і вона попросила трохи провести її. Дівчина і раніше була дуже красива, але Арсен тепер не помітив зірок у її очах. Вона скаржилася на свого нового друга, звинувачувала його в м'якотілості.

– Уявляєш, цей тюхтій заявив, що не візьме шлюб без згоди матері?! Якщо так триватиме, я дам йому відкоша...

Арсен зловив себе на думці, що майже не слухає колишню пасію і не реагує на її слова. Потім, коли вже розійшлися на перехресті, він подумав, що хоча б заради пристойності варто було висловити їй щось на зразок співчуття і підтримки... Арсен мимоволі озирнувся, але Яна вже встигла перетворитися на маленьку цятку, яка не могла почути його.

Він спочатку пошкодував, що його дівчина, нехай і колишня, перетворилася на цятку. Але потім прийшов до думки, що це навіть добре, тому що слова, які він збирався видавити з себе, напевно вийшли б неприродними, нещирими і лише роз'ятрили б давно закінчену розмову.

Ще він подумав, що Яна, напевно, теж озирнулася або ось-ось озирнеться і знайде його маленьку, нічого не варту для себе цятку. А через хвилину, коли вони ще віддаляться, взагалі не розрізнять в просторі один одного. Від цієї думки стало неприємно, і далі він ішов, відчуваючи себе крихітною, нікому не потрібною цяткою.

«Мала і ница людина в нескінченності часу і величі простору, – думав він. – Лише любов, немов потужна лупа, збільшує людину, звеличує її. Вона знаходить і зводить у часі і просторі дві істоти, щоб наповнити їхнє життя змістом і значенням, зліпити їхні долю... Без любові людина – ніщо».

Потім Арсен схилився до думки, що розумно й логічно, коли людина періодично усвідомлює свою нікчемність і обмеженість. Завдяки цьому він, мабуть, більше зливається з життя, розуміючи, що не варто опиратися йому.

«Навіщо намагатися повернути минуле – треба жити сьогоднішнім, – Арсен відчув, що починає знаходити душевну рівновагу. – Не можна чинити опір майбутньому – адже воно може наступити і без нас».

Тепер Арсен не шкодував про те, що через хвилину від дівчини не залишиться навіть маленької плямочки, видимої зором.

«Розчинюсь і я, занурившись у нескінченність часу, довірюся його течії – розумна хвиля приб'є до нового берега. Головне – не втомитися дивитися вперед», – думав Арсен.

«Вперед, вперед до майбутнього! До майбутнього, де живе Зоряний Хлопчик!»

Замість епілогу

Через роки шестирічний синочок чомусь запитає Арсена, чи заплакав він, коли помер його тато? Арсен скаже ухильно: «Я не вмю плакати...»

Синочок хитро посміхнеться у відповідь: «А мені здалося, що коли я назвав ім'я дідуся, ти трішки заплакав, одним оком».

Арсен відвернувся, щоб малюк не побачив його сліз...

2007–2009 pp.

ПРОСТО ГЕРОЇ

Повість

Переклав Дмитро Дроздовський

1

– ...Три, чотири, п'ять, шість... — повторював уві сні Камо, підсилюючи тривогою і подивом кожну нову цифру; а потім переходив на невиразне, майже судомне бурмотіння. І важко було визначити, чи згадував він епізод зі свого військового життя, коли, сидючи в засідці в густих, мокрих від дощу заростях, пантрував на диверсантів, які увійшли до тилу із протилежного берега річки, чи підраховував, у скільки тисяч драмів обійдеться йому шкільне екіпірування для дітей – у вересні піде до школи четверта дитина...

Як і в інших селах, ранок у Вардашені починався зі сходом сонця. Тільки-но замайорів холодний світанок, Заріне безшумно піднялася, намагаючись не розбудити дітей, які спали в тій самій кімнаті, що і вона з Камо, за перегородкою у формі масивного старомодного темно-брунатного шифон'єра з облізлою фарбою. Вона обережно вкрила молодшу, Каріне, яка весь час боролася уві сні з товстою ковдрою, виготовленою з овечої вовни. Злегка щулячись від ранкової свіжості, спустилася скрипучими дерев'яними східцями у двір. Із залізного бака Заріне черпнула води у великий алюмінієвий кухоль, плеснула собі в обличчя, щоб відігнати залишки сну, взяла із дровітні емальоване відро, невеликий термос, рушник, саморобний табурет і попрямувала до хліва.

Почувши її кроки, Севук (Чорнушка) замукала. Заріне відчинила грубо збиті дощаті двері, й одразу з темного хліва в ніс ударив терпкий, теплий запах гною. Корова привітно похитала головою, скося поглядаючи на господиню великим блискучим оком. Заріне попестила її морду, на якій була невелика біла мітка посередині, ласкаво примовивши: «Розумнице ти наша, годувальнице...». Вона підбрала лиштви своєї сукенки, сіла на табурет, поставила відро корові під набрякле вим'я, попередньо обмивши його водою з термоса і обтерши рушником. Набубнявлені молоком тваринні пипки тільки й чекали, коли до них доторкнуться роботящі руки господині — і теплі цівки застукали у відро...

Не минуло й чверті години, як сходи знову жалібно зарипіли – це сховався Камо у вицвілому камуфляжі, який носив ще з воєнних років. Він також умився холодною водою з бака у дворі і пішов виводити зі стійла коня. Камо поплескав вогненно-гнідого Орлика по шиї, почухав чорну гриву. Кінь дружньо пирхнув і струснув головою.

Орлик не тільки був своєму лісовому об'їждчикові за транспорт, а й також був товаришем, своєрідним співрозмовником: нетовариський із людьми, Камо часто розмовляв із ним у лісі, ділився думками і знаходив схвалення в розумних очах тварини. Однак взаємна довіра усталювалась поступово. Щоб заслужити повагу норовливої тварини, Камо довелося явити себе вмілим наїзником і турботливим господарем. І якщо попервах він ставився до необ'їждженого й гордовитого жеребця владно і

зверхньо, щоб підпорядкувати його своїй волі, то зараз потреби в цьому не було – тварина розуміла господаря й без слів.

Узагалі Камо вважав, що людина має ставитися з повагою як до людини, так і до інших живих істот, бо всі дихають однаково, і це дихання подарував Бог. Він ніколи не забував епізоду зі свого отроцтва, коли привів додому безрідне цуценя. Хоча собачка й непоказний, але в нього були великі виразні, як у людини, очі, трошки сумні. Однак незабаром з'ясувалося, що тварина має хворобу, і батько, побоюючись, щоб діти не підхопили інфекції, змусив Камо вигнати пса. Хлопчик поклав цуценя до рюкзака і рушив далеко в поле...

Повернувшись додому, Камо здивувався, коли побачив батька геть похмурим. Судячи з усього, він переживав за цуценя, і коли той наступного ранку несподівано з'явився у дворі, до батька повернувся й гарний настроїм. Він нагодував пса ласим шматком м'яса, потім, помістивши в тазик, став обмивати. Згодом батько зізнався, що всю ніч його переслідували очі собачки, його людський погляд...

Як для села, Камо одружився доволі пізно – у тридцять чотири роки. Завадили війна, повоєнний шарварок, примарність майбутнього. Та й гарна дівчина не траплялася. До того часу в сусідньому селі підросла Заріне, дочка загиблого на фронті бойового товариша. Камо часто бачив її у дворі й городі, коли на коні проїжджав повз їхній будинок, питався про життя-буття, пропонував допомогу. Кілька разів він привозив їм із лісу дрова на зиму, дикі грушки, яблука, мушмулу. Заріне, вже не підліток, але ще не панянка, з покірною вдячністю приймала ці прості подарунки, спідлоба й сором'язливо дивлячись на Камо. Вона відповідала на його питання односторонньо й тихо, майже пошепки, червоніючи, від чого сам Камо ніяковів...

Камо не помітив, як дівчисько полонило його серце. Неможливо було збагнути таємниці її чарівливості й зваби – начебто нічого особливого: невисоке чоло з ластовинням, густуваті брови над карими, злегка розкосими очима, звичайнісінький ніс, трохи сплюснутий, тонкі, сором'язливо стиснуті губи... Але в цілому від неї, по-селянськи незграбної пацанки з майже хлоп'ячими грудьми і грубими, натрудженими руками, йшла якась жіноча мудрість, надійність.

Камо, вже наполовину сивий, також подобався Заріне – зовні й деякими рухами він нагадував її батька, до якого вона була прив'язана змалку. Дівчина була молодша від Камо на шістнадцять років. Мати Заріне, майже ровесниця Камо, від несподіванки втратила дар мови, коли той з'явився на порозі їхнього будинку не з оберемком дров або рюкзаком лісових грушок, а з наміром просити руки її єдиної дочки. Були проти й нечисленні родичі дівчини. Але одного разу в сутінках Заріне рушила з Камо, на його Орлику...

2

Лісовий об'їждчик Камо з юних років любив блукати в горах і лісах, знав кожне дерево, кожний кущик в околицях, був фанним слідопитом, а в роки війни – незамінним розвідником. Він розпізнавав сліди в полі, в лісі, на ділянці, де земля поцяткована різноманітними відбитками копит і лап. Камо не тільки знався на особливостях слідів тварин, а й робив висновки із запаху пом'ятої трави, розчавлених комах. Хлопці буквально ходили за ним: там, де пройшов Камо, безпека була гарантована.

Ще в 1990-му році, коли непомітно підкрадалась війна, він, студент четвертого курсу, залишив навчання в Росії, повернувся в рідне село і разом із хлопцями пішов у лісисті гори, в партизанські загони. Бувало, досвідчений слідопит виводив групу розвідників із кільця ворожого оточення. Кілька разів солдати противника, ні про що не підозрюючи, проходили прямо під деревом, на якому він сидів. А одного разу Камо під прикриттям темряви зайшов у ворожий окоп, забравши як трофей у сплячих прилад нічного бачення і засоби зв'язку.

За чотири роки війни хлопці добряче внюхали пороху, діяли хоробро й зухвало. Але найважчим випробуванням став нерівний бій із добре озброєною диверсійною групою противника чисельністю більше сімдесяти чоловік. Саме Камо помітив їх, підкрадаючись під серпанком темряви. Диверсанти розраховували взяти важливий пост, потім просунутися, зайняти кілька стратегічних висот і встановити контроль над місцевістю.

Бій почався на світанку, скрізь був туман. Диверсанти були впевнені, що відразу ж після першого натиску противник утече. Однак блискавичної атаки не вийшло: шквал автоматного і гранатометного вогню, що супроводжувався неприродними, дикими криками, очікуваного ефекту не приніс. Хлопці підготувалися до відсічі і послали солдата за підкріпленням. Вони не здригнулися, не втекли, а трималися, допоки не прийшла допомога. Навіть тяжкопоранені не випускали з рук зброї... Помітивши гранату, Камо встиг відкотитися вбік. Пощастило, відбувся легкою контузією і пораненням у стегно...

Може, Камо згадував уві сні саме цей бій, точніше, безмісячну ніч, коли, засівши в мокрих заростах у засідці, виглядав диверсантів із протилежного берега річки. А може, він метикував, у скільки тисяч драмів обійдеться йому шкільне екіпірування для дїтлахів – у вересні піде до школи четверта дитина...

3

Одружившись пізно, Камо вирішив надолужити втрачене: за п'ять років у нього народилося четверо дітей – син і три доньки. Йому було сорок п'ять, і з певного моменту він став помічати, що час летить дуже стрімко, новий рік, здавалося, наставав надто швидко: не встигнеш озирнутися, як юний січень уже замінює білобородого грудня. «Ось так і життя непомітно пролетить...» – часом щось зрадницьки муляло в мозку. Камо боявся не встигнути поставити дітей на ноги.

У воєнні роки, коли часто доводилося не спати і вдень і вночі, він мрійливо думав: «Ось закінчиться війна, весь місяць відсипатися буду...». Зараз він спав усього чотири-п'ять годин на добу, та й нерідко сну заважали жахіття. Одне з них частіше за інших переслідувало його, як уві сні, так і наяву: великий осколок від снаряда «Град» розрізав корову на дві половини. Дивом уціліле дитинча смоктало її вим'я, намагаючись вичавити останні материнські соки. Життя харчувалося подачками смерті, і це була не сюрреалістична картина, не уява, це насправді мало місце – у центрі села, поруч із сільрадою...

Тварин у Камо й Заріне було небагато: кінь, корова, два півні, три десятки курей, десяток кроликів, дві собаки. Камо був особливо дружнім із мисливським собакою Дратхааром, універсалом, якого використовують як під час полювання на птахів, так і на більшого звіра. Гонча (так звали пса) вважали одним із розумних «людей» села.

Весілля ветерана війни Давида Аконяна

Саме «людей» – він геть усе розумів, тільки не говорив, усе читав по губах господаря. Камо був упевнений, що він міг позмагатися б із найкращими англійськими та німецькими собаками.

Інший собака, величезна кавказька вівчарка, вдень вів себе скромно, непомітно, навіть дозволяв дітям смикати за свій короткий хвіст. Але хай спробує вночі непроханий гість підкрастися до будинку...

Невелику кількість тварин компенсував великий город, де вирощували помідори, огірки, картоплю, часник, цибулю, квасолю, гарбузи, перець, брукву, ріпу, полуницю. В саду росли яблука, груші, сливи. Господиня про запас заготовлювала на зиму сухофрукти, якими ласували діти.

Господарство забирало багато часу, проте Заріне встигала давати раду дітям, допомагала їм готувати уроки. Камо, звичайно, допомагав їй – приносив худобі воду, сіно, рубав дрова, вичищав хлів. Однак його часто не було вдома. Дітей із п'яти-шести років долучали до праці, вони допомагали дорослим. Але часом їхня допомога ставала новими клопотами. Місяців два тому синочок, бігаючи за куркою, впав і злавав собі ногу. Перелом був складний, як сказав сільський фельдшер, – осколковий, і Камо довелося позичити грошей і відвезти Паруйра в місто для операції. У кістку вставили металевий стрижень. Камо довелося вкласти сімейне золото і покрити борг. Тепер йому належало знайти гроші, щоб узяти назад золото, яке дісталось від покійних батьків і яке було набагато більше, ніж просто матеріальна

цінність. А через кілька місяців треба було провести нову операцію, щоб зняти металевий стрижень...

У самого Камо почалася пахова грижа. Спочатку він вправляв пальцями всередину невеликий горбочок, що з'явився на шкірі. Але через певний час грижа знову з'являлася в супроводі дикого болю. Було потрібне втручання лікаря.

Невже доведеться продати коня? Камо намагався не думати про таку перспективу...

4

Від часу припинення активних бойових дій минуло вже чимало років, проте для Аліка, який проживав через два будинки від Камо, війна тривала й досі. Він змагався з наслідками своїх поранень, але також зустрічаючись у герці з Простором і Часом...

Аліку сама доля визначила бути воїном, захисником рідного вогнища. Коли почався карабахський рух, йому не було й шістнадцяти років. Неспокійний юнак відразу ж потрапив у вир бурхливих подій.

Неподалік від рідного села розташовувалося село Лісове, яке згодом азербайджанці перетворили на вогневу точку, звідки обстрілювали довколишні вірменські села, робили нічні вилазки, виганяли худобу. Інспірований юнацьким запалом, Алік, потайки забравши мисливську рушницю батька, ходив у Лісове, точніше, до його околиць, у своєрідну розвідку, ховався в кущах і, затамувавши подих, стежив за подіями. Це було щось на кшталт гри, але одного разу, щоб помститися, юнак пригнав із Лісового корову. А коли вже намітилося збройне протистояння, неповнолітній, але цілком зрілий із виду юнак попросився до лав захисників свого села...

Перший бій був абсолютно несподіваним і безглуздим – із військовослужбовцями радянської армії, яких попервах використовували просто для придушення народного руху... Помітивши під деревом військовий «Урал», хлопці відразу зметували – засідка! На ходу розподілили патрони, розсіялися лісом. Незабаром почувлися й перші постріли, потім заревіли автомати. Алік почав стріляти у відповідь: АКМ без приклада, через брак досвіду в нього тремтіли руки.

Розгорявся справжній бій. Відстрілюючись, Алік побіг у бік густих заростей. Кулі розривали повітря. Алік стрибнув до яру, зарослого лабазниками й кропивою, сховався там. Маскхалат давав можливість злитися із навколишньою зеленню. Противник був у двох кроках. Алік затамував подих: знайдуть – гаплик! Водночас він розумів, що поклататися лише на випадок і везіння тут не можна. Алік обережно дістав гранату – ніколи раніше цим не користувався. Висмикнув чеку, як радили досвідчені товариші, і, не встаючи, з лежачого положення, кинув – потрапив у дерево навпроти. Ударившись, граната відскочила у зарості і розірвалась, майже поруч. Але юнак уцілів! Користуючись моментом, Алік встав і помчав що було духу через високі хащі. Солдати – за ним.

Попереду – глибока ущелина, в запасі лише один магазин патронів. Ситуація фатальна. Алік вийняв із магазину патрон, засунув у кишеню. Це був особливий боєприпас – на той випадок, якщо іншого виходу не буде...

Раптом почувлися кулемети бойових машин, зістригаючи крони низькорослих дерев. Не знаючи, що робити, юнак, випускаючи з автомата чергу за чергою, побіг назад, у бік противника, заточився, і, промчавши за інерцією ще кілька метрів, упав

долілиць у густий кущ ожини й залишився лежати нерухомий... Алік довго ще дивувався, як не потрапив у полон, як узагалі лишився живим...

Безглузде хрещення таким незвичайним випробуванням не злякало Аліка, хоча в душі він відчував сором за той епізод із гранатою і особливо за падіння в колючий кущ ожини, яке і врятувало його. З юнацьким максималізмом Алік обіцяє собі відтепер не втрачати самовладання у найкритичніших ситуаціях, знайти надсилу і супернавички, опановуючи різні типи зброї й військової техніки...

На війні рік – за два. За кілька місяців, коли війна набирала обертів, юний боєць змужнів. Великі очі горіли завзяттям і відвагою. Алік мав авторитет у товаришів, реально виконував функції командира загону. Він ішов попереду завжди із рацією в руці, був універсальним вояком: досконало володів фаготом, гранатометом, мінометом. Алік рушав у саме пекло боїв, не шкодуючи себе. Але війна шадила його. До певного часу...

Підходив до кінця третій рік кривавої бійні. За час короткого новорічного перемир'я Алік, нарешті, побрався із сусідською дівчиною, красунею Христиною. Вони давно були закохані одне в одного, зустрічалися, думали про заручини, але, війна заважала. Тепер усе село раділо – як у добрій казці, герой знайшов красуню... Але що ж було не так? На душі в Аліка було неспокійно, в серце закралось недобре передчуття, нав'язливе очікування лиха...

Усю ніч перед відправкою на передову Алік не стулив очей – недобре передчуття посилювалося, підступаючи до самого горла. З'явилося нав'язливе бажання випити з кизилового джерела біля школи, як то він любив робити учнем-підлітком під час довгої зміни. Серцем хотілося увібрати чисту крижану вологу – наче вона зцілить, поверне безтурботні дні юності...

До світанку Алік уже стояв на позиціях. Противник був неподалік, відчувався його подих. У зловісній тиші, здавалося, чувся стукіт напружених людських сердець...

Раптом затріщав ворожий кулемет. Нестерпний біль пробірав усе тіло. Сіре, важке небо, здавалося, впало з гуркотом на землю, задавивши все довкруг...

Алік відчув дотик чіїхось пальців. Розплющив очі. Літня жінка з широким добрим обличчям витирала вологим бинтом запечену кров на його обличчі. Вона усміхнулася йому, і Алік відчув у цій усмішці щось рідне, материнське – те, чого він був позбавлений із семи років, коли мама, завжди бадьора й життєрадісна, несподівано померла від раптової хвороби.

Незабаром Алік дізнався, що сестру-господиню шпиталю всі: поранені, товариші і навіть начальник шпиталю – називали просто – «мама». Мама Аня була своєрідним янгелом-охоронцем для поранених. Вона не спала цілодобово, прагнучи допомогти кожному, мила тяжкопоранених, не гидуючи брудом і гноєм, годувала їх із ложечки і навіть здавала свою кров для операцій. І поранені сприймали це як належне, само собою зрозуміле: адже вона – їхня мама.

Розповідали, що одного разу над містом з'явився ворожий літак і скинув півтонну бомбу. У цей час Мама Аня з двома іншими дівчатами прала у дворі шпиталю закривавлену солдатську білизну. Ударна хвиля збила жінок із ніг. Отямившись, мама Аня одразу ж повернулася до ночов з білизною...

Самозабутньо допомагаючи пораненим, Мама Аня, напевно, хотіла затамувати власний біль: вона втратила на війні єдиного сина. Тобто той зник безвісти, і мати

другий рік не зачиняла свого будинку, постійно тримала на столі шматок хліба і пляшку горілки – а раптом син повернеться і буде нічого їсти...

Аліка, якого з простріляним черевом насилу винесли з поля бою товариші, оперували кілька разів, видалили легеню, частину печінки. Молодий і сильний, він вижив, незважаючи ні на що, але Христина, яка спочатку доглядала його у шпиталі, згодом полишила покаліченого війною нареченого...

5

Років через три в порожнечу його душі увірвалася Лусіне. Вона, звичайна медсестра, взялася доглядати за пораненим, який потребував постійної уваги. Лусіне захоплювалася, як мужньо Алік перемагав свій біль. Незабаром захоплення переросло у кохання. Лусіне покохала сильно, усіма струнами душі. Аліку Лусіне була потрібна як пластир, але і він був їй потрібний – зализуючи йому рани, вона одночасно зцілювала свої.

– Я, звичайно, розумію, що ти байдужий до мене, але однієї моєї любові, повір, вистачить на нас двох. Я немов розчиняюсь у своєму почутті, втрачаю в ньому себе. Я кохаю тебе! У цих трьох словах для мене весь світ ... – Лусіне вела нескінченний монолог вголос. Її обличчя сяяло захватом. – Кажуть, щастя – це щось ефемерне. Неправда! Для мене воно матеріалізувалося – це ти. Нарешті я знову відчула себе жінкою.

У душі Аліку подобалося, що він став причиною щастя для когось, хоч і сам він був геть нещасним.

– Вчора я поставила свічку і присягнулася до кінця життя кохати тільки тебе. Помолилася Богу, щоб він не забирав тебе у мене, вирішивши, що я одлюбила своє, – кажучи багату, Лусіне вміла не говорити зайвого. – Хай ти не перший мій чоловік, але тепер уже єдиний і незамінний на все життя. Зараз у мене таке відчуття, ніби я завжди кохала лише твої очі, твій ніс, твої губи, твоє підборіддя... Але це, повір мені, не пристрасть, це не миттєво. Це – кохання. Найбільше я кохаю твою душу...

Алік не запам'ятовував усіх її слів, але після них залишалися тепло і ніжність, правда, приправлені смутком. Лусіне, здавалося, не просто любила, а відчувала його, точніше, вчувала його, проникаючи в саме єство думок і переживань і чуйно відгукуючись на них. У свої тридцять сім Лусіне встигла змарніти, але коли вона говорила про кохання, зморшки в куточках її очей розгладжувалися, і вона ставала красивою, несхожою на себе ...

6

Заріне поклала на великий дубовий стіл варену картоплю з нарізаною поверх цибулею, салат із томатів і огірків, сир, мацун. У центр столу вона поставила велику каструлю з гарячою стравою – супом із квасолі. Потім вона відкинула зі свіжоспеченого хліба ганчірку, спритно розділила руками ще теплий лаваш і розклала поряд із кожною тарілкою. Заріне випікала хліб у тонирі на тиждень уперед і примудрялася зберігати його свіжим.

Господиня розлила суп у велику миску й поставила перед чоловіком, після чого подала цю ароматну рідину дітям. Господар не доторкнувся до свіжого хліба, витягнув із шухляди в столі паперовий пакет, дістав звідти черстві шматки лаваша, пев-

но, недоїдені дїтьми, покритив у миску з супом, нарізав зверху зелену цибулюку. Тремтливо-бережливе ставлення до хліба у нього залишилося з часів війни, коли нерідко доводилося по кілька днів перебиватися сухарями.

Камо був похмурий. Відчуваючи його настрій, ніхто не вимовляв і слова, діти намагалися не чавкати. Заріне краєчком ока стежила за чоловіком – раптом йому знадобиться щось. Вона звикла спілкуватися з ним без слів. Взагалі подружжя мало розмовляли між собою. За десять років спільного життя Камо лише кілька разів висловлював дружині свої почуття, вважаючи, що чоловікові не личить бути сентиментальним.

Тишу раптом порушила молодша дочка – Каріне:

– Тату, а чому на війні погані солдати не вцілили в тебе?

– Вони мимо стріляли, доню ... – відповів після паузи Камо і несподівано для самого себе додав, хмуро, спідлоба озирнувшись довкруг: – Але краще б вцілили.

У Заріне вирвався здивовано-обурений стогін.

Що це було – нелюдська втома, нервові перенапруження, не полишає пам'ять про фронтів випробування? .. Камо сам не знав точної відповіді на це. Напевно, все разом...

– Тату, а чому в тебе тільки одна медаль? – не вгамовувалася донька. – Он у тата Арнольдика скільки їх на піджаку!

– Каріне, їж мовчки. Чи не став дурних питань. Хіба не бачиш, тато втомився? – відчитала доньку Заріне.

Камо мовчав. Як пояснити дитині, що життя складне і суперечливе: великодушність і благородство посядять поруч із ницістю і підлістю, беззавітна хоробрість і самозреченість одних поєднуються з легкодухістю і шкурництвом інших, вірність і зрада співіснують одне з одним ... В усі часи існує категорія людей, які нахабним чином примазуються до всього гарного, високого, доброго, компрометуючи все своїми брудними справами? Нерідко отримують нагороди ті, хто про це і мріяти не смів, хто ніяк не заслуговує на це. Боягуз удостоюється бойових медалей. Про свободу говорить людина, яка добровільно продала себе в рабство. Непробивна тупість раптом стає пробивною...

Питання дочки розворушило у Камо купу думок і почуттів, глибоко захованих образ і переживань. Він мовчки намагався розібратися в них, механічно підносячи до рота ложку з супом:

«Війна перевіряє людей не тільки на стійкість, мужність і міцність духу, а й на людяність. Вона створює героїв. Однак герої, захисники батьківщини не висічені з граніту. Це такі ж живі люди з плоті і крові, і в кожному з них борються два протилежні первні – відвага і малодушність. І лише ціною величезного зусилля волі, поборовши в собі страх та інші людські слабкості, вони витримують випробування, щоб вийти з ситуації гідно. Вийти не тільки і не стільки для себе, а й заради дітей, рідних, заради майбутнього... Зрозуміло, що не всі народжені літати, не всім судилося стати героями. На війні і після війни буває і багато антигероїв, маленьких людей із непомірно великим апетитом. У цих людей величезне черево, в якому поміщається все – і своє, і чуже. Вони прагнуть одночасно привласнити і Богове, і кесареве, і чужі подвиги, і чужу славу. І часто досягає успіху той, хто цинічніше, нахабніш і хитріш від інших...».

Але хіба поясниш усе це дитині?.. На тлі всього цього безглуздими є навіть відмовки, на кшталт «ми воювали не заради орденів і слави». Краще відбутися жартами: «Поранений у дупу джигіт далеко не втече». Але й цього дитина не зрозуміє. І Камо лише вимовив:

– Їж, дитинко, їж. Підростеш, зрозумієш...

Він мимохить обвів поглядом будинок і немов тільки зараз помітив прокопчені багаторічним пічним димом стіни і стелю, звідки на скрученому дроті самотньо звисала електрична лампочка з обсілою мошкаркою, прогнилі місцями вікна веранди, затягнуті целофаном замість скла...

«Головне багатство, – це діти, – обладіяв себе Камо. – Треба поставити їх на ноги, а вони зроблять те, чого не встигну я...».

7

Суворий, проникливий погляд молодої людини зі старої фотографії на серванті змушував відчувати себе винуватим. Напевно, тому, що своє молоде життя йому довелося віддати батьківщині, пожертвувати заради загального, заради майбутніх поколінь.

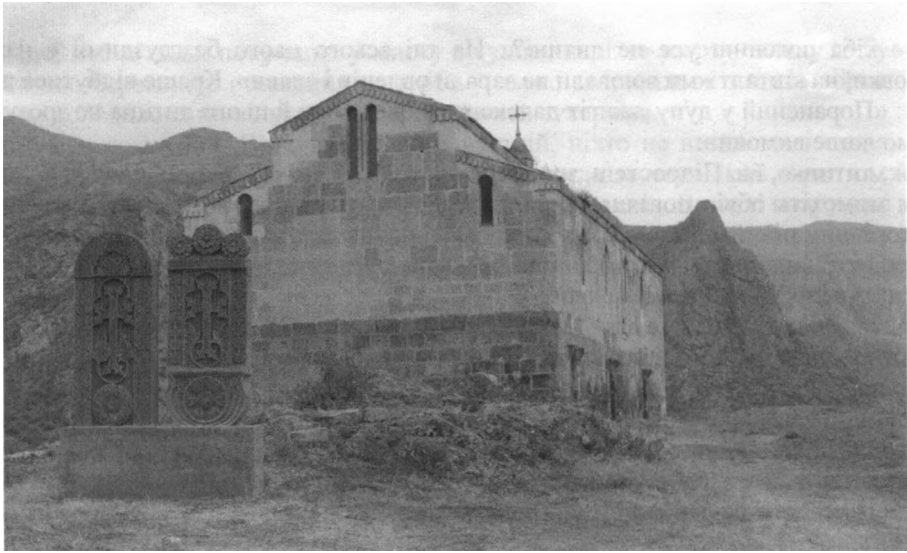
Камо часто згадував діда по батьківській лінії – Габрієла, хоча знав про нього лише з розповідей бабусі і бачив його лише на пожовклих від часу світлинах. Він часто з боєм розмірковував про долю молодої людини, загиблої у Велику Вітчизняну.

«Дідові було двадцять чотири, коли він загинув на фронті, – Камо періодично гризла ця думка. – Зараз я майже вдвічі старший за нього, а він вважається моїм дідом. Просто немислимо...».

Іншого діда, Арустам, спіткала не менш трагічна доля. На відміну від першого, він вижив, пройшовши три війни – Радянсько-фінську, Велику Вітчизняну і Карабахську. Скалки, що дісталися від цих воєн, сиділи у нього в голові, у спині... На руках не вистачало пальців – двох на правій, трьох на лівій. Про себе і свою суцільно військову долю дід розповідав рідко, майже без емоцій і епітетів. Але за нехитрими зворотами відчувалося неабияке напруження людських сил, волі духу і характеру, важке подолання самого себе. Скільки було за цими нехитрими словами підйомів серед ночі, коли злипаються повіки і напружується кожен нерв, скільки кидків у невідомість і смертельну небезпеку, з якої виходили далеко не всі?! Дев'ять поранень були тому підтвердженням...

Треба зазначити, що любов до лісу передалася Камо саме від діда. Арустам, затаєний мисливець, до старості бачив погано, повіки обважніли, очі звузилися (чим старша людина, тим менші очі – напевно, це захисна реакція: він втомлюється, а може, й боїться дивитися на світ). Але стріляв дід напевно, на слух, на звук під копитами звірів і помаху крил птахів і неодмінно приходив із полювання з дичиною. Одного разу дідові замовили окуляри, він став краще бачити, але промахнувся на полюванні. Більше не став надягати їх узагалі.

У молодості Арустам володів величезною силою, міг, потягнувши за вуздечку, завалити коня на коліна. Тримаючи сокиру в одній руці, з першого удару розколював дрова. Затиснувши двома пальцями рук косу, Арустам міг від ранку до вечора невтомно косити в полі, тоді як маленький Камо, принісши йому обід, милувався грою квадратиків на животі в атлетично складеного діда.

Старовинний монастир

Арустама, грізного на вигляд, але в душі доброї й довірливої людини, боялися і поважали в усій околиці, скотокради не ризикували підходити до його корів і овець. Приходячи до нього в будинок, азербайджанці поклонялися йому за християнським звичаєм. Але часи змінювалися...

У роки Карабахської війни Арустам, розмінявши восьмий десяток, разом із односельцями чергував на бойових постах. У 1994-му, за два місяці до закінчення війни, дід потрапив у полон. Його прив'язали до дерева, викололи очі, вирізували на грудях хрест...

Покоління батька Камо не бачило воєн, точніше, батькові і більшості його однолітків не довелося дивитися смерті прямисінько у вічі, відчувати на своїй шкірі жахи війни в її пеклі, на полі бою, як це робили їхні батьки, а через кілька десятків років – їхні сини. Однак на частку цього покоління припала не менш важка і відповідальна місія – відновлювати зруйноване, здійснювати мирні, трудові подвиги, повернути суспільству віру, впевненість у завтрашньому дні. На жаль, це був усього лише перехідний період від однієї війни до іншої. Не встигли діди перевести духу, як їхні онуки взяли в руки зброю, щоб знову відстоювати своє право на існування і місце під сонцем. Але скількох нових жертв і руйнувань коштувало це!

Камо часто згадував свою відповідь на умовляння матері берегти себе:

– Мамо, будь готова до моєї смерті. Стільки порядних хлопців поруч гине...

Мати закрила обличчя руками і зайшлася в беззвучному плачі.

Тоді йому було двадцять чотири, він був молодий і гарячий. Тепер Камо, сам уже батько, сповна усвідомлював, наскільки безсердечним була його відповідь. Він розумів також, що не встиг повернути цій маленькій, сивочолій, постарілій раніше від своїх років жінці і дешиці тепла й любові, які та дала йому за життя. І тягар провини безвихідною тяжкістю лягав на його душу.

Камо насилу проковтнув слину, щось давило в горлі. На пам'ять мимохить спали слова одного з інститутських товаришів: «Смерть, звичайно, позбавляє можливості ковтати власну слину, ти раптом перестаєш бути господарем своїх відчуттів, почуттів і переживань, господарем себе, свого ества. Але водночас вона дає абсолютну свободу: ти вже не причетний ні до чого, не несеш відповідальності ні за самого себе, ні за інших, ні за те, що відбувається навколо. Ти більше не одержимий непотрібними пристрастями, не страждаєш із приводу нездійснених бажань...».

Камо, який не раз у роки війни робився свідком «здобуття» подібної страшної свободи, зараз усвідомлював ілюзорність таких міркувань.

Двадцятип'ятирічний Зорик помирав на його руках. Куля ворожого снайпера пробила йому чоло, однак, на подив Камо, той не відразу помер. В агонії, поки одна за одною з болем розривалися невидимі нитки, що пов'язують із життям, Зорик кликав маму і просив пробачити його – він був єдиною опорою своєї літньої матері і дружини з двома маленькими дітьми. І здавалося, що, гинучи, він жалкував не про своє молоде життя, а про те, що позбавляється можливості нести тягар відповідальності за свою родину, за малолітніх дітей...

А дев'ятнадцятирічний кулеметник Степан, схопившись за живіт, умирав стоячи, мовчки, без слів і стогону. Губи його кривилися в дивній посмішці, і це була остання реакція на життя. Степан немов радів чомусь незабгненному. Але і це була ілюзія. Вмираючи, боєць, напевно, хотів уберегти власне обличчя, що, мабуть, також було виразом відповідальності за свою поведінку, за свій останній крок у цьому житті. А може, він, який не встиг за своє безглуздо коротке життя потримати дівчину за руку, освідчитися у коханні, ще не вірив, що прощається з цим світом назавжди?

У будь-якому разі обидва прощалися передусім із собою, і в цьому була незабгненна таємниця.

«Але ким стає людина через секунду, коли позбавляється життя? – мучив себе Камо. – Невже, просто трупом? Це було б занадто примітивно і жорстоко...».

8

Як і Алік, Лусіне теж встигла обпектися в житті. У вісімнадцять років, проходячи у великому місті курси медсестер, вона вперше по-справжньому закохалася. Повне спокус і фальшу, місто обдурило провінційну дівчину. Втім, сама Лусіне не особливо опиралася цьому обману, бо кохала свого спокусника і жадала свободи, яка, як їй здавалося, нарешті, прийшла разом зі справжнім почуттям після довгого очікування в селі під гнітом деспота-батька і братів.

Лусіне не хотіла жити так, як жила її мати. Цю забиту і беззавітно віддану своїй сім'ї жінку чоловік тримав у шорах, як було прийнято в патріархальних селах. Воднораз він мучив її своєю підозрілістю, бувало, бив після п'янки. Вона ж, страждальниця, все це покірливо терпіла.

Ще дівчиськом-підлітком Лусіне кидала виклик звичаям села. Потайки від батька ходила на фільми в сільському клубі, не цуралася хлоп'ячих компаній, а одного разу, бажаючи показати, що не має наміру поступатися у своїх правах братам, демонстративно відрізала край довгої спідниці, подарованої їй на день народження (за що батько жорстоко відшмагав її). І, зустрівши в неповні вісімнадцять у великому і красивому місті своє, як їй здавалося, кохання, Лусіне повірила, що назавжди залишились в минулому образи і приниження... Але любов красиво прийшла і неза-

баром пішла – легко, не попросившись. Дівчина не відразу зрозуміла, що тепер вона покинута назавжди...

Понівечена горем Лусіне повернулася в рідну домівку, переслідувана першим невдалим коханням. Так і не оговтавшись від шоку, змучена спогадами про все ще улюбленого хлопця і докорами домашніх, вона недовго опиралася наполяганням батька вийти за чоловіка з сусіднього села, який був набагато старшим від неї і мав двох синів від колишнього шлюбу. Втім, інших шансів у Лусіне і не було – усталені звичаї провінції практично не давали можливості вступу до нормального шлюбу дівчини, яка втратила цноту.

Життя з некоханим було обтяжливим, прісним і бляклим. Аваг, невисокий худорлявий брюнет із рідкими, обвислими, як у сома, вусами, був досить заможним фермером, із головою занурювався в господарські справи, прекрасно забезпечував сім'ю, «подружній обов'язок» у ліжку виконував старанно, але в світлий час доби немов не помічав юної дружини, заговорював із нею лише з крайньої потреби, напевно, вважаючи її в душі одним із предметів своєї власності. Його тьмяні, як у риби, очі пожвавлювалися лише тоді, коли він говорив про гроші, про виручені за сезон статки. Лусіне втішало лише маляtko, яке народилася до кінця першого року заміжжя. Однак життя з осоружним чоловіком посилював біль від спогадів про перше кохання, про найяскравіші й сильні емоції, відчуті колись із людиною, якою ніяк не могла «перехворіти». Вона тихо плакала. А чоловік уперто не помічав ні її, ні її настрою...

Одного сонячного дня, коли Аваг, ні про що не підозрюючи, рушив у поле простежити, як найняті працівники прибирають урожай, Лусіне мовчки взяла на руки дворічну дитину і вийшла за ворота садиби...

Удома її зустріли вороже. Умовити Лусіне повернутися до чоловіка не змогли ні батько, ні старший брат.

Піднімати руку на жінку в цих краях було не в дивину, але те, що сталося, було незвично за своєю жорстокістю. Немов змовившись, усі чоловіки будинку накинулися на Лусіне і стали бити без розбору, забили ледь не до смерті. Старший брат із розлюченим виразом бив особливо боляче. Він був у кирзових чоботях, які ще довго переслідували Лусіне в жахіттях-снах...

Поки Лусіне лежала з переламаними ребрами, дівчинку відвезли до батька в сусіднє село. Прийшовши наступного вечора додому і схаменувшись, що дочки немає, Лусіне не стала чекати світанку і, перемагаючи страшний біль, вийшла з хати.

Щоб скоротити шлях, вона пішла полем. Низькорослі колочі чагарники рвали її одяг. Неподалик по-дитячому заплакав шакал. У цьому пронизливому плачу були якісь веселі, знущальні нотки. Жінці стало моторошно. Вона побігла, схопившись за хворе місце. Бігла і падала, падала і насилу піднімалася, щоб бігти далі. Їй здавалося, що хтось невідступно переслідує її...

Лусіне знайшла в собі сили подолати ті чотири кілометри, які відділяли її від улюбленої дитинки. Чоловік, тепер уже колишній, побачив перед собою не жінку, а пораненого звіра, і віддав дитину без слів.

Повертатися в батьківський будинок Лусіне не стала, виїхавши разом із дитиною до самотньої, літньої і хворої родички в чуже село.

Саме тут вона знайшла колись своє справжнє, але не менш болюче і драматичне кохання...

9

Алік поважав усе, що Лусіне пережила і перестраждала, прагнучи залишатися собою. У нього стало зароджуватися почуття ніжного жалю до неї. Воно поступово засмоктувало біль від його першого кохання.

У глибині душі Аліка це тішило, але ще більше дивувало те, що ця непокірна і любляча свободу жінка просить у нього, покаліченого війною, душевно надломленого чоловіка рабства, благаючи ніколи, ні за яких обставин не проганяти її. Однак він не без тривоги відзначав про себе і те, що почуття з'їдає цю надзвичайно пристрасну жінку. Лусіне, здавалося, відчувала якусь загрозу, наче весь час хотіла сховатися від невидимої небезпеки. Вона з тремтінням вслухалася в кожне слово Аліка, інтонації його голосу, і якщо знаходила в них щось підозріле, сильно переживала.

– Ну, скажи, що хоч трішечки любиш мене... Не залишай мене наодинці зі своїми мріями – коли я починаю марити, що тільки не лізе в голову!..

І Лусіне розповіла Аліку свій сон.

Ось вона блукає в лісі, довго петляє в розгубленості серед величезних стовбурів похмурих вікових дерев. Темрява починає огортати верхівки, гасячи слабкі промені, що ледь пробиваються крізь потужні крони. Пірищить холодний дощ, жінка наскрізь промокла і змерзла, ноги не тримають її. Але раптом погляду відкривається невелика галявина, а на ній – будиночок зі світлом у віконці. Завмираючи від страху, вона підходить і заглядає крізь щілину прочинених дверей. Господи, там він, Алік! Він захоплений своїм улюбленим заняттям – вирізає, злегка схиливши голову набік, дерев'яний хрест. Лусіне скрикує і опускається в безсиллі біля порога. Алік вибігає на шум і хапає її, непритомну, вносить до будинку, зігріваючи своїм диханням... І ось уже Лусіне опам'ятовується, посміхається від щастя і хоче потягнутися до коханого для обіймів, але тут погляд дівчини мимохіть опускається до його ніг. О Боже, на ногах у Аліка кирзові чоботи! Ті самі, якими її копали в батьківському домі...

Разом з останніми словами Лусіне, немов шукаючи захисту, притиснулася до Аліка, вчепившись йому в плече :

– Не одягай ніколи кирзових чобіт!.. Ніколи не бий мене, прошу, не бий!..

Лусіне давно вже не була простодушним дівчиськом і знала, що в будь-якого кохання два обличчя, одне з яких непривабливе, страшніше за ненависть. Однак часом вона немов зависала в безпорадності між пам'яттю і реальністю. Минуле починало тиснути з жорстокістю ката. Обпікшись першим коханням, вона боялася за це, кохала Аліка незвичайною, божевільною любов'ю, страждаючи болючим очікуванням розлуки:

– Коли ти поруч, мені нічого не страшно. Я не уявляю тепер, як можна жити без тебе...

Подібні зізнання Алік чув і від Христини, колишньої своєї дівчини. Але Христина, здавалося, готова йти з ним хоч на край світу, відреклася від нього, коли війна перетворила його на інваліда. Алік не міг забути її розгубленого блідого обличчя, жалюгідні спроби виправдатися. Закоханому Аліку було вкрай важко і боляче усвідомлювати, що його обраниця виявилася звичайною представницею слабкої

статі, подібною до інших... Лусіне ж обіцяла йти з ним під кулі, якщо, не дай Боже, знову почнеться війна. І хлопець був упевнений, що це не порожні слова...

Тим часом сам Алік страждав від внутрішньої роздвоєності, нападів туги й апатії. З тих часів, як вони з Христиною розлучилися, щось темне тихо заповзло в його спорожнілу душу. Це щось тепер насміхалося: «Ти кохав, але не зумів відстояти свого кохання, вона відвернулася від тебе. Ти не можеш любити сам і, дозволяючи любити себе, робиш нещасною ту, котра кохає тебе...». Від двозначності свого становища Аліку часом ставало нестерпно. Він прекрасно розумів, як часто буває егоїстичною закохана людина, та він має бути вище від цього. Але бували хвилини, коли похмурі, небезпечні для кращої частини людського єства почуття розтікалися всупереч волі, немов отрута, по всій душі. У такі хвилини так і кортіло бити і трощити все навколо себе, аби заспокоїтися...

Одного разу, заглибившись у свої думи, Алік задрімав у кріслі важким напівсном. Лусіне тихо підійшла і, сівши біля його ніг, потягнулася поцілувати йому руку. Несподівано для себе Алік грубо відштовхнув її:

– Усі ви, жінки, заодно! Ви – обманщиці, ви розікрали мені душу... Відійдіть, залиште мене в спокої!

Лусіне, розлігшись на килимку, зайшлася в істериці. Алік бачив це ніби збоку, наче це не мало стосунку до нього. Проте він хотів простягнути руку, заспокоїти її, приголубити, але не знайшов у собі сил. Коли він, нарешті, отямився, Лусіне сиділа біля його ніг і тихо плакала.

– Заспокойся, – Алік потягнувся до неї.

Лусіне відскочила:

– Ти розумієш, що моє кохання до тебе – кольору крові?! Бог послав тебе в кару мені – за мою колишню недолугу любов і легковажне ставлення до життя. Невже я більше не маю права кохати?.. – вона відвернулася до вікна, закривши долонями обличчя. – Як ти не розумієш, що я кохаю тебе! У тебе немає душі! Бог бачить мої страждання і сльози. Він не пробачить тобі, якщо відштовхнеш мене!..

Вона схопила обома руками його за лікоть, дивлячись повним відчаєм поглядом:

– Скажи, що хоч трішки кохаєш мене. Збреши, як це роблять інші... Навіщо ти підпустив мене до себе? Навіщо не прогнав відразу?

Лусіне звалилася на підлогу і вибухнула гучним плачем. Захлинаючись від ридань, вона благала:

– Обіцяй, що не кинеш мене. Не відвертай лиця, подивися мені в очі. Ти розумієш, що розлука для мене – смерть?.. Пообіцяй!

Алік не обіцяв. Він вірив цій простій жінці з її оголеними почуттями і був майже впевнений, що вона ніколи не обдурить і не зрадить його. Але він не обіцяв їй, розуміючи, що ризикує обдурити себе...

Алік хотів заспокоїти її, сказати щось тепле і ласкаве, але несподівано вичавив із себе безглузде і бездушне моралізаторство:

– Не треба плакати, сльозами не розжалобити болю...

Алік хотів іще щось додати, але нічого вже не виходило. Він зрозумів, що розучився плакати не тільки сльозами, а й душею. Услід за доктором, який видалив йому легеню і частину печінки, Христина, здається, вирізала йому серце. І, намагаючись жити без серця, він придушив у собі багато такого, без чого людина не в змозі давати тепло і радість іншим.

Лусіне ж, заспокоївшись, знову стала заколисувати його своїми зізнаннями. Кожну хвилину вона придумувала для нього щось нове, ніжне:

– Мені здається, що навіть якщо я помру, кохання до тебе не зникне, не скінчиться разом із життям, а буде існувати і після моєї смерті...

І Алік побудував у своїй загрубілій душі п'єдестал для цієї жінки. На нього він збирався поставити пам'ятник подвигу самовідданої людської вірності. Пам'ятник жінці, здатної кохати по-справжньому, навіжено, до самоспалення...

Кохати людину, можливо, негідну, не розраховуючи на взаємні почуття...

10

Золотистий килим, що вкрив землю, заспокійливо шарудів під копитами Орлика. Увібравши багрянний колір, ліс зробився казково-привабливим. Повітря було свіжим і прозорим. Сонце ніжно пестило усе довкруж.

Однак на душі у Камо було похмуро й неспокійно. Він раптом подумав, що через місяць-півтора від усієї цієї краси нічого не залишиться: ліс геть оголиться, бездиханні дерева скинуть останні зів'ялі листочки, і холодна зима накриє все білим серпанком. І знову його здолала тривожна думка про те, що час стрімко летить, біжать кудись дні, тижні, місяці, а він так і не «навчився жити», не зумів пристосуватися і «жити як усі». Але страждав він не від цього, а від почуття власного безсилля змінити бодай щось навколо. Йому здавалося, що весь час, кожну годину, кожну хвилину він упускає щось важливе, якусь суттєву, напевно, знаменну хвилину, а натомість тихо і непомітно підкрадається старість, несучи з собою хвороби і кволість...

Орлик немов відчув настрій господаря і обурено пирхнув. Це допомогло Камо відволіктися від важких похмурих думок про смерть, спрямувати їх у філософське русло – роздумів про людину в часі і просторі: «Розуміючи, що перед часом усе і всі безсилі, індивід, проте, не може змиритися з думкою, що він колись закінчиться, що його більше не буде, що він перестане мати стосунок до довкілля, утратить можливість впливати на світ. Насправді людина – це те, що є зараз, цієї миті. Чи був він собою хвилину тому? Чи буде він собою через хвилину? Реальна тільки мить і людина, що живе цієї миті... ».

Тут Камо раптом згадав наївне, а може, по-дитячому мудре запитання сина: «Тату, коли я виросту і стану, як ти, тоді ти станеш маленьким, як я?». Дитина, ще не відаючи про існування смерті, не могла усвідомлювати цього. Втім, і дорослому важко, практично неможливо зрозуміти феномен небуття.

«Мить усесильна, і якби не ідея вічності душі, людина б утратила розум від страху перед смертю і перспективою перетворення на абсолютне ніщо. Тому потрібно вміти використовувати кожну хвилину», – дійшов висновку Камо.

Він зупинив Орлика на узліссі, взявши коня за вуздечку. Багряні відблиски відігравали на опалому листі, промені ще досить яскравого сонця створювали ілюзію пожежі. І в центрі цієї пожежі, вносячи візуальну дисгармонію в осінній дизайн, сиділи за пляшкою саморобного чемергесу і нехитрої закуски двоє: незграбний єгер Амо, який, нагадуючи потворну брилу, кепкував над худорлявим і кривим лісником Рубо, слухаючи його розповідь про те, як позаминулої весни несподівано з'явився ведмідь і відкусив йому вуха й сідницю, розпоров живіт, випустивши киші.

– Якби Гриша забарився на кілька секунд і не вбив звіра з рушниці, то мені був би повний гаплик! – розповідав Рубо, однак, помітивши, що співрозмовник сміється, з подивом поскаржився Камо:

– Я розповідаю, як ведмідь мало не з’їв мене, а він сміється. – Хіба це людяно?.. Чому ти смієшся?

– А що – плакати? Я не вмю плакати, – чи то пожартував, чи то всерйоз відповів Амо, зареґотавши щодуху. Його сміх нагадував рев ведмедя.

«Війна змінила людину до невпізнаності, щось звірине оселилося в людях, – подумав Камо, спостерігаючи за колегами. – Та й важко душі не зачерствіти там, де смерті дано в руки повний карт-бланш, де життя знецінилось до одного пострілу, до ціни одного патрона. І часто грубість і цинізм, подібно до товстої шкіри слона, стають захисним панищем для людини...».

– Та облиш! Ти просто знущаєшся з мене, – промовив Рубо зі спотвореним від образи обличчям. – У тебе душі немає!

– Хлопці, а душа насправді існує? – Камо несподівано запитав, чи то намагаючись розвеселити товариство, чи то бажаючи дізнатися думку співрозмовників стосовно давно прихованого запитання. – Ви вірите в душу?

– Яка там душа? – недовіжливо пирхнув Амо.

– Звичайно, душа є! – ствердно відповів розлючений Рубо. – Хіба ти не відчуваєш, що всередині у тобі щось живе, час від часу обурюється, хоче вирватися з грудей?

– Тоді чому вона не вилетіла крізь твоє розпороте черево? – знову дав волю своєму «чорному» гумору Амо, ж зареґотавши по-звірячому.

– Подейкують, душа вселяється в людину, коли новонароджене немовля, з’явившись на світ, робить перший подих – перший крик. Саме цієї миті до немовляти входить душа, дитина одухотворяється, стає людиною розумною, – Камо перевів розмову в спокійне русло.

– Однак таке дивне і неприродне для людини явище, як війна, калічить не тільки тіло, а й душу людини. Душа приходить у цей світ, довірливо простягаючи дитячі ручки. Вона, маленька дитина, потребує турботи, доброти і тепла. Але дорослі починають гнобити її, бити, вбивати. Від жахів війни душа стискається у грудочку, ховається десь усередині людини. Вона і зовсім може там загинути, задихнутися, перетворивши людину на живого трупа...

Рубо задумливо почухав кошлату голову. Амо просто мовчав.

– Хлопці, а ви помітили, що діти плачуть однаково? – Цього разу Камо геть заскочив співрозмовників.

Не чекаючи відповіді, він додав:

– Бо вони плачуть щиро, як і сміються. Не те що ми, дорослі ... У дітей тендітна, чиста, янгольська душа, завжди готова заплакати. Але ці беззахисні істоти по обидва боки окопів уже котрий рік є жертвами людської жорстокості, жадібності, несправедливості, безсердечності. І допоки не буде миру, сонце буде здаватися їм холодним і темним...

Мисливці слухали Камо мовчки, здивовано, бо вперше чули від нього, зазвичай небагатослівного, замкнутого, подібне «філософування». Витягнуте від подиву обличчя Амо висловлювало надзвичайну серйозність. Але чи зрозумів він, що це були не божевільні хенеберики сільського філософа, а крик душі, змученої за правдою й чистими людськими стосунками?..

– Що таке світ? – запитав Камо і, не чекаючи відповіді, сам відповів: – Це безтурботна усмішка дитини, що прокидається з ранковою зорею – посмішкою неба. Ось це — сенс життя. Ось цього сьогодні всім нам бракує. А війна – жорстока, страшна річ. Люди для неї – лише матеріал, який нещадно витрачається.

Камо важко зітхнув і вимовив із сумом:

– Загроза війни все ще розсипана в повітрі, і мудрість людська полягає в тому, щоб не дати війні і далі вбивати нас, а, навпаки, об'єднавшись, убити саму війну...

11

На село впали сутінки. Оповіті мороком, будинки втратили свої контури, злившись воєдино. За околицею лунало виття шакалів, схоже на істеричний плач немовлят. З часом це несамовіті завивання наближалось, давлало на психіку. У такі хвилини людина відчуває себе незахищеною і вразливою перед дикою стихією, уособленням якої тут постає цей зловісний, фальшивий плач. Майбутнє тоді уявляється похмурим, а в сьогоднішні немовби зачаїлася зрада...

Лусіне знову залишилася сама з донькою. Її життя поруч з Аліком тривало недовго, неповних три роки. В Аліка загострилися старі рани, не витримало серце...

Прощатися з Аліком прийшло все село, ветерани війни з сусідніх сіл. Скорботний потік людей із труною піднімався схилом пагорба, на якому скупчилися численні могили юнаків, чоловіків і жінок, старих і дітей – нещасних жертв жорстокої війни. Натовп, стогнучи, піднімався вище й вище, немов намагаючись досягти неба і знайти в ньому позбавлення від земних мук, розчинитися в ньому...

Алік лежав у навдивовиж маленькій дерев'яній труні, нерухомий і безсловесний, – неподібний до себе. Дивлячись на нього, Камо на мить утратив почуття реальності, так що люди, живі істоти, здалися йому неприродними. Неймовірно здавалася і їх здатність дихати, ходити, рухатися, говорити, плакати...

Бойовий товариш Аліка, велетень із мокрою від сліз бородою, розповідав про хороброго бійця, безстрашного командира, справжню людину та друга. Камо слухав його і думав про сотні таких молодих, убитих хлопців, які кохали життя не менше від них – живих. «Чому саме вони?.. Чому не я? Невже лише тому, що мені пощастило?..» – промайнуло в голові.

Усередині в Камо наростало обурення. Він попросив слова.

– Життя – постійна боротьба і переборення болю, що народжується разом із людиною, живе з нею все життя і навіть залишається після нього... – тихо почав Камо.

Застиглі в скорботі люди уважно вслухалися в кожне слово ще й тому, що жодного разу не бачили Камо, який би говорив на публіку. Він урочисто підвищив тон голосу:

– Алік був незвичайним хлопцем. Він був справжнім героєм. Але герої – люди незахищені. Їхнє вразливе місце – спина. Вони постійно йдуть уперед, до мети, не зупиняючись, не дуже замислюючись про надійність тилу, про те, чи йде хтось позаду, щоб підтримати у важку хвилину. І тому герой приречений на загибель...

Камо мимохіть озирнувся на Лусіне. Змарніла, бліда, вона переживала смерть Аліка мовчки, зціпивши тонкі м'які губи. Сльози на її очах висохли, поступившись місцем безмірному розпачу...

Камо важко перевів подих і додав:

– Але, йдучи в інше, можливо, краще буття, вони залишають на нашій недосконалій землі скорботних матерів і невтішних удів, перед якими ми у вічному і неоплатному

Старовинний монастир Дадіванк

боргу, бо це вони виховали героїв, бо це вони плекають майбутніх героїв. Їх багато серед нас. Не можна нам забувати про це. Не можна!..

Коли труну опускали в яму, Лусіне зомліла, впавши на землю...

12

Камо належав до покоління, яке прийнято називати «втраченим». По-іншому представників цього покоління називають іще так: «невраховані жертви війни». Війна важкими гусеницями пройшла по людях — когось знищила фізично, когось розчавила морально, зробила калікою на все життя. Ті, хто вижили, віддали війні частину своєї молодості, пожертували багато своїх надій і мрій. Однак війні ці жертви видалися замалими, вона залишилася з ветеранами на все життя, щоб мучити їх і далі, щоби спробувати висмоктати з них незугаслі сили.

Повернувшись додому фізично або морально покаліченими, багато з них уже не могли адаптуватися і знову зажити звичайнісіньким життям. Втрати бойових товаришів, постійна картина смерті важко відбилися на душевному стані юнаків. Після пережитих жайть війни ветерани в умовах післявоєнної розрухи і знервованої атмосфери гостро переживали жорстокість і несправедливість життя.

Сам Камо вважав негідним скаржитися на негаразди, нарікати на долю, скиглити з приводу проблем. Він хотів підходити до клопотів тепер уже повоєнного жит-

тя одночасно і практично, і по-філософськи, спокійно долаючи їх. У роки війни, реальної небезпеки, навислої над батьківщиною і саме над його селом, він, як і більшість однолітків, по-справжньому був готовий пожертвувати собою. Тоді навколишня атмосфера, і земля, і повітря, незважаючи на смерть і жахіття, були повні героїки, любові до батьківщини і ближнього... Але чому усе раптово змінилося? Чому болючі фізичні та душевні рани нагадують про ті страшні і драматичні, але звитяжні дні? Чому вони вчора були героями, а сьогодні стали вигнанцями?.. Для Камо, попри допитливість його розуму, це було незбагненим.

У перші дні і тижні після повернення з війни всі перебували під владою якогось дива, ейфорії від того, що залишилися живі. Після неймовірних випробувань на полях битв вони не помічали труднощів, були щасливі від того, що мали можливість дивитися на сонце і блакитне небо, милуватися квітучими деревами, слухати безтурботні співи птахів. Однак часи якось непомітно змінилися, податливим став людський матеріал: немов із пластиліну, обставини та умови життя стали ліпити на свій лад більшість людей. Зламалися колишні людські стосунки, вчорашні друзі і товариші стали заклятими ворогами. Люди, готові ще кілька років тому віддати життя одне за одного, швидко звикли до чужого болю, серця їх стали черствими і кам'яними, а самі вони – жорстокими й егоїстичними. Уособленням цинізму зробився чорний жарт: «Коли ти воював, я тобі заважав?..».

Болісні роздуми змусили Камо переконатися, що саме йому і людям його покоління, яке вміє відокремлювати добро від зла, яке знає справжню ціну речам, варто виявляти активність і тим більше не «вчитися» жити по-новому, за чужими правилами, а спробувати змінити щось докруз, довести, що вони не «втрачені» і що є ще порох.

«Звичайно, можна пробити особисто для себе зручну нішу в суспільстві, втиснутися в неї і проіснувати досить легко, живучи плотським життям. Для цього небагато треба: не висовуватися, не плисти проти течії, перестати бути собою... Але потрібно рятувати, поки не пізно, людей із живими душами, які волею долі опинилися в бездушному, перевернутому і збоченому суспільстві. Треба подолати себе, відкинути всі страхи, стати над образами, позбутися інертності й діяти, поки є шанс», – думав він.

Згодом несподівано для багатьох Камо подав свою кандидатуру до Ради старійшин сільської громади, був обраний і став одним із п'яти її членів. На першому ж засіданні за участю представника центральної влади він попросив слова.

– Не хочу видатися демагогом, але, як кажуть, душі мовчати несила. Так уже сталося, що трудівники війни, її герої, ніколи не ховалися за чийсь спину, часто незахищені з тилу, стикаючись із бар'єрами бюрократизму і бездушності. Багато колишніх воїнів-патріотів, м'яко кажучи, не досягають успіху в житті, не всі інваліди сьогодні отримують потрібне лікування. Колись вони були героями, на них люди молилися, а сьогодні стали жертвами байдужості суспільства. І, віддаючи данину пам'яті загиблих героїв, ми ні на хвилину не повинні забувати про те, що поруч є і живі, звичайнісінькі герої, які не раз ризикували власним життям і жертвували здоров'ям, щоб подарувати людям майбутнє і мир. Їм багато не треба. Вони не вимагають орденів і медалей. Їм потрібна тільки увага...

Камо брав активну участь у засіданнях, порушував нагальні питання. Уже весь сивий у свої сорок сім, він, здавалося, народився заново, був сповнений сил, енергії та ентузіазму. Заріне в душі дивувалася такому перетворенню чоловіка, раділа і трохи

хвилювалася за нього. Не всім подобалися настирливість і принциповість Камо, але завдяки його послідовності багато проблем таки вдалося розв'язати.

Камо став ініціатором відкриття Музею бойової слави, ходив по хатах і збирав світлини, документи, особисті речі героїв війни, зокрема й Аліка. Відповідно до пропозиції Камо завідувати музеєм доручили Лусіне, яка довго ще відходила від глибокої душевної рани.

«Ми зібрали під одним дахом усе, що стосується героїв, захисників батьківщини. Це вкрай важливо – нинішнє і майбутні покоління мають знати про їхні вчинки, про подвиги своїх батьків і дідів...» – пояснювала вона відвідувачам.

Подумки Лусіне благала Бога, щоб покоління її дочки не встало перед потребою повторити такий подвиг...

БОГДАН СУШИНСЬКИЙ

ШАБЛЯ, ОСВЯЧЕНА РИМОМ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН¹

*Закінчення.
Початок читайте в №5–6, 2015*

20

Каюта видалася обставленою напрочуд убого і могла належати хіба що людині, яка не мала цей корабельний закутень за житло, або ніколи надовго не відривалася від рідних берегів.

– То я готовий слухати, – стримано нагадав Сулима про мету свого прибуття на «Святого Лаврентія», по тому, як із хвилину єзуїт мовчки просидів за столом напроти, не зводячи з нього очей.

– Мені справді відомо було про бунт на «Ісмаїлпаші».

– От мене й цікавить, як ви зуміли дістати цю звістку. Коли і від кого?

– Зумів, – усе ще не збирався вдовольнити його цікавість єзуїт.

– Тобто ви побували на острівці, поблизу якого... – так і не зміг українець пригадати назви того далматинського окрайця тверді земної, – стався наш бунт?

– Про цей ваш бунт уже навіть у Римі знають, – промовляючи до козацького ватага, єзуїт залишався непорушним, наче статуя; навіть губи його видавалися нерухомими, через що здавалося, що слова зароджуються самі по собі, тому чернець не має до них жодного стосунку.

Сулима несміливо розсміявся, проте, зустрівшись із холодним незворушним поглядом єзуїта, змушений був зігнати посмішку.

– Такого не може бути! – невпевнено стенув плечима. – Минуло не так вже й багато часу.

– Мені зрозумілі ваші сумніви.

¹ Пропонуючи читачам роман знаного сучасного українського письменника, «Всесвіт» продовжує редакційний експеримент з публікації творів українських авторів, у яких висвітлюється переважно іноземна тематика або які були створені під впливом зарубіжних культур, літератур, подій чи явищ. Нині пропонуємо журнальний варіант захоплюючого пригодницького історичного роману Богдана Сушинського.

– Занадто мало часу минуло, щоб звістка про бунт сягнула Рима. Та й хто на тому острові міг подбати, щоби вона так швидко долинула до мурів римської столиці?

– На цьому острові розташований один із наших монастирів, у якому добре налагоджено пташину пошту. Саме ця пошта дозволяє Ватиканові дізнаватися про деякі суттєві події задовго до того, як про них дізнаються володарі європейських держав.

– Он воно що!

– Один із наших ченців агентів був серед грабіжників, що нападають на будьякі кораблі, котрі з'являються в прибережних водах.

– То, може, цей ваш агент і командував ними під час нападу на «Ісмаїлапашу»? – в'їдливо поцікавився козак.

– Можливо, й командував, – ледь помітно повів плечима єзуїт, – але маєте знати, що у наших агентів інші методи впливу на людей і події. Вони керуються постулатом старожитніх жерців: «Хто володіє відомостями, той володіє світом!»

– Знане прислів'я, – кисло ватно всміхнувся полковник, переходячи на польську і дозволяючи графові виконувати свою місію перекладача, хоча одразу ж помітив, що польську настоятель Валеріо знає.

– Навіть на прикладі нашої зустрічі можете переконатися: ченцієзуїти впливають на події вже хоча б тим, що своєчасно й докладно повідомляють Святий Престол про все, що відбувається на кордонах священної ватиканської імперії.

– Схоже, що впливають.

– Тобто ви вже нарешті повірили, що папі римському справді відомо, що відбувалося на борту «Ісмаїлапаші»?

– Я не міг знати про таємних вивідників папи, котрі зачалися на кожному з-понад сотні адриатичних островців, – сумирно виправдався Сулима.

– Від вас цього й не вимагають. Просто облиште свої сумніви, не до них зараз. Папа римський справді відає про те, що ви зі своїми козаками захопили велике турецьке судно.

– І як він сприйняв цю звістку?

– В наші часи так рідко трапляються перемоги над мусульманами, що навіть цей ваш бунт сприйнято було в папському палаці з захватом. Майже так само, як свого часу вороги папського престолу сприймали звістку про Sacco di Roma.

– Про якого це... «сакко»? – грубувато перепитав Сулима.

– Йдеться про «римську різанину», – впівголоса підказав граф фон Штаффен, подаючись до козака. Досі він сидів мовчки, та ще й із таким відстороненим виглядом, наче розмова цих двох людей анітрішечки не обходила його.

– Яку колись давно вчинили германці?² – запитав Сулима, подивувавши барона такою обізнаністю. Свого часу про «римську різанину» він дещо чув, не знав лише її італійської назви. – Але ви нагадуйте мені, фон Штаффен, нагадуйте. Освіченість моя академічних вершин поки що не сягає.

² «Sacco di Roma», тобто «Римською різаниною», італійські історики називають події, що розгорілися в Римі 6 травня 1527 року і стали наслідком авантюрної політики папи Климента VII з роду Медичі. Створивши під своїм патронатом союз Франції та дрібних італійських держав – Венеції і Мілана, він вирішив покінчити з непокірною Священною Римською імперією, до складу якої входили тоді Германія, на чолі з Карлом V, Австрія, Угорщина та Італія. Проте германці розгромили армію папи і, вдершись до Рима, вчинили там жажливий погром та різанину. Сам папа лише дивом урятувався втечею з Ватикану.

- Зате її цілком достатньо для козацького полковника, – зауважив австрієць.
- Побачитися зі мною, – знову звернувся Сулима до єзуїта, – вас примусили якісь задуми папи римського, адже так?
- Папа воліє удостоїти вас аудієнції, – не став чернець вдаватися до дипломатії.
- Аудієнції? Мене?!
- А що вас так дивує?
- Не дивує, а викликає недовіру, – з подивом та підозрою глянув Сулима спочатку на настоятеля Валеріо, а потім і на графа фон Штаффена, ніби вбачав у них змовників.
- На вашому місці я, мабуть, піддався б таким самим почуттям, – промуркотів настоятель Валеріо.
- Аж така честь?! – тепер уже без будьякої підозрливості подивувався полковник, не приховуючи своєї іронії. – З якого дива?! Я – всього лиш османський бранець і бунтівник.
- Ми обидва розуміємо, що «бранець і бунтівник» – уже в минулому. Але там, у вашій минувшині, віднаходяться й кілька славетних рядків лицарської хроніки життя козацького вождя. Хороброго і гордого. І гордого, – з притиском повторив єзуїт, даючи зрозуміти, яким би він зараз хотів бачити перед собою Сулиму, а головне, яким той повинен постати перед церковним володарем. – Це принципово.
- І він має рацію, пане полковнику, – попольськи підтвердив барон фон Штаффен.
- При дворах монархів цінується тільки хоробрість та гордість. Ну, ще, ясна річ, багатство, але не про нього зараз ідеться.
- Під рвучким повітом вітру судно хитнуло так сильно, що всі троє насторожено перевели погляди на ілюмінатор. Та виявилось, що штормовий порив цей поки що нічого не віщував: несподіваний, зароджений з легкого бризу, він належав до тих підступних шаленств, якими завжди славилася Адріатика.
- І все ж таки нам не варто гаяти часу, – сповільнено підвівся єзуїт, змушуючи підводитися слідом за ним Сулиму і фон Штаффена. – Вас чекають у Римі, пане полковнику. Чекають, як особистого гостя понтифіка.
- Для мене це велика честь, – ледь помітно схилив голову козак.
- Але зараз нам ідеться не про честь, а про те, як найшвидше добутися до Ватикану, – сповільнено проказав єзуїт, пильно придивляючись цього разу до обличчя козака. Він не відчув у його голосі іронії, то хотів переконатися, що й на обличчі слідів її теж не проявилось.
- Упевнений, що ви це обдумали.
- Звичайно, – охоче визнав посланець Рима. – Саме тому, – зняв він із полиці і розстелив на столі мапу Італії, – радив би негайно передати командування кораблем комусь із вірних вам людей, хто міг би провести його через протоку Отранто до сицилійських берегів, а далі, – твердо врізався пальцем у мапний пергамент, – до порту Остії, найближчого від стін Вічного Міста.
- Полковник і без єзуїтської мапи міг відродити в уяві цей шлях, оскільки пам'ятав його за блуканнями власною мапою, але все ж таки уважно пройшовся по ньому поглядом. Навіть якщо б «Ісмаїлу-паші» вдалося постійно йти з попутним вітром, все одно раніше ніж за десять діб до Остії йому не добутися.
- Це досить далекий і небезпечний шлях. Було б краще, якби я залишався на судні.

– Пробачте, полковнику, але від вашої присутності на борту «Ісмаїла-паші» шлях цей безпечнішим не стане.

– Зате команда почуватиметься впевненіше, – рішуче пояснив Сулима.

Ось тепер уже іронічно всміхнувся гонець понтифіка.

Наступний порив вітру примусив Сулиму наблизитися до ілюмінатора, щоб глянути на море, проте єзуїт заспокоїливо, тоном бувалого моряка проказав:

– Могло б здатися, що заходиться на шторм. Але о цю пору подібні пориви на Адріатиці досить часті. Човнярірибалки добре знаються на них.

– Як і ви – на звичках рибалок?

– Щодо безпечного шляху до Рима... – оминув цього гачка настоятель Валеріо, – то поблизу півострова Гаргано на «Ісмаїлапашу» чекатиме добре озброєне італійське судно «Імператор», яке і супроводжуватиме вашого «турка» до місця призначення. До того ж, на борту «Ісмаїлапаші» залишиться один із наших офіцерів, який матиме з собою буллу, котра сповіщатиме, що ця каравела перебуває під патронатом понтифіка.

– Тобто хочете сказати, що, здавши командування «Ісмаїломпаші», я повинен буду повернутися сюди, на «Святого Лаврентія», – мовив Сулима, розуміючи, що по суті його відсторонюють від командування кораблем, а самого корабля відбирають.

Це не засмучувало б полковника, оскільки судно так чи інакше слід було здати італійцям, але його хвилювала доля козаків: що станеться з ними? Та й ще не відомо, як, дізнавшись про його «втечу» з судна, поведуться азаби на чолі з Ларжичем? Чи не заманеться їм здійснити бунт проти італійського офіцера, який, напевне ж, прибуде туди з кількома моряками чи солдатами, і податися в бік Іллірії?

– Повинні будете. Нам стелиться інший шлях. Підемо до ФранкавіллаальМаре, де на нас чекають прудкі коні та надійна охорона. Маршрут продумано й узгоджено з папою римським.

– А команда «Ісмаїлапаші»?

– Зустрітися зі своєю командою зможете вже по тому, як удостоїтеся аудієнції понтифіка, – витримав належну в таких випадках паузу єзуїт, аби дати можливість полковникові оцінити його старання.

– Зважте, що на судні майже сотня моїх козаків, колишніх турецьких бранців...

– Он ви про що!.. – аж тепер зрозумів причину його тривоги настоятель Валеріо.

– Для мене це питання честі.

– Не хвилюйтеся: на італійських берегах їх зустрічатимуть як союзників і мужніх лицарів, – розважливо проказав єзуїт.

– Передусім хотілося б, аби вони досягли берегів Італії. Занадто вже ці воїни настраждалися, щоб знову потрапляти в турецькі галерники.

– А доля полонених вами османів не турбує?

– Не настільки, щоб сьогодні ж, принаймні половину з них, повісити на реях.

– У такому разі, повідомляю, що легіонери проведуть їх «маршем ганьби» аж до воріт Рима.

– Який у цьому сенс? Адже йдеться не про полонених, добутих у битві під стінами Вічного Міста. Всього лише дві з чимось там сотні моряків та охоронниківнаглядачів.

– Зараз настали такі часи, коли будьякий бій з османами у Ватикані сприймають так, нібито кров уже летить під стінами Рима.

Сулима виважив єзуїта запитливим поглядом і стенов плечима.

– Щоб зрозуміти, що відбувається у вашому Римі, треба побувати у ньому.

У ці миті Сулимі пригадувалися розмови з «іллрійським варваром» Ардаллом, який витворив собі з Рима найвеличнішу мрію буття. Ось для кого відвідини Вічного Міста перетворилися б на триумф сходження до вершин гордого іллрійського духу.

– Можливо, сенат Рима ще й не дасть згоди на цей «марш ганьби», – раптом засумнівався єзуїт. – Проте я запропоную його архієпископу Одіні. Впевнений, що така хода варварів, здатна збадьорити багатьох полководців, причому не лише італійських, які вже втратили відчуття справжнього успіху на полі битви.

– Тепер мені зрозумілий ваш задум, – примирливо мовив Сулима. Не «марш ганьби» полонених турків цікавив зараз полковника, а «марш волі», яким йому, разом із козаками, доведеться добуватись до Січі.

– Як вас переправити згодом на береги Дніпра, – нібито вичитав його думки настоятель Валеріо, – про це ми подумаємо у Ватикані. Оскільки вашою долею перейматиметься особистий секретар понтифіка архієпископ Одіні, то можете не хвилюватися: всі можливі труднощі та несподіванки буде враховано і зважено.

Сулима запитливо поглянув на фон Штаффена.

– Не варто примушувати понтифіка чекати занадто довго, – розсудливо порадив той. – Що ж до особистого секретаря, то про нього вже йшлося.

– ...Не так понтифіка, як архієпископа Одіні, якому й належить увесь цей задум з аудієнцією, – додав єзуїт. – І взагалі, не забувайте, що обставини і настрої людські занадто мінливі, щоб випробовувати ними свою долю.

– Маєте рацію, настоятелю Валеріо.

– Крім того, вам випаде нагода вперше в житті опинитися на вулицях Рима. Перша і, можливо, остання. Тож цінуйте, сину скіфських степів, цінуйте.

– Гадаєте, що задля цього варто було кілька років провести в кайданах галерника?

– Про це я запитаю у вас, полковнику. Але по тому, як із сумом у серці залишатимете Вічне Місто.

21

Уже повертаючись до човна, Сулима нагадав настоятелю Валеріо, що він – дворянин, і не годилося б вирушати у такий далекий шлях чужиною без слуг, перекладача та особистої охорони.

Єзуїт сприйняв це його нагадування досить спокійно, проте одразу ж застеріг:

– Ваш супровід, пане полковнику, не повинен перевершувати чотирьох осіб, включно з графом фон Штаффеном. Такий підхід до справи вас влаштує?

– Цілком. Козаки звикли вирушати в похід без обтяжливих обозів і гаремів.

– До речі, про гарем, – одразу ж скористався з нагоди граф, – на судні перебуває польська аристократка, баронеса Оржинська.

– Молода польська аристократка? – враз пожвавів архієпископ. – На вашому судні?!

– Ясна річ, – пробурчав австрієць.

– І яким же чином вона опинилася у вашому вишуканому товаристві?

– Як і чимало інших полонянок. Здається, колишній капітан купив її на одному з невільницьких ринків.

– Тобто на судні баронеса перебувала в ролі наложниці капітана, – розуміюче почитав головою Валеріо.

– Мені не хотілося б згадувати про це, панове, оскільки маю намір опікуватися цією жінкою аж до її прибуття до столиці Австрійської імперії.

Настоятель Валеріо зацікавлено поглянув на Сулиму, що вже взявся за канат, аби, притримуючись за нього, спуститися у човен. Проте козак лише стенив плечима, підкреслюючи, що залишає прохання графа на його розсуд.

– Поява жінки у суто чоловічому товаристві дуже ускладнить нашу гонитву до Рима, – несподівано різко відрубав чернець. – А зважте, графе, що дорога далека і небезпечна. Тому краще буде, якщо баронеса залишиться на судні, під опікою ново-призначеного капітана.

– Нехай утішає вас те, що попереду далека дорога від Рима до Відня, – в'їдливо посміхнувся Сулима. – Й увесь цей час – в одній кареті з баронесою! Заздрю, графе, одверто заздрю!

Повернення капітана чекала мало не вся команда. Своєю короткою розповіддю про переговори з настоятелем Валеріо він уразив усіх, хто зібрався навколо нього під вітрилами фокшогли. Ще б пак: їхнього капітана хоче бачити сам папа римський! До такого завершення цього корабельного бунту жоден із козаків чи азабів не міг додуматися навіть у хворобливому маренні.

– Як же ми добуватимемося до Ватикану? – запитав Ларжич, шойно вигуки здивування та захоплення трохи вщухли. Причому Сулима звернув увагу, що командир азабів сказав: «ми», не сумніваючись у тому, що супроводжуватиме полковника саме він.

– Кіньми, через усю Італію. От тільки вирушатимемо без вас, Ларжич, ви залишитеся старшим на судні, яке прямуватиме до італійської Остії. – Сулима помітив, як почувши ім'я нового капітана, Ардалл напружився і подався вперед, намагаючись протиснутися крізь гурт азабів. – А на борт «Святого Лаврентія» разом зі мною переходять козаки Сотник і Чернець, граф фон Штаффен і ви, пане Ардалл. Причому вас беру тільки для здійснення вашої давньої мрії – побачити вічний Рим і гордих римлян.

– Ви забули назвати ще одного свого супутника! – пролунав із капітанського містка лункий голос обуреної баронеси Оржинської, яку досі полковник просто не помічав.

– Я назвав усіх, хто вирушає зі мною на борт італійського вітрильника, – твердо відповів Сулима. – Від ФранкавіллаальМаре нам тривалий час доведеться добуватися до Рима на конях, а це небезпечно і суто чоловіча подорож. Ви залишаєтесь на судні, а старший на його борту головою відповідатиме за вашу безпеку і душевний спокій.

– Ага, – іронічно підіграла йому баронеса, – особливо за душевний спокій. – Накажете сьогодні ж стати наложницею нового капітана?

– Відтоді, як турків зачинено у трюмі, ви – вільна жінка, польська аристократка. Тому я нічого не наказуватиму, покладаючись на ваші гонор і розсудливість.

– Ось на них я і покладаватимусь, – мстиво проказала баронеса.

– Поблизу півострова Горгано ви повинні чемно прийняти на борт італійського офіцера з кількома солдатами, – знову звернувся полковник до Ларжича, вважаючи, що тепер уже долю Оржинської вирішено остаточно. – Ці лицарі спробують гарантувати вам безпечне проходження повз піратське узбережжя Південної Італії та Сицилії.

– Одразу ж виявиться, що ніхто й ніколи не приймав їх на борту свого корабля чемніше, – запевнив його іллрієць.

Та коли Сулима знову підійшов до борту, щоб спуститись у шлюпку, то побачив, що двоє італійських моряків уже влаштовують на сидінні баронесу Оржинську.

– Настоятель Валеріо буде невдоволений, – зустрівся він поглядом із фон Штаффеном.

– Навпаки, почуватиметься настільки щасливим, що негайно запросить баронесу до своєї карети, – незворушно запевнив його командир гармашів.

22

Папа приймав Сулиму там, де останнім часом приймав усіх особливо шанованих і таємних гостей – у своїй особистій Апостольській бібліотеці. Коли, у супроводі архієпископа Одіні, графа фон Штаффена та двох своїх офіцерів – Сотника і Ченця, – полковник увійшов до її просторої, прикрашеної іконами та каміном зали, понтифік сидів у високому кріслі, яке, з легкої руки особистого секретаря архієпископа Одіні, служителі Ватикану почали називати «похідним троном».

Сулима виявився досить близько від нього і звернув увагу, що понтифік сидить із виснаженим пергаментним лицем, на якому вже не лишалося жодної ознаки не лише емоцій, але й самого життя, і... благочестиво дрімає.

– Панове офіцери, козаки, діти Христові, які прославилися у битвах із магометанськими поганцями, – якомога голосніше проказав Одіні, прагнучи вирвати свого патрона із дрімотної задуми, – сьогодні ви маєте нагоду почути слово благословення від самого понтифіка.

– Це велика честь для нас, – цілком щиро проказав Сулима, вислухавши переклад графа фон Штаффена. – Для всього нашого козацтва.

Дізнавшись, що йдеться про козаків, восьмеро іноземних послів, що були запрошені на цю аудієнцію без жодних попередніх пояснень, з цікавістю поглянули на змарнілих, але все ще кремезних попов'яг, які постали перед папою римським у мундирах австрійських імператорських гвардійців, роздобутих графом фон Штаффеном завдяки цісарському посланцеві. З недавнього часу рота австрійських гвардійцівнайманців служила у складі римського гарнізону і мала своїх кравців, тому розжитися на кілька мундирів для полковника і його супутників було не так уже й складно.

– Я правильно зрозумів: перед папою стоять козаки?! – не втримавшись, ледь чутно запитав посланець Франції граф де Брейонн, який був тут і за представника герцога де Невера.

– Здається, – стеноу плечима посол іспанського короля.

– Тобто йдеться про українських, отих, ізнад Дніпра, козаків?

– Саме про них, графе, про них, – охоче, і то досить голосно, пояснив архієпископ Одіні.

І лише почувши цю відповідь, папа римський розвіяв удавану дрімоту. Якби понтифік приймав козаків, сидячи на своєму папському престолі, жоден із присутніх не смів би подати голосу, поки до нього не звернеться сам папа. Проте Павло V навмисне вирішив приймати козаків в Апостольській бібліотеці, щоб якомога більше заінтригувати послів та дати можливість Одіні виказати «приховані наміри понтифіка». Зрештою, послів для того й запрошено було, щоб звістка про переговори між папою римським та українськими козаками облетіла найбільші європейські столиці, а відтак неминуче сягнула султанського палацу в Стамбулі.

– Якби переговори вдалися, Ватикан мав би дуже войовничих місіонерів, – іронічно мовив французький посол.

– Ваша іронія може стосуватися хіба що іменування козаків «місіонерами», – жорстко зауважив особистий секретар папи. – Але навіть по відношенню до нього ви не повинні були б іронізувати, оскільки прибули сюди як представник організатора європейської християнської міліції герцога де Невера. – Чи, може, понтифіка неправдиво поінформовано?

Тільки тому, що пауза, яку наполегливо тримав Одіні, не могла тривати вічно, де Брейонн, який не чекав такої різкої реакції архієпископа, спантеличено пробурмотів:

– Та ні, чому ж, правдиво. Ні я, ні герцог таємниці з цього візиту не робимо.

– Так само, як поінформовано й про те, що, пробачте, прибули ви сюди теж на кошти герцога де Невера, – вже не запитував, а стверджував архієпископ.

По цих занадто ввічливо мовлених словах де Брейонн нервово позирнув в обидва боки від себе. І хоча послі, у гурті яких він стояв, дипломатично вдали, що нічого не сталося, проте архієпископ не сумнівався, що перший урок відданості справі Святого Престолу посланець короля Франції і герцога де Невера шойно отримав.

– Отже, ці хоробрі лицарі, серед яких ми бачимо й одного з козацьких вождів, полковника Сулиму, виявилися в османському полоні? – дещо запізнило втрутився у їхню словесну сутичку сам Павло V.

Йому зрозумілий був задум архієпископа Одіні: змусити цього гонорового нормандця, графа де Брейонна, донести до свого покровителя саме ті відомості, які спонукали б його діяти рішучіше, не забуваючи при цьому, що насправді кошти, якими він розпоряджається, надані зі скарбниці, з отого, не такого вже й щедрого, як на теперішні складні часи, папського «гроша святого Петра».³ Та водночас він не бажав, щоб граф відбув із Рима особистим ворогом Одіні, а отже, й понтифіка. Когокого, а ворогів Святому Престолові зараз не бракує.

– ...З якого визволилися, перебивши мало не всю охорону та захопивши у полон усіх уцілілих магометан, – неохоче облишив свою жертву Одіні, вважаючи, що папа втрутився хоча й доречно, проте зарано. – Кілька років ці козаки, котрі, як відомо, завжди були непримиренними ворогами наших релігійних ворогів, провели каторжникамивеслярами на турецькій галері «Ісмаїл-паша». Але нещодавно полковник Сулима, який упродовж тривалого часу був знаний серед козацького лицарства ще там, на Дніпрі, очолив бунт галерників, котрі, як уже мовилося, частково перебили, а частково полонили команду судна і, зрештою, привели його до італійських берегів, аби здати римській владі.

– Такі подвиги не повинні залишатися непоміченими при дворах християнських монархів, – подав послам ще одну важливу ідею цього прийому понтифік.

Одіні сам переклав Сулимі мовлене папою, а тоді, знову ж таки винятково для послів, оскільки всі подробиці козацької одиссеї понтифікові вже були відомі, продовжив:

– Маємо, панове послі, приклад того, що, навіть перебуваючи у полоні, боротьбу проти найлютіших ворогів християнства слід продовжувати. За кілька днів, полонені

³ Делікатною мовою ватиканських церковників «грошем святого Петра» називають відратування церковних приходів, котрі щорічно поповнюють скарбницю Ватикану. До речі, подеколи цим терміном іменують і саму ватиканську скарбницю.

козаками турки прибудуть на судні «Ісмаїл-паша» до Остії, де всі бажаючі можуть побачити їх як бранців тепер уже Ватикану.

«Отже «походу ганьби на Рим» не відбудеться, – зрозумів Сулима. – Все ж таки у своїх намірах Одіні прорахувався: схоже, що сенат не погодився з тим, аби вулицями Вічного Міста брели полонені, добуті в бою не римськими легіонами, а якимись іноземцями, та ще й колишніми рабами».

Втім, козацького полковника цей здогад не засмутив. Тим паче, що він і сам не вірив, щоб римляни погодилися на таке видовище. Та й султан Високої Порти сприйняв би подібне приниження його підданих як смертельний виклик.

– Військовий приклад цих козаків, – провадив тим часом архієпископ Одіні, – повинен надихнути герцога де Невера на створення нових формувань християнської міліції, основу котрої можуть скласти загони цих заповзятих ворогів Стамбула – запорізьких козаків, для яких морські походи на столицю Порти давно стали звичною річчю.

– Ми повинні подбати про те, – сповільнено, але владно проказав понтифік, – щоб надалі козацькі походи не залишалися без збройної підтримки християнських монархів.

– Саме час нагадати Стамбулові, що подеколи Рим не лише благословляє лицарські мечі, але й вигострює їх.

Посли багатозначно презирнулися. Вони розуміли, що й аудієнція ця, і запрошення їх сюди, а головне ризикований прийом у себе полоненого турецького судна і його моряків, який здатен викликати війну між Туреччиною та Римом, усе це – підступи до нового хрестового походу на Константинополь, яким папа Камілло Боргезе марить уже віддавна, як найвизначнішою метою свого життя. Та й сам цей заклик папи римського до християнських монархів уже по суті був оголошенням війни мусульманському світові.

Вони не заперечували, що, зрештою, таку війну рано чи пізно слід було б оголосити, та чи вчасно загострювати взаємини з турками саме тепер, коли європейські монархії ослаблено внутрішніми негараздами і коли в Європі не існує монарха, який би здатен був повести під своїми прапорами об'єднане європейське військо? Ось що непокоїло зараз послів провідних європейських держав.

– Святий Престол завжди був покровителем усіх християнських лицарських орденів, – провадив тим часом папа Павло V, здогадуючись про сумніви та вагання послів. – Пригадаймо: іоніти, госпітальєри, мальтійці, тевтонці, лівонці... Нам відомо, що... – зазирнув понтифік до папірця, який лежав на столику, приставленому до його «похідного трону», – ваша Запорозька Січ теж створювалася за взірцем лицарського ордену. Принаймні в усіх тих листах, з якими козацькі вожді зверталися до польського та інших монархів, вони називають своє військо «січовим лицарством», – очікуюче подивився понтифік на Сулиму.

– Тому що ми і є «січовим лицарством», – підтвердив полковник. – Так записано в усіх польських королівських грамотах та в усіх січових козацьких письменах.

– Мабуть, вам відомо, що зовсім недавно ваш вождь, гетьман Сагайдачний, розглядався нами як претендент на посаду командувача християнської міліції. Ми ще й тепер, власне, ладні мати його за можливого командувача, проте Сагайдачний занадто захопився військовими виправами Польщі проти Московії. Крім того, він не має одноставної підтримки серед козацтва.

Перш ніж відповісти, Сулима із вдячністю пригадав настоятеля єзуїтського монастиря Валерію, який доволі ґрунтовно поінформував його про всі знані йому спроби прилучити українське козацтво до Святого Престолу.

– Мені це відомо. Я особисто знайомий з нинішнім гетьманом Сагайдачним.

– Ми, у Ватикані, вітатимемо рішення козацького лицарства про те, щоби з часом булава гетьмана виявилася у вас, полковнику Сулимо.

– То вже... як вирішить січове товариство, – схилив увінчану сивуватою чуприною голову Сулима.

– Воно вирішить... – повернув до нього хитрувато всміхнене обличчя архієпископ Одіні.

– Тим паче, що польський король проти цього не заперечуватиме, – підтримав його понтифік, і тільки тепер усі звернули погляди на посла польського короля Сигізмунда III, що тримався дещо осібно від інших дипломатів.

Усім своїм виглядом та поведінням він підкреслював, що неприємно вражений цією аудієнцією папи. Зпоміж послів він один заздалегідь знав, що відбуватиметься цього дня в Апостольській бібліотеці, а тому попереджав архієпископа, що січові козаки є підданими польської Корони. Отож приймати їх папа римський мав би тільки по тому, як дістане згоду польського короля та католицького примаса Польщі.

– Святий Престол чекає вашої відповіді, пане Жолкевський, – нагадав послові архієпископ Одіні.

«То він ще й належить до роду Жолкевських?! – подивувався цій дивній зустрічі Сулима, колишній управитель маєтків канцлера та головнокомандувача військами Речі Посполитої в Україні Станіслава Жолкевського. – Цікаво, чи знає він про мою службу в чернігівських маєтностях свого роду? А якщо знає, то як ця обставина здатна вплинути на ставлення до мене?».

– Я доповім королеві про прийом, влаштований вами цьому полковникові козацького, Його Королівської Величності, Війська Запорозького, – стримано процідив посол, наголошуючи на визначенні «Його Королівської Величності». – Він обов'язково дізнається про волю Святого Престолу, ваша святосте.

Понтифік задоволено кивнув: настрої польського посла його не цікавив. Куди важливішим було враження, яке він справляв своєю підтримкою, козацького вождя. Камілло Боргезе давно мріяв про те, щоб завести собі союзника серед козацької верхівки, й ось, здається, такий впливовий прихильник у нього з'являється.

– Нам відомі кривди, яких завдають своїми нападами за землі Війська Запорозького турецький султан та його піддані, ординці Кримського ханства, – знову звернувся він до Сулими.

– Це криваві кривди, які вимагають не лише відсічі, але й помсти, – стримано, та від цього не менш суворо, проказав Сулима, скориставшись паузою, яку дуже вчасно витримав папа.

– Віднині Святий Престол уважно стежитиме за військовими приготуваннями Стамбула і готовий усіляко підтримувати козацьке військо. Зі свого боку, Святий Престол розраховуватиме на те, що ваше воїнство надаватиме військову допомогу всім тим силам віри Христової, які виступатимуть проти мусульманської експансії у Європі. Зараз майже всі єпископати і монастирі України вже перейшли у грекокатолицизм і належать до уніатської митрополії⁴. Це зближує наші церкви і нашу віру.

⁴ Історичний факт. У часи, коли відбувалися змальовувані тут події, значна частина православних українських парафій та монастирів, що перебували під юрисдикцією Речі Посполитої, перейшла у грекокатолицьку віру, тобто в уніатство.

О цій хвильці папа очікує поглянув на архієпископа. Одні знав, що до уніатства поки що навернено далеко не всі парафії землі України Русі, проте благочестиво промовчав: якщо й не навернено, то найближчим часом навернуть. Усі без винятку.

– Грекокатолицизм споріднює ці апостольські гілки християнства, виключаючи братовбивче протистояння, – покірно схиливши голову, а проте голосно і твердо, проказав він, звертаючись не лише до Сулими, але й до всіх послів, які повинні знати, як останнім часом зміцнюються позиції Святого Престолу на східних, вічно бунтівних, околицях християнства. – Тому козацтво не повинно протистояти поширенню на своїх землях віри уніатської.

– Січове козацтво рідко втручається у церковні справи, – дипломатично відповів полковник. – Хіба що польські ксьондзи в черговий раз починають шаленіти, домагаючись цілковитого окатоличення наших паств. Отож уніатство справді здатне примирити ці дві апостольські гілки віри христової. Сподіватимемось, що здатне...

23

Хоча відповідь полковника Сулими була нетвердою і занадто дипломатичною, проте понтифік сприйняв її з пастирським терпінням, і навіть ледь помітно всміхнувся.

– Щоб зміцнити взаємини Святого Престолу з вашим лицарством, ми відрядимо на Землі Запорозькі місіонерів, а на саму Січ час од часу навідуватиметься папський нунцій, при якому будуть ватиканські гінці.

– Січове лицарство завжди приймало іноземні посольства з гідністю і належною поштивістю, – запевнив його Сулима.

– Саме так, із належною... – чи то підтвердив чи, може, наказав йому понтифік.

– Можливо, папським нунцієм міг би стати настоятель Валеріо, з яким ми вже знайомі.

Папа здивовано подивився на полковника, не розуміючи, про кого йдеться.

– Валеріо – це мій гонець, – поспішив пояснити архієпископ Одні.

– Отже, це гонець, – безінтонаційно якимось підтвердив понтифік, і Сулима знову звернув увагу на дивовижну незворушність, з якою той говорить, і ще дивовижнішу безінтонаційність його слів, через яку важко було зрозуміти: запитує він чи стверджує, схвалює чи заперечує.

– Він зустрічав полковника Сулиму в морі, рятуючи від турецьких галер, – продовжив своє пояснення архієпископ, який, очевидно, давно звик до манери спілкування свого патрона. – А потім супроводжував у дорозі від порту ФранкавіллаальМаре до Рима.

– Можливо, що й так, – кивнув папа Павло V, запитально дивлячись на свого особистого секретаря.

– Свого часу Валеріо був хоробрим вояком і вправним командиром, – стенив плечима архієпископ. – Він добре знається на зброї і чимало подорожував. Із усіх тих ченців, яких маємо зараз під рукою, він, мабуть, найкраще підготовлений до такої далекої мандрівки в супроводі козаків.

– Саме це я і відчув, – докинув Сулима.

– Можливо, що й так, – уже впевненіше повторив понтифік, поглядаючи при цьому на полковника.

Даючи зрозуміти, що питання з ватиканським місіонером з'ясоване, Одні підступив на два кроки ближче до «похідного трону» і зупинився біля столика.

Відтепер Сулима й інші присутні, уважно стежили за кожним порухом особистого секретаря понтифіка, розуміючи, що керує всім дійством саме він; що ж до папи римського, то він лише смиренно виконує задумане архієпископом.

Ось і зараз папа запитливо поглянув на Одіні.

– Вам дозволено наблизитися до Його Святості папи римського, – негайно звернувся архієпископ до Сулими і, взявши зі столу масивний золочений медальйон на срібному ланцюжку передав його Павлу V.

«Папа збирається вручити цього медальйона мені?! – ошелешив полковник самого себе здогадом, якому одразу ж не повірив. – Але такого не може бути!» Можливо, він і не найкращий знавець козацької давнини, проте добре знає, що досі жоден із гетьманів, кошових отаманів чи полковників українських подібних відзнак не удостоювався.

– Це золотий медальйон з портретом понтифіка, – урочисто проказував архієпископ Одіні, доки полковник повільно наближався до «похідного трону» папи.

– Для мене це велика честь, ваша святосте.

– А проливати кров католицьку – вже не честь?.. – почув Сулима у себе за спиною саркастичне сичання польського посла, явно не задоволеного перебігом усього цього дійства. – Вирізати тисячі вірних понтифіку мирян – теж не честь?

У Сулими вистачило мужності не озирнутися і не відповісти. Він кинув поглядом на понтифіка: той ледь помітно всміхався. Чув він чи не чув слова представника Речі Посполитої? Напевне, чув. Але схоже, що обурення не лише Жолкевського, але й самого короля польського, він, як і його особистий секретар Одіні, «почув» давно, ще коли зважувався на цю відзнаку. Проте обставини складаються так, що Польща перебуває, і завжди перебуватиме, під пастирською рукою Ватикану. Що ж до України, то її ще тільки треба було здобувати.

– Чи відомо вам, полковнику, – запитав Одіні, який теж вирішив не зважати на обурення Жолкевського, – що ви перший зпоміж козацтва, хто удостоєний честі бути пошанованим такою високою відзнакою?

– Здається, й справді перший, – ледь помітно стенив плечима Сулима.

Особисто накинувши ланцюжок на схилену, мов би для сокири ката, шию Сулими, понтифік повів хрестом над його чолом і латиною проказав:

– Благословляю вас іменем Христа на віру і вірність до Святого Престолу, сину мій.

Сулима безпорадно озирнувся на Одіні, проте архієпископ поблажливо дивився у цей час на послів. Він бо знав, що відзнака розрахована не так на вдоволення амбіцій козацького вождя, як на реакцію цих представників європейських корон. «Уславлене в битвах із яничарами козацтво українське віднині теж із нами! Рим не лише гострить на османів козацькі шаблі, але вже й освячує їх!» – ось, що повинні були втямити ці посланці європейських правителів. А відтак, спонукати своїх володарів до активніших військових приготувань.

Не маючи ніякої підказки від свого покровителя, полковник відступив на крок від понтифіка і, стримано вклонившись, проказав:

– Дякую за виявлену честь, ваша святосте. Козаки завжди залишатимуться найвідданішими оборонцями віри Христової.

* * *

Уже полишаючи Апостольську бібліотеку, де Брейонн порівнявся з польським послом і, ніби між іншим, поцікавився:

– Цей козацький полковник... Він що, справді аж так відомий у Речі Посполитій як вождь та відчайдушний войовник?

– Одчайдушні до папських щедрот не доживають, – роздратовано зауважив Жолкевський, неприємно вражений тими почестями, якими щойно у Ватикані було шановано одного з найзавзятіших ворогів Речі Посполитої.

– Чому ж, саме відчайдушні до них і доживають, – рішуче не погодився з ним посланець французького короля та герцога де Невера.

– Тільки не в Польщі.

– Хіба що, – іронічно стенив плечима де Брейонн, одверто під'юджуючи поляка.

– Для таких, як цей Сулима, тобто для криваво одчайдушних козацьких вождів і войовників, у Польській Корони існує своя, власна «висока відзнака».

– Щось не чув про таку.

– Чули, тому що «високість» цієї відзнаки вимірюється висотою шибениці. Втім, значно популярніші «відзнаки» наші – паля посеред Варшави та голова на списі під фортечними воротами, – проказав граф Жолкевський настільки голосно, щоби могли почути й архієпископ Одіні, і сам українець. – А Сулима – поки що ось він: усе ще підставляє шию під папські медальки, замість того, щоби уже давно підставити її під сокиру ката.

– Ваші слова можуть бути сприйняті понтифіком, як особиста образа, – суворо попередив польського шляхтича архієпископ Одіні. – Якщо папа вирішив відзначити цього воюка такою шанованою відзнакою, то воля його так само не підлегла осудові, як і воля Всевишнього. Тому ніколи не раджу забувати давню ватиканську мудрість: «Однією рукою понтифік відзначає, другою... відлучає».

– Шкода, що до папських покоїв не впускають із шаблями, – так само голосно пожалкував Сулима. – Сьогодні я став би не лише першим козаком, який удостоївся папської медалі, але й першим козаком, який кинув би голову польського шляхтича прямо до ніг папи римського.

24

Обрамлений невеличким парком, палац герцога де Невера марив готикою на схилі одного з римських пагорбів. Здалеку він нагадував храм, на центральному шпилі якого чи то ще не встигли воздвигнути хреста, чи вже зняли його за гріхи місцевої пастви.

На серпантині дороги Сулима прочинив дверцята карети і, притримуючи їх, задумливо оглядав особняки, повз які вони проїжджали. Судячи з усього, це був район, у якому здебільшого селилися іноземні купці та послы, оскільки кожна з кам'яниць таїла в собі не лише обриси архітектурної вибагливості, а й «обриси» архітектурного духу того краю, з якого походив її володар.

– Саме так, – неголосно, якимось, лише йому притаманним єлейносуїтським тоном проказав настоятель Валерію, вивершуючи згоди полковника, – на цьому і сусідньому пагорбах бачимо вілли французьких та іспанських аристократів, тут селиться іноземні послы, а також маємо кілька палаців «чорної знаті», що складається з

сімей, споріднених з одним із понтифіків. Серед них – і князівської родини Боргезе, до якої належить папа Павло V.

Слухав його Сулима неухважно, подумки він усе ще перебував десь там, у Ватикані, в залі Апостольської бібліотеки, на аудієнції у володаря Святого Престолу. І навіть не помічав при цьому, що, замислено споглядаючи навколишні краєвиди, поцятковані то черепичними дахами вілл, то зеленими острівцями виноградників, раз по раз торкається рукою золотого медальйона, що здригався та розгойдувався у нього на грудях, підтримуваний масивним срібним ланцюжком.

Галера з невільниками на веслах, рішучий кривавий бунт, погоня турецьких кораблів, дорога від порту ФранкавіллаальМаре до благословенного Богом Рима, яка вперше за багато років стелилася йому до такої омріяної і жаданої волі; й нарешті – палаци та храми Ватикану, в усій своїй божественній красі...

– Ви повинні знати, полковнику, що граф де Брейонн має всі належні в таких випадках повноваження від герцога де Невера. І навіть живе зараз в одному з його палаців.

– Ці повноваження розповсюджуються лише на переговори зі мною чи вони значно ширші?

– Значно... ширші. Але головне – щодо переговорів із вами, покарай мене Всевишній, – схилив голову Валеріо. – Можливо, важко в це повірити, але герцог був попереджений архієпископом Одіні про вашу появу на Адріатиці одразу, щойно в Ватикані стало відомо, що «Ісмаїл-паша» вже перебуває в руках козаків. Ця звістка не могла не зацікавити де Невера вже хоча б тому, що надіслана була особистим секретарем понтифіка. Герцог добре відає, що архієпископ володіє дивовижною здатністю передбачати розвиток будьяких подій не лише на дні, але й на місяці та роки наперед.

Сулима поглянув на карету графа де Брейонна, що відкрилася йому на вигині дороги. Баронесу Ванду Оржинську граф запросив до своєї карети, висадивши при цьому власного секретаря. З його боку це видавалося справжнім нахабством, адже граф не міг не знати, що це він, Сулима, визволив баронесу з полону, він урятував її на борту «Ісмаїлапаші», отож це його «військовий трофей». Але що полковник міг удіяти зараз? Та й чи вважала себе «трофеєм» сама баронеса, особливо по тому, як ступила на італійський берег?

Щоб якось розвіяти ману ревнощів, полковник відвів погляд від карети графа і кинув його на своїх вершниківкозаків, Сотника і Ченця, які, разом із двома римлянами, становили охорону їхнього невеличкого обозу з двох карет, а також екіпажа, в якому їхали особистий секретар та нотаріус графа. Аж тоді, присоромивши себе за «ганебну, некозацьку слабкість», запитав Валеріо:

– І що, архієпископ справді здатен щось там передбачати?

– Навіть важко уявити собі, як далеко він заглядає в майбутнє, – стеноув широкими, не почернечому кремезними плечима єзуїт.

– Далі, ніж на це здатен папа римський? – уперше зрікся своєї обітниці мовчання граф фон Штаффен, що нудився поряд із ним. Що ж до так само мовчазного Ардалла, то він майже невідривно дивився у віконце, сидячи на протилежному сидінні карети поруч із Валеріо.

– Якщо я скажу, що понтифік завжди бачить аж так далеко, як йому дозволяє далекоглядність його особистого секретаря, вас це влаштує? – стриманою

посмішкою осяяв Валеріо своє аскетичне обличчя з запалими щоками і широкими, різко викарбуваними вилицями. З виду цей чолов'яга нагадував бедуїна, вбраного в одяг католицького ченця.

– То хто ж там, у Ватикані, справді папа?

– В історії Ватикану ще, мабуть, не було випадку, коли б обрали саме того папу, який справді створений для цього Господом.

– Але ж понтифік – обранець Всевишнього.

– От тільки обирати він усе ж таки довірив кардиналам. Які ще жодного разу не витримали це випробування з гідністю, – з єзуїтською сумирністю пояснив настоятель.

Коні здолали останній вигин серпантину, і карета опинилася на розлогій пласкій вершині. Це лише з міської низини узвишшя здавалося пагорбом, насправді ж із нього починалася рівнина, що десь ген там, на схилі невеличкого хребта, сягала просторого узлісся.

– Мені вже відомо, що свого часу герцог де Невер заповзвся був сформувати загони власного війська, так званої європейської християнської міліції, – мовив Сулима, звертаючись до єзуїта. – Сагайдачного нема, християнської міліції сформувати йому теж не вдалося. То навіщо я здався йому? Хібащо герцогові знадобився полк козаківнайманців?

– Врештірешт будьяке військо виявляється найманним, полковнику, оскільки хтось його повинен утримувати, платити за службу і посилати на смерть. То чому б вам і не побути найманцями, тим паче тут, у центрі Європи, а не в якихось там степах Дикого Поля чи на татарських вигонах Азовського примор'я.

Сулима відзначив про себе, що настоятель непогано обізнаний з козацькою долею, якщо відає про Дике Поле і приазовські «татарські вигони», але це не завадило йому сухо відрубати:

– У нас уже нема часу на філософські диспути, настоятелю.

– Часу завжди бракує, це так, – визнав єзуїт, сповільнено перебираючи малахітові чотки. – Але не забувайте, полковнику, що час, відлік якого почався з Апостольської бібліотеки, це... ваш час. Це час козацького полковника, воєначальника, якого удостоїв аудієнції та високої відзнаки сам папа римський! Мабуть, ви ще не усвідомили того, якою постаттю видаєтеся тепер на теренах Священної Римської імперії. Що швидше ви забудете про своє галерне минуле й освоїтеся в сучасному становищі, то більшого зумієте досягти. – Карету різко хитнуло і Валеріо ледве втримався, щоб не вдаритися головою об дверцята карети, але це не вгамувало його: – І послушайте моєї поради, полковнику: зумійте якомога вдаліше скористатися зі свого несподіваного сходження на священний ватиканський пагорб. І на Січі, і в королівській Варшаві ніколи не повинні забувати, що, як уже мовлено, шабля ваша не лише висвячена, але й вигострена Римом.

Сулима вислухав його мовчки і з належною поштивістю. При цьому полковник вловлював, що в манерах його власної поведінки, в самому характері з'являються виразно східні риси та манери, ще й приправлені природною поважністю, яка колись та повинна переродитися на аристократизм.

– Чому архієпископ передав мене в руки французького посла, – запитав він, відчуваючи, що й самому йому зараз не завадило б мати в руках чотки, – а не відправив до порту Остії, куди вже мав прибути «Ісмаїл-паша»?

– Сьогодні вранці ваш корабель уже пристав до причалу, – підтвердив Валеріо. – Проте вам слід дбати про повернення в Україну, а не на корабель вашого галерного рабства.

– Тобто ви знаєте щось таке, чого поки що не знаю я, грішний; що сказав вам у своєму напутньому слові архієпископ?

– Якщо вже Одіні наважився потривожити герцога, то за цим приховуються не тільки його власні далекоглядні наміри, але й наміри Святого Престолу. Про все інше поговоримо вже у палаці, в якому зупинився граф де Брейонн.

25

Палац, що вражав своєю бароковою пишнотою, було вибудовано підковою, у центрі якої віддзеркалював небесною синню невеличкий овальний басейн із двома мармуровими статуями сиренрусалок по краях. От тільки милуватися його красою Сулимі було ніколи.

Поки тимчасовий володар його граф де Брейонн запрошував Сулиму, фон Штаффена, баронесу та настоятеля Валеріо до зали, а котрийсь із слуг його займався відпочинком Ардалла та козаків, Ванда встигла майже пошепки мовити полковникові:

– Французи ладні розглядати вас як свого і Ватикану ставленика в Україні.

– Ставленика? – перепитав полковник, скориставшись із того, що чернець відволікає Брейонна якимись там релігійнофілософськими розмірковуваннями. І схоже, що робив він це навмисне, аби дозволити баронесі і полковнику бодай кількома словами перекинутися наодинці.

Сулима добре пам'ятав, що й до карети графа баронесу підвів настоятель, уже відтепер, мабуть, використовуючи її, як свою вивідницю. Якщо граф накинув на цю польську аристократку оком, то чому б із цього не скористатися? І тепер Ванда виправдовувала його сподівання. Тим паче що архієпископ Одіні і Валеріо самі викликалися відшукати якихось варшавських чи віденських родичів або знайомих баронеси.

– Можливо, я не так висловилася. Але важливо, що граф і його патрон – візантійський князь та французький герцог де Невер⁵, готові сприяти тому, щоб ви стали правителем своєї землі України.

– Навіть так?

– Світ усе бачив, але, щоб, завдяки одному вдалому бунтові на ворожій галері, простий лицар перетворювався із каторжного весляра на правителя!.. Такого зазнавати йому ще не доводилося. Тож набирайтеся мужності і гідності, правителю козаків і... мій повелителю!

– Прокауйте ці слова якомога частіше, баронесо. Вони збадьорюють мене, наче барабанний дріб перед битвою.

– Мабуть, збадьорю вас ще більше, якщо скажу, що особливі види Одіні має і на графа фон Штаффена. Не виключено, що капітанові випаде знову податися до Польщі, де йому допоможуть дослужитися до високих чинів.

⁵ Як один із нащадків візантійського імператора Палеолога, де Невер мав родовий титул князя, а, як кузен французького короля, здобув титул герцога (з нім. Herzog – що дослівно означає: «Той, що йде з військом», воєначальник).

– Чому він не може дослужитися до них в Австрії.

– Тому що там його не сприймуть з належною повагою. Що не кажіть, а він служив найманцем у ненависній австрійській Османській імперії. Не може ж він усьому Відню пояснити, що служив він там як агент секретних служб – Австрії і Священної Римської імперії. А відтепер – ще й Ватикану.

– Фон Штаффен – агент Ватикану?!

– Саме в такій якості він й об'явиться незабаром в Україні як військовий найманець, – ніяк не відреагувала на його подив баронеса. – І коли це станеться, можливо, мені доведеться побути хранителькою його будинку в австрійській столиці. На відміну від вас, полковнику, він довіряє мені беззастережно.

Граф приймав їх у своєму просторому посольському кабінеті на другому поверсі, значну частину якого займали велетенський стіл із червоного дерева і не менш велетенський камін. Поміж ними, посередині пишного персидського килима, стояв невеличкий столик, за яким граф забажав бачити свого найбажанішого нині гостя, полковника Сулиму, та настоятеля Валерію, який, на прохання самого полковника, виступав у нього за тлумача. Річ у тім, що де Брейонн слабо володів польською, а полковникшляхтич хоча і наважувався спілкуватись французькою та латиною, проте міг не знати якихось певних висловів.

Що ж до графа фон Штаффена і баронеси Оржинської, то їм відведено було місце за «столиком для людей із супроводу», що стояв під вікном, між довгою канапою, обрамленою двома венеціанськими кріслами. Але перш ніж дозволити їм сісти, граф поцікавився, чи довіряє полковник цим людям і чи можуть вони бути присутніми на переговорах. На що Сулима відповів, що не дозволяє собі не довіряти людям, які допомагали йому вирватися з неволі і підтримка яких йому ще знадобиться.

– Ви вже знаєте, полковнику, – мовив де Брейонн, – що в цих перемовинах із вами я представляю французького короля, а також його кузена, герцога де Невера, який має честь бути спадкоємцем візантійського імператора Палеолога і який став одним із засновників лицарського ордену Ліга християнської міліції.

Граф простежив, як слуга виставляє на столи карафку з вином та бокали, й очікуюче глянув на Сулиму.

– Про лицарський Орден чую вперше, граф, – метнув полковник погляд на Валерію, мов би докоряючи йому, що не повідомив. – Досі чув лише про спроби герцога де Невера згуртувати козаків та приєднати до них війська кількох європейських правителів, називаючи їх християнською міліцією.

– Тоді, з вашого дозволу, я введу вас у курс справ. Важливо знати, що наші перемовини щодо створення Ліги християнської міліції, на основі якої й було створено орден, мають тривалу історію, пов'язану і з королем Речі Посполитої Сигізмундом III, підданим якого, принаймні формально, ви є; а також із Військом Запорозьким. І ліга, й орден мають на меті те ж саме, що вже давно має на меті герцог де Невер: відродити традиції хрестоносців і здійснити черговий, тепер уже вирішальний, хрестовий похід на Османську імперію, проти панування в Європі віри магометанської.

– Що й казати, мета священна, – визнав Сулима. – У Війська Запорозького немає запеклішого ворога, ніж магометанський Стамбул, під стіни якого здійснено не один переможний похід. Але ми давно доводили посланцям папи та різних володарів, що проти такої могутньої імперії виступати треба спільно.

– Я передам ці ваші слова особистому секретареві понтифіка, – поспішив запевнити його настоятель Валеріо, даючи зрозуміти, що саме заради цього визнання козацького полковника він і прибув до палацу французького посла.

– А ще ці слова свідчать, що з герцогом де Невером ви одностайні, – ледь помітно всміхнувся посол і, підвівшись зза столу, з келихом у руці пройшовся кабінетом. – Аби переконати вас, що це так, наведу лише кілька фактів. Задумуючи свій новітній хрестовий похід, герцог із самого початку розраховував на допомогу християнських правителів, на християн із поневолених балканських країн та Молдавії, а головне, на військову потугу Війська Запорізького, яке має величезний досвід боїв із яничарами та підданими кримського хана. Знаючи про благословення цих намірів папою римським, французька королева Марія Медичі ще 1616 року надала герцогові мільйон двісті тисяч ліврів на створення Ліги християнської міліції. Чималі кошти надала і славетна італійська родина Періньяні Сфорца.

– ...Що здавна належить до «чорної знаті», – завважив настоятель Валеріо.

– За завданням герцога, її представники, три брати: Бернард, ЖанБатіст та П'єтро, які добре знали на історії лицарських та чернечих орденів, заповзялися створити орден лицарів християнської міліції, взявши при цьому за взірець статут ордену францисканців, але під покровом Діви Марії. Як відомо, установча асамблея ордену відбулася в листопаді 1617 року в столиці Моравії Оломоуці⁶.

Граф покликав свого камердинера і попросив занести до кімнати його лицарський плащ. Коли той увійшов, Сулима побачив досить скромно пошитий білий плащ, на якому було закріплено емблему – золотий хрест із синьою і білою емаллю та зображенням Діви, яка босоніж стоїть на мусульманському півмісяці.

«Досить промовисто, – відзначив про себе полковник. – Саме так Діва і повинна буде з часом постати, якщо тільки не забула, що має дбати про достоту занедбане християнське воїнство своє».

– Хочете, щоб запорозьке лицарство теж вбралося у такі плащики? – з ледь уловиною іронією поцікавився полковник, перериваючи споглядання «міліційної» атрибутики.

– Прикметно те, що ви назвали його «лицарством», – не надав значення його реакції посол. – А вподобають вони наші плащі чи й далі залишатимуться у своєму традиційному вбранні, то вже справа смаку. Важливо, щоб при цьому вони ще й залишалися воїнами і нашими союзниками. Остаточню Орден було утверджено за рік, на з'їзді у Відні. На той час територіально орденське лицарство було поділене на три відділення, або, як то заведено казати серед лицарів, на три «мови». До східної «мови» увійшли лицарі Німеччини, Угорщини та Речі Посполитої, а отже й Землі Запорозької, і на чолі її погодився бути граф фон Альтайн. Сам герцог де Невер очолив західну «мову», яку склали Франція, Фландрія та Лотарингія, але до яких згодом має приєднатися ще кілька країн. Наприкінці того ж року, вже маючи у складі християнської міліції дванадцять тисяч піхотинців та понад три тисячі вершників, герцог навідався до Варшави, аби особисто переговорити з королем Сигізмун-

⁶ В основі цих відомостей – історичні факти, пов'язані з участю герцога де Невера та братів Періньяні Сфорца у створенні лицарського ордену Ліга християнської міліції, установча асамблея якого справді відбулася 17 листопада 1617 року в Оломоуці. Планувалося, що значна частина козацької старшини реально увійде до складу цього лицарства, мета якого – організація христового походу на Стамбул.

дом III. Найбільшим прихильником його став тоді єпископ краківський Мартин Шишковський. Чи не знайомі ви часом, полковнику, з цим ревним католиком?

– Не мав нагоди, – стримано відповів Сулима, нехтуючи традиційною для подібних випадків формою відповіді: «Не мав честі».

– Але цьому приїздові передував візит до Варшави та Кракова тодішнього особистого секретаря герцога – мсьє Олівера Маркона, який теж мав зустрічі з краківським єпископом Шишковським, а також із повноважними посланцями запорозьких козаків, як підписали з ним угоду, уповноваживши представляти їхні інтереси в Західній Європі.

– Він справді мав зустрічі з посланцями запорозького кошового? – пожвавився Сулима, поглядаючи то на графа де Брейонна, то на Валеріо. Проте настоятель мало чим міг зарадити козацькому полковникові.

– На чолі цієї посольської групи стояв такий собі... – граф повернувся до столу і видобув із чорної скриньки, що лежала край нього кілька паперів. – Так, його звали Дмитром Отрохимовичем..

– Отрохимовичем?

– Вам знайоме це ім'я, пане Сулимо?! – втішився граф.

– Якраз перед отим нашим судним виходом у море, під час якого я потрапив у полон, він брав участь у поході на стійбища перекопських татар і не повернувся з нього. Вже не пам'ятаю: чи то загинув, чи теж виявився у полоні.

– Шкодую, що серед цих посланців не виявилось вас, полковнику. На Січ, як я розумію, ви потрапили не за юнацьких літ?

– У юнацькі літа я навчався, далі працював управителем маєтків Жолкевських, розташованих неподалік Києва.

– Тих самих Жолкевських, до роду яких належить нинішній посол польського короля у Ватикані?!

– Саме тих, – прямо дивлячись у вічі графові, з якимось внутрішнім викликом підтвердив Сулима, даючи зрозуміти, що не почувається незручно за такі викрутаси своєї долі.

– Тоді стає зрозумілим, чому Жолкевський так недружно був налаштований проти вас під час аудієнції у понтифіка.

– У нас, українців, давня «приятель» із поляками, яка не раз «скріплювалася» кров'ю на полях битв. Вам, графе, важко буде досягнути всі тонкощі цих взаємин, та, мабуть, і не варто вдаватися до цього.

26

Сулима спустошив свій келих, знову наповнив його, але затримав, не доносячи до рота.

– Із Жолкевським я ще матиму нагоду поспілкуватися, тому облишмо його. Краще скажіть, про що ж цей ваш Олівер Маркон зумів домовитися із запорожцями?

– Мабуть, належало б переповісти суть цієї угоди своїми словами, але їм ви могли б і не повірити. До того ж у якихось тонкощах дипломатії я міг би виявитися неточним. Тому навіщо ризикувати? Ось завірена французьким нотаріусом копія листа Маркона, адресованого герцогу де Неверу, в перекладі італійською, – подав він листок цупкого паперу полковникові.

«Copia d'una lia autentica mandata dalli Cosacci a Isidr Duca di Neuers sotto il sigr di Marcones, mandato dal'e in quilla parti, et fatto poi Procuratore de' Cosaccki, tradotta dal vero originale di Lingua Polacca ni Italiano...» – пройшовся Сулима поглядом першими рядками угоди, писаної італійською, дуже близькою до «чистої латини», але потім передав її настоятелю Валерію, попросивши перекласти.

– Я тримав у руках оригінал самого листа, – застережливо мовив граф. – Шкода, що копія не дозволяє відтворити печатку, якою Отрохимович засвідчив свій підпис.

– Справді шкода, – ввічливо підтвердив полковник.

– «Копія автентичного листа, – заходився повільно і майже врочисто читати настоятель Валерію, – надісланого козаками синьйору герцогу де Неверу від імені синьйора де Маркона, який був відряджений у ті краї і пізніше призначений козацьким повіреним, перекладеного зі справжнього оригіналу польською мовою на італійську». – Це така назва цього документа, – пояснив єзуїт. – А ось і сам текст листа:

«Ми, нижчепідписані, на чолі з Дмитром Отрохимовичем, обрані повноважними послами від Війська запорожців, або ж козаків, маючи доручення від нашого Війська оголосити (як тепер і робимо), за згодою всього війська, із поважних причин, синьйора Олівера Маркона герцогом, або ж генералом нашого Війська Запорозького, і нині вважаємо таким цього синьйора; і попросили його прийняти над нами ці повноваження й титул володаря та усі права і владу згідно з повноваженнями інших володарів; і, щоб він міг відстоювати інтереси для нашого загального добра.

Ми надаємо йому всі повноваження та владу для приведення нашого Війська під протекторат і захист такого володаря – короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська, обіцяючи від імені нашого Війська прийняти і підтвердити все, що він зробить задля блага нашого Війська, принісши йому присягу й пообіцявши від імені нашого Війська – так само, як і він приніс присягу та пообіцяв поєднати і з'єднати у союз наше Військо так швидко, як це буде можливо.

Із найбільшою вірою, Ми підписалися власною рукою та поставили печатку нашого Війська. Варшава, 7 квітня 1618 р. Підписано... обраним послом Війська козаків, власною рукою»⁷.

Закінчивши читати, Валерію зацікавлено глянув на козака і сказав:

– Готуючись до зустрічі з вами, полковнику, мені вдалося познайомитися з кількома польськими документами, які стосуються козаків, але зберігаються у бібліотеці Ватикану. Архієпископ Одіні надав мені таку змогу. Так от, за характером письма та манерою викладу, ці документи дуже близькі до того листа, якого щойно вручив вам граф де Брейонн.

– Ні найменшого сумніву не виникає в тому, що лист справжній, – розвів руками Сулима.

Та все ж таки взяв його з рук ченця і знову пройшовся поглядом, особливо пильно придивляючись до печатки нотаріуса. Вже сам той факт, що тут, у далекому Римі, він тримає копію листа, підписаного одним із козацьких ватагів, зворушувала вч-

⁷ Тут процитовано автентичний текст листа, виявленого свого часу дослідниками серед архівних документів, які зберігаються у бібліотеці сучасного французького містечка Карпантрі, що на південному сході Франції, неподалік Авіньона. Саме в цьому містечку, з волі герцога де Невера, і розташовувалася була штабквартира Ліги християнської міліції.

рашнього турецького бранцягалерника. Аж наче чимось рідним, наче самим степом полиновим, повівало від неї.

– Щоправда, це всього лише лист від імені пана Маркона, – нагадав він графу де Брейонну.

– Хоча і дуже промовистий, – делікатно підтримав його настоятель Валерію, вловивши, до чого веде полковник.

– А саму угоду між козаками та Марконом, тобто, власне, самим де Невером, вам у руках тримати доводилося?⁸ – запитав Сулима.

– Доводилося, – дещо повагавшись, запевнив його французький посол.

Сулима не повірив йому, та оскільки ставити правдивість француза під сумнів було безглуздо, тим паче, що зараз це вже й не мало якогось особливого значення, то поблажливо всміхнувся.

– Ви переконали мене, графе. Мені легше вести з вами перемовини, знаючи, що до цієї справи був причетний дуже шанований усім козацтвом гетьман Сагайдачний.

– Ми це передбачали, – проказав граф, дивлячись при цьому на ченця Валерію, як на спільника. Саме на Сагайдачного герцог де Невер, як уже мовилося, покладав надії, як на командувача цим військом.

– До речі, чому в ті часи де Неверу так і не вдалося здійснити свої наміри? Що йому завадило врештірешт зібрати хрестоносне міліційне військо і кинути його, якщо вже не на сам Стамбул, то хоча б на Бахчисарай чи на Буджацьку орду?

Схоже, що такого запитання де Брейонн не чекав. Він знову підвівся зза столу, в задумі пройшовся кімнатю.

– Бачите, – проказав, переводячи погляд на вікно, – існувало кілька чинників.

– Даруйте, графе, – не стрималася баронеса Оржинська, яка досі мовчазно вислуховувала чоловіків, – але чинник був один – війна. Цього разу майже загальноєвропейська, до якої Туреччина ніякого відношення не мала.

– Правдиво мовите, баронесо, – охоче підтвердив де Брейонн. – Ця невчасна війна.

– Доки герцог де Невер мав клопіт із формуванням Ліги християнської міліції, – артистично поводи́ла перед собою келихом Ванда Оржинська, – король моєї рідної Польщі Сигізмунд III Ваза не лише не готувався до війни з Османською імперією, а навпаки, вів таємні переговори з представниками султана, аж поки йому не вдалося підписати з ними у вересні 1617 року мирний договір, розраховуючи при цьому мало не на вічний мир⁹. Добре знаю про це, тому що у складі польського посольства на цих переговорах був і мій батько – польський офіцер і шляхтич. Та біда навіть не в цьому нерозважливому кроці Речі Посполитої.

– Ну, чому ж «нерозважливому»? – несподівано не погодився з нею Сулима. – Річ Посполита не готова була до війни з Туреччиною, а королю дуже не хотілося бачити турків під стінами Варшави. До того ж Сигізмунд добре знав, що козаки тільки й чекають, коли його армія ослабне, щоб підняти чергове повстання. Він змушений був іти на це перемир'я з османами, навіть жертвуючи значними територіями.

⁸ Така угода справді існувала. Під назвою: «Угода, що укладена запорозькими послами з О. Марконом, 7 квітня 1618 року», цей документ зберігається в Парижі, в Національній бібліотеці Франції.

⁹ Ідеться про польськотурецький договір, укладений 23 вересня 1617 року в українському містіфортеці Буші (нині – село Ямпільського району Вінниччини).

– От тільки не про «османську» політику Речі Посполитої зараз ідеться, – лукаво, але примирливо всміхнулася Ванда. – Хоча ви маєте рацію: козацького повстання при дворі короля завжди бояться більше, ніж чергового нападу яничарів.

– Посол Жолкевський з вами не погодився б, – лукаво всміхнувся Іван Сулима.

– Кому не відомо, що Жолкевський – це уособлення польського гонору й азійської пихи? – звабливо повела плечима баронеса. – Що ж до Ліги християнської міліції, то з'ясувалося, що ті самі володарі країн, які так неохоче та бездіяльно прилучалися до Неверової ліги християнської міліції, що мала виступати проти мусульман, дуже швидко згуртувалися аж у дві ліги – католицьку та протестантську – щоб розпалити чергову війну поміж своїми ж таки, християнськими державами¹⁰. Перечитайте, панове, хроніки європейських держав, і ви переконаєтеся, що їхні монархи куди охочіше виступають один проти одного, ніж проти султана. Причому так було завжди. Чим це пояснити, я не знаю, та й не мій це клопіт.

27

Баронеса закінчила свою промову ще кілька хвилин тому, але чоловіки довго й мовчазно дивилися на неї, мабуть, не знаючи, яким чином знову повернутися до перерваної розмови. Саме втручання цієї жінки виявилось настільки неочікуваним, що на певний час повибивало їх із сідел.

– Не часто можна зустріти жінку, якщо вона звичайно, не королева, яка б так добре була обізнана з військоводипломатичними справами, – скористався з їхньої мовчанки граф фон Штаффен, котрий теж досі не мовив і слова.

– ...Якщо вона чомусь усе ще й досі не королева... – підправила його Ванда Оржинська.

Ще впродовж кількох хвилин граф запально переконував козацького полковника в тому, наскільки це важливо: відродити ідею хрестових походів, сформувати велику християнську армію і, якщо вже не покінчити з Османською імперією, то принаймні ослабити її та витіснити з території балканських країн і Речі Посполитої. При цьому він час од часу нагадував полковникові, що про «країну козаків» не розводиться лише з суто дипломатичних причин, хоча добре розуміє, що рано чи пізно має дійти до створення окремішньої козацької держави.

– Мені нема що заперечувати з приводу того, що було мовлено, – дочекався Сулима, доки француз нарешті виговориться. – Але мушу повторити своє запитання: чого герцог де Невер чекає від мене? Може, йому потрібні кілька сотень козаківнайманців, які він згоден і здатен утримувати? Тоді слід провести конкретні перемовини: скільки шабель, яка платня, де і з ким доведеться воювати...

– Гадаю, що не про найманців тут повинно йтися, – невдоволено пробурчав настоятель, дивлячись кудись убік. І Сулима зрозумів: єзуїт якраз і побоюється, щоб цю його зустріч із королівським послом та особистим представником герцога де Невера не було зведено до вербування українських найманців. – Тут уже вимальовуються інші постаті, інші цілі та вершини.

¹⁰ Тут ідеться про Тридцятилітню війну 1618–1648 років, під час якої католицьку лігу формували папа римський Павло V, іспанський король Філіп III та німецький імператор Фердинанд II. Що ж до Франції, то вона, разом із Англією, Нідерландами і Данією, входила до протестантської ліги. На той час, коли відбувалися змальовувані події, війна все ще тривала, хоча й відбувалися бойові дії досить мляво. Названі ліги здебільшого не воювали, а лише перебували у стані війни.

- Тому й вимагаю ясності у словах і намірах, – стримано пояснив полковник.
- Настоятель має рацію, – запевнив його де Брейонн, повертаючи папери на відведене їм місце у настільній канцелярській шкатулці. – Тепер, коли груди ваші зігріває золотавий лик понтифіка, ви повертаєтеся до своєї козацької країни не колишнім турецьким бранцем, а претендентом на трон, точніше на цю, як його?.. – поляскав він пальцями.
- На гетьманську булаву, – підказав Сулима.
- Саме так, на гетьманську...
- Одне слово, – взяв ініціативу в свої руки настоятель Валеріо, який краще знався на українських реаліях, – герцог де Невер й усі ми, хто марить новими хрестовими походами, сподіваємось, що вам вдасться спочатку стати ватагом січових козаків, а з часом – заволодіти булавою гетьмана всього вашого народу. Ми розуміємо, що пройти шлях від бранця до монарха буде нелегко, проте медальйон папи, визнання, якого ви спізнали у Ватикані, і та підтримка, яку папа і герцог де Невер надаватимуть вам у подальшому, мають вплинути на багатьох козацьких достойників. Причому вплинути настільки, що вони самі попросять вас зійти на козацький трон.
- Залишатиметесь ви при цьому підданим польського короля, чи забажаєте бути під протекторатом французької корони, – підтримав його граф де Брейонн, – то вже справи не сьогоднішнього дня.
- Звідси ми з полковником вирушаємо до Відня, – знову подала голос баронеса Оржинська. – Було б добре, якби папський нунцій в столиці Австрії та французький посол допомогли мені організувати там прийоми, а може, й офіційний бал на честь славетного воїтеля проти ворогів християнства полковника Сулими. Тобто во славу того воїна, який не лише сам вирвався із полону, але й зумів захопити турецький корабель, з великою командою та охороною, визволивши при цьому чимало бранцівхристиян.
- Настоятель Валеріо і граф де Брейонн перезирнулися і запевнили баронесу, що обов'язково обговорять її наміри зі своїми покровителями.
- Тож переконуйте їх, переконуйте! – авантюрно запалилася баронеса Оржинська. – Причому робіть це якомога швидше. А головне, вчиніть так, щоби слава про безстрашного лицаряхрестоносця Сулиму долинула до віденського імператорського двору та палаців тамтешніх міністрів значно раніше, ніж прибуде сам герой.
- Цього разу настоятель і граф перезирнулися з полковником Сулимою. І всі троє зрозуміли, що досі вони явно недооцінювали авантюризм вдачі цієї польської аристократки.

ЧАСТИНА ДРУГА

КОДАЦЬКА ТВЕРДИНЯ

ЛІТО 1635e

1

Ледве вгамувавши розгаряченого коня, полковник Маріон зупинив його на пласкій вершині високого пагорба і завмер у сідлі, замилувавшись видовищем, яке відкривалося йому звідси.

Ніби з висоти пташиного лету, він бачив чотирикутну земляну фортецю, з чітко обрамленими вістрями бастионів, два з яких буквально зависали над стрімкими дніпровськими схилами. Одразу ж за цими урвищами проглядався вигин могутньої ріки, течію якої намагалися стримувати величезні гранітні брили порогу, породжуючи при цьому потужні гомінки водоспади. Трохи вище них за течією зеленів поміж двома бережними кручами краєць острова, що, здавалося, вічно плив, але ніяк не міг доплисти, до водоспадових скель.

– Отже, це він і є, Кодак... – вголос, а ніби до самого себе, проказав полковник, прийшовши до тями від враження, навіяного красою цього дивовижного краєвиду.

– Так, це він, дзвони храмів небесних, – потвердив сотник Пшияловський, якого, наказом коронного гетьмана¹¹ Станіслава Конєцпольського, було призначено гарнізонним комісаром фортеці. – Гадаєте, пане полковнику, що уяву ворогів вона вражатиме так само, як і нашу?

– Оборонятимемо так, щоб вражала кожного, хто підступиться під її стіни, – пограв жовнами француз.

– І все ж таки посправжньому зрозуміти, чого варта ця фортеця, можна буде, лише побувавши на її високих валах та оглянувши її рови, що радше нагадують суцільне чотирикутне провалля.

– Знаю, що ви вже бували тут, сотнику?

– Майже на весь час будівництва фортеці був приставлений до вашого земляка, інженера де Боплана, виконуючи при ньому обов'язки й особистого охоронця, і розпорядника. Не дуже весела служба, дзвони храмів небесних, але що вдієш?

Полковник замислено провів поглядом вервечку критих повозок, що становили його обоз і рухалися підніжжям пагорба під надійною охороною двох сотень найманих саксонських драгунів та півсотні уланів сотника Пшияловського. Він не сприймав відкритих українських возів – чумацьких, чи ще якихось там, тому наказав усі вози, які належали йому особисто, вивершити металевими дугами, а потім обтягнути шкіряним та повстяним покриттям. Це вже були справжні житла на колесах, в яких можна було мандрувати хоч на край світу.

– Армійська служба і не має видаватися веселою, сотнику. Вона завжди повинна залишатися напруженою і жорстокою. Тільки так: напруженою і жорстокою.

– Навіть служба у такій могутній фортеці?

– Особливо в фортеці, – різко наголосив полковник, даючи зрозуміти, що розраховувати на послаблення у вимогах сотникові не варто. – Інша річ, що влаштуватися на ній слід мудро, дбаючи хоча б про якийсь там комфорт, а отже, й здоров'я вояків. А щодо Боплана... Досі чув про нього не як про інженерафортифікатора, а як про здібного архітектора, учня якогось визначного паризького будівничого.

У французькому війську Маріон служив спочатку в піхоті, а згодом в артилерії, якою, перед прибуттям до Польщі, командував в одній із фортець у Нормандії. Може, тому в сідлі він і досі почувався невпевнено; коней не любив, а кавалерію як військову потугу хоча і визнавав, але переконаний був, що по-справжньому

¹¹ «Коронним гетьманом» у Речі Посполитій називали головнокомандувача коронного, тобто державного, регулярного війська. Він же й виконував роль військового міністра. Під час бойових дій військами, як правило, безпосередньо командував польний гетьман, що був заступником коронного.

військову тактику слід витворювати, орієнтуючись на піхоту, як це робили давні греки, македонці та римляни. Ясна річ, підсилюючи її сучасною потужною артилерією.

Його завжди приваблювала дисциплінованість легіонерів, маневреність їхніх фаланг і непереможність легіонів. Тобто все те, що важко простежується у кавалерійських навалах. А ще його причаровували фортеці. Вибір місця, неприступність стін і валів, пастки і підземні ходи, виживання під час облоги... – за всім цим проглядалися військова і будівнича мудрість безлічі поколінь.

Він і в армію пішов тільки тому, що занадто вже залюблений був у фортеці, замки та бурги. Син коменданта фортеці, людина, все дитинство якої минало за старовинними мурами, Жан за самим покликанням своїм лишався фортифікатором. Герці у відкритому полі, коли сходяться тисячі на тисячі вояків і загальна різанина перетворює поле битви на поле вселенського жертovníка, – його ніколи не приваблювали. Він і драгунами взявся командувати тільки тому, що солдатів цього виду кавалерії з однаковою старанністю готували як до кінного, так і до пішого бою. Тим паче, що йшлося про досвідчених германських вояків.

Конєцпольський, безсумнівно, знав про військові вподобання Маріона, саме тому й призначив комендантом шойно зведеної, і то найпівденнішої, з фортець Речі Посполитої.¹² Проте призначав з тією умовою, що водночас він постійно займатиметься розбудовою і самої фортеці, і її передмість – з церквою, лазаретом і крамницями, а також із корчмою та заїжджими дворами, тобто з усім тим, без чого тривале буття жодної фортеці світу просто неможливе. Особливо якщо вона споруджена посеред такої пустоші, як оцей випалений степ.

– До речі, мапи Боплан теж вимальовує вдатно, – дещо запізнило пригадав Пшияловський. – Тобто і до цього має певний хист. Але звирявся мені, що насправді полюбляє лише планувати і зводити укріплені замки. Навіть від пишних палаців його чомусь нудить, тільки укріплені замки...

– У нас їх називають «бургами», – уточнив Маріон. – Кожен французький аристократ мріє про свій власний, фортечною стіною оточений замокбург.

– Охоче вірю. Мені пощастило погортати книгу, з якою де Боплан майже ніколи не розлучається. Так от, більшу частину її становлять малюнки старовинних замків, зведених колись чи не в усіх країнах світу.

– Хочете потішити звісткою, що Боплан усе ще в фортеці?

– Вже ні. Оце супроводжував його зі своєю півсотнею до Черкас, а вже звідти він мав намір вирушити до Бара. Подався туди, чи ні, цього не відаю, бо в Черкасах несподівано отримав наказ польного гетьмана зустріти і супроводжувати вас, а потім залишатися в Кодаку на посаді комісара, представника королівської влади.

– Тим паче, що в Черкасах у вас з'явився ще й інший, свій особистий клопіт, – на суворому обличчі кремезного, плечистого Маріона й посмішка теж завжди видавалася суворою і навіть погрозливою.

– Не без того. Хоча мій справжній «особистий клопіт» залишився чекати на мене у Києві, – відбувся жартом комісар.

¹² Існує, так би мовити, альтернативна версія польського історика А. Чоловського, згідно з якою проектував і споруджував фортецю Кодак нібито не інженер де Боплан, а саме полковник (за іншими відомостями – капітан) польської служби Жан Маріон, теж француз за походженням. Але в працях більшості вітчизняних і польських істориків ця версія визнання не знаходить.

Ян радів нагоді поспілкуватися з комендантом, оскільки досі, від Черкас до Кодака, той добувався, майже не вилазючи зі своїх повозок, одна з яких слугувала йому за спальню, а посеред другої було прилаштоване похідне шкіряне крісло, сидячи в якому Маріон свого часу й прибув із Франції до Варшави.

– От тільки дійти до цього «стольного града», як називають свій Київ місцеві пііти, вам не судилося.

– Цього разу... – не судилося, дзвони храмів небесних, – уточнив комісар, попередньо перехрестившись.

Пшияловському – худорлявому, запалощокому молодикові, одразу впав в око цей майже п'ятдесятирічний красеньчолов'яга, з посивілим підкучерявленим волоссям, чорними очима і смаглим, аж начебто пересмаглим, обличчям. Слабкий духом і тілом, Ян намагався триматись поближче до таких ось, міцних вольових людей, так само, як новобранець під час першого бою намагається триматись опліч сильного, бувалого бійця.

У погляді полковника, в його поставі, у владній манері говорити і триматись проявлялося щось таке, що змушувало його співбесідника скорятися навіть тоді, коли він мав намір поводитися зверхньо, і водночас ця внутрішня сила Маріона породжувала якусь мало не дитячу впевненість у його надійності, в боже заступництво і навіть у безсмертя.

– Місцина, звичайно, дика і ворожа, тому приємно буде служити разом із таким досвідченим воїном, як ви, полковнику.

Маріон обережно, притримуючи баского коня, з'їхав із вершини пагорба і, лише опинившись перед десяткою драгунського ар'єргарду, відповів.

– У вас тут своя війна, сотнику, – «домова»¹³, а отже, безжалісна і нескінченна. Тому мені ще тільки належить усвідомити її суть і набути досвіду її ведення.

2

Коли один із трьох донських козаків, що в алюрній гонитві до кургану першим зумів дістатися його розбитої стихіями вершини, нарешті прокричав: «Бачу хутір Печеніга! Он він!» – гетьман Сулима полегшено зітхнув. Поки сім сотень його козаків волоком перекидали бойові човни«чайки» з Сіверського Донця до берегів Самари, він увесь час перебував у напрузі. Ще під час одного з привалів на Донці, розвідники з його кінного ар'єргарду доповіли, що на азовському узбережжі висадився з галер чималий загін турків, котрі хотіли помститися козакам за напади на Азов. А бранець, котрого вони захопили під час сутички з турецькими вивідачами, повідомив, що навперейми Сулимі вирушив чималий загін татар, посланий перекопським мурзою.

Ординці мали напасти на запорожців саме під час «волоку», коли козаки зі своїми велетенськими човнами виявлялися «неповороткими», а тому найбільш вразливими, і хоча б притримати їх до підходу турків. Увесь той час, коли основний загін, під вітрилами та на веслах, піднімався притокою Дону до вигину, котрий видавався

¹³ Тут ужито польський термін. Поляки називали війну з козаками «домовою», тобто домашньою, громадянською, не бажаючи визнавати, що йдеться про українськопольські проблеми.

найближчим до верхів'я Самари¹⁴, кінні козаки несли сторожову службу. Проте татарського загону так і не виявили; гадали, що той чекатиме їх на самарщині, трохи ближче до Дніпра.

– Хто він такий, цей Печеніг? – поцікавився Сулима, щойно зі схилу пагорба побачив на високому мисі кілька кам'яних будівель, розташованих у такий спосіб, що, поєднувані високою огорожею, вони витворювали закрите обійстя. Котре будьде в Європі називали б «фортом».

– По батькові нібито вважає себе поріддям печеніга і русинки, по матері – перекопським ординцем, а душею своєю розхристаною – степовик степовиком, – пояснив сотник Уманець, із тих українських козаків, що свого часу осіли на Дону, і котрий тепер вважався правою рукою отамана Лома¹⁵.

– Як же він у цій тривожній глушині виживає?

– Татари, котрі зрідка навідуються сюди, мають Печеніга за свого, козак теж не кривдять. За півмилі від хутора, над Татарським бродом, він зі своїми робітникамиохоронцями спорудив обведений кам'яною огорожею кочовий стан, з двома хатинами та кількома великими куренями, щоб ті чи ті «наїзники» мали де відпочити. Та й це ще не все: нещодавно, між станом та хутором Печеніга, прямо на березі, у низині, з'явився чабанський хутір Печеніженків, заснований двома з чотирьох його синів. Біля нього ж таки споруджено рибальський лабаз і причал, що дає прихисток цілому грону човнів.

– То Печеніг шукає захисту в донських отаманів?

– Та ні, він і досі сам по собі. Щоправда, підтримує взаємини з отаманом недалекої Самарської Слободи. А ще знаємо, що до двох його хуторів уже прибилосся із шість десятків усілякого прибудного люду – з Запорожжя, з Дону, з Перекопу, і навіть із Польщі та Московії. Хтось випасає отару чи табун, хтось рибалить або полює по навколишніх плавнях, або працює в каменоломні, що неподалік, і теж на березі річки. Проте одна умова: кожен хуторянин має бути озброєним та добре володіти шаблею, рушницею чи пістолем, а ще – кинджалом і татарським луком. Без цієї науки в місцевій громаді не приживаються. Навіть жінки – і ті за луки беруться. Одне слово, за рікдва, тут має витворитися або нова, тепер уже самарська, Січ, або ж кордонна станиця Війська Донського.

– Тільки не Війська Донського, бо це земля Запорозького козацтва, – незлостиво зауважив гетьман Сулима. – Хоча й ваші загони прийматиме ця самарська паланка радо, як побратимів. Але не в тім річ, сотнику. Тепер я знаю, куди подамся, щойно відчую, що на турецькі береги ходити затяжко, – проказав гетьман, уже піднявшись на вершину кургану й задумливо оглядаючи звідти обидва хутори і польовий стан поблизу броду. – І місцина гарна, і річка, широкими плавнями обрамлена, та й пагорби навкруги, наче молоді гори...

¹⁴ Слід мати на увазі, що в ті часи і Сіверський Донець, і дніпрова притока Самара, були значно повноводнішими і посправжньому судноплавними. Її береги були засаджені густими лісами. До речі, екіпаж однієї чайки складався з сорокап'ятдесяти козаків, а на озброєнні у нього було до шести легких гармат (фальконетів).

¹⁵ Історична постать. Саме на території, контрольованій донським отаманом Ломом, який не підпорядковувався московському правителю і, попри мирну угоду з турками, продовжував нападати на османські володіння, і зимував гетьман Сулима зі своїми козаками з 1634 на 1635 рік.

– А правда ваша, пане гетьмане, – погодився Уманець, не повертаючись до поділу самарського краю. – Де ще доживати свого віку та гріхи відмолювати, як не в такому, ось, райському закутні?

– Ще б між цими б двома хуторами та скиток монастирський возвести. Втім, що нам завадить? Приведу сюди дві сотні козаків – і спорудимо.

Обидва отамани розуміли, що подібні плани – всього лиш марення стомлених походами та битвами душ козацьких, а проте мрійливо зіткнули і загадково помовчали.

Сулима вимагав, щоб, споруджуючи морські «чайки», козацькі човнярі ставили їх днища на бруси, котрі при «волоках» перетворювалися на своєрідне санне полоззя. Спочатку дехто з досвідчених «чорноморців», як називалися козаки, котрі хоча б один раз виходили в море, бурчав з приводу того, що, мовляв, полоззя і ваги човнам додає, і швидкість зменшує. Та незабаром з'ясувалося, що, завдяки цій новації, на морі човни почуваються стійкішими, а на суші полоззя добре прислужувалося козакам, рятуючи «чайки» від руйнації та пришвидшуючи їх перекидання з річки на річку.

Ось і зараз Сулима з полегшенням душевним спостерігав за тим, як перші десять пар трофейних турецьких коней одна за одною підтягують човни до якоїсь мілкої безіменної притоки Самари. А з півсотні дончаків, котрі кінно супроводжували запорожців упродовж усього їх походу Сіверським Донцем, та ще й досі дрібними роз'їздами «слухали степ», тепер почали спішуватися і кидатись на допомогу тим чорноморцям, які, бурлакуючи, тягли решту двадцять п'ять «чайок» власноруч, розтягнувши свій незвичний «обоз» майже на милю. І заступник сотника дончаків хорунжий Курило вже спрямовував усю цю вервечку до кочового стану.

– Скільки днів плануєш пробути в цьому раю? – поцікавився Уманець, уже під'їжджаючи до воріт садиби.

– Щонайменше два тижні, – відказав гетьман. – Треба полагодити човни, просмолити днища, борти обшити в'язанками очерету.

– Щоб потім вражати ординців їх непотоплюваністю, – схвально кивав головою Уманець. – Ми при вас теж днів зо п'ять пробайдикуюємо, в річці покупаємось, на рибі та дичині від'їмося. Якщо тільки турки до цих місць не дотягнуться та не нашлють на нас орду.

– А чого б тобі, з усією сотнею, та не залишитись у моєму війську? Все одно ж майже вся вона з українців скомпонована.

Уманець здивовано поглянув на гетьмана, проте відповів не одразу. Він, звичайно ж, мав намір відмовитися від пропозиції, проте зробити це слід було делікатно.

– Та воно, може, й не завадило б... Але ж наперед знаю, що охочих набереться небагато. Ти зі своїм воїнством мандруєш, як циганський барон із табором, а мій козаки звикли жити в станицях, й майже у всіх уже свої родини, свої маєтності, одне слово, станичники.

Сулима мав намір щось відповісти, але в цей час двоє слуг відчинили ворота форту, посеред якого поставала кремезна постать його володаря. Наказавши полковнику Шилу довести обоз човнярів до похідного стану та подбати про те, щоб усі човни, під надійною охороною, були виставлені біля тамтешнього причалу, гетьман увійшов у просвіток воріт.

Печенігові було вже, мабуть, за п'ятдесят, одначе велетенський зріст, якісь непомірно широкі плечі і смагляве, майже позбавлене зморшок обличчя якимось

чином розвіювали уявлення про його вік, зосереджуючи увагу прибульців лише на його богатырській постаті і на тій силі, котрою віяло від неї. Приблизно таке ж враження справляли і двоє синів хуторянина, що трималися обабіч, але трішечки позаду батька, наче двоє особистих охоронців.

– Ти хто такий? – суворо поцікавився Печеніг, поклавши долоні на рукояті двох пістолів, що стирчали зза широкого шкіряного пояса.

– Гетьман Сулима. Чув про такого?

– Можливо, ти й справді котрийсь із гетьманів, адже розвелось вас в Україні не те що багато, а простотаки нелічено. Якось уже воно так повелось, що той – гетьман реєстрових козаків, той – нереєстрових, ще інший – гетьман над «випищиками з реєстру»; четвертий гетьманує над городовими козаками, а п'ятого обирають собі повстанці...

– Правда твоя, нема серед козацтва єдності, нема, – зітхнув отаман степовиківчорноморців, – нема. Та скільки б їх там не було, а перед тобою добірним козацьким товариством обраний – гетьман Війська Низового Запорозького¹⁶.

– Чи, може, усе військо підвести сюди накажеш, аби воно слова гетьмана засвідчувало? – войовничо подався у бік хуторянина сотник Курай.

– Тому й кажу, якщо ти гетьман, та ще й Сулима, то зійди з коня і, як у цих степах входить, вклонися господареві, у котрого просиш притулку.

– Слухай ти, харцизяко, вивідачу татарський! – схопився за нагайку тепер уже дончак Уманець, маючи намір провчити свавільника. – Ти перед ким стоїш, кому велиш вклонятися тобі?!

– Не треба, – помахом руки зупинив і його, і козаків гетьманського загону, Сулима. Зійшов з коня, простежив, щоб так само вчинили всі інші, хто в'їхав у садибу, і, ледь помітно схиливши голову, проказав: – Прийми мене і моїх козаків на постій, господарю. За що зможемо заплатити – заплатимо.

– Ось тепер вірю, що й гетьман ти, і Сулима, – примирливо визнав хуторянин і повів офіцерів за довжелезний стіл, під навісом, на якому жіноцтво вже виставляло питво та всілякі наїдки.

3

Полковник Маріон саме підводив свій загін до воріт фортеці, коли із низини, що пролягала неподалік, долинула стрілянина, на хвилі якої на рівнині з'явилися перші вершники. Ще не знаючи, що це за люди, полковник наказав півсотні Пшияловського, сформованій винятково з поляків, кинутися їм назустріч і довідатися, що відбувається. Насилати на тих «алярмників» драгунівсаксонців Маріон поки що не наважувався, тому що їм важко було б з'ясувати, що то за люди, з ким вони б'ються та від кого втікають.

Усе стало зрозумілим, коли в невеличку підзорну трубу він побачив два наповнені людьми вози, з якими закуті в лати польські вершники намагалися якомога швидше

¹⁶ Згодом, у цитованому літописцем С. Величком листі полковникаотамана І. Сірка, мовилося, що 1633 року, у свій останній морський похід, січових козаків Сулима повів, будучи «гетьманом Війська Низового Запорозького». Щоправда, в деяких пізніших історичних джерелах Сулиму іменують «гетьманом нереєстрового козацтва», та, загалом, це не суперечить твердженню Сірка.

добутися до фортечних валів. Візники відчайдушно шмагали потомлених коней, але вершники вже ладні були кинути їх, щоб самим рятуватись на бастіонах Кодака.

Маріон пам'ятав наказ коронного гетьмана: миль на двадцять перекрити драгунськими роз'їздами путівці, що ведуть до Запорозької Січі. І схоже, що той, поки що невеличкий, гарнізон на двісті шабель та при дванадцяти гарматах, який служив у фортеці, вже намагався виконувати цей наказ.

Услід за возами на рівнину вирвалося і зо два десятки козаків, що, мабуть, намагалися відбити польських бранців, але, побачивши, що навперейми їм лавою хлине півсотні поляків, та й п'ятнадцятеро рейтарів із роз'їзду теж посміливішали і розвертають своїх коней, козаки, на татарський манер, розлетілися на всі боки і помчали назад до долини.

«Саме там на вояків Пшияловського і може чатувати засідка!», – подумалось полковнику, який одразу ж пожалкував, що не має засобу, завдяки якому можна було б вернути поляків назад.

Відтак згадав про мисливські ріжки, якими теж слід буде запастися, розробивши для них низку сигналів, та озброїти ними не лише роз'їзних командирів, але й вартових на валах. А ще Маріонові дуже не подобалося, що, як він зрозумів, неподалік фортеці, паралельно руслу ріки, пролягає глибока, розлога долина, край якої до того ж приховані степовими травами та чагарниками.

На щастя, Пшияловський виявився не з тих вояків, які здатні захоплюватися тривалими погонями, тому незабаром, переможно оточуючи вози з бранцями, вся кавалькада вершників уже наближалася до коменданта. Першим до нього добувся сотник, але порухом руки Маріон образливо змусив його помовчати, проказавши при цьому:

– Краще послухаймо тих, що брали участь у вилазці.

– Капітан кінних рейтарів фон Штаффен, – відрекомендувався старший роз'їзду, яким виявився сам тимчасовий комендант Кодаку. Це був аристократичної статури чолов'яга років сорока, зі схудлим, а проте все ще витонченим обличчям, тільки й того, що померезаним багряними, апоплексичними прожилками. До того ж на своєму високому, з широким, вигнутим крупом, коні він сидів якимось мішкувато. Одразу кидалось у вічі, що і кінь, і вершник справжніми кавалеристами так і не стали.

– І часто у вас тут відбуваються подібні лови? – запитав його полковник, показуючи трубою на вози, що теж повільно наближались.

– Останніми днями почастішали. Погана ознака: чи то селяни Черкащини збираються повставати, чи, може, кошовий отаман гінців таємних розіслав та на Січ скликає.

– І всіх перехоплюєте?

– Тільки тих, що знають про путівці, які пролягають берегом Дніпра, але й досі не втямили, що ми вже маємо тут фортецю. А так... степи безмежні. Обходитимуть фортецю якомога далі – тільки й усього.

– Тобто доведеться перекривати подібними фортецями увесь простір від Бугу до Дніпра?

– Дав би Бог, щоб до зими козаки й цю фортецю з землею не зрівняли.

– Оцю?! – обурився його панічній легковажності Пшияловський. – Із землею?! І ви наважуетесь казати таке при наших драгунах, дзвони храмів небесних?!

– А хто мені завадить казати те, що думаю?! – раптом збагряніло лице капітана. Здавалося, судини осьось не витримають і кров десятками струмінців проллється на випалену, нетерплячим конем його витолочену траву. – Вчора ми перехопили на Дніпрі, у плавнях, козацького вивідача, котрий, вдаючи з себе рибалку, все до бастіонів фортечних придивлявся.

– То, може, й справді всього лиш рибалив? – іронічно всміхнувся француз.

– Можливо, він і був рибалкою, тому що мав і човна, й усіяке рибальське при-чандалля. Але ж, проти влади польської налаштований, допомагав козакам та селянам, що на Січ прориваються. Недарма ж перед смертю погрожував, що незабаром із кримського походу повернеться гетьман Іван Сулима, то вже він помститься і за нього, і за всіх тих селян, рибалок та козаків, яких ми занастили.

Спостерігаючи за фон Штаффеном, полковник сказав собі, що чолов'яга цей достобіса запальний і, мабуть, так само достобіса войовничий, але кращі часи його минулися, і йому вже варто забувати і про сідло, і про бойові сутички.

– До чого б там козаки, на чолі зі своїм Сулимою, не вдавалися, до фортеці їм не підступитися. Інженер де Боплан взагалі вважає, що козаки не здатні здобути її в бою, – напосідав тим часом на саксонця сотник Пшияловський. – Хіба що султан кине їм на допомогу своїх яничарів або татари візьмуть Кодак у тривалу облогу.

Фон Штаффен вирячився на нього зчервонілими очима, тільки й того, що не гаркнув: «А ти хто такий і звідки тут узявся?!», і стримало його, мабуть, тільки те, що Маріон вчасно та подружньому попередив капітана, що перед ним – гарнізонний комісар фортеці, покликаний наглядати за дотриманням польських законів, вершити суд над бранцями та вести переговори з тими іноземцями, яким би заблаглося увійти на землі Речі Посполитої.

Зовні це повідомлення на фон Штаффена ніяк не вплинуло, він знову гнівно вирячився на Пшияловського, та, поза це, несподівано спокійно, стомлено проказав:

– І яничарів сюди нашлють, і татари вирізатимуть усіх, хто наважиться відійти від фортеці далі гарматного пострілу. Одне слово, буде тут ще... все і всього. Єдине, про що мені особисто мріється, – це якомога швидше вирватися з цього степового пекла.

– Краще поясніть, що це за люди на ваших возах, – поступово проймався повагою до самого себе і своєї нової, комісарської посади сотник Пшияловський, вдячний Маріонові за те, що вчасно нагадав про виявлену йому коронним гетьманом честь.

– Дістав звістку, що на Січ вибрався великий гурт селян-тікачів, то вирішив його перехопити. Кільком кінним та озброєним пістолями селянам вдалося втекти, а піших – кого посікли, а кількох взяли на вози. Щоправда, ми теж втратили одного рейтара забитим, але, що вдієш, служба у цих степах така.

Маріон наблизився до возів і незворушно оглянув вісьмох бранців. Звернув увагу, що всі вони були вже людьми літніми, виснаженими роками та роботою у панських маєтках. В одного з них, котрого звали Чорнієм, ліва рука була незугарно перев'язана, якоюсь посірілою від степового пилу тканиною.

– І що ж ви, зазвичай, вчиняєте з такими бранцями? – суворо запитав він, придивляючись до одного з них, досить кремезного, хоча і достоту схудлого селянина.

У руках і всій поставі цього українця вловлювалася прихована сила, а в погляді – мужність, хоча поки що й приправлена розгубленістю. Такого чолов'ягу він залюбки зарахував би до лав своїх драгунів, хоча й відчував, що військового досвіду в нього нема.

– Призвідців, якщо таких вдається виявити, страчуємо. Всіх інших зобов'язані негайно повертати в панські маєтки. Час од часу за ними прибувають спеціальні гінці з Черкас або Чигирина.

– Зобов'язані, але не повертаєте?

– Нагнані сюди Конєцпольським та Жолкевським будівельники спорудили тільки вали та обвели їх ровами. Але в самій фортеці ще треба завершувати будівництво і казарм, і зимових землянок для офіцерів, та й конюшні, до зими придатної, теж нема, – не приховуючи свого обурення, пояснював капітан. Відчувалося, що звикла до порядку германська душа його бунтувала проти подібного, суто слов'янського, нехлюйства. – Усім цим тут займається будівельний урядник Жолкевського, який трохи знається на тій справі. Відтак усіх біглих селян ми на тижденьдругий приєднуємо до кількох десятків полонених татар. А якщо серед них трапляються майстрові люди, то й на довше. Бо які з тих татар працівники – краще не згадувати. Моя б воля, давно пересадив би їх на палі.

– Добре, що хоч такий урядник є. Негайно спорядіть його з людьми, та під охороною, до краю долини. Нехай зведуть там окремих земляний бастион і сторожову вежу при ньому.

– Щоб надалі, під час такої гонитви, яка сталася сьогодні, наші драгуни могли не лише рятуватися за його валами, але й приймати бій, – одразу ж збагнув його задум досвідчений воїн.

Але ні Маріон, ані Пшияловський так і не здогадалися, що в своєму гніві австрійський підданий на польській службі фон Штафен помітно переграє. Їм і на думку не спадало, що перед ними агент таємної ватиканської служби. І що завдання він мав – будь-що стати комендантом цієї фортеці, щоб, дочекавшись повернення з морського походу свого давнього знайомого, гетьмана Сулими, мати змогу впливати на нього, націлюючи на подальшу шарпанину османських гарнізонів та підготовку до всеєвропейського походу християнської міліції.

4

Об'єднаний обоз уже наближався до масивних, охоплених металевими стяжками, воріт, коли Маріон, якого у Варшаві запевняли, що для розбудови фортеці та захищеного валом передмістя у нього буде щонайменше рік часу, тому що ні татари, ані козаки турбувати гарнізон не наважаться, порушив задумливе мовчання й, оглядаючи приворотні вежі, запитав:

– Мені здалося, що зпоміж усіх козацьких отаманів, ви, капітане, найбільше побоюєтеся саме полковника Сулими.

– Причому не тільки тому, що він є гетьманом нереєстрових козаків, – не став спростовувати це припущення фон Штафен. – Події показують, що в особі Сулими це степове гультайство надбало досвідченого воїна, який упродовж останніх років тричі винищував передмістя Азова, і навіть пробував здобувати могутні мури самої цитаделі. Тож можна не сумніватися, що, маючи досвід нападів на чималу кількість турецькотатарських фортець, на це глиняне диво, – кивнув убік кодацької твердині, – він теж нападе. Вже хоча б тому, що вважатиме існування цієї польської цитаделі посеред козацького степу особистою ганьбою. Тож мусимо готуватися й до цього.

– Чому ж досі не нападав?

– Увесь той час, відколи, в лютому, польський сейм, ухвалив рішення про будівництво фортеці на Кодаку, і по сьогоднішній день, Сулима з основною масою

запорожців перебував у походах. Дійшла звістка, що минулу зиму він відігрався на Дону, а весною та влітку кілька разів нападав на турецьке узбережжя. Та й потім, хтозна, може козакам вигідніше дочекатися, доки ми остаточно розбудуємо фортецю і передмістя, щоб потім, здобувши її в бою, перетворити на власну кордонну фортецю Землі Запорозької? Мала б спровокувати козаків ще й та обставина, що польські війська, разом із вірними короні реєстровцями, перебувають зараз у Прибалтиці, готуючись до великої війни зі шведами.

– Е, то ви, капітане, репрезентуєте себе, як іменитого провидця?

– Мені й справді вдасться багато чого передбачити, кажу це не з вигадки чи жарту, а тому, що так воно є. Проте дійти до відьомського чорнокнижжя мені, на щастя, не судилося.

– Шкода, – іронічно пожалкував полковник, – я вже почав було схилити перед вами голову.

– Зате бранці наші «чорним провидцем» вважають он того, що з перев'язаною рукою, недарма ж прізвище у нього Чорній, а прізвисько – Характерник. Коли свого часу він служив на Січі, то козаки справді мали його за характерника, тобто за такого, що й ворога в оману здатен ввести, і на вовка чи лисицю перевтілитися, не згірше істинного перевертня.

Полковник недовірливо поглянув спочатку на Штаффена, потім на запорожця, і, наказавши обозникам увиходити до фортеці та розвантажувати повози, пробурчав:

– От і покличте, капітане, цього ворожбитеперевертня. Раптом, якесь мудре слово мовить?

Козак підійшов, зупинився межи спішеними польськими офіцерами і, скориставшись із того, що з запитаннями комендант не поспішав, може, з хвилину мовчазно споглядав ворота, сторожові вежі та оперезані частоколом фортечні вали.

– Запитати тебе, ворожбитеперевертню, хочу...

– Причому запитань у вас три. Чи вистоїть цей мозоль королівський під час нападу козаків? Коли саме вони нападуть? І чи вдасться особисто вам, полковнику, віцїліти під час цього штурму?

– Правильно мислиш. То й що ж ми почуємо у відповідь?

Характерник попросив дозволу потримати в своїх руках руку Маріона, потім комісара Пшияловського, проте найдовше затримав долоню капітана.

– Може, вам краще не знати правди, пане полковнику? Навіщо вам проходити через духовні тортури, як на долю вашу випадуть страшні тілесні?

– Залякати нас хочеш, песиголовцю? – войовничо насупився комісар.

– Звичай ворожбитський та характерницький дозволяє мені відмовитися від цього віщування, – підкрутив пальцями правиці довгу кошлату брову Чорній. – Але якщо вже я вдався до нього, то мушу оповідати тільки те, що відкривається, що бачу і передчуваю.

– То й що ж ти там бачиш, перевертнюпровидцю? – напосідався на нього Пшияловський.

– В okazji з Кодаком і провидцем бути не треба. Ще до кінця літа фортеця впаде. Ледве серпневий місяць на половину крайця зійде, як весь гарнізон її поляже.

Комісар прокричав щось войовниче і схопився за шаблю, проте різким порухом руки полковник вгамував його.

– Є віщування, а є правда буття. І впливає з неї, що впасти Кодак може хіба що під турецькою навалою, – якомога розважливіше звернувся він до характерника. –

Проте відомо, що султан до війни з Річчю Посполитою не готовий, а вже початок серпня. За два тижні до великої війни османи аж ніяк не приготуються і сюди не дійдуть, навіть якби їм дуже забаглося цього.

– Але гарнізон поляже не від турецьких ятаганів.

– Та чого варта балаканина цього невігласа? – знову спаленів шляхтич Пшияловський. – Це січовики, мабуть, навмисне підіслали його сюди, аби посіяти серед охоронців фортеці страх!

– З усіх офіцерів, – не зважав Чорній на гнів комісара, – дух степу змилюється тільки над оцим германським воїном.

– Наді мною?! – ще сильніше збагрянів капітан фон Штаффен. – Досі мені справді щастило, проте...

– Над ним, – продовжував характерник звертатися винятково до полковника, від якого, тільки від нього, залежало зараз: доживе він до наступного світанку, чи ні. – Та ще над десятком драгунів, котрі, разом із капітаном, виявляться тієї ночі за валами Кодака.

Офіцери презирнулися і розгублено помовчали. Вони вже й не раді були, що зв'язалися з цим віщуном і перевертнем.

– Хочете переконати нас, що фортеця впаде впродовж однієї ночі? – поблажливо всміхнувся Маріон, намагаючись опанувати себе.

– Якраз до сходу сонця. Тільки, на бога, не примушуйте, полковнику, віщувати долю вам особисто.

– Якась варшавська провидиця вже навіщувала мені мученицьку смерть, – легковажно зітхнув француз. – Та тільки ж у бою всі смерті мученицькі.

– Не всі, іноземцю, не всі. До того ж, даруйте, полковнику, але чомусь відкривається мені, що вмирати вам судилося не в бою. Невже провидиця не повідала вам про це?

– А яка смерть чекає на тебе, словоблуде, цього тобі не відкрилося? – все ще намагався глузувати з Чорнія гарнізонний комісар.

– Усіх нас, віщунів, тим і покарано Господом, що таїна власної долі нам не відкривається, – збайдужіло якимось проказав січовик, дивлячись Пшияловському прямо у вічі. – Тільки й того, що ми з цим давно змирилися; така вже наша доля.

* * *

Пізньої ночі капітан фон Штаффен звелів вартовому відчинити двері льоху, в якому поляки тримали своїх полонених, і покликати Чорнія.

– Чому так довго не приходили, офіцере? – суворо запитав провидець, ще перебуваючи у дверному просвітку. – Адже передчували, що йти все одно доведеться.

– Чому не йшов, – зрозуміло: тому що вагався. Питання в іншому: невже ви знали навіть про те, що прийду?

– Головне, що про це знали ви, германський воїне. А ще маєте відати, що, свого часу, саме за віщунство, мене вигнали спочатку з семінарії, а згодом, за наполяганням тихтаки церковників, – і з київської братської школи.

– Тобто ви справді вмієте передбачати, кого яка доля спіткає, – вже не запитав, а немовби остаточно переконував себе фон Штаффен уже по тому, як вартові знову взяли двері на дубовий брус.

– Чи ж вам дивуватися цьому, адже відчуваю, що й самі божим даром не обділені.

– Вам хтось казав про це? Хтось із драгунів?

– Казав, але не з драгунів, а той, хто і про все інше мені оповідає. Знати б тільки, хто він, і чому, на небесах сидючи, обрав мене, а не когось іншого.

– Про те, що під час нападу я буду єдиним з офіцерів, кому вдасться врятуватися, вам теж небеса нашептали?

– Якби хотів кривити душею, то кривив би нею, оповідаючи про долю коменданта, а не вашу, капітане. Тоді мав би більше шансів на порятунок. І про здобуття фортеці теж не розводився б.

Проти таких аргументів фон Штаффен не мав що заперечити, тому при місячному світлі мовчазно провів бранця до тієї частини валу, що відділяла фортецю від високого стрімкого берега й обривалася на ледь примітній стежині, котра спускалася до глибокої, порослої кущами, розщелини.

– Якби випустив через ворота у степ, там вас перехопили б драгуни з роз'їзду. Як спуститесь, бредіть мілиною, тільки не в бік Січі, а проти течії.

– Але ж полковник та Пшияловський вас за це не похвалять.

– Я полонив вас, перевертню, і я ж таки відпустив. До того ж я твердо вирішив, що з мене досить вашої безкінечної війни з поляками. Час повертатися до Австрії, до Відня.

– Вам хвилюватись нема чого, повернетесь, – упевнено проказав Чорній.

– Неподалік од фортеці, нижче за течією, поруч із островом Ятаганом видніється острівець Вербний, з довгою пласкою скелею посередині. Щойно дізнаєтеся, якої ночі має статися напад, в обідню пору запалить на тій скелі три вогнища, трикутником. Тільки ж обов'язково трикутником. Знатиму про цей сигнал тільки я, слово честі офіцера і дворянина. У нічні роз'їзди наші офіцери вирушають неохоче, тому напрошуся, навіть якщо черга скакати у степи випаде не мені. І ще одне прохання. Обов'язково зустріньтєся з гетьманом Сулимою і скажіть, що звільнив вас із полону капітан фон Штаффен, командир гармашів із турецького корабля «Ісмаїл-паша».

– То ви з Сулимою – давній знайомі?!

– З часів його турецького полону.

– Гаразд, якщо вже так сталося, вважайте, що обмін відбувся: життя за життя. І під слово честі.

5

– Як тобі у краях турецьких воювалося, гетьмане, про те не розпитую, – попросив Печеніг підняти кухлики, наповнені сливовою наливкою. – Вже хоча б те добре, що живим вернувся. А коли ще й при здобичі – то, вважай, при славі. А тільки я тобі от що скажу: поки ти попід турецькими фортецями хлопців своїх втрачав, поляки звели фортецю над Кодацьким порогом, причому таку, що й Азову османському не поступиться.

– Ти що, жартуєш, чоловіче добрий?! – оторопів Сулима. – Яку, в біса, фортецю могли спорудити поляки під боком у січовиків?!

Печеніг відпив хмільного напою, почекав, поки до своїх кухличків прикладуться Сулима, Уманець і ще п'ятеро запорозьких та донецьких старшин, аж тоді поважно відповів:

– І місце таке обрали, в якому ріка найвужча, отже, поляки та реєстровці можуть перехоплювати і тих, що йдуть Дніпром, і тих, що, як оце ви, входять у нього з Самари, не кажучи вже про бідаківселян, які беруться до Січі придніпровськими степами, по яких комендант фортеці цілодобово тримає свої роз'їзди.

Гетьман і сотник пластунів Тугай розгублено Perezирнулися, немовби вирішуючи для себе, вірити чи не вірити цій оповідці хуторянина.

– Коли ж вони встигли збудувати там фортецю? – якщо й запитував Сулима, то вже не хуторянина, а самого себе, і надто вже невпевнено. – Не може бути, щоб за такий короткий час, і справжню фортецю...

– Нагнали туди люду з усіх навколишніх слобод і за кілька місяців уже запустили у фортецю гарнізон, – поважно відказав Печеніг.

– То, може, там звичайний польовий табір? – засумнівався Тугай. – На кшталт отих, котрі і ми, і польські жовніри зводили сотні разів. Ото посидить у ньому польська шляхта тижденьдругий та пошле королеві чи коронному гетьману листа, в якому брехатиме, що Січ Запорозьку непереможне військо польське нарешті зруйнувало, а козаки в жахові розбіглися, хто куди.

Невдоволений тим, що йому не вірять, Печеніг пограв жовнами, проте ні сперечатися, ні переконувати чорноморців не став, розумів, що марна справа.

– Сам я фортеці тієї не бачив, але зараз, од хутірця, що у Вовчій долині, від синів моїх, має надійти чоловік, який тільки для того й прибув сьогодні вранці човном, щоб тебе, гетьмане, зустріти.

– Тобто маєте посланця з Січі? – збадьорився Сулима. – Чому він один? Ще від Донця я послав туди п'ятьох своїх гінців. Невже розминулися?

– Гінці твої, гетьмане, у нас теж побували, але кілька днів тому. А Чорній, як назвався цей козак, прискакав учора, на татарському коні. Пройдисвіта цього я, напевне, й на поріг не пустив би, але ж говорить, що встиг побувати в полоні у коменданта кодацької фортеці полковника Маріона, проте якимось чином примудрився вирватися звідти.

– Навіть так?! Тоді його сам Господь надіслав. Де він тепер?

– Знаючи, що має прийти гетьман, я, про всяк випадок, наказав Лаврінові, старшому синові своєму, що розбудовує Вовчий хутір, потримати його при собі та добряче допитати.

– Почекайте, – мовив Тугай, – кажете, що той чоловік назвався Чорнієм?

– Назватися він може ким завгодно. Хто тільки по навколишніх лісах, та берегами Самари, не блукає!

– То це ж, мабуть, отой характерник, із колишніх семінаристів, що два роки тому на Віщунському острові отаборився, до рибальської артілі приставши. Козаки його чомусь «перевертнем» обзивають, але він навіть не ображається.

Ледве сотник проказав це, як на обійсті з'явився високий худорлявий чоловік років сорока п'яти, у затертій, одягненій на голе тіло, жилетці з грубої бичачої шкіри, і з перев'язаною рукою. Через плече його була перекинута чимала сумка, скомпонована з такої самої шкіри, що й камізелька.

– Та це ж він і є – отой ЧорнійХарактерник! – одразу ж, підхопившись, упізнав його сотник. – Кажуть, що за часів Михайла Дорошенка він був особистим лікарем гетьмана. А під час походу гетьмана на Крим¹⁷ ще й прислужився йому як невловимий вивідач, який, до того ж, непогано знається на татарській мові. Це він разом із гетьмановим сином Дорошем перевіз в Україну тіло пана Михайла.

¹⁷ Ідеться про похід запорозьких козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком у травні 1628 року на Крим, для участі у боротьбі кількох представників династії Гіреїв за ханський престол. Під час цього походу, у битві на річці Альмі, гетьман загинув. Син Дорош перевіз тіло гетьмана в Україну.

Сулима з повагою поглянув на козацького розвідника і попросив Печеніга як господаря запросити його до столу та налити сливовиці.

– Ти що, справді побував не лише поблизу польської фортеці, а навіть за її стінами? – запитав аж тоді, як характерник дещо вгамував літню спрагу.

– І навіть з усім її офіцерством Perezнайомився.

– Як тобі вдалося потрапити туди?

– Насправді ж тебе, гетьмане, цікавить не як я потрапив до фортеці, а який вона має вигляд, скільки в ній людей та яке озброєння на стінах.

– Правду кажеш: передусім – як виглядає ця «твердь» і скільки в ній жовнірів та драгунів.

– Знав, що поцікавишся цим, тому – ось, милуйся, – видобув із торби, зпоміж двох поєднаних ремінцями липових дощечок для письма, аркуш канцелярського паперу, увінчаний чимось родовим гербом. – Я тут по пам'яті замалював, що і як зумів.

– Е, та в тебе скомпонувався цілий план! – вражено проказав Сулима, розстеляючи папір перед собою й уважно оглядаючи, поспіхом, «від руки», без будьяких лінійок, «нервово» відтворені обриси валів, башт і трикутних фігур, якими характерник позначав bastіони.

Вперше з подібними архітектурними мапамисхемами він зіткнувся, ще працюючи управителем маєтків Жолкевських та спорідненого з ними роду магнатів Даниловичів. Зазвичай шляхта полюбляла тримати подібні проекти на видноті, вихваляючись іменами чужоземних, здебільшого французьких та італійських, архітекторів, яким вони були замовлені, та кількістю злотих, котрих довелося за них викласти. Але фортифікаційними кресленнями полковник Сулима захопився уже в Італії, коли, приймаючи в Таємній палаті (Camera secreta), хранитель Секретного Ватиканського архіву виклав перед ним архітектурні плани Стамбула, Кафи, Варни, Тягині та кількох інших турецьких фортець із зазначенням на них гарматних капонірів, таємних ходів, комор і джерел питної води. Та ще й запевнив, що ватиканська секретна служба уже найняла кількох шпигунів, здатних скласти подібні креслення решти османських твердинь на чорноморському узбережжі та на Дунаї.

«Щойно майбутньому гетьманові Сулимі, – прояснив ситуацію архієпископ Одні, – вдасться зібрати достатнє військо для війни з османами, як наші посланці нададуть йому копію плану будьякої з фортець, на яку козаки націлять свої списи. Головне не зволікайте з цим».

Від тієї зустрічі минуло всього чотирнадцять років, за які, одначе, відійшли у кращі світи і папа римський Павло V Боргезе, і його наступник Григорій XV, та й тепер уже вселенським престолом володів Урбан VIII, у миру Маффео Барберіні... Проте Сулима твердо вірив особистому секретареві папи Одні, котрий запевнив його: «Будьякі зміни навколо Святого Престолу свідчать тільки про одне, – що у Ватикані все залишається незмінним. Тому що смертні тільки папи та їхні особисті секретарі, а Римська курія, з її службою церковної безпеки, Таємною палатою і Секретним Ватиканським архівом, існуватимуть вічно».

А тим часом, стежачи за поглядом гетьмана, Чорній Характерник пояснював:

– Як-ото бачите, має ця фортеця чотири кути, укріплені bastіонами; щоб обійти її, треба пройти щось із вісімсотдев'ятсот сажнів¹⁸. Із трьох боків поляки охопили

¹⁸ Периметр обвідних валів цієї фортеці сягав близько 1800 метрів.

її глибочезним ровом, над яким насипано височезні вали, з дубовими засіками та гарматними бійницями в них. Від ріки ровів нема, є тільки, викладені з каміння на крутосхилах та понад урвищами, стіни, та насипано глиняні вали. Брама лише одна, причому з дубовими, кутими залізом ворітьми та підйомним мостом; до того ж, посилена двома вежами, збудованими обабіч із дубових кряжів.

– Невже тільки одна, і жодної бокової хвіртки кам'яними брилами. Відтак спробував, хоча б приблизно, позначити на мапі фортеці і цей хід, який, непомітно для противника, дозволяв драгунам носити з річки воду, котрої, під час облоги, у фортечній криниці, для людей і коней не вистачало б. Нею ж мали б рятуватися й останні захисники цитаделі, оскільки в очеретах, якими поросла затока, неважко було приховати зо два човни або кілька плотів. Не дивно, отже, що саме ця потайна стежина якраз і викликала у досвідченого козацького ватага найбільшу цікавість.

– Понад водою підступитися до цієї стежини хіба не можна? –

– Якщо й можна, то досить складно, продираючись крізь гостроверхі валуни та перебуваючи під обстрілом згори. Стежини попід берегом нема, але добуватися можна мілиною. Течія там досить сильна, адже поруч кодацькі пороги, проте загін пройти зможе навіть у ночі, щоб потім піднятися стежиною на вали, та ще й у тому місці, де козаків аж ніяк не чекатимуть.

– Раптом, капітан тільки для того й відкрив тобі цю стежину, щоб потім заманити загін козаків у пастку? – засумнівався Тугай.

– У нас із тим німцем інший гешефт, життя на життя. Інша річ, що комендант фортеці полковник Маріон може скористатися зі зради капітана і влаштувати нам засідку.

– Якщо тільки знатиме, коли саме наше військо підступить під стіни його цитаделі, – хитрувато всміхнувся Сулима, даючи знати, що розгадав суть характерницького гешефту.

– Для капітана фон Штаффена власне життя дорожче за існування цієї фортеці, – намагався виправдати Чорній змову з ним, до якої все ж таки мав намір вдатися. – Тим паче, що він уже зібрався кидати подніпровські степи і повертатися до своєї Австрії. До речі, капітан просив нагадати, що ви знайомі. Доля звела вас на турецькому кораблі. Якщо не помиляюся, на «Ісмаїліпаші»

Вислухавши Характерника, гетьман буквально занімів. Невже в козацьких степах об'явився граф фон Штаффен?! Через стільки років! От із ким би зустрівся! Не на полі бою, ясна річ. Однак, втамувавши емоції, вголос проказав:

– Добре, до розмови про твої взаємини з германським капітаном ми ще повернемося. Що ж до звістки про появу на Дніпрі польської фортеці, то над нею слід поміркувати.

А поміркувати Сулимі й справді було над чим. Повідомлення про фортецю одразу ж примусило його змінити свої найближчі плани. Ще сьогодні вранці мав намір привести флотилію до одного з островів поблизу впадіння Самари в Дніпро, й, убезпечивши в такий спосіб військо від несподіваного нападу поляків чи козаків реєстру, дати йому відпочинок. Щоб потім, спорудивши бурдюги¹⁹, воно могло добре перезимувати. Тим паче, що частина чорноморців мала намір податися на волость до рідних осель, або ж дочекатися весни по козацьких зимівниках.

¹⁹ Бурдюг – заглиблена на метрпівтора в ґрунт напівземлянкамазанка, з очеретяним дахом та вимурованою з каменю піччю. Саме з таких осель складалася більшість козацьких зимівників.

Загін повернувся з великими військовими трофеями та з чималим скарбом, отож він мав за що накупити провіанту, тим паче, що в ріках вистачало риби, а по навколишніх плавнях, степах і лісах ніколи не бракувало дичини... Сам гетьман збирався передусім з'явитися з загоном охорони на Січі, а вже потім, якщо дозволить ситуація, побувати в Києві. Хотілося б побувати і в своїй галицькій садибі в Кульчицях, що під Самбором, до якої востаннє навідувався, ще тільки повертаючись із Рима. Та чи ж випаде така нагода?

– Я так розумію, що від задуму штурмувати польську фортецю ти вже не відступишся? – увірвався в його роздуми голос донського сотника.

– Ні на Січ, ні на волость не з'явлюся, поки її вали та гармати мулятимуть очі козакам і посполитим.

– Аж так?! – подивувався Уманець. – То, може, й мені з сотнею лишитися при своєму війську, щоб разом ударити на Кодак?

– Будьяке військо вважало б за честь прийняти в свої лави сотню таких рубак, – розвів руками Сулима. – Проте з отаманом я домовлявся тільки про те, що ти проведеш мій загін до Самари, й одразу ж повернешся.

– Але ж отаман зрозуміє, що ми тут не байдики б'ємо.

– Я не можу порушувати слово, яке дав донському отаманові. Та й взагалі, буде краще, коли ти якомога швидше повернешся на Дон. Ти ж пам'ятаєш, що турки і ногайці обіцяли помститися отаману Ломові за напади на Азов та на турецькі галери, котрі його прикривали? Тож і виходить, що на Дону, в рідних станицях, ваші шаблі зараз потрібніші. У нас тут із польським панством, рейтарами та реєстровцями свої давні криваві гешефти, в які вам поки що ліпше не встрявати.

6

Уже наступного світанку Сулима послав на Січ гінців з листом до «кошового отамана і всього запорозького лицарства». Це був рішучий лист полководця, який зважився здобути «непрístupну твердиню на Кодаку», добре знаючи, що цим нападом він оголошує війну не лише могутньому польському королівству, але й іще могутнішій Османській імперії та підлеглому їй кримському хану. Адже зрозуміло було, що поява цієї фортеці стала «кісткою втихомирння», котру поляки намагалися кинути османцям, аби ті повірили: віднині Січ Запорозька перебуває під їх контролем. А відтак, турецькі гарнізони Кафи, Козлова, Очакова, Тягині, Синопа, Азова і багатьох інших міст можуть нарешті забути про задавнену «криваву шарпанину», до якої козаки останнім часом вдавалися все частіше, особливо по тому, як на чолі їх флотилії виявився «гетман Соліман».

Так ось, зараз цей «гетман Соліман» просив кошове товариство скомпонувати якомога більший загін охочих, скільки їх там набереться, і вночі, проти дев'ятого серпня, таємно перекинути його на човнах уверх по Дніпру, до протоки поміж лівим берегом й островом Ятаганом. Він навмисне назвав цей, найближчий до Кодака, острів, щоб січова старшина зрозуміла: йдеться про напад на польську фортецю, сама наявність якої у цих краях повинна сприйматися козаками як виклик, як ознака шляхетської наруги.

– Мабуть, варто одразу ж послати гінців і на волость, на Черкащину, Чернігівщину, – порадив полковник Павлюк, який, разом із Характерником, був присутній при написанні цього листа і якого гетьман призначив старшим гінцем на Січ.

– У такий спосіб ми дали б знати про свої наміри не лише коменданту Кодака, але й усім польським магнатам в Україні сутнім, а найперше – польному та коронному гетьманам Речі Посполитої, не кажучи вже про командування реєстровців. Та річ навіть не в цім. Поки ми не здобудемо польської фортеці, ні один значний повстанський загін до нас не прибуде. І городові козаки, і селянство давно зневірилися у бунтах і повстаннях, після придушення яких одразу ж ставало зрозуміло, що керівники їх од самого задуму не бачили жодних шансів на перемогу.

– Але ж ти – не якийсь там бунтар, у якого, крім хмільної люті на панів, нічого за душею немає, – спробував переконувати його Павлюк. – Який козак не знаєвідає, хто такий Сулима? Якщо й віднайдеться такий – ординський аркан йому на шию! Може, хоч тоді второпає, що Сулима – гетьман нереєстрового козацтва, і що на лезі його шаблі – десятки походів і перемог. Самі лише походи на Азов якої слави гідні! Та й починаєш ти не з гуртом селянукічків, які й шабель у руках до пуття тримати не вміють, а з добірним, вишколеним і гартованим військом. То за ким козацтву та селянбунтарям ще йти, як не за Сулимою?

– Поки не візьмемо Кодак, – не дуже впевнено вдарив гетьман кулаком по столу, – ніяких гінців у слобідські полки не посилатиму. І селяни, й козацтво так натерпілися від бунтарських поразок та шляхетських каральних загонів, що на три покоління вистачить. Цього разу про початок повстання ми сповіщатимемо, стоячи на валах могутньої польської фортеці. Першої, але не останньої, здобутої нами фортеці. Тільки тоді до табору нашого потягнуться охочі з усієї України.

– Та воно б добре, якби ж то не останньої, – несподівано зітхнув Характерник, змусивши гетьмана, який саме ставив свій підпис під листом, на хвилинку відірвати погляд від паперу і поглянути на нього. Вслід за ним насторожився і полковник Павлюк.

– Щось передчуваєш? – нашорошено запитав Сулима, знаючи, що декотрі з характерників уміли не лише минуле прочитувати, але й зазирати у день прийдешній.

– Як передчуваєш, то кажи, аркан ординський тобі на шию, – підтримав його полковник.

Характерник невдоволено покректав, бо не любив коли хтось примушував його «циганити» на власну долю. Завжди пояснював при цьому, що не ворожит, і гаданнями по долонях та на картах не займається.

– Як казав у таких випадках викладач нашої семінарії, «в усьому, про що вже відаю і чого ще не знаю, тільки на волю Господа й уповаю».

– Ти в блуд школярський нас не вводи, – суворо попередив його Сулима. – Як щось відчуєш, попереду.

– Не попереджатиму, – рішуче похитав головою Чорній. – Все одно ж не повіриш, ще й голову накажеш відтяти, як прибічнику шляхти, який хоче відвернути тебе від праведної мети. – Сулима здивовано поглянув на Характерника, потім на старого, досвідченого вояку Павлюка. – ...Або як «чорному гінцеві», котрому сам аллах велів відтинати голову за чорні звістки.

– Як чорному гінцеві – так надійніше, аркан ординський тобі на шию, – незворушно визнав полковник.

– Та й не для того гетьмани з усіма військами своїми за шаблі повстанські беруться, аби за порадою вішунів та характерників назад у піхви їх вставляти, – остаточно виправдав цю небезпечну відмову Характерник.

– Не для того, тут я з тобою згоден, – хрипким басом відказав Сулима. – Тим паче, що за шаблю цю, повстанську, ми з полковником Павлюком і всім товариством запорозьким уже взялися.

Підвівшись ізза столу, він пройшовся відведеною йому у «гостинному домі» Печеніга кімнатою і зупинився біля вікна. З нього видко було мис, обліплений човнами, вервечка яких зникала за вигином ріки; і стіна лісу по той бік Самари, край якого стояла мисливська хатина. Саме тому, що підступи до хутора Печеніга з усіх боків прикривалися густим лісом, навіть розвідники татарські рідко навідувалися на нього, тому що завжди намагалися триматись відкритих місць, усіяючи уникаючи лісових хащ.

– Не з усім козацтвом, пане гетьмане, не з усім, – вирвав гетьмана із замилювання краєвидами Чорній. – Щойно зважишся на повстання, як проти тебе виступить стільки українських козаків, що вжахнешся.

– Скільки б їх там не виступило, жохатися не буду.

Сулима знав, що, в усі часи і за всіх повстань, завжди знаходилося тисячі й тисячі реєстрових, городових і надвірних козаків, а також українських драгунів на польській службі, котрі готові були виступити разом із королівським військом проти повстанців. І таки справді виступали, «умиротворюючи» буйні українські голови та українськими ж таки шаблями. Проте зараз це його не лякало.

– Жохатимешся, гетьмане, жохатимешся. Не так сили цих своїх воріженьків, як їхній підступності, – завершив свою думку Характерник, викликавши цим рішуче невдоволення полковника Павлюка. Проте сам Сулима стоїчно промовчав.

Полишивши садибу Печеніга, він спустився стежкою на берег річки і заходився оглядати вже підлатані та законопачені човни, яких чорноморці обшивали зараз в'язками очерету. Заготовляли ці «очеретяники» по найближчих заплавах і переправляли на спеціально збудованих нешироких, але довгих плотях, які, власне, і викликали в нього зараз прискіпливий інтерес.

– Товстіші в'язанки робіть, хлопці, і на борти нашивайте густіше, – порадив гетьман, оглянувши кілька вже готових до подальшого плавання чайок, а тоді знову наблизився до звільнених від очерету плотів. – Якщо збити два такі плоти, – запитав у Чорній, – вистачить для того, щоб?..

– Не вистачить, – не дав йому доказати Характерник. – Щоб вони слугували містками через рив, потрібні три, а ще надійніше – чотири плотимістки подібної довжини. Тільки майструвати їх треба вужчими і легшими, майже як штурмові драбини. Втім, самі драбини теж знадобляться.

– От і звели, полковнику, – звернувся гетьман до Павлюка, – щоб козаки змайстрували зо два десятки таких плотів та драбин, які на цих же плотях і перекинемо під стіни Кодака.

– Так і накажу, гетьмане. Ліси тут густі, деревини багато, не те, що в запорозьких степах, а хлопці у нас умілі. Водночас і хмизу заготуємо з сотню в'язанок, щоб під час штурму хоча б в одному–двох місцях закидати ними рив.

7

Одіні рішуче відсунув убік сувій пергаменту й ошелешено подивився на фреску «Тасмною вечерею», під якою мінився фарбами та ликами «іконостас» кардиналів. Саме тих кардиналівпопередників, котрі, як і він, у різні часи мали право іменуватися

«secretaries major», тобто великими секретарями секретного ватиканського архіву, очолюючи при цьому «camera secreta», оту утаємничено таємну палату римської курії, проникнути до якої мріяло не одне покоління шпигунівхристопродавців із різних країн світу.

Вже, мало не на смертному одрі, передаючи секретний архів Святого Престолу, його попередник Роберто Джоліно наказував: «Заклинаю вас, Одіні: завжди пам'ятайте про підступні пергаменти з таємних «палестинської» та «апокаліпсичної» скринь! Пильнуйте їх та оберігайте від людського ока. Саме в них зберігаються письмена, до яких не повинен мати доступу, – довго тряс він у повітрі кістлявим перстом, – жоден понтифік. Тактак, навіть сам папа римський не має права посягати на таїну цих писань, оскільки й для папи вони теж суворо заборонені!»

Й ось тоді новоявлений кардиналхранитель задав Джоліно запитання, до якого теж не мав права вдаватися: «Ким... заборонені?!» Й одразу ж відчув, що це просте, як стільниця секретарського столу, і во істину блага запитання виявилось для кардинала Джоліно не лише несподіваним, але й відступницьки підступним. Бо й справді, хто, у Ватикані чи поза ним сутній, здатний заборонити щось подібне самому папі?! Та, водночас, ні при Павлові V Боргезе, який свого часу призначав Джоліно, ні при його наступникові Григорії XV, ані при нинішньому духовному правителеві Маффео Барберіні, що висвятився під іменем Урбана VIII, навіть на думку нікому не спадало поцікавитися, хто і коли заборонив понтифікам²⁰ знайомитися з таїнами «палестинської скрині».

Мало того, схоже, що не замислювався над цією таїною і сам хранитель. Та все ж, виринувши з коматозної задуми, Джоліно прорік: «Заборонили ті, хто піклується про духовну соборність папи, тому що кожен із цих пергаментів здатен похитнути віру папи не лише в божественність походження рабина Ісуса, але й у вертепну легендарність самого християнства. Ми для того й приставлені до «палестинської скрині», а також до всіляких апокрифічних манускриптів та інкунабул, аби вберегти понтифікат від апокаліпсису віри.

«Чому ж усі ці пергаменти й досі не знищено?» – поцікавився Одіні.

«Тому що завдяки «палестинській» та «апокаліпсичній» скриням кардиналхранителі, які завжди є таємними радниками папи, знають, про що в тих «іудиних письменах» ідеться насправді».

«Побіблейському завбачливо».

«Щойно ми знищимо оригінали, як віднайдуться такі апокрифічні фальшивки, що їх «духовні споживачі» відвернуть не лише від Ватикану, але й від Христа, від самого постулату непогіршимості віри».

Тепер, ознайомившись з одним із таких пергаментів, кардинал Одіні змушений був визнати: «щур таємної палати», як називали поміж собою Джоліно ватиканські службовці, мав рацію: непосвяченим у таїнства Апостольської Церкви до цих анналів краще не підступатися. Вражений своїм відкриттям, він знову взявся за сувій, аби перечитати деякі місця, але несподівано пролунав мелодійний дзвінок,

²⁰ Слід нагадати, що Григорій XV зійшов на Святий Престол 1621 року, одразу ж по смерті Павла V, але пробув на ньому лише до липня 1623 року. А вже в серпні того ж року конклав кардиналів обрав папою Урбана VIII (помер у липні 1644 р.). Саме за його духовного правління й відбувалися події під Кодакком, а також суд над Сулімою.

яким помічник хранителя сповіщав, що на нього чекає, якщо не сам папа, то хтось дуже поважний...

– Надійшла «соколина пошта» від нашого нунція у Празі, – повідомив помічник великого секретаря Секретного ватиканського архіву, – який, у свою чергу, передав повідомлення нашого агента капітана фон Штаффена, з Рутенії, з польської фортеці Кодак.

Одіні відродив у пам'яті контури «Мапи християнського світу» і подумки подивувався тим відстаням, які довелося долати донесенню Штаффена, перш ніж воно досягло канцелярії кардиналхранителя.

– Повідомляє про успішне завершення османського походу гетьмана Сулими?

– Саме так, про успішне, – єпископ Можен давно відав, з якою прискіпливістю намагається стежити кардиналхранитель за перебігом битв і походів цього козацького полководця, на якого все ще покладав надії, як на майбутнього командувача об'єднаними християнськими військами. – І це вже dokonаний факт.

Капітан завжди писав свої донесення на невеличких клаптиках паперу, та ще й зашифрованими особливим ватиканським тайнописом, які зручно й безпечно було передавати зі своїми гінцямиторгівцями папському нунцієві у Кракові. А вже звідти, разом із донесеннями інших агентів, а також із дипломатичною поштою, вони й переправлялися до Рима. Проте до рук Одіні донесення потрапляли вже розшифрованими і подеколи навіть розтлумаченими.

Цього разу капітан повідомляв, що на Запорозжя прибули гінці від гетьмана Сулими, який ось уже два роки рейдує зі своєю «флотилією річкових кораблів», наводячи жах навіть на гарнізони таких могутніх османських твердинь, як Азов і Кафа. Втім, навряд чи фон Штаффен став би пориватися з такими відомостями до апостольської столиці, якби не певні чутки, які неминуче повинні насторожити не лише кардинала Одіні, але й герцога де Невера. Серед подніпровського козацтва і вічно бунтівливого українського селянства поширюється погосол про те, що, повернувшись із Дону, гетьман Сулима одразу ж ударить на польську фортецю Кодак.

Поки що навіть нема певності, що цьому «пострахові османів», цій «шаблі, освяченій Римом», як називають гетьмана мусульмани, відомо про існування такої поспіхом зведеної твердині. Проте очевидно, що, піддавшись настроям козацько-селянського плебсу, гетьман і справді здатен повести своє воїнство на штурм цього кордонного форпосту Королівства Польського.

Суть цього застереження агент фон Штаффен поки що не роз'яснював, очевидно вірячи, що Одіні сам здатен збагнути небезпеку для його задумів, яка криється в антипольському виступі володаря папської медалі. Замість того, щоб і далі підживлювати християнський натиск на європейські плацдарми Стамбула, гетьман має намір збройно роздмухати чергове повстання, яке здатне перерости у велику козацькопольську війну і неминуче ослабить обидва християнські народи.

– Ви вже надіслали повідомлення про успішні походи Сулими герцогу де Неверу? – поцікавився у помічника.

– Без вашого благословення подібне дійство просто неможливе. Доконаний факт.

– На жаль, тепер у цих стінах і не таке можливе, – пробурчав кардиналхранитель, натякаючи на відомі огріхи помічника.

– Тільки не в історії з гетьманом Сулимою, – запевнив його молодий, тридцятирічний єпископ, вихованець двох єзуїтських колегіумів.

– То надішліть герцогові це повідомлення, але без побоювань фон Штаффена щодо нападу на якусь там польську фортецю. Зрештою, гетьман поки що не нападав на неї, і навіть не погрожував нападом, хіба не так?

– Доконаний факт, ваше високопреосвященство.

– А графу фон Штаффену передайте, нехай спробує підступитися до Сулими через своїх агентів із середовища січових козаків та священників. Особливо через священників, ясна річ, православних, оскільки в католицизмі наш полковник перейти не зміг би, козаками це було б розцінено як зраду віри і січового лицарства. Тож ці агенти мають нагадати гетьманові, що не для того Рим освячував його шаблю папською медаллю, щоб він стинав нею голови ширих католиків. Якщо для військової слави йому бракує здобутої фортеці, нехай рушає до берегів Османії, адже в турків їх до дідька. Що ж до поляків, то нехай має їх за союзників.

– Нехай навіть мовчазних і таємних, – визнав єпископ слушність його порад. – Однак зауважу, що для багатьох і в Римі, і в Варшаві, та й для самого герцога, залишається загадкою, чому ви так наполегливо, впродовж багатьох років, цікавитесь долею саме цього козацького полководця.

– Визнайте, Можен, що, передусім, це загадка для вас.

– Але навіть цей доконаний факт не притуплює гостроти запитання. То все ж таки, чому саме Сулима?

– Тому що освятити Римом і золотою папською медаллю іншу «козацьку шаблю» такого ж гатунку нам із вами, єпископе, вже навряд чи вдасться. А саме на неї маю намір опиратися, відроджуючи, з мовчазної підтримки понтифіка, ідею створення європейської християнської міліції та організації останнього, вирішального хрестового походу. Ореол цієї постаті може знадобитися мені і в часи підготовки до конклаву, який обиратиме наступного папу римського. Маючи при цьому за чергового претендента, – хижо всміхнувся Одні, – кандидатуру одного, тепер уже добре відомого вам кардинала.

8

Того ранку гетьман і сотник дончаків осіддали коней і подалися оглядати флотилію, яка тепер уже, – разом із кількома новими, у Самарській Слободі придбаними, чайками та змайстрованими козацькими теслями плотами, – сягала сімдесяти одиниць. Було серед них і шість чималих плотів, переданих сотнею Уманця, котра сьогодні ж мала повертатися до берегів Дону. Причому на кожному лежало по драбині та по десятку закріплених мотуззям в'язанок.

Зосереджена обабіч двох рибальських причалів та в невеличкому лимані, ця ескадра справляла настільки сильне враження, що, зупинившись на пласкій вершині пагорба, Сулима з іронією передрік: «Якщо завтра я кину ці «галери» під стіни польської фортеці, полковник Маріон, разом з усім своїм гарнізоном, здасться без бою, на милість переможця».

Упевненості гетьманові додавало й те, що отаман Самарської Слободи і трьох сусідніх поселень Федір Коцюба зумів згуртувати для нього майже сотню охочих, серед яких найбільше виявилось місцевих «приблудних», котрі поприбивалися сюди з бозняких країв. І старання свої цей старий, але кремезний і лютий з виду запорозький рубака пояснив просто: «Якщо полковникафранцуза, разом із його драгунами, не задушимо до зими, то фортецю свою він розбудує так, що навесні

драгунські сотні попередують усіх нас». Тому й сотником призначив свого сина Ореста, колишнього січовика, котрий майже п'ять років прослужив у реєстрі, – такого ж кремезного та до люті суворого, як і сам. А ще дав гетьманові в провідники рибалку з місцевої артілі, який добре знався не лише на Самарі, але й на всій отій частині Дніпра, в яку вона впадає, – з усіма їхніми порогами, плавнями, острівцями та заплавами.

– Чесно кажучи, я не зізнавався хлопцям, що під стіни фортеці ми не підемо, – хитрувато всміхнувся отаман дончаків, широким помахом нагайки обрамлюючи «плотську флотилію», яку впродовж трьох останніх днів його воїнство споряджало у тихій лісовій заплаві. – Щоб не лінувалися, а майстрували плоті, як для себе.

– Іноді й самого себе обдурювати доводиться, – визнав мудрість його рішення Сулима, – аби, наче біса з великого грішника, виганяти з себе ледацюгу.

Прихопивши з собою повстанську сотню Коцюби, гетьман провів дончаків до розлогого узвишся на вигині річки, якого місцеві називали Печенізьким Станом. Та, щойно козацькі старшини прощально креснули шаблями, як із узлісся по той бік Самари виринув гурт вершників.

– Дозор ординців! – гукнув запальний повстанський отаман. – Тут неподалік – брід! Ударимо по них лавою, поки не підійшли основні сили!

Проте зіркий гетьманів джура вчасно остудив його своїм улюбленим слівцем, за яке і прозвано його «Кабицею»:

– Кабиць! У татар коні не такі огиристі. Ці ж он як басують. Наші гінці з Січі вертаються, кабиць, на Печенізький брід ідуть.

– Але ж самі йдуть, без січового коша, – зауважив Тугай.

– Тепер січовики вже знають, куди мають прийти, – прощально помахав булавою гетьман услід козакам Уманця. – Й обов'язково прийдуть. На святу мсту лицарство скликаю.

Зустріч видалася бурхливою. Ще тільки долаючи брід, полковник Шило, який очолював посольство, вже встиг повідомити гетьмана і товариство, що два курені запорожців, на чолі з Бурлуком, пливають на своїх чайках у бік порога.

– Уже пливають?! – вражено перепитав гетьман, що аж ніяк не сподівався на такий стрімкий виступ запорожців.

Гінці та чільні старшини спішилися й увійшли до поставленої обіч причалу просторої повітки. Ті ж козаки, що залишилися поза нею, одразу ж відчули: у ці хвилини вирішується і подальша доля їх мандрівного чорноморського війська, і доля січового товариства, а можливо, й усього краю.

Що ж до Сулими, то він добре знав, як довго «запрягають» січовики, перш ніж зголошуються на відкритий виступ проти Речі Посполитої, за якого неминуче розбухується чергова «домова війна», а в тилу повстанців так само неминуче виникають загони перекопського мурзи, ногайців або й османів. Одначе докоряти січовій старшині за цю помірковану непоспішність не варто. Перш ніж ввергати Україну в чергову війну з Польщею, яка, до того ж, перебувала у якомусь там примарному мирі з Османською імперією, справді треба було все зважити і добряче обмізкувати. Аж тут раптом такий поспіх січовиків, такий бунтівний азарт кошового отамана!..

– І вночі січовики мають таємно наблизитися до острова Ятагана, – повідомив тим часом Шило.

– Проте довго залишатися там непоміченими вони не зможуть, – зауважив Сулима, – тому й нам слід виступати негайно.

– Полковник Бурлук тієї ж думки. Гарнізон і бранці драгунів продовжують укріплювати вали та засіки. А головне, пластуни попереджають, що комендант Маріон вимагає від коронного гетьмана підкріплення, про це вони дізналися від узятого в полон хорунжого, що командував роз'їздом. Так, поки що гарнізон Кодака складається лише з якихось трьох сотень драгунів, але ж фортеця здатна ввібрати в себе до тисячі шабель.

– Аж так? – поважно повів підборіддям Сулима.

– Існує ще одна придибенція, – підкріпив докази старшого гінця Сотник, який досі мовчазно дослухався до розмови полковників. – Тойтаки хорунжий сказав, що до війни зі шведами у коронного гетьмана Конєцпольського справа так і не доходить. І що основні сили війська, котрі перебувають зараз під його орудою десь у прибалтійських землях, восени, мабуть, повернуться з цього походу²¹, й отоді поляки зможуть кинути на допомогу гарнізону стільки полків, скільки захтять. Ще й при гарматах.

Кілька хвилин гетьман сидів, уклавшись ліктями на стіл і підперши кулаками скроні. Він мовчав, і це було мовчання полководця, що зважається на переможну битву, котра, однак, здатна спровокувати погибельну – причому не лише для його війська, але й для величезної кількості іншої людності, – війну. І хоча безсловесні роздуми Сулими явно затяглися, ніхто зі старшин не наслідювався втручатись у них.

– Ні, брати мої шабельні, – нарешті проказав він, обома кулаками грюкнувши по столу, – мабутьтаки, не судилося нам розминутися з драгунами полковника Маріона. Де це бачено, щоби шляхта вибудовувала свої фортеці під січовими валами?!

– Як поставили, так і зруйнують, – напроорокував кремезний вайлуватий джура, як завжди стоячи біля входу. – Примусимо. Вважай, що Кодаку їхньому кабиця.

– Войовничий ти в нас занадто, – пробурчав Павлюк. – Якби ще й на руку такий скорий.

– На світанку сідаємо на весла, – не зважив Сулима на цей словесний герць, – і спішуємося лише за денний перехід від впадіння Самари в Дніпро. Вже позавтра маємо з'єднатися з січовиками, придивитися до того дива фортифікації та вирішувати, коли і в який спосіб зводити його до руїн.

* * *

Перше проміння палючого серпневого сонця ще тільки зароджувалося за вигином Печенізького Стану, а над усіма козацькими чайками вже пружилися під східним вітром степовиком просолені морськими штормами вітрила. Дочекавшись, поки одним із бойових човнів було взято на буксир останній пліт, гетьман скомандував своє звичне: «У похід, брати мої шабельні! У похід!», і десятки голосів «човнових отаманів» відгукнулося на цей клич: «Відштовхуй від берега! У похід! Гетьман уже рушив, і ми – за ним!».

²¹ І побоювання гетьмана справдилися. Вже 12 вересня 1635 року, тобто через місяць після падіння Кодака, коронний гетьман Конєцпольський відмовився від наміру воювати зі шведами, уклав з ними мирну угоду і повернув армію до Польщі.

Довіряючи вести значно збільшену тепер флотилію своєму «отаманадміралові» Павлюку, сам Сулима зібрав під гетьманським штандартом усіх кінних козаків. Зо три десятки він залишив на правому березі, а з рештою переправився на лівий, «ординський», і теж повів їх поміж прибережними пагорками до Дніпра. Причому весь час військо трималося так, щоби вершники і «мореплавці» не втрачали одні одних із виду.

– Та, побачивши під стінами Кодака такий флот, полковник Маріон одразу ж зрозуміє, що і фортеці, й самому йому настав кривавий кабиць! – войовничо проголосив джура, піднімаючись услід за гетьманом на прибережне узвишшя, з якого відкривалася вервечка вітрил і «по зав'язку» завантажених, а тому схожих на чумацькі вози на переправі, плотів.

– Якщо комендант справді помітить цей флот, під гарматним вогнем «кривавий кабиць» настане для багатьох із нас, – із незрозумілою похмурістю відповів Сулима. І джурі несподівано подумалось: «Невже передчуває щось лихе?! Не повинен був би. Недарма ж полонені турки називають його «неперemoжним гетманом Соліманом»!

9

Останні милі флотилія підходила до гирла Самари попід лівим, болотистим берегом, без вітрил, покладаючись лише на течію і весла. Поки чорноморці маскували свої плоті і чайки в плавнях, до рибальської слободи з п'ятнадцяти осель, у якій Сулима розгорнув гетьманську ставку, прибув із охоронною півсотнею січовиків полковник Бурлук.

Зустріч запорожців із чорноморцями видалася небурхливою, без традиційного метання вгору шапок і пальби з усього, що здатне стріляти. Та все ж, нехай і стримано, але козаки обіймалися і, так само стримано кепкуючи один з одного, розпитували про походи, спільних знайомих та про життябуття під боком в османів чи в польської шляхти. А ще, як то водиться, жартували, критично – перш ніж виставити на удаваний обмін – оцінюючи одвічно «панську» одежину чи, рицарську, ясна річ, «у двобої з великим польським воєначальником або й самим трапезундським пашею добути», зброю своїх побратимів.

В обох загонах уже знали, що належить іти на штурм польської фортеці, а, по степових бояхсучічках гартовані, воїни ці до подібних приступів та кривавих облог завжди ставилися з поміркованою шанобливістю. Тим паче що частину фортечної стіни вже можна було розгледіти з найближчого пагорба. Та й переймалися козаки не так роздумами про те, як здобути фортецю, бо «тількино б отамани наказали! Так ударимо, що від ровів та валів їхніх і сліду не лишиться!»; як про те, що відбуватиметься далі. Як поведуться король Владислав IV, його сенат, а над усе – польські магнати, по землях українських сутні, після падіння фортеці?

Отаман січовиків – невисокого зросту, але кремезний, ковальської статури чоловіча, так одразу й застеріг Сулиму:

– На твій поклик і поспіх, одне слово, на твій аліур, пане гетьмане, я привів з собою лише чотири сотні січовиків.

– Січ не має можливості утримувати великі гарнізони – мені це відомо, – розважливо відреагував гетьман, приховуючи, що розраховував хоча б сотень на шістьсім.

– Річ не тільки в цьому. Кошовий і курінні отамани дуже неохоче пристають на цей твій планаліур. Поперше, йдеться на осінь, а тутешньої дощової осені та морозної

вітряної зими – воювання сам знаєш яке. А, подруге, з Дикого Поля на нас неминуче вдарять татари, а, можливо, навіть і турки. Адже рішення про будівництво Кодака сенат і король Польщі приймали під тиском не так магнатів із прикордонних польських земель, як із боку Бахчисарая і Стамбула, які прагнуть ослабити запорозьку вольницю, раз і назавжди убезпечивши від її нападів на ханські володіння.

– То й що, на Січі воліють не чіпати фортецю? Наважаться дати полякам так закріпитися на південних територіях, щоб вони понабудували між Дніпром та Бугом стільки прикордонних фортець, як турки – по Дунаю та по тавридських берегах?

Вони стояли на високому рибальському містку, що, пронизуючи плавні, виходив на відкриті води річки, і дивилися в бік гирла, за яким, трохи нижче порога, ледь-ледь угадувалися обриси високого фортечного валу, що проглядалися у невеличкому проміжку між прибережною скалою і гостроверхим пагорбом. Зараз козацькі отамани нагадували воєначальників, які, стоячи перед укріпленими позиціями ворога, вагалися: кидати на них своє поріділе військо, чи краще відмовитися від цього задуму та завбачливо відійти? Втім, саме такими насправді усі їхні вагання й видавалися.

– Свою відповідь, гетьмане, я вже дав тим, що привів добірний загін запорожців, у якому жодного молодика, всі – старі досвідчені рубаки. А ще тим, що хоч завтра, під алюр, готовий вести їх на приступ. Але на такий же алюр треба слати гінців на Черкащину, Київщину, Чернігівщину, на Поділля... Треба піднімати людей і готуватися до великої війни, хоча, знову ж таки, на зиму дивлячись, потрібної кількості козаків та селян ми не зберемо. Та й ті, що такі зйдуться, постануть перед нами в благеньких одезинах, лише з косами та ціпами в руках.

– Запорозька Січ хіба не з тихтаки селянських знарядь, аж до вил і сокир включно, зароджувалася? А тепер, он, про неї в усьому світі знають. Ось і ми з бойових кіс²² почнемо. І не тільки. До сотні рушниць та пістолів, о п'яти легких гарматках фальконетах, трофейно привезли з походу. Чимало зброї добудемо в фортеці, а, щойно піде чутка про падіння Кодака, бунтівливе поспільство саме рушить до нашого табору.

Поки Бурлук збирався з думками, щоб відповісти, гетьман устиг прикинути, що міркуваннями його січовик не вдоволений. Так, у мовчанні, вони зайшли до світлиці слобідського отамана, в якого квартирував зараз Сулима, і схилилися над накресленою Характерником схемою фортеці.

– Вона, що, й справді виглядає саме так? – засумнівався полковник. – Якщо вірити цьому малюванню, маємо справу з великою і могутньою твердинею. Тільки й того, що – кажуть – кам'яних стін нема, самі лише глибокі рови та частоколи на високих валах.

– Чи така вона насправді, спробуємо переконатися завтра на власні очі. Вночі, під світанок, вирушимо на розвідку. Ви з Павлюком та кількома іншими старшинами-чорноморцями оглянете фортецю зі степу, а я спробую добутися до валу ось цією, – постукав пальцем по паперу, – дніпровською скелею. З виду вона неприступна, але Характерник стверджує, що будівельники фортеці проклали по розщелині потайну

²² На бойове це селянське знаряддя перетворювали, закріплюючи лезо коси таким чином, щоб воно ставало продовженням руків'я.

стежину, яка веде до берегової кринички. Та й утікати по ній уночі останнім захисникам твердині теж буде зручно.

– Гарзд, поїдемо подивимося. Хоча, якою б ця фортеця не видавалася, а без гармат, алярмом, штурмувати її – все одно, що дідькові на роги сідати. Коли я служив рейтаром в Австрії, одну з альпійських фортець з гарнізоном бунтівників наша артилерія безперервно обстрілювала впродовж двох діб. Із дванадцяти жерл; то залпом, то поодинці, без будьякої спроби піхоти дістатися стін. Тоді я запитав їхнього капітана, навіщо він витрачає стільки ядер і пороху, адже оборонці давно поховалися в підвалах та гротах і жодної шкоди ця пальба їм не завдає. І старий австріяк відповів: «Ще й як завдає! Ось уже впродовж трьох діб вона виснажує ворога, позбавляючи його спокою і сну. Коли наші піхотинці увірвуться на стіни, бійці гарнізону повзатимуть попід бійницями, наче сонні мухи». Ось таким алярмом і брали – де фортецю, а де замок чи укріплений табір.

– Прибережи ці свої рейтарські оповідки для сусідських молодичок, полковнику. Ми не в Австрії, й облогових батарей у нас поки що не водиться. А з тією «арматою», котру маємо на чайках, втягнемось хіба що в тривалу облогу, під яку до Кодака прибудуть загони драгунів, реєстровців і шляхетського ополчення.

– Та й на валах у поляків армата куди потужніша, – визнав Бурлук.

– Тому брати її будемо вночі, попластунськи, з першого приступу – через рів, на вали, і в шаблі... Тільки таким, як ти кажеш, «алярмом» і будемо діяти. Проте остаточний план штурму прикинемо по тому, як на власні очі побачимо, що там насправді намудрував на березі Дніпра фортечних справ майстер де Боплан.

– Мозолями нашого ж таки селянства, – додав отаман січовиків.

10

На світанні Сулима з десятком пластунів висадився неподалік вигину Дніпра, до якого підступав східний вал фортеці, і, наказавши веслярам заховати чайку у плавневій протоці, скрадаючись, де берегом, а де мілиною, повів, услід за Характерником, свою групу до нагромадження скель і величезних валунів. Десь поміж них, як запевняв провідник, від фортечного перелазу до запіявілих річкових бурунів вела потайна стежина.

Хоча шлях цей Характернику вже був знайомий, все одно просувався він неспішно, сторожко оглядаючи берегові заплави та розсипи валунів, за якими розпочиналася гряда сірих скель, у розщелинах котрих денедє чорніли невеличкі чагарники та приземкуваті благенькі сосни.

Звечора Сулима уважно оглянув це, на перший погляд, неприступне узвишся в підзорну трубу, і тепер із подивом відзначав, наскільки різниться те примарне видиво, яке відкривалося йому в скельцях труби німецьких майстрів, од суворої величї дикого каменю.

– А ось і потайна фортечна криничка, – стиха проказав Характерник, виглядаючи зза скельного пасма, яке прикривало «водопій» польських драгунів од стороннього ока. – Вода в її джерелі божественна.

– Ось і потайна... – за звичаєм своїм, похмуро повторив кращий розвідник пластунської сотні Вирвич. Він увесь час тримався поближче до провідника, щоб, у разі небезпеки, прикрити його. – Щелепи б їм усім повиривати.

– Тим паче, що гарнізонні водоноси прочистили це боже джерельце та ще й обмурували камінням, аби легше було черпати.

– Як же вони видряпуються потім на вершину з повними відрами чи бочками? – запитав гетьман.

– З бурдюками через плече, або з металевими коробами, охопленими заплічним ремінняччям, – пояснив за провідника сотник Тугай, що саме наблизився до кринички з дев'ятьма своїми пластунами, добре навченими плазувати вузами і маскуватися, знімати вартових і вражати ворога металевими ножами та стрілами невеличких луків. – А покуштувавши з долоні води, впевнено проказав: «Брехня, у мене за городом, краща» і, підштовхнувши в плече поближнього пластуна, неголосно звелів: – Корбань, і ти, Вирвич, – ідете першими. Обнишпорте кожен закутень, раптом десь засідка. Тільки ж дивіться, вартових не розбудить, вовчі діти».

– Навпаки, ми їх солоденько приспимо, – запевнив пластунський десятник Корбань.

– А таки приспимо, – підтакнув огрядний і, на перший погляд, необачно вайлуватий Вирвич. – Але щелепи все одно повириваємо.

Рішучий і довершено тренований, Тугай, цей сорокарічний подолянин, зневажливо ставився до прагнень решти козаків атакувати лавою чи навальними юрмами, вважаючи, що вилазками своєї сотні лучників-пластунів здатен завдати ворогові значно більше втрат, ніж у відкрити атакуюча сотня. І довів це своїми нічними рейдами під Кафою, Трапезундом, Тягиною, Азовом... Таких любих козакам рушницьяничарок та примхливих пістолів Тугай взагалі не визнавав, віддаючи перевагу невеличким лукам, які його пластуни носили в заплічних дерев'яних сагайдаках, та ножах.

– Звичайно, полковник Маріон, цей телепень із хутора Парижа, міг би й потурбуватися про вартових біля криниці, – провадив своєї Тугай. – А ще краще – про засідку на схилі узвишшя.

– Цей телепень з хутора Парижа, – негайно пробубонів відлунув кращий із його пластунів і незмінний напарник. – Щелепи б їм усім повиривати!

– Поки що моліть Всевишнього, щоб засідки їхньої там не виявилось, – намагався упокорити їх Сулима.

стежина видалася значно довшою, ніж могло здатися знизу, проте, в'юнучись поміж скельних виступів, вона втрачала свою крутизну; до того ж, в окремих місцях вона зміцнювалася вирубанними в скельній основі або намощеними з каміння сходами.

Добувшись вершини пагорба, козаки відійшли від стежки і, примостившись у чагарнику, між двома валунами, гетьман узявся за далекоглядну трубу. Гарнізон іще не прокинувся, отож Сулима без особливого остраху оглянув більшу частину внутрішнього двору – з двома довгими мазанками-казармами, конов'яззю, кам'яним будинком, що, мабуть, служив польським офіцерам і житлом, і штабом, ще якимись будівлями у вигляді напівземлянок, про призначення яких можна було лише здогадуватися. Втім, справа була не в призначенні. Гетьманові важливо було переконатися, що ні класичної цитаделі, ні якогось внутрішнього укріпленого табору, в якому рештки гарнізону могли б замкнутись, шойно козаки подолають рови, вали і частоколи, у фортеці не існує.

– Злегковажив наш фортифікатор Боплан, злегковажив, – мовив Сулима, передаючи далекоглядну трубу своєму давньому, ще за бунтом на «Ісмаїліпаші» знаному, побратимові – Данилу Сотнику. Саме він, за задумом гетьмана, повинен був очолити штурмовий загін, що прориватиметься через придніпровську частину укріплень.

– Без цитаделі фортеця – не фортеця. Особливо така, більше схожа на укріплений польовий табір.

– Мабуть, не встигли спорудити, – стени плечима Сотник. – Поспішали заселити гарнізоном, поки фортеця не опинилася в наших руках та не перетворилася на чергову Січ. До того ж продовжують розбудовуватися. Он, ще одна невивершена споруда, яка, можливо, піде під комору.

Труба вже опинилася в руках Тугая, коли на перелазі, через вал з'явилася група драгунів. Вони говорили щось своєю германською, і безтурботно реготали.

– Еє, народе безмолственный, чом би нам не розправитися з цими носильниками та вже зараз не увірватися до фортеці? – азартно почухав колодкою ножа потилицю Вирвич. – Поки драгуни оговтаються, п'яти сотням із них щелепи повириваємо.

– Ніяких «щелеп»! Нікого не чіпати! – притишено обурився Сулима, відводячи всю групу за поближній виступ скали. – Замаскуватися і безперешкодно пропустити цих небораків туди і назад. Комендант фортеці не повинен здогадуватися, що ми вже чатуємо на його вояків поблизу валу.

– Шкода, – продовжував чухати ножем потилицю Вирвич. – Хоча б на цих десять шабель водоносів у полковника Маріона сьогодні поменшало б. Туттаки і відспівали б.

– Щоб мати право відспівувати, треба закінчити семінарію, – пробурчав Тугай. – Оце здобудемо Кодак і вертайся до Києва, семінаристе недовчений, зубрити святці та «постигати все протчєя словеса летописня», – прогундосив останні слова голосом підпилого дячка.

– А, знаєш, Вирвичу, сотник твій мудро радить, – вліво проказав гетьман. – Повертайся до отих своїх церковних «святців» та «словес». Колись, може, й власні «словеса літописні» складати навчишся.

– Ото про гетьмана Сулиму та його найкращого пластуна, сам знаєш про кого, якраз і напишеш, – напівжартівливо напоумлював його Тугай. – Такого літописа втнеш, що й Нестор Літописець позаздрить.

-- Ти після церковноприходської школи теж збирався, було, подаватися «у науку» до семінарії, – огризнувся його земляк Вирвич. – Але чомусь подався «у науку» на Січ.

– А таки непогана наука, щоб ти знав, особливо наша, пластунська.

Щойно драгуни пройшли повз їхню засідку в бік фортеці, Сулима, у супроводі Характерника і Сотника, спустився до ріки. Та, перш ніж вдатися до цього, він наказав пластунам Тугая залишатися поблизу фортеці. Їхнім завданням було – протриматися на прибережних скелях до ночі, пильнуючи, щоб поляки не виставили свої заслони та не вчинили засідки. Ця ж група мала прокладати потім шлях штурмовому загонові козаків, які насідатимуть на вали зі сторони Дніпра.

– Коржики на меду замішані та кетяжки конини сушеної у підсумках маємо, а значить, протримаємося, – запевнив його пластунський ватаг.

Гетьман із козаками ще тільки сідали в човна, як троє наставлених Чорнієм Характерником козаків уже розклали на поближному Вербному острові димовий трикутник із багать. Для графа фон Штаффена це був умовний сигнал: час подбати про власний порятунок. Свій нічний роз'їзд із чотирнадцяти драгунів капітан обіцяв відвести подалі від фортеці, нібито для перевірки двох степових зимівників, на яких і справді ось уже кілька разів знаходили притулок утікачіселяни, що мріяли стати січовиками.

11

Останню нараду перед штурмом Сулима проводив уже в обідню пору, на маленькому островці, посеред якого проростав гранітний шоломоподібний валун, а навколо, на мілководді, купчилися готові до виступу чайки. Коли зібралися генеральна старшина і всі сотники, гетьман виклав свій план дуже стисло, але максимально жорстко.

– Зі мною, на скелю, на якій уже чатують пластуни Тугая, підуть лише дві сотні. Ти, Павлюк, поведеш загін, який наступатиме з західного боку, зі степу. Твої вали найвіддаленіші від ріки, і загін у тебе буде найбільшим.

– Зрозуміло, – поважно кивнув полковник, – маю відволікти на себе основну масу драгунів, аби твоєму загонові легше було вриватися на фортечний двір.

– Отож твоїм козакам навіть не обов'язково долати вал, головне – зв'язати жовнірів страхом прориву та розтягти їхні сили на всю довжину «стіни». Ти, Бурлук, заходиш з півночі, тільки не підводь своїх «безсмертних» під скелю, нехай комендант Маріон та його офіцери вважають побережну стіну природно захищеною. У них і так занадто мало людей, щоб тримати оборону такої твердині.

– Але мої січовики все ж таки алярмом увірвуться в неї під час першої ж навали.

– Істинні запорожці, добірні сили низового козацтва, – розуміюче підтримав його гетьман. – Щоб на такій фортеці та не підтвердити своєї слави безстрашних і нестримних?! Такого просто бути не може... Головне, щоб увірвалися зі справжнім «алярмом»

Бурлук окинув присутніх підозріливим поглядом, чи, бува, не сприймає хтось із них ці слова Сулими за поблажливий глум, а, переконавшись, що всі зберігають належну в подібних випадках сувору незворушність, – войовничо стенив плечима, ніби збирався виходити на борцівський поєдинок.

– Ти ж, генеральний осавул Чернець, яко великий знавець і пошанувувач артилерії, збираєш під своєю орудою фальконети й інші гармати, і будеш обстрілювати вали з південного боку, обабіч воріт. Нехай комендант вважає, що основного натиску слід чекати саме після здобуття воріт, і кидає туди останні резерви.

– Скільки перекине, стільки й перемелемо, – хижо всміхнувся осавул. – Як, бувало, під Азовом...

– Тільки ж дивись, своїх не перемели, «мельнику» ти наш, – застеріг його Бурлук.

– Проте всі без винятку починають штурм при повній тиші, щоб не викликати на себе вогонь фортечних гармат. Мої пластуни спробують проникнути в фортецю і зняти вартових. А тим часом у руках кожного козака – по в'язанці віття чи очерету, у кожної сотні – по дві штурмові драбини, які слід перекинути через рови, щоб перші одчайдухи могли переповзати по них й одразу приставляли до валів.

– У наших сотнях драбини вже готові, – запевнив його отаман запорожців.

– Наші хлопці теж не дрімали, – доповів Павлюк. – Щойно стемніє, переправлять їх на плотях на той берег.

– Одне слово, з військовою справою всі ви обізнані, – підсумував гетьман, – та й отамани досвідчені. Ідїть, готуйте військо і все необхідне для наступу на фортецю.

...Ну а сам штурм розпочався майже під ранок, коли нечисленні вартові куняли, повсїдавшись під частоколом, або безбожно спали, прихилившись до гармат. Як на те, серпнева ніч ця видалася паркою, наче перед зливою, і, на подив, темною. Якраз такою, в яку щемливо мріється і солодко спиться.

– Ну то я зі своїми вовчими дітьми пішов, бо вже час, – проказав сотник Тугай, помітивши разом із гетьманом ті ж таки три вогнища, розпалені на острівному узвишші, – сигнал до виступу пластунів та наближення основних козацьких сил до ровів.

– Тільки ж вартових біля «перелазу» спробуйте зняти без галасу і стрілянини. Підкралися – і в ножі.

Сулима щойно піднявся на скелю по стежці, на вигинах якої Тугай виставив «блудливу варту» із трьох своїх хлопців, які й допомагали штурмовій групі орієнтуватися. І дихав гетьман усе ще важко, сприймаючи цей свій фізичний ганж не як прояв утоми, а як загрозову ознаку старіння.

– Ото так, «у ножі» ми їх і познімали, – відказав отаман пластунів.

– Кого і коли це ви... знімали? – не одразу збагнув змісту його слів гетьман.

– Двох вартових, що, сидючи поблизу «перелазу», мабуть, розводилися про те, як їм пощастило, що служать у такій могутній, від «спіячених козаків захищеній», фортеці. Ми туди ще до вашої висадки на берег увірвалися.

– Чого ж ви туди звечора поперлися, нехристи?! – напівпошепки жажнувся Сулима. – Могли ж увесь гарнізон переполошити!

– Не переполошили б. Я туди першим семінариста Вирвича, з трьома такими ж, як він, силачамигалерниками послав. Той самому дияволу щелепи вирве.

– Хіба що Вирвича... – змушений був змиритися з його поясненням гетьман, утішений, що основне своє завдання пластуни все ж таки виконали. – Хоча по кілька нагаїв на кожного – не завадило б.

– Зате зараз п'ятнадцятеро моїх зірвіголів мандрують валами, під драгунів маскуючись. І всі як один – примітні лучники. Я ж тільки для того й повернувся, щоб пану гетьману повідомити і – за нагаї, бачиться, – до фортеці запросити.

– То й чого чекаємо? – раптом сахнувся Сулима, згадавши про згайнований час. – Рушаймо «навпомацки», за гріхи свої праведні, козацькі, покаючись.

Хтось із тих драгунів, що пильнували ворота, все ж таки зумів виявити нападників, й, услід за басовитим криком: «Напад! До зброї!», майже одночасно пролунали два постріли з пістолів. У казармах негайно зчинився лемент, хтось із тих жовнірів, що прокинулися першими, ударив у майданні тулумбаси, закликаючи гарнізон до опору. Вдарив і тут же упав під стрілами пластунів.

Захисники фортеці все ж таки встигли взятися за зброю і кинутися – хто до воріт, а хто на вали. Та, поперше, їх справді було занадто мало, щоби боронити таку фортецю, а подруге, значна частина валів і гарматних бійниць уже була осідлана козаками. А тут ще один за одним пролунали два залпи артилерії осавула Ченця, висіюючи ядрами весь простір від воріт до південної казарми. Останній із «замовлених» гетьманом залпів прийшовся по конов'язі та фортечному майдану, вражаючи коней і тих драгунів, котрі навіщоось кинулися їх сідлати. Залишившись без вершників або й просто відірвавшись від розтровошеної конов'язі, тварини злякано іржали, схарапуджено гасаючи між казармами і лише додаючи розгубленому гарнізону паніки та безладу.

Денедє саксонцям усе ж таки вдавалося вибігти на вали, проте вони тут же падали, вражені кулями, стрілами або вістряма пік. Мотуззям піднявши на вали кілька легких фальконетів, козацькі гармаші вже звідти примудрилися засипати ядрами драгунів, які намагалися ховатись у штабному будиночку, або гуртуватись біля

нього. Тим часом пластуни, що першими спустилися з валів, уже зосереджувалися біля входу в підземелля, в якому були зачинені невільники, котрих поляки рейтари використовували на будівельних та господарських роботах, а також у проміжку поміж двома коморами. Саме вони й утворили той плацдарм біля північного та придніпровського валів, який, під традиційні розпізнавальні кличі «Пугу! Пугу!», залюднювався тепер штурмовиками з загонів Сулими і Бурлука.

Як і було домовлено поміж старшиною, до появи перших просвітків, сотники не поспішали заповнювати своїми бійцями весь фортечний двір. І не лише тому, що побоювалися в темряві перебити своїх же, а тому, що цим досвідченим воїнам вигідніше було вибивати поріділий, а до того ж, розосереджений і деморалізований гарнізон, з валів, із захоплених бастионів та двох сторожових веж, або ж поступово накопичуючись попід валами та стінами всіляких споруд. Можливо, ця перестрілка, котра поступово перетворювалася, нехай і на нерівний, але все ж таки «лицарський турнір», тривала б ще якийсь час, але все «зіпсували» невільники. Виринаючись зі свого підземелля та озброюючись хто чим міг, вони, із ревищем ненависті і жадою помсти, подалися до конов'язей.

Й ось тут запорожці відчули, що далі зволікати не можна. Коли, вже, власне, ніким не керовані і нікому не підвладні юрми козацькі схлинули з валів, кидаючись до казарм і комендантськоштабного будинку, над різаниною, що, під вигуки «Бий їх, винищуй до ноги!», вчинялася тепер по всьому просторовиську твердині, раптом розляглися і войовничі заклики: «Коменданта Маріона – живим!», «Схопити його, сучого сина!», «На страту цього кривавого зайду!»

* * *

Як сходило тепле серпневе сонце, то перші промені його недовірливо й сторожко освітлювали криваве бойовище. Озброєні трофейними шаблями, вчорашні невільники, підтримувані козаками, прискіпливо оглядали всі закутні фортеці, розправляючись із тими, хто там ховався. Водночас козацькі роз'їзди перехоплювали в степу тих небагатьох із драгунів, котрі, вийшовши з фортеці через недобудований підземний хід, намагалися врятуватись утечею. Серед них, як згодом з'ясувалося, потрапив під чиюсь шаблю і гарнізонний комісар Ян Пшияловський.

Останнім із приміщень фортеці впав комендантський будинок. Перебивши його захисників, козаки зуміли схопити полковника Маріона і кинути до ніг Сулими та кількох старшин, що зібралися в досить просторій штабній кімнаті. Проте гетьман сів за стіл сам і дозволив сісти на вільний стілець комендантові.

– Одного збагнути не можу, полковнику, – заговорив Сулима попольськи. – З якої пропасниці ви так лютували, в фортеці своїй сидячи, що встигли породити ненависть до себе не лише запорозьких козаків, але й усього навколишнього посполитого люду?

Комендант, невисокого зросту, худорлявий чоловічок, якому, на вигляд, видавалося стільки років, що вже й час було б облишити службу та бавити десь там, у своїй Шампані чи Нормандії, внуків, стенов плечима і приречено зітхнув.

– Як офіцер, що перебуває на службі в польського короля, я виконував накази його, польського уряду і командування.

– То король, канцлер чи коронний гетьман Речі Посполитої наказували вам карати місцевих жителів за полювання у плавнях та рибальство, а вашим артилеристам –

вправлятися зі стрільби, розстрілюючи човни, котрі йшли на Січ із продовольством? Вже не кажу про селян-тікачів, яких ваші роз'їзди десятками вирубували в степу.

Полковник прислухався до ремствування козаків і невільників-посполитих, які вимагали видати їм коменданта на суд і розправу, і розпачливо похитав головою.

– Облишмо ці розмови, гетьмане, ми не на диспуті недоуків-семинаристів. Усі мої відповіді задалегідь відомі і для вас неприйнятні. Судячи з того, як поводить ся ваша чернь, котра оточила будинок, доля моя теж уже не божа таємниця, – без щирої набожності, швидше за звичкою, аніж із душевної потреби, перехрестився француз.

– Передчував, що своєю смертю вмерти мені не судилося. Але ніколи не думав, що службу свою закінчу не в бою, а під палицями бунтівників.

– Під палицями чи ні, проте бунтарський суд завжди жорстокий, – визнав гетьман. – Вироку на лицарську страту чекати від нього не доводиться.

– Не доводиться, розумію. А ще визнаю: фортецю ви штурмували майстерно. Фортифікатор Гійом де Боплан і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, які вважали Кодак неприступним, будуть шоковані таким швидким і безглузким падінням її. Тут уже одне з двох: або ви, Сулимо, посправжньому талановитий полководець, або ж як комендант я виявився цілковитою нездарою. Втім, неважко припустити, що обидва ці твердження правдиві.

– Ціную вашу думку про мій військовий талант, полковнику.

А коли вже Маріона виводили надвір, він востаннє озирнувся на гетьмана і, звівши вухе «магістерське» підборіддя, несподівано проказав:

– ...Проте згадаєте мої слова, Сулимо: ваша страта теж виявиться жорстокою і далєбі не лицарською. Та й станеться вона значно швидше, ніж ви здатні припустити.

Вироку коменданту фортеці Сулима не оголошував, у самій страті участі теж не брав. Може, з годину він просидів у кабінеті полковника, ні з ким не вступаючи в розмови і нікого не приймаючи. Тим старшинам, котрі наважилися поткнутися до нього, видавалося, що так, у кріслі, гетьман і заснув. І не дивувалися, адже ніч була безсонною і чимало козарлюг відсипалося зараз під промінням степового сонця прямо на валах. Лиш коли звідкись ізза фортеці долинув вибух, Сулима стріпонувся, рішуче похитав головою, аби розвіяти чи то дрімоту, чи глибоку задуму, і негайно звелів джуріад'ютантові дізнатись, що там сталося. Той скочив на вчасно привласненого коня і помчав до воріт. Повернувся ж через кілька хвилин, помітно стурбований і навіть розгублений.

– Бачиться, кабиць уже тому комендантові французу Маріону.

Гетьман похмуро втупився поглядом у джуру і, тамуючи роздратування, прохрипів ще на галерах вистудженим голосом:

– Сам знаю, що полковника не помилювали. Але ж не за тим посилав. Що там, у дідька, вибухнуло?

– Та ж полковник Маріон і вибухнув.

Кілька секунд гетьман просидів зі спазматично відкритим ротом.

– Ти що це верзеш, юродивий?

– Невільники і козаки добряче відгамселили його, а потім прив'язали на самому березі Дніпра до дерева. Підперезавши сорочку і штани Маріона, вони обсипали всього порохом і підпалили гнота. Рвонуло так, що розшматувало і коменданта, й

дерево, та й разом усе те вибухом закинуло в річку²³. Ото й виходить, що обом, – і полковнику, й дереву, – кабиць.

Гетьман заціпеніло дивився на джуру і мовчав. Але, по тому, як рішуче напиналися його жовна, мало не роздираючи при цьому шкіру на вилицях, Кабиць зрозумів, що той осьось впаде в таку лють, що краще вчасно зникнути з очей.

– Навіщо ж вони так по... нелюдськи? – безсило простогнав йому вслід старий воїн.

12

До Черкас депутат польського сейму і підкоморій, тобто межовий суддя, черкаський Адам Кисіль повертався в піднесеному настрої. Напередодні від'їзду з Варшави, він мав несподівано приємну аудієнцію у короля Владислава IV. Причому зустріч ця видалася досить тривалою, чого монарх завжди уникав, намагаючись з усіма підлеглими спілкуватися стисло, стримано і то винятково суворим, наказним тоном.

Проте цього разу король не став утверджуватися перед магнатом у власній величі, а сам нагадав йому, етнічному українцеві, випускникові Замойської академії, про участь, під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, в битві з турками під Оринином та про особисту хоробрість, виявлену у вирішальних битвах з магометанами під Цецорою і Хотиним, не кажучи вже про битву зі шведами під Гнєвом. Не забув правитель Речі Посполитої і про те, якої високої думки залишалися про полковника своїх військ польний гетьман литовський Карл Ходкевич та польський гетьман Станіслав Конєцпольський.

Свою службу при дворі у ранзі «королівського дворянина» аристократ Адам Кисіль розпочав лише два роки тому. Але встиг опанувати не лише науку придворних інтриг, але й науку вгадувати, передбачати, або й самому формувати волю монарха. Тому зараз, зазначивши, що особистий секретар зумів ґрунтовно підготувати Владислава до цієї розмови, депутат водночас запитав себе: «Невже увесь цей вступ знадобився королеві тільки для того, щоб, на час відсутності в країні Конєцпольського, призначити мене тимчасовим, наказним коронним гетьманом Речі Посполитої?».

Владислав і справді повів мову про беззахисність південних кордонів королівства. про християнське налагодження взаємин із вічно бунтівним запорозьким козацтвом, отим сильним, а проте ненадійним союзником у протистоянні з ординцями та османами...

«Інженер Боплан і гетьман Конєцпольський доповідали мені, що запорозькі козаки вороже зустріли саму ідею спорудження на Дніпрі фортеці Кодак», – недовірливо зиркнув Владислав IV на полковника.

«Вороже, ваша величносте, – незворушно підтвердив депутат. – Але іншого ставлення не варто було й сподіватися».

Король вийшов зі свого літнього палацу і, ведучи магната за собою, повільно побрів дубовою алеєю, котра завершувалася альтанкою на березі ставу.

«Коронний гетьман навіть засумнівався, чи й насправді цей степовий замок здатен вгамувати, а тим паче – остаточно приборкати січовиків та перетяти шлях селянамутікачам, котрі прагнуть покозачення. Тож чи варто було, – бідкався

²³ Історичний факт. Саме в такий спосіб і було страчено коменданта Кодака, французького офіцера на польській службі, полковника Жана де Маріона.

Конєцпольський, – споруджувати його, витрачаючи з державної скарбниці сто тисяч золотих, якщо сама поява такої «польової засіки» здатна спровокувати черговий бунт, і, взагалі, навряд чи вона протримається в руках польського гарнізону хоча б півроку».

«Я не маю наміру оцінювати висловлювання великого коронного гетьмана, – по-важно парирував депутат, що ось уже п'ятий рік поспіль представляв у сеймі волинську шляхту²⁴. – Проте скажу: так, цей самотній посеред Дикого Поля замок не здатен упокорити ні козаків, ні ординців, ні навіть утікачів із шляхетських маєтків. Але хто сказав, що це повинно породжувати сумніви в його доцільності? Навпаки, намагаймося забудувати подібними замками усю кордонну лінію від Дніпра до Бугу. А, закріпившись на цій лінії, наступну зводити вже південніше Запорозької Січі. Хто має право засумніватися, що козацькі землі – це землі, що перебувають під ужитком й обороною підданих польського короля?»

Вони піднялися на пагорб, увійшли до альтанки, і тільки тоді, спостерігаючи за поведінням лебединої пари, котра повільно наближалася до плавучого острівця з кормушками, король нарешті відреагував на слова свого співрозмовника:

«Мені подобається і хід ваших думок, і їх патріотична твердість. Причому дуже важливо, що чую ці міркування саме від вас, уродженого русина, чи, як тепер стає модно називати вас в іноземних колах, українця²⁵».

«Поза своє походження і свою православну віру, я ніколи не забуваю, що є сенатором Речі Посполитої, – ще стриманіше відреагував Кисіль. – Задля якої ніколи не жалкував ні крові своєї, ані самого життя».

«Недарма ж я пригадував вашу участь у походах і битвах польського війська. Тепер, ось, хочу, щоб із оружних бойовищ ви делікатно перейшли на бойовища дипломатичні. І саме так – делікатно. Турецький султан, з яким Річ Посполита перебуває зараз у мирі, вкотре вже, з гнівом великим і всілякими погрозами, вимагає «закликати до послуху наших підданих, запорозьких козаків».

«Хіба сталося щось надзвичайне? Знову сутички козаків із татарами? Але ж так завжди було і завжди буде. Не поселилися б у нас під боком ординці, не з'явилося б і козаків».

«Подібні міркування – це вже з академічної схоластики. А стало відомо, що Стамбул розлючений нападами загонів гетьмана Сулими, котрий зі своєю флотилією другий рік поспіль не дає спокою гарнізонам берегових турецьких фортець. Причому найбільший гнів викликали два його напади на Азов. Це ж до якого божевілля слід було дійти, щоби зважитися на штурми Азова?! Ще й підбивати на ці напади донських отаманів! Султан, уже не прикриваючись жодними дипломатичними викрутасами, погрожує нам війною. Як і кримський хан. А ми ж тільки тому й наважилися перекинути військо коронного гетьмана Конєцпольського у Прибалтику, що впевнені були в миролюбності Османської імперії».

«Якщо я правильно розумію ситуацію, ваша величносте, ви вповноважуєте мене на переговори з Сулимою?»

²⁴ Подеколи в історичній літературі А. Киселя іменують «сенатором». Це помилкове твердження. Сенаторів сенату призначав король, а Кисіль був депутатом сейму, обраним волинською шляхтою.

²⁵ Нагадаю, що добре відомий королеві сучасник цих подій Гійом де Боплан написав книжку «Опис України», а паризький часопис «Газет де Франс» тематичні добірки інформації регулярно публікував під рубрикою «Вісті з України». Тобто термін «Україна» був досить знаним.

«На його впокорення, депутате! – рішуче проказав, майже вигукнув монарх. – На мирне чи збройне, але впокорення. І то негайне. Його і всіх підлеглих йому морських розбійників. Самої Січі».

При згадці про впокорення Січі депутат похмуро всміхнувся. Чи ж не про це мріяли й попередники нинішнього польського правителя, а також усі донині сутні коронні та польні гетьмани і канцлери?

«Але ж для цього...» – несміливо проказав він, прагнучи натякнути королеві на відповідні повноваження.

«Знаю, – відрубав правитель. – Сьогодні ж ви отримаєте мій рескрипт, який надає вам повноваження королівського комісара на всіх українських, в тому числі і козацьких, землях. На цих же територіях, за відсутності там Конєцпольського, ви наділяєтеся всіма правами великого коронного гетьмана. Цих повноважень вам досить?»

«Більших здатний надати хіба що Всевишній», – лаконічно визнав Кисіль.

* * *

... Одначе все ці столичні зустрічі й аудієнції – уже в минулому. А тепер, добувшись нарешті до свого черкаського особняка, який одночасно слугував судовим приміщенням крайового підкоморія, депутат сейму мав намір обмитися, пообідати і нарешті, після виснажливої дороги, добре виспатись. Та щойно він вийшов з просторого ванного корита і взявся за рушника, як служник, що приніс йому свіжий одяг, стривожено повідомив:

– Прибув офіцер із фортеці, з Кодака, ваша милість. У нього якісь нагальні вісті.

– Хочє повідомити, що їхню твердиню обложила кримська орда? – з легким роздратуванням поцікавився розніжений теплою купіллю наказний коронний гетьман, не маючи наміру нікого з сторонніх ані вислуховувати, ні взагалі бачити. Досить з нього столичних зустрічей, вражень і розмов.

– Якби ж то йшлося про орду... Супроти ординців фортеця вистояла б. Там щось страшніше, – мовив камердинер, допомагаючи коронному гетьману вдягтися у розкішний персидський халат. – Але нехай той германець сам вам усе оповість, щоб не з моїх вуст.

А ще за кілька хвилин перед ним стояв той самий офіцер з Кодака, що відрекомендувався капітаном саксонських рейтарів фон Штаффеном.

– Міський урядник, який трапився мені в центрі міста, порадив звернутися саме до вас, – проказав найманець, із вдячністю сідаючи край запропонованого господарем крісла. – На щастя, він бачив, як ви поверталися до міста, і навіть мав приємність поспілкуватися з вами.

– Це несуттєво, – сухо зронив Кисіль. – Що сталося з фортецею?

– Позаминулої ночі її було здобуто козаками. Весь гарнізон загинув.

– Хто командував нападниками? – зблід королівський комісар.

– Гетьман Сулима. Зараз фортеця перебуває в його руках.

– Але ж будівничі Кодака запевняли короля і сейм, що він неприступний! Хочете сказати, що козаки здобули його упродовж однієї ночі?

– Запевняли. Проте помилялись. Кажуть, що в Сулими було не більше тисячі шабель, якими він вирізав увесь гарнізон. Упродовж ночі.

Кисіль нервово відсунув убік письмове приладдя, що стояло на столі перед ним, і, відкинувшись на спинку крісла, якийсь час дивився у простір обіч Штаффена.

– Якщо увесь гарнізон, як ви стверджуєте, вирізано козаками, то чому ви, один із офіцерів його, сидите зараз переді мною?

– Тільки тому, що тієї ночі командувати нічним роз'їздом із чотирнадцяти рейтарів випало саме мені. Причому, за наказом коменданта, полковника Маріона, я здійснював каральний рейд на поближні зимівники. Про події в фортеці вдалося дізнатись від пораненого нами козацького посланця на волость. Сулима уже почав розсилати таких гінців із звісткою про здобуття фортеці та заклик до посполитих формувати повстанські загони і прибувати до Кодака.

Останні слова капітана про те, що весь рейтарський роз'їзд прибув разом із ним, не зазнавши втрат, королівський комісар вислуховував уже наче в маренні. Він згадав про ті надії, котрі покладав на нього король, і, майже розпачливо прошепотівши: «О, Матір Божа!...», обхопив голову руками. Єдине, що мало б утішати зараз коронного гетьмана, – що підлий напад свій зрадник Сулима здійснив ще до того, як він, зі своїми королівськими повноваженнями та надіями, прибув до Черкас. Але ж хіба подібне виправдання здатне було заспокоїти його?

«Чого він домагається, цей кровопивця Сулима? – майже в люті запитував себе депутат сейму. – Навіщо йому знадобилося захоплювати польську фортецю, яка, до речі, під час нападу ординців чи турків, повинна була, передусім, захищати українські, козацькі землі? Цьому шибеникові що, заблаглося нової домової війни між поляками й українцями?!»

– А щодо фортеці... Ми її у козаківзрадників відіб'ємо, – проказав коронний гетьман, не до капітана звертаючись, а просто вже не здатен був утримувати ці слова помсти в собі. – Причому відіб'ємо з такою жорстокістю, що вся Україна здригнеться.

– Що накажете робити мені, пане коронний гетьмане? – нагадав про себе капітан, утішаючись із того, що Кисіль не підозрює його у змові з козаками, а значить, у зраді.

– За канонами лицарської та офіцерської честі, ви мали б розділити долю свого гарнізону, тобто застрілитися. Проте особисто я на цьому не наполягатиму. Ви – всього лиш іноземний найманець, отже наші внутрішні державні справи цікавити вас не повинні.

13

Перші, листопадові ще, сніги, з морозами і вітрами, застали загін козаківчорноморців на плавневому Віщунському острові. Вони віщували ранню зиму, і повстанська сірома, яка, у войовничому запалі, ще недавно закликала гетьмана іти на Переяслав, на Чернігів або й одразу ж на Київ, тепер уже розуміла, що час посправжньому окупуватися, зміцнювати вали частоколом, а головне, будувати землянки та запасатися провіантом.

Об'єднаними загонами нерестрового козацтва, запорожців і повстанців, котрі, одразу ж після разучої перемоги над рейтарським гарнізоном польської фортеці, почали стікатися до нього з різних куточків волості, Сулима зумівтаки вибити коронні гарнізони з Черкас і Чигирина, і навіть здобути непогано укріплений Корсунь. Проте під час усіх цих штурмів королівський комісар Адам Кисіль і переяславський староста Лукаш Жолкевський поводитися доволі хитро. Вони здавали міста і селища майже без бою, формуючи з врятованих гарнізонів своє військо, до двох таборів

якого стягувалися підрозділи реєстрових козаків, а також загони місцевої шляхти і посполитого ополчення.

Досвідчений польський полководець, Кисіль розумів: усе, що тільки здатне повстати зараз проти бунтарів, уже повстало. Так, проти них працював час, потрібний для того, щоб король Владислав і головнокомандувач Конєцпольський уклали зі шведами перемир'я і повернули військо до Польщі, а далі кинули його проти «сулімівців». Проти них була і природа, тому що зима неминуче деморалізувала значну частину погано споряджених повстанців, змушуючи їх розходитися по домівках, та й взагалі вимагала для війська добре впорядкованих «зимових квартир». Нарешті, сама політична ситуація... Тому що, в разі продовження повстання, Сулімі доведеться воювати не лише проти польської армії та ополчення, але й проти ординців і турок...

Суліма і полковник селянськоповстанського козацтва Жадик щойно обійшли значну частину острова і визнали: перетворити острів на якусь подобу Січі поки що не вдалося. Рів і вал, щоправда, дуже благоденний, насипано тільки на тій частині, що звернена до правобережжя. Лівий берег острова залишався незахищеним. Так, він був значно вище піднесений над водою, ніж правий; до того ж його охоплювали плавні, котрі лише неширокою протокою були відділені від очеретяної заплави, що обрамляла материковий берег, але все одно надійною перепорою на шляху карателів стати він не міг. Єдине, що втішало гетьмана – уже було споруджено чотири довгі напівземлянки

– Може, все ж таки варто відійти до фортеці²⁶? – невпевнено якимось проказав Жадик, опускаючись на лавку по інший бік довгого столу. – Навіть у такому, дещо поруйнованому вигляді, вона все ж таки більше пристосована до оборони, ніж будь-який польовий табір.

І стіл, й обвішані в'язанками стіни, були просякнуті гострим запахом сушеної та в'яленої риби. А прожилки деревини на стільниці все ще виразно сіріли соляною «памороззю». Колись на острові, розміри якого сягали до тисячі кроків у довжину і до трьох сотень у ширину, гуртувалася рибальська артіль. Яка доля спіткала тих рибалок, і чому вони покинули острів – невідомо. Але вони залишили по собі дві рибальські хатини, лабаз, досить теплу, обшиту дошками землянку, в якій, мабуть, відігрівалися ті, хто залишався взимку сторожувати артільне майно, та ще й просторі причали по обидва боки острова.

– Сам думав про це. Як пам'ятаєш, навіть не хотілося залишати цю твердиню, настільки вона видавалася придатною для опору ворогові та неприступною, але... В фортеці ми одразу ж виявимося у смертельній пастці.

– Острів – хіба не пастка?

– Я мав на увазі, – у фортечній пастці, відрізаний від питної води і палива, від річки, з її рибою та дичиною... А тут нема жодного клопоту з водою, легше ведеться з паливом і поки що навіть із пасшею для коней. На острові матимемо вдосталь риби,

²⁶ Історики й досі не дійшли спільної думки щодо того, де саме розташовувався останній табір гетьмана Суліми – у фортеці Кодак, чи на одному з дніпровських островів. Я ж дотримуюсь тієї компромісної думки, що, після здобуття Кодака, військо повстанців певний час базувалося в ньому, але по тому, як чисельність його збільшилася і з'явився чималий обоз, гетьман переніс свій основний табір на острів, залишивши у фортеці лише незначний гарнізон. Обґрунтування цієї версії – у тексті роману. ...

а в плавнях ще й водиться такасяка дичина. Зважмо й на те, що тут є де розташувати обоз, а головне, для оборони острова можна використовувати бойові човни, з фальконетами і стрільцями на борту. На них легше прориватися з табору, або й просто шарпати фланги коронного війська.

– До того ж, тут ми ближче до волості, сюди поки що легше добуватися повстанцям та обозам з продовольством, – своєрідно продовжив його пояснення Бурлук, хоча в душі все ще схилився до табору у фортеці. – Все це зрозуміло. Та все ж таки у Кодаку – воно якось затишніше. Якби спорудити табір поруч із ним... Уявляєш, яка б це була кістка у горлі Адама Киселя?

– Ти ж знаєш, що зараз там знаходиться сотня Бородая, котра вже зібрала навколо себе зо два десятки селянукікачів та наймитів із козацьких зимівників. Основну артилерію Кодака ми перекинули сюди, та все ж таки у сотні залишилося дві фортечні гармати і кілька фальконетів. Коли поляки візьмуть нас в облогу, цей загін може пройти по їхніх тилах, винищуючи поповнення, роз'їзди та обози.

Бурлук хотів щось відповісти, але в цей час зайшов джура і повідомив, що козацька старшина зібралася на раду і чекає запрошення. Сулима стомлено кивнув головою, мовляв запрошуй, а шойно сотники, два полковники і представники генеральної старшини увійшли, запропонував кожному з них висловитися.

– Краще говори ти, гетьмане, – заперечив сивочолий полковник Шило. – А ми вже, де треба, додамо. Так воно буде швидше, і до ладу.

– Ми, вважай, в поході, на війні, – підтримав його Тугай. – А на війні перше й останнє слово завжди за гетьманом, така традиція.

– Що ж, мабуть, під час походу так і треба, – визнав Сулима. – Проте говоритиму коротко. Від сьогодні полковник Жадик призначається комендантом табору, а сотник Орест Коцюба – його помічником.

– Мудре рішення, – визнав полковник Шило.

– Ту частину плавнів, яка з лівого берега підступає майже до острівних плавнів, треба негайно відгородити від поля ровом і валом. Якщо зважити, що з одного боку до ріки підступає крутий яр, а з другого – впадає річка, укріплення цього табору особливих труднощів не становитиме. Доки ріка не стане під кригою, ми по суті матимемо два табори, лівобережним із яких командуватиме полковник Шило. Вже завтра ці табори слід поєднати поромом і двома перевізними плотами, так само, як ми поєднали свій острів із правим берегом, заставу на якому, до річи, слід ґрунтовно підсилити. Швидше за все, поляки наступатимуть з того боку, і вже незабаром поблизу переправи з'являться їхні розвідувальні загони та роз'їзди.

Далі гетьман говорив про те, що майже вся деревина острова пішла на спорудження землянок, і що слід негайно спорядити обоз до лівобережного Вовчанського лісу за дровами, а ще один обоз – у поближні села та зимівники, за продовольством і фуражем, та налагодити заготівлю риби і дичини. А ще варто б заготувати якомога більше очерету, який із часом теж піде на паливо. Бо з чимчим, а з паливом на острові буде сутужно.

При згадці про паливо козацькі офіцери з сумом подивилися на стосик дров поблизу пригаслої пічки. Хтось тут же підкинув у вогонь пару полінець, бо в хатині було прохолодно, але, здається, тільки зараз усі вони посправжньому зрозуміли: зима видається довгою і тяжкою, а під час зимівлі їм бракуватиме геть усього – дров, харчів, пороху, фуражу, а ще – теплого одягу й, особливо, взуття...

– І це ще тільки початок, – зітхнув полковник Бурлук, відгукуючись на всі ці розпорядження Сулими.

Ніби вжахнувшись безлічі бід повстанців, які породжувалися раптовим настанням холодів і першим снігом, крізь вікно до хати проникли перші промені сонця – на диво яскравого і повесняному лагідного. Та навіть воно вже не здатне було розсіяти віхолу клопотів, котрі нахлинули на козаків.

14

Коли Адам Кисіль прибув до маєтку переяславського старости поблизу Яготина, там на нього вже чекали сам староста Лукаш Жолкевський, а також полковники реєстровців Ілляш Караїмович та Іван Барабаш.

Занадто великий, як для такого затишного домашнього кабінету, буквально завалений палаючими полінами, камін; вовняні пледи на спинках віденських крісел і традиційні для шляхетських посиденьок хутрянні накидки для ніг; не кажучи вже про пляшки з настояною на травах горілкою, на двох низеньких «прикамінних» столиках, – усе налаштувало на неспішну, теплом і хмільною бездумністю породжувану, бесіду.

І королівський комісар справді зручно вмовстився в кріслі, утеплився, зігрівся з дороги келишком духмяної настоянки, проте одразу ж усю цю, господарем сотворену ідилію, і зруйнував.

– Мені вже відомо, пани полковники, що ваші реєстровці зуміли витіснити повстанців навіть із Корсуня, де цих зрадників вітчизни нашої виявилось найбільше.

– Так, учора «сулімівці» відійшли в бік Дикого Поля, – спохопився Караїмович, – але, перш ніж вони вирвалися з міста...

– Згодом, полковнику, згодом!.. – владно перебив його королівський комісар. – Я щойно з Черкас, тож маю всі необхідні відомості. А ще знаю, що сам гетьман Сулима з основними силами завбачливо відійшов на Вішунський острів і закладає там міцний зимовий табір. Саме туди і попрямують зараз рештки загонів з усіх захоплених ними раніше фортець і містечок, а також селянивіткачі. Впевнений, що гетьман сподівається на підмогу з Січі. Хоча відомо, що кошовий і майже всі курінні отамани цією повстанською веремією, з нападами на міста і кривавим закликком Речі Посполитої до великої домової війни, рішуче незадоволені.

– Та Січ цього пройдисвіта Сулиму не підтримає, – невпевнено якомось проказав Барабаш, мабуть, так до кінця й не увірувавши в свої слова. Говорив він скоромовкою, невиразно, ковтаючи закінчення слів, які, до того ж, вимовляв гугняво. Слухаючи його, комісар ловив себе на думці: «Як же цьому «цицеронові» вдалося дослужитись до високих старшинських чинів у козацтві, де завжди цінувалося вміння «сказати так, щоб аж до кальсонів пройняло?»

– Від нашої змарудженої черні, панове, можна чекати чого завгодно, – незворушно парирував тим часом Жолкевський, поєвропейському вбраний п'ятдесятилітній чоловік, з блідим, поцяткованим брунатними плямами обличчям. Замолоду він примудрився близько року провчитися в Лондоні, і відтоді залишався прихильником усього британського – в одязі, поглядах, манерах, і навіть у домашньому побуті. Недарма ж, позаочі, місцеві шляхтичі називали його «хуторянським лордом». – Але спочатку вислухаймо королівського комісара.

Вдячно глянувши на нього, Кисіль продовжив:

– Через свого представника я просив вас, полковнику Караїмович, заслати до загону Павлюка кількох надійних козаків, аби потім і в таборі гетьмана ми мали своїх людей.

– Не знаю, чи «підставні» мої, на чолі з сотником Яцубою, вже досягли самого гетьманського табору, – охоче озвався Ілляш, – проте сам полковник Павлюк наживку цю проковтнув. Ще в Корсуні.

– А такитак, проковтнув, – підтвердив Барабаш.

– Важливо, що одразу ж не викрив, – хижо примружився Кисіль, маленькими ковтками смакуючи настоянку і знавісніло вдивляючись у глибінні каміна, як у пекельну незвідь.

– Ви, пане королівський комісар, – поважно посмоктавав оздоблену сріблом і коштовними камінцями люльку Жолкевський, – ближчий до короля, до двору... То й коли нам чекати в цих краях коронного гетьмана Конєцпольського? На шведську кампанію він однаково не спромігся.

– А такитак, не спромігся, – на свій манер, швидкослівно пробубонів Барабаш.

– Вам відомо, пане старосто, що обов'язками коронного гетьмана на українських землях правитель вшанував мене.

– Вшанував обов'язками, але... не гусарськими хоругвами, не військом, – не дав збити себе з пантелику Жолкевський. – А нам потрібне велике, добре озброєне військо. З маєтків староства вже подалося до Сулими близько двох сотень селян, і навіть міщан та спудеїв. Ніхто не переконає мене, що впродовж усієї зими ця чернь відсиджуватиметься на якомусь там острівці посеред ріки. Щойно їхні зграї згуртуються під булавою Сулими, як голод і холоднеча знову поженуть їх на волюсть.

– А такитак, поженуть, – поспішив зі своїм підтакуванням Барабаш.

– Поселення і шляхетські маєтки трьох староств ці розбійники вже сплюндрували. Де певність, що за тиждень «сулимівці» не підступляться під стіни Переяслава?

– Ну а далі, – не зважив королівський комісар на його страхи, – діємо таким чином. Ви, полковнику Караїмович, згуртовуєте реєстрових і надвірних козаків, а також формуєте загони посполитого і шляхетського ополчення під стінами Корсуня; а ви, полковнику Барабаш – під стінами Черкас. Так само і ви, пане Жолкевський, збираєте під хоругви всіх шляхтичів, кого тільки здатні повитягати зпід перин. Відтак усі троє вирушаєте до Чигирина, де, за моїм наказом, теж уже збирають вірне королю козацтво та ополченців, а звідти, разом з обозом, прямуєте попід Дніпром до впадіння в нього Цибульника. Я зі своїм охоронним загоном рейтарів та надвірних козаків охорони прибуду вже у закладений вами, Караїмович, похідний табір. Ви будете командувати реєстровцями, Барабаш – посполитим, а ви, Жолкевський, – шляхетським ополченням. Як ви вже зрозуміли, командувати самим придушенням ганебного заколоту нереєстрового козацтва випало мені. У таборі на Цибульнику довго не затримуємося, негайно вирушаємо в район Вішунського острова, щоб іще до зими розвіяти недобитки повстанських полків.

Лише відчувши, що мовчання затяглося, комісар відірвав погляд од камінного багаття і здивовано поглянув на всіх трьох, що сиділи ліворуч нього, півколом охоплюючи досягне для вогню просторовисько. Вони не просто мовчали, а дивилися на нього з якимось ледь прихованим войовничим неприйняттям.

– Ви маєте намір воювати проти Сулими без хоругв кварцяного війська, без його артилерії, без важкої кінноти?! – вражено допитався Жолкевський.

– Якби я чекав коронного гетьмана з його військом, а не кинув тих реєстровців та ополченців, котрих мав під рукою, на визволення захоплених міст, повстанці, пане старосто, давно випалили б усю вашу Переяславщину. І потім, я ж не збираюся здобувати табір зрадника Сулими навальним штурмом. Ми повинні діяти так, щоб козаки самі видали гетьмана королю та сейму на розправу, рятуючи при цьому власні життя. Або ж повести переговори з гетьманом таким чином, щоб він сам прибув до нашого табору. Й ось тут у вас, пани полковники Караїмович і Барабаш, якраз і буде можливість відзначитися.

15

– Пане гетьмане! – забувши про субординацію, влетів до рибальської хатини джура. – Щось із сорок запорожців сіли на чайку, на якій ми ще під Азов ходили, і подалися за течією! Швидше за все, на Січ утікають. Вважайте, одній нашій чайш кабиць.

Сулима і Жадик здивовано презирнулися.

– Може, всього лиш пішли в нижні плавні, на дичину? – невпевнено припустив Тугай.

– Джура має рацію, – суворо проказав Бурлук. – Ці сорок, чи скільки їх там, запорожців справді подалися на Січ.

– Як то, «подалися»?! – пролунало одразу кілька здивованих чи розгніваних голосів.

Полковник зам'явся, проте одразу ж опанував себе і якомога розсудливіше пояснив:

– Під час закладки табору дехто із старшин пропонував не окопуватися тут, а відійти до Січі. Я тоді був проти такого відходу, тому що напередодні мав розмову з гінцем від кошового. Отаман і старшини рішуче попередили, що не пустять нас на Січ, яка не готова зараз, та ще й посеред зими, до війни з Польщею. Не вдасться її підняти зараз козацтво, тому що й сам народ на велику війну поки що не налаштований.

– На коші вважають, – прилучився до розмови курінний отаман Магдич, який прийшов на раду разом із полковником Бурлуком, – що після здобуття фортеці її треба було зрівняти з землею, щоб і сліду від того будування не лишилося. А по тому розпочати перемовини з польським командуванням та королівським комісаром, щоб надалі нікому з сенаторів і на думку не спадало зводити щось там на землях Низового Війська. Але ні в якому разі не йти походом на Чигирин, Черкаси, Корсунь... Дізнавшись про цей похід, кошове товариство обурилося. Не на часі зараз велика війна, ой, не на часі!

– Тобто хтось там на Січі хоче відхреститися від нашого повстання, так? – збагрянів Жадик.

– Кисіль має намір кинути проти нас реєстрових козаків на чолі з Караїмовичем, який ще недавно був наказним гетьманом козацьких військ Сіверщини. Тобто знову налаштовуватиме городове реєстрове козацтво проти запорозького, щоб, як то водиться в Україні, свої ж та своїх і винищували.

– А далі Конецпольський приведе під ці вали своє «балтійське» військо і кілька тисяч народного ополчення, – підтримав його курінний.

– Одне слово, сьогодні зранку запорожці почали змовлятися. Частина з них вирішила повернутись на Січ, а частина – розійтися по зимівниках, оскільки до весни в коші завжди залишається лише незначна залога, яку він тільки й здатен «примувати».

– Виходить, що й решта січовиків теж утече на кіш? – подався до Бурлука через стіл щойно призначений комендант табору.

– Поки що не знаю, – відвів той погляд.

– А сам ти, отаманеполковнику, як налаштований? – інтуїтивно взявся за руків'я булави гетьман. Але так «промовисто»... взявся, що рука січовика так само підсвідомо лягла на оздоблений коштовним камінням ефес шаблі.

– Ти, чоловіче, за шаблю не хапайся, а відповідай, коли сам гетьман подоброму тебе питає, – вмить остудив його сотник Тугай, тієї ж миті обхопивши руками колдки металевих ножів.

– Доки в повстанському таборі залишатиметься хоча б один січовик, що прийшов зі мною, я за вали його не вийду. Я привів сюди цих людей і не маю права покинути їх. Але... Не знаю, що там вирішить січова козацька рада завтра, чи за кілька днів, однак добре знаю, що рішенню її, звичай кошовий шануючи, змушений буду підкоритися.

У хаті запало гнітюче мовчання. Кожен розумів: сама присутність у війську запорозьких козаків породжувала у повсталого поспільства віру в нього, у здатність «сулимівців» протистояти хоругвам коронного гетьмана. Щойно по волості розійдеться звістка про відхід січовиків на кіш, як услід за нею, полине чутка про непорозуміння між гетьманом і полковником Бурлуком, а отже – і про поразку повстання.

– Панове товариство, – увірвався разом із повієм холодного повітря голос якогось приземкуватого козака у розпанаханому на правому плечі, напевне розчахнутому кулею, козушку. – Мене надіслано від корсунського полковника Павлюка.

– То й кажи, як надіслано! – хрипливато рикнув Сулима, відчуваючи, що й ця звістка виявиться не з веселих.

– Велено передати, панове товариство, що, розвіявши під Ратищем значну залогу реєстрових козаків та шляхетського ополчення, загін корсунського полковника Павлюка відходить сюди, до основного табору.

– Не довго ж цьому Павлюкові та вдалося потриматись за пернача полковника корсунського, – іронічно всміхнувся Бурлук, явно сприймаючи задачу цього повстанського форпосту як ще одну лиху ознаку остаточної поразки повстання. Проте на репліку його ніхто не зважив.

– Скільки в нього шабель? – похмуро запитав гетьман.

– Тепер уже не відаю. Знаю тільки, що перед Ратищем до нього приєдналося з півтори сотні повстанців, які прорвалися з оточених Черкас, а берегом ріки відходить якийсь загін із Чигирини, можливо, тепер уже приєднався до полковника. Сам Павлюк міг би просуватися швидше і з меншими втратами, але не бажає кидати обоз, у якому гармати і всілякий провіант.

– Правильно чинить, – задумливо похвалив його Сулима. – Обоз кидати аж ніяк не можна. Попереду – зимівля на острові і тривала облога.

... Ще за якийсь час гетьман і Яків Жадик, сидячи на конях, зустрічали полковника Павлюка, що, разом зі своїм вороним скакуном на повіді, переправлявся поромом. Крім того, обабіч порому, зо дві сотні «корсунців» добувалися острова на чайках.

– А що, непоганий острівець, – доволі безтурботно проказав полковник, ступивши на некруту кам'янисту стежину, що вела до узвишшя, на якому його чекало козацьке командування. – Я оглянув його з кургану. На такому можна триматися, – додавав, уже по черзі обіймаючись із гетьманом та комендантом табору.

– Тяжко велося в Корсуні?

– Втримати місто я не міг, це одразу ж було зрозуміло. Та й місцева громада просила не доводити Корсунь до нової різанини. Тож я і вирішив, що здобутих міст у нас ще буде й буде, головне, зберегти зараз людей. Бою не приймав, а, розбивши своє воїнство на загони, кілька днів обстрілював передові загони карателів. Згодом, уночі, прорвавши нещільне оточення, відійшов у поле. До речі, ще в місті до мене приєдналося зо два десятки реєстровців.

– В тебе з'явилися дезертири з реєстру? – насторожився гетьман. – Чого це вони, раптом? Чи не підслав їх тобі, часом, полковник Караїмович, депутатом сейму Киселем намовлений?

– Та хто ж їх зна? – простодушно відповів Павлюк. – Хлопці надійні. Не рубати ж мені їх було, якщо вже самі прийшли й у військо попросилися. Бо ж хто такі реєстровці, як не наші ж таки городові козаки? Проривалися і відступали разом із усіма. Сотник Яцуба, який привів їх, ще й виявився непоганим рубакою, на власні очі бачив, як із реєстровцями бився. Ну а далі – сам знаєш: надумують зрадити – пошинкую на капусту.

– Ти, загалом, скільки люду привів із собою? – поцікавився комендант, згадавши, що прибульців треба якось розташовувати.

– Майже п'ять сотень своїх. Ще понад три сотні прибилося з Черкас та різних містечок; мій гонець, мабуть, уже повідомляв про це. Міг би привести й більше, але поранених, хворих та слабкодухих волів по дорозі розпустити по селах. Ті з них, котрі підлікуються та підгодуються, а ще й наберуться хоробрості, – зможуть приєднатися до нас навесні.

Високий, широкоплечий, зі смаглявим вилицюватим обличчям та горбкуватим орлиним носом, Павлюк справляв враження фізично сильної, вольової і, безсумнівно, рішучої людини. Хіба що завічна на вустах простакувата посмішка дещо руйнувала цей образ.

– Якщо тільки протримаємося тут до весни, – пробубонів собі під ніс Жадик.

– Щоб на такому острові, посеред рідного Дніпра – і не протриматися?! – не сприйняв його сумніву корсунський полковник. – Та з часом ми тут не лише Січ, але й справжню фортецю вимуруємо – кам'яну, неприступну, зі сторожовими вежами, і щоб у кожній бійниці – по гарматі. Ще й острів каменем обкладемо, щоб уже навічно...

Павлюк поводився з такою невимушеністю, немовби прибув на острів не після здачі міста, а в лаврах переможця. І ця впевненість у собі та в повстанській зорі війська мимоволі передавалася не лише гетьманові, але й усім, хто згуртувався в ці хвилини навколо командування, поблизу острівної пристані.

16

... Ось уже понад місяць тривала облога повстанського табору, проте й досі два полки реєстрових козаків, загін найманців і численне ополчення так жодного разу і не вдалися до справжнього штурму. Заки ріка не вкрилася кригою, кінні і піші

роз'їзди карателів подвійним кільцем перекривали доступ до берегів як повстанцям, так і тим кільком незначним бунтарським загонам з волості, котрі, не відаючи, в яких умовах опинилося військо гетьмана Сулими, намагалися підсилити його своїми погано озброєними лавами і блаженськими обозами.

Так, допоки у реєстровців були гарматні набої, вони час од часу обстрілювали острів, особливо причали, намагаючись винищити якомога більше човнів, але ось уже впродовж тижня не пролунало жодного пострілу. Й упродовж того ж таки тижня тріщав мороз, віяла хуртовина, відтак на табір, у якому всіх коней уже було вибито, всі дрова й очеретяні в'язанки спалено, й завершувалися останні запаси борошна і проса, невідворотно насувалися голод, холод і хвороби. Вечорами, спустивши в ополонки, під кригу, померлих від ран і тифу, повстанці з сумом і відчаєм дивилися на десятки багать, котрі реєстровці та поляки навмисне, аби вивести «зрадників» із душевної рівноваги, розкладали на самому березі, влаштовуючи під гучну гру музик ситі і п'яні гульбища.

– Видно прогаяли ми той час, коли ще можна було прорватися крізь «коронне» оточення, – проказав Жадик, коли в черговий раз старшини зібралися за столом у просторій землянці, спорудженій неподалік лівобережної переправи. Деревина з рибальської хатини, як і з лабазу та з майже всіх возів, уже пішла на опалення та поладження таких ось куренівземлянок. – Треба було все ж таки йти на прорив, коли ще можна було переправлятися на чайках та плотах.

– Тобто йти у човнах на гарматні жерла та сотні рушниць, пік і пістолів? – заперечив полковник Шило. – Там, у крижаній воді поблизу берега, нас би всіх і покляли. Якщо б подалися човнами за течією, роз'їзди драгунів теж переслідували б нас, берегами – та аж до самого порога, до кодацької фортеці.

– В якій нашого гарнізону вже нема, – подав голос пластунський сотник Тугай. Він прийшов останнім, дещо припізнівшись, і тепер тулювся на низенькому стільці у холодному запічку. – Як розповів полонений, котрого, вже пораненого, захопили мої пластунививідачі, – щойно до фортеці наблизився перший загін драгунів, частина козаків подалася на Січ, всі інші розійшлися по зимівниках, або пішли на волость. Та й на тих човнах, що вціліли після обстрілів, пішла б лише якась частина війська. Більшу частину повстанців ми змушені були б кинути напризволяще.

– Спочатку ми не нападали на карателів, тому що не могли дійти до них на човнах, – мовби вголос розмірковував Шило. Він був застуджений, ледве вимовляв слова, і чоло його палало від гарячки. – Потім не могли добутися берега, тому що крига була затонкою. І не крига зовсім, а такий собі «ясенець». Але ж незабаром крига буде такою, що здатна витримати навіть кінного. То, може, піднімемо всіх, поки що здатних тримати шаблю, і підемо на польський табір? На лівий берег, через плавні...

Всі очікуюче подивилися на Сулиму. Той сидів, уклавшись руками на стільницю, і невідривно дивився на полум'я каганця. Тугасві навіть здалося, що він, або не чує мовленого старшинами, або ж просто не бажає брати участі в цій стихійній нараді. Та, розуміючи, що відмовчатись гетьманові все одно не вдасться, несподівано для всіх запропонував:

– Нам би, пане гетьмане, вийти на кілька хвилин на повітря та порадитись.

Оскільки сотник пластунів був єдиним, кому дозволялося усамітнюватися з Сулимою навіть під час нарад, усі, включно з гетьманом, сприйняли цю пропозицію спокійно. Тугай – чоловік хитрий і знаючий, раптом нарає щось путнє? Проте з

порадами сотник не поспішав. Передусім звернув увагу, що полковник Бурлук на нараду не прийшов. А не поспішив до гетьманської землянки, тому що зараз у нього своя рада – з січовиками та реєстровцями сотника Яцуби, отого, що в Корсуні несподівано пристав до Павлюка. Та ще з тими тридцятьма, що прибилися до нас разом із останнім обозом з Переяславщини, з реєстру дезертирувавши.

– То що, Бурлук, Яцуба й інші... – вони збираються вийти з табору, щоб здатися полякам? Чи мають намір по кризі відходити до Січі?

– Хтось із них, на варті стоячи, напевне, зустрічався з гінцями Караїмовича, за яким, звичайно ж, проглядає мармиза королівського комісара Киселя. Переговорів із поляками ці козаки прагнуть – ті і ті, ось у чому річ!

Вони підійшли під пагорб, з підніжжя якого, ніби велетенський гриб ізпід пня, проростала невисока скала, і сховалися за неї від пекучого вітру, що бив у лише сніговою крупною. Бачачи, що мовчання гетьмана знову затягується, сотник запропонував:

– То, може, пов'язати їх – полковника, сотника, ще кількох горланів, – поки остаточно не збаламутили нам військо та не продалися полякам?

– Щоби поділити й без того ослаблене військо на два ворогуючі табори, які неминуче переб'ють одне одного? Ні, ми поведемося інакше. Поговори з Яцубою, прикинься його одностумцем. І завтра в нічний дозор нехай підуть його люди. Разом із твоїми. А ви з Яцубою будьте напоготові.

– Хочете самі вступити в переговори з Киселем?

– З обома полковниками, Караїмовичем і Барабашем, я знайомий. Під час зустрічі спробую схилити їх на свій бік; все ж таки під їхнім командуванням перебувають не поляки чи саксонські рейтари, а наші українські козаки, нехай і реєстрові, на службі у короля. І тоді вже втрюх будемо тиснути на комісара Киселя, котрий теж із наших православних.

– Тобто здаватимемо табір?

– Не вдалося нам це повстання, сотнику. Мусимо визнати: не вдалося. Якби ми розпочали його ранньої весни, то до кінця літа мали б таку армію, перед якою тремтіли б гарнізони не лише Корсуня та Черкас, але й Кам'янця, Києва, Львова. Відтак значна частина тих реєстровиків, які сьогодні готові штурмувати наші укріплення, уже воювала б на нашому боці.

– Виходить, поспішили ми зі штурмом Кодака?

– Руйнувати його все одно треба було. Просто забули, що штурмуємо не чужиницький Трапезунд, після здобуття чи не здобуття якого можна сісти на чайки і податися в рідні краї. Тут усе складніше. Королівський комісар нахабно нацьковує козаків на козаків.

– Правду кажете гетьмане. Бий свій свого, щоб чужий боявся – така війна у нас викрешується у ці дні.

– Тому й кажу: у цьому таборі гибіє зараз цвіт козацтва. Немає значення – реєстрового, нереєстрового, повстанського – але козацтва. І погубити його постріляним на кризі чи вимореним голодом – гріх великий не тільки перед пращурами нашими, але й перед нащадками.

Тугай вигріб зі скельного виймку трохи снігу, поласував ним, наче медяником, зітхнув...

– Тоді не гаятиму часу, – проказав. – Оце зараз і подамся до куреня сотника Яцуби.

– Прикинься, ти це вмієш, як ніхто інший. А я піду до гетьманського куреня і скажу, що нічого путнього запропонувати поки що не можу. Нехай кожен подумає. Зберемося завтра, та й уже будемо радитись.

Щойно гетьман проказав це, як із лівого, ближнього берега вдарила гармата. Потім гримнув залп одразу з п'яти чи шести жерл. Далі гармаші знову стріляли по черзі, розсіюючи ядра по всьому острову, наче велетенські насінини, з яких мали зароджуватися страх, біль і смерть. І так тривало довго, нестерпно довго.

17

...А за два вечори по тому, після чергового згубного обстрілу та в самий розпал віхоли, сталося неймовірно: до південного мису острівця, по вже досить зміцнілій кризі, підійшли полковники Караїмович і Барабаш. Позаду них троє козаків ішли з мішками, в яких теліпалися бутлі з оковитою, а також лежали торбини з салом, шинкою, ковбасою кров'яною, цибулею і хлібом.

Побачивши таких високих старшин, Сулима, який сподівався зустріти бодай якогось там гінця від них, подумав, що в дипломатії своїй таємній Тугай, мабуть, занадто вже перестарався.

– Ми навмисне вийшли на цю косу, щоб не дуже кидатися у вічі твоїм козакам, гетьмане, – пояснив Караїмович, імітуючи щось подібне до обіймів. – Як бачиш, самі прийшли, віддаючись на твою милість, щоб не подумав, що, запрошуючи до себе, заманюємо у пастку.

– А такитак, у пастку, – і собі розкинув руки Барабаш.

Щоб і справді не дуже привертати увагу, Тугай провів прибульців по ярку, над яким через вал було прокладено своєрідний «перелаз» і який підходив до скелі, що сіріла за двадцять кроків од гетьманського куреня, теж обведеного валом, але вже внутрішнім. Вартового, який чатував поблизу цього проходу, сотник спровадив одігріватися.

За столом їх уже чекали полковники Павлюк, Жадик, Бурлук і Шило, а також генеральний осавул Чернець. Козаки, що прибули з польського табору, швидко виклали з мішків усе принесене і, вийшовши в сіни, взяли на себе додаткову охорону цієї «таємної вечері».

Після першої та другої чарок зголоднілі повстанські старшини одразу ж накидалися на їжу, тому й балачка між ними та перемовниками з того берега точилася спрочно і, власне, ні про що. Лише після третьої, як господарі вже не тільки зігрілися та підвечеряли, а навіть, з голоду, мабуть, захмеліли, Караїмович сказав те, задля чого й причвалав на острів.

– Як ви вже зрозуміли, панове, ми прибули сюди з миром, і надіслав нас королівський комісар Адам Кисіль. Не залякуватиму вас тим, що на правий берег теж підвезли гармати, тільки вже пруські, далекобійні. І що обстріли тепер триватимуть з обох берегів щодня, оскільки пороху і ядер гармашам уже не бракуватиме, в той час як вам бракуватиме геть усього, і не хотів би я побувати зараз у вашому шпиталі.

– Ти про біди наші, та нам же, не розповідай, – суворо збив його зі слова Сулима, нагадуючи про мету візиту. – Краще викладай комісарові пропозиції. А ми послухаємо і поміркуємо.

– На ваше щастя, коронний гетьман Конєцпольський зі своїм прибалтійським війнством поки що в дорозі, але вже десь поблизу Чигирина.

– А такитак, поблизу... – недоріко підтакував Барабаш, добре знаючи, що головнокомандувач військами навіть не виїжджав з Варшави, тому що королівський комісар твердо пообіцяв йому і королю: вже на початку грудня повстання буде придушене, козаки і селяни впокорені, а вцілілі призвідці нападів на Кодак та інші міста і фортеці привезені до столиці на суд.

– Як не завтра, то позавтра кінний авангард його війська буде тут. А потім заявиться і сам коронний, який уже листовно, через гінця, пригрозив: усіх повстанців, зрадників Речі Посполитої, вирубає. До одного. Крім старшин, яких накаже четвертувати. Живими. Не залякую, переказую, як воно насправді склалося.

– А такитак, четвертувати.

– Ти, Барабаш, помовчав би! – грюкнув кулаком по столу Сулима, не витримавши його недорікуватості. – Що пропонує Кисіль?

– Як королівський комісар, як православний українець, а до того ж поки що наділений повноваженнями коронного гетьмана, він пропонує вам, отаманам повстанців, зараз же прийти до нього на переговори. Безпеку він гарантує під слово честі аристократа, комісара і депутата сейму. Крім того, Кисіль стане посередником у ваших переговорах з королем чи комісією, яку той призначить. Користуючись своєю владою та впливом, комісар обіцяє, що всі учасники повстання будуть амністовані. Ну, можливо, когось там, на кого володарі маєтків покажуть як на паліїв та грабіжників, відшмагають батогами. То вже як водиться.

– Ми з полковником Караїмовичем, – раптом повернув собі здатність тулити слово до слова Барабаш, пригадавши, що повинен сказати те, чого його напоумив Кисіль, – теж гарантуємо вам безпеку. Проведемо через польський табір до самого комісара. Ніхто й пальцем вас не зачепить.

– Якщо вирушимо зараз, до ранку й повернетеся, – підхопив його слова Караїмович, – аби провести свою раду і вирішити, пристаєте на умови комісара чи ні. Тільки ходять усі, комісар хоче знати думку всіх очільників повстання. Щоб потім не вийшло так, що він домовлявся з одними, а поки ті повернулися, повстанцями вже верховодять інші.

– А такитак, ходімо всі, – піднявся зза столу Барабаш. – Ми тепер на вашій стороні, разом і домовлятися буде легше. Щоб польська влада і помилування повстанцям дарувала, і фортецю Кодак відбудувати не веліла...

– І козацький реєстр збільшила, – докинув Павлюк.

– А такитак, про реєстр мову повести – сам бог велів.

Сулима підвівся й нашорошено оглянув старшин, котрі при двох каганцях сиділи за столом.

– Якою рада ваша буде, брати мої шабельні?

Старшини Perezирнулися.

– Та що тут довго мізкувати? – відповів за всіх Павлюк. – Усе одно нічого путнього придумати не зможемо. Ще по чарці – і йдемо в гості до самого королівського комісара.

...Коли, вже останнім, Тугай виходив із куреня, один із козаків, які прийшли з гінцями від Киселя, перехопив його за передпліччя і притягнув до себе.

– Я від капітана фон Штаффена, – проказав польською, але з помітним германським акцентом. – Чув про такого?

– Та вже ж наслуhavся.

– Виведеш офіцерів за той прохід, яким привів, а далі не йди. Бери з собою десятих пластунів і повзком з острова, на південь. До ранку на кризі чатуватиме залога рейтарів, якою командує товариш фон Штаффена, – пішов плічопліч із сотником. – Поки не проповзете повз цю залого, не підводься, бо на березі роз'їзди кінних польських драгунів. Тільки умова: обов'язково виведи з табору Характерника. Це жорстка умова фон Штаффена, – негайно ж відринув козак від отамана пластунів, – урятувати Характерника. За будьяку ціну, під слово честі.

– А що буде з Сулимою та іншими отаманами? – потягся до нього сотник.

– Комісар клянеться, що Сулиму спробує врятувати. Але без суду, мабуть, не обійдеться. Проте вибору у гетьмана вже нема: здається або гине.

За внутрішнім валом Тугай випередив гурт полковників і повів їх до яру, а далі – до таємного, замаскованого перелазу. Пропустивши повз себе останнього з козаків, того, що приніс йому звістку від капітана, він прошепотів: «Е, ні, хлопці, на чужому весіллі й похмілля буває кривавим», осів і непомітно пірнув у кучугуру. Полковники ще тільки огинали косу, як він уже влетів у землянку з пластунами, разом із якими жив і Характерник. Вивівши пластунів, скільки їх було в землянці, за перелаз, він наказав усім вивернути кожухи і вивалитися в них у снігу. Як розвиднювалося, сотник по якомусь яру добувся зі своїми хлопцями до степу і подався з ними на південь, у бік рятівної річки Самари.

І лише згодом він дізнався, що всіх шістьох старшинповстанців реєстрові козак пов'язали одразу ж, щойно вони увійшли до польського табору. Своє заступництво перед коронним гетьманом, монархом і сеймом королівський комісар Кисіль пообіцяв уже тоді, як полонених розсадили по двох санях і в його супроводі, а також у супроводі Караїмовича і Барабаша, повезли на правий берег. Причому сталося так, що надійною охороною заколотників, сформованою з рейтарівсаксонців, командував тойтаки всюдисутній капітан фон Штаффен.

18

Звістка про поразку повстання й арешт Сулими застала кардинала Одіні у «старій столиці» королівства Кракові, куди він прибув з особистим посланням папи до примаса Польщі та для ознайомлення з тамтешнім секретним архівом єзуїтського ордену. Дізнавшись, що обоз, яким полонених доправляють до королівського суду, ще в дорозі, кардинал доручив попереднє ознайомлення з матеріалами архіву одному з двох своїх помічників, а сам теж подався до Варшави. При дворі готувалися до сесії сейму, отож архієпископ Гнезненський, він же і примас Польщі, Ян ІХ Венжик до «старої столиці» так і не прибув. Та вже навряд чи й міг прибути, тим паче, що напередодні відкриття сейму королівський суд мав розглядати гучну справу призвідців чергового буремного повстання в Україні.

Примас волів зустрітися з ним у своїй резиденції – старовинному палаці, наявність біля якого костюлу і каплиці надавали йому монастирського вигляду, – у невеличкій кімнаті для приватних зустрічей. Це був аскетичного вигляду літній чоловік, на зморшкуватім обличчі якого проглядалися всі ознаки не так старіння, як фізичної і душевної втоми.

Отримавши сувій із посланням папи, Ян Венжик одразу ж відклав його на бюро поблізу свого крісла і знову запитливо подивився на Одіні. Він чудово розумів, що перед ним – не той канонік, який десятки днів мучитиметься у кареті, щоб тільки привезти до Варшави листа папи.

– Перше, чим ви поцікавилися, кардинале, щойно прибули вчора до столиці, – «Де перебуває заарештований бунтівник, гетьман Сулима, і яка доля його чекає?». Чим викликаний ваш інтерес до цього зрадника вітчизни, котрий, навіть перебуваючи на шибениці, залишається підданим польського короля?

Примас говорив спроквола, ввічливо, проте манера його поведження аж ніяк не здатна була вплинути на гостроту запитання.

– Навіть не приховую, що разом із папським нунцієм у Варшаві маю намір вирвати цього воїна зіпід сокири ката. І папа, який давно стежить за походами гетьмана до османських берегів, і якому нунцій ще вчора послав звістку про його арешт, безсумнівно, підтримає нас у цих домаганнях.

– То понтифік знає про існування цього свавільника?!

– І навіть вимагав час від часу доповідати йому про напади козаків Сулими на османські гарнізони. На сьогоднішній день козаки – єдина християнська потуга, яка збройно протистоїть мусульманській експансії в Європі. Єдина, архієпископе. Свого часу ми з герцогом де Невером мали намір призначити гетьмана Сагайдачного командувачем загонами хрестоносців європейської християнської міліції. Так ось, після його смерті найпевнішим кандидатом на цю посаду залишається саме він – гетьман Іван Сулима. Й останні походи його під Азов та інші турецькі міста лише утвердили нас, із папою та герцогом, у мудрості такого вибору.

Брови примаса здивовано поповзли догори. Він стурбовано глянув на сувій із буллою папи, далі на кардинала, і щиро зітхнув.

– Сподіваюсь, вам уже перерахували всі ті злочини, які скоїв гетьман Сулима проти підданих короля і самої Польщі?

– Як і ті заслуги перед королівством, на які він спромігся, воюючи проти Кримської Орди й Османської імперії – одвічних ворогів України і всієї Речі Посполитої.

– Заслуги теж були, цього ніхто не заперечує. Але король уклав мирну угоду з султаном Туреччини, з чого випливає, що, під гарантію Польщі, козаки не мають права вчиняти напади ні на ординців, ні на гарнізони Османської імперії. Тобто своїми свавільними діями він мало не спровокував Стамбул і Бахчисарай на війну з нами. А, повернувшись із походу, вирізав гарнізон польської фортеці та сплюндрував кілька великих українських міст, призвівши до загибелі більше тисячі воїнів та цивільних осіб. Ясна річ, його злочини обговорюватимуть депутати сейму, і вирок їх буде суворим. Одверто кажу: як би ми з вами не ставилися до гетьмана Сулими, які б заслуги не пригадували, все одно суд оддасть його в руки ката. І сейм одностайно схвалить цей вирок.

Одіні з натугою підвівся з глибокого крісла, відзначаючи про себе, що й ноги вже слабнуть, та й взагалі, старіє, пройшовся кабінетом і, зрештою, взявшись руками за спинку крісла, запитав:

– Тобто ви, впливовий у своїй країні і шанований у Ватикані глава польської церкви, ладні спокійно сприйняти той факт, що сокира ката опуститься на шию, на якій висить золотий медальйон із ликом папи римського? У єдиного з усіх православних віруючих світу?

Почувши це, архієпископ несамохіть вхопився за підлокітники крісла і подався вперед, мало не налягаючи своїм сухорлявим підтягнутим животом на коліна.

– Про який медальйон ідеться, пане кардинале?

– Про той, якого, приймаючи в себе полковника Сулиму після його чергової перемоги над турками, понтифік Павло V особисто надів на шию цього воїна, відзначаючи у такий спосіб його заслуги перед усім християнським світом.

Архієпископові знадобився якийсь час, щоб осмислити цю новину, а головне, отямитися після неї.

– Шкода, – проказав він нарешті, – що, йдучи вчора на зустріч із королем, у якій брав участь і головний королівський суддя пан Закревський, про існування цього медальйона я не знав. І ні суддя, ні королівський комісар в Україні пан Кисіль, який, власне, й придушував повстання Сулими та брав його у кайдани, теж про нього не згадали. Чи то не знали, чи не захотіли звертати на цей факт увагу короля.

– У такому разі наш із вами християнський обов’язок разом домогтися аудієнції у короля і врятувати цю, ще остаточно не занапащену, душу.

– Суд над гетьманом і кількома його однодумцями розпочнеться завтра, і вирок має бути винесений на третій день, тобто за дві доби до початку роботи сейму, на якому цей вирок має бути схвалений. Але вже по тому, як його схвалить король.

– Отже завтра ми й повинні потрапити до короля. Повідомте його, що прибув особистий представник папи кардинал Одіні. У дуже терміновій, невідкладній справі. А сьогодні я ще спробую зустрітись з самим гетьманом.

19

Сулима, справу якого слухали окремо від інших повстанців, розумів: іншого вироку, ніж страта, чекати не доводиться. Та все ж таки іскра надії в душі його все ще жевріла. І породило її побачення, якого домігся кардинал Одіні. Якщо вже сам кардинал, особистий секретар папи і хранитель ватиканського архіву, прибув до Варшави, щоб заступитися за нього перед королем, примасом і прокурором... Це чогось та варте. Значить, ще не все втрачене.

І нічого, що королівський прокурор уже звернувся до суду з вимогою приректи його на прилюдне четвертування, з подальшим розвішуванням частин тіла по людних місцях столиці. В ці хвилини кардинал уже, напевне, домігся аудієнції у короля. Тож насправді питання його життя чи смерті вирішуватиметься там, а не в цій похмурій судовій залі. До того ж Одіні наполегливо радив не демонструвати гординю, а тиснути на суддів, апелюючи до прихильності понтифіка, до прагнення перейти в католицьку віру, до бажання й надалі служити королю, боронячи вітчизну від ординців та османів...

– Все ж таки я прошу пана прокурора і високий суд зважити на мої заслуги перед Річчю Посполитою, – прислуховувався зараз до його порад Сулима. – Впродовж багатьох років я зі своїми козаками захищав її кордони, завдаючи ударів по турецьких гарнізонах та змушуючи...

– Де саме ви завдавали цих «ударів по турецьких гарнізонах»? – погрожуюче наліг масивними грудьми на ще масивнішу стільницю прокурор Дембицький. – Штурмуючи вали Кодака? Чи, може, турецькі гарнізони стояли в Корсуні, в Черкасах, у Чигирині?

– На жаль, гарнізон полковника Маріона чинив усілякі перешкоди, заважаючи...

– Якщо у козацтва з’являлися претензії до коменданта фортеці, треба було подавати скаргу на нього в суд, а не насипати йому в пазуху пороху і розривати на шматки. Так ось, тепер він кличе вас за собою на небеса. І взагалі, про Кодак і Маріона ми

вже чули десятки разів, – навіснів Дембицький так, що здавалося, ніби сам кинеться на підсудного. – Ви зрадили короля, зрадили вітчизну, сплюндрували багато сіл і містечок, сотні й сотні маєтків! Що ще мусить вчинити у цій країні негідник, щоб опинитися в руках ката? – набожно звів догори тремтячі руки прокурор.

Сулима заплющив очі і відчув, що втрачає рівновагу. Майже щодня слідчі катували його, до того ж він застудився, і тепер, хворий, зраний ледве тримався на ногах. Чому це, прощаючись із ним, кардинал так прискіпливо цікавився його думкою про військові здібності полковника Павлюка? Ага, так, уже про всяк випадок придивляється до того, хто після страти Сулими здатен замінити його при доборі кандидата на лаври командувача новітніми хрестоносцями з християнської міліції. – ревниво, з почуттям душевної розпуки, припустив гетьман.

Перед судом адвокат прошепотів йому, що полковника Павлюка швидше за все помилують. Учора за нього несподівано почали заступатися сенатор Томаш Замойський, і навіть сам канцлер Польщі. З якого б то дива? Невже Одіні справді потурбувався про спадкоємця золоті папської медалі?²⁷ «О, так, папський медальйон!» – ухопився він за цю відзнаку, як за останню надію. Та, щойно полковник спробував нагадати про неї, як суддя Закревський знервовано перебив його:

– Нам відомо про необачність, якої, з волі своїх радників, припустився понтифік, вшановуючи вас цим медальйоном. Але навіть після цього ви не повернулися до католицької віри, а й у всьому іншому виявили щодо Церкви нашої брутальну невдячність. Маєте сказати суду ще щось, перш ніж буде оголошено вирок?

– Якщо мені буде дароване життя, я одразу після суду перейду в католицьку віру і прийму чернечий постриг.

Усі три судді і прокурор мстиво розсміялися:

– Даремне намагастесь розчулити нас, гетьмане, – завершив слухання останнього слова підсудного Закревський. – Навіть якби ви перевтілилися зараз в ангела з крильцями, все одно злетіти вам дозволено було б тільки... на ешафот.

* * *

Крізь юрмище сенаторів і депутатів сейму, провінційних аристократів, купців та іноземних послів і посланців кардинал Одіні й архієпископ змогли пробитися до короля лише в день оголошення вироку Сулимі. Але й того дня їм до непристойності довго довелося чекати в приймальні, поки король намагався вгамувати гарячкуватих, аж дещо знахабнілих, послів Туреччини й Кримського ханства.

Самого кардинала Владислав IV вислухав незворушно, навіть не намагаючись розвіювати втому та підступну дрімоту, що почала заповонювати його ще під час зустрічі з послами. Та що там, навіть звістка про золотий папський медальйон – і та не вплинула на короля, принаймні це не позначилося на виразі його обличчя. Проте відповідь все ж таки виявилася доволі чіткою і виваженою.

²⁷ За свідченням московітського посла у Варшаві, полковника Павлюка Бута справді було помилувано завдяки клопотанням сенатора Т. Замойського і канцлера Польщі. Існує припущення, що король та уряд Польщі розраховували побачити згодом у його особі слухняного поводири слухняного козацтва, проте сталося так, що незабаром він і сам очолив повстання. Існує також припущення, що помилувано було і полковника Я. Жадика. До речі, в романі відтворюється історично засвідчена лінія поведінки Сулими на суді, під час якого він прагнув схилити суддів на свій бік та розчулити їх.

– Згоден, Сулима – той полководець, звитяга якого, шаблею здобута, значно перевершує тією ж таки шаблею сотворене зло. Та ще до розгрому повстання сюди прибули спеціальні посланці султана, які вимагали покарати Сулиму за напади на Азов, а також за Кафу, за Трапезунд, за те, що свого часу він захопив якусь там галеру, а всіх правовірних, які були на ній, подарував як полонених папі римському... На його ж таки смерть чатують і посланці хана. Зрадивши, що «Соліманшайтан» опинився в кайданах, вони тепер вимахують у мене перед носом текстами мною ж таки підписаного договору і вимагають стратити його. Причому зробити це в їх присутності і в якомога жорстокіший спосіб. В іншому разі султан і кримське ханство оголошують нам війну, до якої моя нещаслива країна абсолютно не готова.

– Але ж висока відзнака самого понтифіка... – розгублено промурмотів примас. – Вона вимагає поваги...

– Чогочого вона вимагає?! – хижо втупився в нього правитель. – Хочете розчулити османських послів звісткою про золоту медаль, якою понтифік нагородив Сулиму за напади на турецькі міста й татарські улуси?! За «різанини», які нібито вчиняв там і про які правителі обох держав повідомляють в усіх свої гнівних ультиматумах? То йдіть, – не так гнівно, як артистично вказав їм обом на двері, – розчульте! Але знайте: смерті вашого протезе домагаються не лише мусульмани, але й уся шляхетська Річ Посполита. Геть уся!

Примас уже понуро побрів до дверей, коли кардинал Одіні вдався до останньої, одчайдушної спроби.

– Навіть по тому, як суд оголосить вирок, у вашій волі відкласти страту, щоб дочекатись спеціального рішення понтифіка, водночас папський нунцій міг би зустрітись з турецьким послом у Римі...

Проте жодні аргументи переконати Владислава вже не могли.

– Єдине, що я можу зробити для Сулими, то це, гнівлячи османських послів, просити ката спочатку відтяти йому голову, а вже потім четвертувати, а не навпаки. Можете так і передати своєму папі: якщо ми з архієпископом помилуємо цього зловмисника, султан того ж дня оголосить війну Польщі! Того ж дня! Й отоді вже сама Польща не помилує ні мене, ні архієпископа, ні навіть... па-пу!

2014–2015

Одеса–Львів–Самбір.

ЕДІТ ВОРТОН

(США, 1862 - 1937)

лауреатка Пулітцерівської премії

РИМСЬКА ЛИХОМАНКА

Оповідання

*З англійської переклав
Олександр Артамонов*

I

Від столика, за яким обідали ці дві американські пані – зрілі, але досить свіжі, як для свого віку – пройшли вони пласкою терасою римського ресторану, та, спершись на парапет, дивилися спочатку одна на одну, а потім – вниз, на навколишні славетності Палатину та Форуму, з однаковим виразом непевного, але доброзичливого схвалення.

І в той час, коли вони так стояли, дівочий голос весело пролунав зі сходів, що вели до подвір'я неподалік. «Що ж, ходімо, врешті-решт», – прозвучало звідти не до них, але до невидимого співрозмовника, – «проміняймо веселощі молодості на їхнє в'язання», – і свіжий голос відповів зі сміхом: «Та годі тобі, Басю, хіба ж вони лише в'яжуть?». «Припини, я це фігурально сказала», – знову пролунав перший голос. «В кінці кінців, нашим бідним матусям більше не залишається нічого іншого», – на цьому місці поворот сходів приглушив діалог.

Дві пані подивилися одна на одну знову, цього разу з відтінком усміхненої розгубленості, і та, що була тендітнішою та блідішою, покивала головою та сильно почервоніла.

«Барбара!» – прошепотіла вона, посилаючи непочутий докір навздогін насмішкуватому голосу на сходах.

Інша пані, повніша та рум'яніша, зі слабо вираженим носом, що супроводжувався енергійними чорними бровами, з гумором засміялася: «Ось, що наші донечки думають про нас!»

Її співрозмовниця відповіла з заперечливим жестом: «Не про нас конкретно. Ми маємо про це пам'ятати. Це лише загальне сучасне розуміння Матерів. Втім – сама бачиш», – напіввинувато вона витягла зі своєї чарівно прикрашеної сумочки клубок шовкових ниток з двома чудовими спицями всередині. «Що тут скажеш», – прошепотіла вона: «Новий спосіб життя справді подарував нам чудовий засіб для

того, щоб вбивати час; інколи я втомлююся просто дивитися – навіть на це». Її жест був адресований величній сцені внизу.

Темна пані знову засміялася, і вони обидві повернулися до споглядання, що проходило в тиші з певним спокоєм, розчиненим в усьому навкруг – спокоєм, що, здається, сховався від весняної чистоти римських небес. Година ланча була далеко позаду, і пані залишилися на покинутій терасі вдвох. На протилежному їй кінці декілька туристичних груп, що прагнули досягнути красу міста в усій її глибині, розбирали путівники та сувеніри. Врешті останні з них пішли, і дві пані залишилися самі на омитому небом узвишші.

«Що ж, я не бачу жодної причини для того, щоб піти звідси», – сказала місіс Слейд, рум'яна пані з енергійними бровами. Два покинуті стільчики стояли неподалік. І вона пересунула їх до кута парапету, врешті розмістивши себе в одному з них, а свій погляд – на Палатині. «Зрештою, це досі найпрекрасніший краєвид у світі».

«Для мене він завжди буде таким», – погодилася їй подруга місіс Енслі з настільки непомітним наголосом на «для мене», що місіс Слейд, зауваживши його, навіть засумнівалася, чи не був він випадковістю, на зразок розкиданих по всьому тексту підкреслювань у листах старомодних авторів.

«Грейс Енслі завжди була старомодною», – подумала вона; і додала вголос, посміхаючись своїм спогадам: «Цей краєвид був дуже близьким для нас протягом багатьох добрих років. За нашої першої зустрічі тут, ми були молодшими за наших дівчат. Ти пам'ятаєш!»

«О, так, я пам'ятаю», – прошепотіла місіс Енслі з таким самим невиразним наголосом. «Дивись, нас пильнує метрдотель», – додала вона раптом. Вочевидь, вона була впевнена в собі та своїх правах у цьому світі набагато менше, ніж її подруга.

«Зараз я принесу йому зцілення від такої пильності», – сказала місіс Слейд, простягнувши руку до сумочки, що виглядала настільки ж пишно та дорого, як і сумочка місіс Енслі. Покликавши метрдотеля, вона пояснила, що вони з подругою – великі шанувальниці Риму, яким хотілося б провести кінець дня, споглядаючи місто згори – ось і все, звісно, якщо цим вони не створять незручностей для роботи персоналу. Метрдотель, вклоняючись у відповідь на її подяку, запевнив, що пані тут найбажаніші гості, і ще більше їм будуть раді, якщо вони милостиво залишаться на вечерю. Ця ніч у сяйві повного місяця запам'ятається їм...

Місіс Слейд звела свої чорні брови, почувши недоречні та й навіть небажані натяки на місяць. Але брови повернулися в усміхнене положення, як тільки метрдотель пішов: «Чудово, чому б і ні! Ми ще й не таке можемо! Здається, я увявлення не маю, коли дівчата повернуться. Ти хоча б знаєш – звідки? Я ось – ні!».

Місіс Енслі знову почервоніла. «Я думаю, ті молоді італійські авіатори, яких ми зустріли в посольстві, запросили їх злітати на чай в Тарквінію. Я припускаю, що їм захочеться затриматися там та летіти назад у місячному сяйві».

«Місячне сяйво – місячне сяйво! Яке ж воно досі важливе! Ти думаєш, вони такі ж сентиментальні, якими були ми?».

«Я зробила висновок, що анітрохи не знаю, які вони, – сказала місіс Енслі. І, можливо, ми й одна про одну знали не більше».

«Можливо, й так».

Її подруга кинула сором'язливий погляд: «Я ніколи б навіть не уявила собі, що ти була сентиментальною, Алідо».

«Ну добре, може, я й не була такою», – місіс Слейд примружилася, вдивляючись у минуле; на якусь мить, дві пані, що були близькими з дитинства, усвідомили, наскільки вони мало знають одна про одну. Звісно, в кожній був наготові ярлик для іншої. Місіс Слейд, наприклад, могла б зізнатися як собі, так і будь-кому, хто поставив би таке питання, що місіс Енслі 25 років тому була вишукано гарною, – ні, могли б ви в таке повірити, могли б ви? Звісно, вона й досі чарівна та виразна... Втім, дівчиною вона була вишуканою, набагато красивішою за свою доньку Барбару, хоча, звісно, Бася, згідно з новими стандартами, в будь-якому випадку є більш ефектною, має більшу перчинку, як вони зараз кажуть. Смішно – в кого б їй такою бути з її нікчемами-батьками. Так, Гораций Енслі був повною копією своєї дружини. Музейні експонати Старого Нью-Йорка. Добре вдягнені, бездоганні, здатні слугувати прикладами для наслідування. Місіс Слейд та місіс Енслі прожили одна навпроти одної – як реально, так і фігурально – багато років. Коли змінювали фіранки в будинку 20 на 23 Східній Вулиці, в будинку 23 – через дорогу – завжди знали про це. А також про всі пересування, покупки, подорожі, річниці, хвороби – там була відома вся нудна хроніка поважного подружжя. Майже ніщо з цього не могло обминати увагу місіс Слейд. Втім, з часом вона втомилася від такої одноманітності, і коли її чоловік нарешті досяг успіху на Волл Стріт і вони переїхали на верхню Паркову Авеню, вона почала думати: «вже краще б жити біля підпільного шинку – хоча б можна побачити поліцейський рейд». Ідея того, що дім Грейс могли б обшукати, так захопила її, що перед переїздом вона навіть обмовилася про це на жіночому ланчі. Її слова запам'яталися та розійшлися далі – інколи їй було цікаво, чи перейшли ті слова вуличку, та чи досягли вони місіс Енслі. Вона сподівалася, що ні, хоча й не дуже тим переймалася. В ті дні поважність не була у високій ціні, та й небагато було шкоди Бездоганним, коли над ними трошки підсміювалися.

Минуло декілька років, місяців – і ось, обидві пані втратили своїх чоловіків. Відбувся відповідний обмін вінками та співчуттями, коротеньке відродження близькості в напівпітьмі їхніх скорботних плачів; нарешті, зараз, після нового інтервалу, їхні шляхи перетнулися в римському готелі, де кожна виконувала роль скромного додатку до яскравої доньки. Схожість долі знову звела їх разом, і тепер вони жартують та зізнаються одна одній в тому, що, хоча колись намагання не відставати від доньок втомлювало, тепер, з роками, якоюсь мірою сумно його по-лишати.

Без сумніву, роздумувала місіс Слейд, її почуття самотності є набагато більшим, ніж бідна Грейс навіть могла б собі уявити. Між тим, щоб бути дружиною чи вдовою Дельфіна Слейда, дуже ґрунтовна різниця. Вона завжди вважала себе (з певною гордістю) рівною йому за соціальними здібностями, їй здавалося, що разом вони роблять свою сім'ю такою визначною; втім, різниця після його смерті була неоправною.

Вона була дружиною юриста з відомої компанії, який завжди вів одну-дві міжнародні справи, і це вимагало від неї здійснювання неочікуваних та хвилюючих обов'язків: ось вона експромтом розважає важливих колег чоловіка з-за кордону, і, так само раптово, ось вже вони самі вирушають в ділову поїздку до Лондона, Парижа, Рима, де їй віддячують за гостинність, в той час, коли з усіх боків чутно чаруючі слова: «То ця розкішно вдягнена красуня зі звабливими очима – місіс Слейд, дружина Слейда? Але ж в більшості знаменитостей дружини такі нікчемні...».

Так, бути вдовою Слейда після всього цього – сумнівна альтернатива. Всі її здібності виявилися лише продовженнями талантів чоловіка. Тепер в неї залишилася тільки донька, бо син, що ніби й мав успадкувати батькові таланти, раптово помер ще хлопчиком. Вона пережила тодішню агонію, бо поруч був чоловік, що підтримував її та й сам потребував підтримки; тепер, після смерті батька, думка про хлопчика стала нестерпною. В матері не залишилося нікого, окрім доньки; і її люба Дженні була з тих ідеальних доньок, що не потребують особливої уваги від матері. «Тепер, з Басею Енслі, мені треба бути уважнішою», – інколи напівіронічно думала місіс Слейд; втім, Дженні, молодша за свою дорогоцінну подругу, була тим рідкісним випадком, коли молодість та привабливість можуть створити не більше небезпек, ніж їх відсутність.

Це трохи втомлювало місіс Слейд та ставило її в глухий кут. Їй хотілося, щоб Дженні закохалася – навіть у поганого хлопця; тоді б за нею треба було наглядати, виплутувати, рятувати. Замість цього, якраз Дженні доглядала за мамою, оберігала її від протягів та перевіряла, чи випила вона свій тонік...

Місіс Енслі була менш виразною, ніж її подруга, і її уявний портрет місіс Слейд був менш чітким, намальованим легенькими доторками. «Аліда Слейд вкрай яскрава, але не настільки, як вона сама думає про себе», – могла б вона сказати; втім, вона б навіть могла додати, щоб просвітити незнайомців, що місіс Слейд була надзвичайно ефектною дівчиною; в цьому вона набагато перевершувала свою доньку, яка, звісно, була приємною та розумною, але не мала ані грама материного – ну, скажімо, «вогню», як хтось якось висловився. Місіс Енслі взяла б подібні слова у лапки, як вольності, які краще не озвучувати. Ні, Дженні була зовсім не такою, як її мати. Іноді місіс Енслі здавалося, що Аліда Слейд розчарована; в усьому її житті видалося сумним. Самі лише промахи та помилки; місіс Енслі завжди було її шкода.

Тож, ці дві пані розглядали одна одну, кожна – зазираючи не в той кінець свого маленького телескопчика.

II

Так вони довго сиділи мовчки. Здавалося, їм приносить спокій відкладення всіх буденних справ перед ликом величної картини плінності людського життя. Місіс Слейд сиділа в повному спокої, зафіксувавши погляд на золотому скаті Палацу Цезарів; коли місіс Енслі припинила возитися зі своєю сумочкою, вона також занурилася в медитацію. Як багато близьких друзів, цим двом пані ніколи не випадало можливості побути разом у тиші, і місіс Енслі була трохи розгублена тим, що після стількох років їхня близькість перейшла на новий етап, причому етап такий, з яким незрозуміло, як треба поводитися.

Раптово повітря наповнилося насиченим передзвоном, що періодично вкриває Рим дахом зі срібла. Місіс Слейд поглянула на свій годинник. «Вже п'ята», – сказала вона здивовано.

Місіс Енслі запропонувала запитувальним тоном: «В Посольстві о п'ятій грають в бридж». Довго місіс Слейд не відповідала. Здавалося, вона загубилася у спогляданні, і місіс Енслі вже подумала, що її ремарка прозвучала даремно. Втім, через деякий час місіс Слейд проговорила, ніби уві сні: «Бридж, кажеш? ... Хіба що, якщо ти хочеш. Бо в мене, здається, ніякого бажання».

«О, ні», – поспішила її запевнити місіс Енслі. «Мені це зовсім не цікаво. Тут так добре, і так багато старих спогадів, як ти кажеш». Вона вмістилася в своєму стільці та тихесенько дістала в'язання.

Погляд місіс Слейд затримався на ній з підкресленою увагою: «Вона зараз в такому місці – і в'яже! Як так можна...»

Місіс Слейд відкинулася на спинку стільця, повна розмислів, її очі зверталися то до руїн з зеленою галявиною Форуму, то до церкви, що втрачала свою яскравість, і, нарешті – до величі Колізею, що розкинувся трохи далі. Раптово вона подумала: «Дуже мило, звісно, казати про сентиментальність наших дівчат та про місячне сяйво. Але, якщо Басі Енслі не дістанеться той молодий авіатор – той, котрий з них маркіз – то я взагалі нічого не розумію в цьому житті. І Дженні поруч з нею не має жодного шансу. Це мені теж відомо. Чи не тому Грейс Енслі так подобається, що дівчата завжди разом? Моя бідна Дженні – лише фон!» Місіс Слейд ледь чутно розсміялася, і місіс Енслі кинула в'язати.

«В чому справа?»

«А, та це дрібниці, я просто думала про те, наскільки твоя Бася завжди успішна в усьому. Той хлопчина, Кампольєрі – одна з найкращих партій у Римі. Не дивися на мене так невинно, люба – тобі це відомо. І, при всій повазі, я не можу собі втямити... розумієш... яким чином з союзу двох настільки звичайних людей, як ви з Горацієм, могло вийти щось настільки динамічне». Місіс Слейд знову засміялася – хоча й через силу.

Руки місіс Енслі непорушно лежали на в'язальних спицях. Вона вдивлялася в величні залишки пристрасті та краси під її ногами. Втім, її профіль залишався в повному спокої. Нарешті вона вимовила: «Мені здається, ти переоцінюєш Басю, моя люба».

Тон голосу місіс Слейд трошки піднявся: «Ні, аніскільки; я ціную її. І навіть заздрю тобі. О, моя дівчинка ідеальна; якби я була хвора – хотілося б опинитися в руках Дженні. Це буває – але ж не кожного дня я хворію! Я завжди мріяла про яскраву доньку – чому ж я замість неї отримала янгола?»

Місіс Енслі тихо прошепотіла з відтінком сміху: «Бася також янгол».

«Ну звісно, звісно! Але в неї крила з веселки. Знаєш – вони зараз десь на узбережжі гуляють з хлопцями, а ми тут сидимо... Все це нагадує наші минулі часи...»

Місіс Енслі повернулася до в'язання. Можна було уявити (знаючи її не настільки добре, як знала місіс Слейд), що для неї з видовжених тіней серпневих руїн також виринуло чимало спогадів. Але ж ні; вона просто захоплена своєю роботою. Про що їй хвилюватися! Вона чудово знає, що Бася повернеться зарученою з цим Кампольєрі – найбажанішим з можливих наречених. «І тоді вона продасть дім у Нью-Йорку та оселиться біля них у Римі, хоча й, звісно, не буде при цьому набридати – вона для цього занадто тактовна. Вона візьме собі чудового кухаря та влаштуватиме вечірки з бриджем та коктейлями для потрібних людей... і, врешті, вона отримає мирну старість серед онуків...»

Місіс Слейд перервала свій політ у майбутнє, усвідомивши власну неправоту. Справді: вона не мала жодної підстави, щоб погано думати про Грейс Енслі. Але як припинити заздрити їй? Може, все це почалося занадто давно?

Вона встала та підійшла до парапету, наповнюючи свої стурбовані очі магією цієї години, що несла в собі спокій. Втім, замість того, щоб заспокоїти, краєвид ще більше її роздратував. Вона споглядала Колізей. Його золотий скат уже був огорнений пурпурною тінню, а над ним розкинулося кристально чисте небо, без жодного кольору чи відтінку. Саме в цей час день та вечір зійшлися як рівні в небесах.

Місіс Слейд розвернулася та поклала долоню на руку подруги. Цей жест був настільки несподіваним, що місіс Енслі перелякано подивилася на неї.

«Сонце вже сіло. Ти не боїшся, люба?»

«Чого мені боятися?»

«Римської лихоманки чи запалення легенів! Я пам'ятаю, як сильно ти захворіла тією зимою. В молодості в тебе було дуже ніжне горло, правда?»

«Але ж ми тут – нагорі. Внизу, на Форумі, стає справді смертельно холодно, але ж не тут».

«Ну, звісно, ти це знаєш, бо тобі треба бути обережною». Місіс Слейд повернулася до парапету. Вона думала: «Треба якось постаратися не ненавидіти її». Вголос вона сказала: «Знаєш, я дивлюся звідси на Форум, і згадую ту історію про твою тітку–пам'ятаєш?»

«О, звісно; тітка Гаріет. Її підозрювали в тому, що вона відіслала молодшу сестру на Форум після заходу сонця, щоб та назбирала для її альбому нічних квітів. В той час усі мали такі альбоми з сушеними квітами».

Місіс Слейд кивнула. «Але ж насправді вона відправила її через те, що обидві кохали одного чоловіка».

«Звісно, це стара оповідка нашої сім'ї. Кажуть, що Гаріет зізналася в цьому через багато років. В будь-якому разі, бідна молодша сестричка підхопила лихоманку та померла. Мати лякала нас цією історією, коли ми були дітьми».

«Ти й сама мене лякала нею – пам'ятаєш, тією зимою. Коли ми були тут ще дівчатами. Тоді ми з Дельфіном заручилися».

Місіс Енслі тихо засміялася: «Та невже? Невже я справді тебе лякала? Не можу повірити, що тебе можна було легко налякати».

Не завжди, але тоді – так. Я всього лякалася, бо була занадто щасливою. Знаєш, що я маю на увазі?»

«Я... ну... так», – нерішуче відповіла місіс Енслі.

«Мабуть, через це історія про твою жакливу тітку справила на мене таке враження. І я собі подумала: хоча й нема вже Римської лихоманки, на Форумі все одно до смерті холодно, коли сонце заходить – особливо після спекотного дня. А в Колізеї – ще холодніше та вологіше».

«В Колізеї? – ?»

«Так. Туди було досить складно потрапити, коли ворота вже зачиняли на ніч. Дуже складно. Втім, тоді все одно можна було це зробити. Всі й робили це – досить часто. Там зустрічалися коханці, яким більше нікуди було піти. Ти про це знала?»

«Я – здається, що так. Вже не пригадую».

«Не пригадуєш? Ти не пригадуєш, як ходила на руїни ввечері, як тільки сіло сонце, і там змерзла? Всі думали, що ти ходила дивитися на схід місяця. Кажали, що якраз через це ти й захворіла тоді».

Після моменту мовчання, місіс Енслі перепитала: «Невже справді так казали? Все це було так давно!»

«Так. І ти зараз в порядку, тому це не так важливо. Але сама причина твоєї хвороби вразила твоїх друзів. Всі ж знали, якою ти була розсудливою, коли справа стосувалася твого горла. І як твоя мати опікувала тебе. І при цьому ти так пізно пішла оглядати місто!»

«Може, й так. Найрозсудливіші дівчата не завжди залишаються такими. Чому ти про це думаєш тепер?»

Місіс Слейд, здавалося, не мала готової відповіді. Але за якусь мить вона випалила: «Тому що я більше не можу це виносити!»

Місіс Енслі швидко повернула голову. Її очі були розширеними та дуже блідими. «Не можеш виносити що?»

«Те, що ти не знаєш: мені завжди було відомо, куди ти тоді ходила».

«Куди я ходила?»

«Так. Ти думаєш, я зараз блефую, чи не так? Що ж – ти ходила зустрітися з чоловіком, з яким я була заручена – і я можу повторити кожне слово з отриманого тобою від нього листа».

В той час, коли місіс Слейд говорила, місіс Енслі невпевнено встала. Її сумочка, в'язання та рукавички, охоплені панічним страхом, впали на підлогу. Вона дивилася на місіс Слейд, ніби на примару.

«Ні, ні – не треба», – невпевнено говорила вона.

«Чому ні? Слухай, якщо не віриш. Моя люба, так більше бути не може. Ми маємо побачитися на самоті. Приходь до Колізею чимшвидше, одразу після заходу сонця. Тебе впустять всередину. Ніхто ні про що не здогадається, – може, ти забула, про що в тому листі йшла мова?»

Місіс Енслі прийняла виклик з неочікуваною витримкою. Стоячи навпроти стільця, вона подивилася на подругу та відповіла: «Ні, я теж знаю його напам'ять».

«І підпис? «Тільки твій Д. С.» Все було так? Я права? Чи не цей лист і витягнув тебе в той вечір, як тільки стемніло?»

Місіс Енслі все ще дивилася на неї. Місіс Слейд здавалося, що за контрольованою маскою маленького спокійного личка відбувалася якась повільна боротьба. «Я й не думала, що вона може так добре собою володіти», – подумала місіс Слейд. Але якраз у цей момент місіс Енслі сказала: «Я не розумію, звідки ти дізналася. Я одразу спалила цей лист».

«А, ну справді, ти ж така розсудлива», – пані Слейд посміхнулася. «І тепер коли лист спалено, ти не можеш збагнути, звідки я знаю, що в ньому було. Правда, чи не так?»

Місіс Слейд почекала, але місіс Енслі не казала нічого.

«Ну добре, моя люба, я знаю, що було в тому листі, тому що я написала його!»

«Ти?»

«Так!»

Дві жінки стояли десь з хвилину, роздивляючись одна одну в останніх золотих променях. Тоді місіс Енслі впала у свій стілець. «О!» – прошепотіла вона й закрила обличчя руками.

Місіс Слейд нервово зачекала інших слів або рухів. Але нічого не відбувалося, і, нарешті, вона вигукнула: «Я тебе шокувала».

Руки місіс Енслі опустилися на коліна. Обличчя, яке вони відкрили, було в сльозах. «Я навіть не могла подумати на тебе. Я вважала, що цей лист – єдиний написаний ним до мене».

«Але його написала я. Так, це була я! Але ми були заручені. Ти про це забула тоді?»

Місіс Енслі знов опустила голову: «Я не намагаюся виправдовуватись... Я пам'ятала...»

«І все ж пішла?»

«І все ж пішла».

Місіс Слейд стояла, дивлячись на маленьку зіщулену фігурку. Полум'я її гніву вже згасло. І вона не розуміла, як взагалі можна було уявити, що від копірсання в ранах подруги можна було отримати якесь задоволення. Але тепер їй треба було виправдатися.

«Розумієш? Я тебе ненавиділа, ненавиділа тебе. Я знала, що ти була закохана в Дельфіна – і я боялася; боялася тебе, твого тихого характеру, твоєї ніжності... твого... Коротше кажучи, мені хотілося прибрати тебе зі шляху – ось і все. Хоча б на декілька тижнів. Щоб бути впевненою щодо нього. Так, у сліпій люті я написала цей лист... Не знаю, чому розповідаю тепер все це тобі».

«Мені здається, – сказала повільно місіс Енслі, – це через твою постійну ненависть до мене».

«Можливо. Або через те, що мені хотілося викинути все це з голови». Вона зробила паузу. «Я рада, що ти знищила лист. Звісно, я ніколи не бажала тобі смерті».

Місіс Енслі знову повернулася до мовчання, і місіс Слейд, що стояла поруч, усвідомила дивне відчуття ізоляції, відрізаності від теплового потоку людського спілкування.

«Ти вважаєш мене чудовиськом!»

«Не знаю... Всього лише один лист, а ти кажеш, що його написав не він».

«Тобі досі є діло до того листа!»

«Всі ті спогади важливі для мене», – сказала місіс Енслі.

Місіс Слейд продовжувала дивитися на неї. Місіс Енслі здавалася знищеною – якби вона зараз встала, вітер міг би розвіяти її, як грудку пилу. Ревнощі місіс Слейд раптово знову оживилися. Всі ці роки ця жінка жила лише тим листом. Наскільки треба було його кохати, щоб тепер цінувати навіть пам'ять про той попіл! Лист від чоловіка, зарученого з її подругою. Хто тут ще чудовисько!

«Ти зробила все, щоб забрати його в мене, хіба ні? Але ти схибила, і я його отримала. Ось і все».

«Так. Ось і все».

«Краще б я тобі не казала. Я й не припускала, що ти так до цього ставишся; мені здавалося, це тебе просто розважить. Усе це було так давно, як ти й сказала; і треба віддати мені належне – звідки б я могла знати, що ти сприйняла це серйозно. Звідки б я могла, знаючи, що за два місяці після того ти побралася з Горациєм Енслі? Як тільки ти видужала, твоя матір одразу відвезла тебе до Флоренції та одружила там. Всі дивувалися – як це могло статися так швидко? Але мені здається, я знаю: в мене була ідея, що ти просто хочеш показати нам з Дельфіном, що тепер ти вища за все минуле – просто щоб нас зачепити. В дітей бувають дуже жалюгідні причини для найсерйозніших вчинків. І твій шлюб переконав мене в тому, що насправді Дельфін не був важливим для тебе».

«Так. Я припускаю, що в мого шлюбу мало бути якраз таке враження», – погодилася місіс Енслі.

Чисті небеса над ними втратили все своє золото. Сутінки поширювалися ними, затьмарюючи Сім Пагорбів. Де-не-де запалювалися вогники серед листя внизу. Пуста тераса оживилася кроками офіціантів, що приходили сходами через центральний вхід, з'являючись то з серветками, то з підносами, то несучи пляшки вина. Вони пересунули столи, розставили стільці. Тоненька гірлянда електричних вогників

замерехтіла. Несподівано з'явилася товста пані в пильовику, та запитала ламаною італійською, чи не бачив хтось резинку, що тримала її розтріпаний путівник вкупі. Разом з офіціантами вона за допомогою тростини шукала її під столом, де перед тим приймала ланч.

Куток, в якому місіс Слейд та місіс Енслі сиділи, все ще залишався покинутим у тіні. Довго жодна з них не говорила. Нарешті, місіс Слейд знову почала: «Мені здається, мій вчинок був чимось на кшталт жарту».

«Жарту?»

«Ну, розумієш, дівчата інколи бувають жорстокими. Тим більше, закохані дівчата. Я пригадую, як сміялася весь вечір, уявляючи, як ти там чекаєш у темряві, ховаючись та прислухаючись до кожного звуку – звісно, я була розстроєною, дізнавшись про твою хворобу».

Місіс Енслі довго не рухалась. Втім, повільно вона розвернулася до своєї співрозмовниці: «Але я не чекала. Він все влаштував. Він був там. Ми одразу ввійшли», – промовила вона.

Місіс Слейд різко відсахнулася від парапету. «Дельфін там! Вони тебе впустили! Припини, ти ж зараз просто брешеш!» – закричала вона.

Голос місіс Енслі став чистішим і повним загадковості. «Ну звісно, він там був. Очевидно, що він прийшов».

«Прийшов? Та звідки б йому знати, що ти там! Ти мариш!»

Місіс Енслі засумнівалася, чи казати: «Але ж я відповіла на лист. Я повідомила його про те, що буду там. І він прийшов».

Місіс Слейд закрила обличчя руками. «Боже! Ти відповіла! Я ніколи не припускала, що ти могла відповісти...»

«Дивно, що ти не думала про це, пишучи листа».

«Так. Я була засліплена люттяю».

Місіс Енслі встала та одягнула хутряну накидку. «Тут холодно. Краще б нам піти... Мені шкода», – сказала вона, закутуючись у хутро.

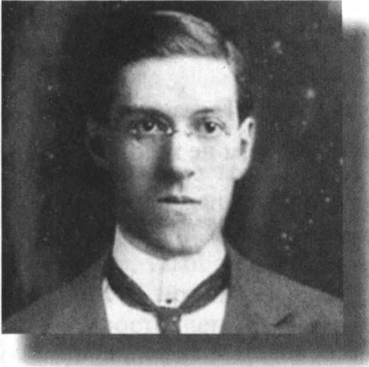
Неочікувані слова завдали місіс Слейд гострого болю. «Так; краще ходімо». Вона взяла сумочку та плащ. «Я не знаю, чому тобі має бути шкода мене», – пробурчала вона.

Місіс Енслі стояла, дивлячись на сутінковий Колізей. «Ну, тому, що мені не довелося тоді чекати».

Місіс Слейд голосно розреготалася. «Так, в цьому ти мене перемогла. Але хіба тепер я маю тобі через це заздрити? Після стількох років. В кінці кінців, в мене було все: в мене був він протягом двадцяти п'яти років. А в тебе не було нічого, окрім одного листа, написаного не ним».

Місіс Енслі знову замовкла. Нарешті, вона пішла до дверей тераси та обернулася до своєї співрозмовниці.

«В мене була Барбара», – сказала вона й вирушила до сходів, залишаючи місіс Слейд позаду.

ГОВАРД ФІЛІПС ЛАВКРАФТ

(1890–1937)

*З англійської переклав
Олександр Артамонов*

НЕМЕЗІДА

Крізь браму снів, де упирі чатують,
В безодню ночі з місяцем блідим,
Життя мої незлічені простують,
І все звучить під поглядом моїм.
До сходу сонця, через крики та борню, мій світ стає безглуздом та страшним.

Світанок нас з землею закрутив,
А небеса палали полум'ям примарним.
Я бачила, як пашу темний світ розкрив,
Коли кружляв планети чорні та безправні.
Небачений їх жах вмить охопив в безславному та рабському кружлянні.

Безкраїми морями я пливла
Під небом злим у сірих хмар лахмітті,
Яке зигзагом блискавка рвала,
Істерику приносячи в жахіттях.
А демони невидимі стогнали, бажаючи з води на волю вийти.

Стрімко бігла я оленем через гілки
Посивілих, древніх гаїв,
А дуби відчували владні кроки
Там, де жоден ступити не смів.
І летіла я звідти, а погляд згори мою спину нахабно свердлив.

Спотикалася я у печерах гірських,
Там, де пуста й безпліддя землі.
І пила я з фонтанів смердючих, брудних,
Що течуть у болотні краї.
А видіння мої у глибинах озер краще б і не з'являлись мені.

У порожній палац, оповитий плющем,
Увійшла я, великим блукаючи залом,
Коли місяць холодний, торкнувшись речей,
Силуети творив своїм світлом яскравим.
Пригадати фігури, що були на стіні, ні бажання, ні сили я зовсім не маю.

Розглядала, дивуючись, я у вікно
Стоги сіна, трухляві й гнилі,
Та будинки великі – ціле село
На заклятій могильній землі.
А від урн мармурових білих рядів я жадала почути пісні.

Я блукала в гробницях століть,
Я летіла на крилах жахів,
Де Ереб в своїй злобі димить,
Де вершини в полоні снігів,
Та у землях, де сонце пустельне не лишає нікого в живих.

Я старою була, коли перші царі
Біля Нілу сідали на трони величні.
Я старою була о тій давній порі,
Коли я, лише я, була хитра й двулична.
А людина блаженна жила без турбот у тоді ще квітучій землі Антарктичній.

Так, великим був гріх мого духу,
І велика за нього розплата.
Небеса не врятують від муки,
А в могилу не прийде розрада.
З нескінченних еонів вже хлопають крила безжальної темної страти.

Крізь браму снів, де упирі чатують,
В безодню ночі з місяцем блідим,
Життя мої незлічені простують,
І все звучить під поглядом моїм.
До сходу сонця, через крики та борню, мій світ стає безглуздом та страшним.

НЬЯРЛАТХОТЕП

Ньярлатхотеп... Повзучий хаос... Я залишився останнім... Хай пустка почує мою оповідь...

Я не пригадую точно, коли це почалося – відбувалося це багато місяців тому. Жахливе напруження було безмежним. До політичних та суспільних змін долучилося незвичне та тяжке передчуття прихованої фізичної загрози; загрози, що охоплювала усе, такої загрози, яку можна уявити хіба що в найстрахотливіших нічних мареннях. Я пригадую людей, що проходили з блідими обличчями, сповненими стурбованості; шепіт розносив попередження та пророцтва – ніхто не наслідуювався свідомо повторити їх, ба більше, визнати, що вони взагалі звучали.

Відчуття жахливої провини володіло країною, і міжзоряна темна безодня випромінювала потоки холоду, що змушував здригатися кожного, хто залишався наодинці у пільмі. Ніби якийсь демон спотворив звичну послідовність пір року – довга осіння спека породжувала страх, і кожен відчував, що земля, навіть увесь Всесвіт, вийшла з-під контролю знаних богів чи сил, і заволоділи ним боги чи сили, що досі залишалися невідомими.

А потім з Єгипту прийшов Ньярлатхотеп. Ким він був, ніхто не міг сказати, але мав він древню кров у жилах та зовнішність Фараона. Чернь вклонялася, лише побачивши його, не знаючи чому. Він проголосив себе повсталим з пільми двадцяти семи століть; знання його походили не з цієї планети. В землі цивілізовані ввійшов Ньярлатхотеп, ця струнка та смуглява потвора; він купував дивні скляні та металеві інструменти, створюючи з них дещо значно більш дивне.

Він багато говорив про науки – електрику та психологію – і влаштовував демонстрації своєї могутності, залишаючи глядачів приголомшеними та підносячи свою славу до невимовних вершин. Люди, здригаючись, радили іншим побачити Ньярлатхотепа. І там, куди йшов Ньярлатхотеп, зникав спокій; перші години після опівночі роздирали крики від нічних жахів. Ще ніколи ці крики не набували масштабу значної суспільної проблеми. Мудрі люди навіть почали шкодувати про своє безсилля заборонити сон після опівночі, щоб зойки у містах менше тривожили блідий та сповнений жалю місяць, що мерехтів у повільній зеленуватій течії, розділеній мостами, та старі шпилі будинків, що розсипалися під хворобливим небом.

Я пам'ятаю, коли Ньярлатхотеп прийшов до мого міста – великого, старого, страхотливого міста незліченних злочинів. Мій друг розповів мені про нього, про його великий вплив та захоплюючі одкровення, і я запалав бажанням побачити таємниці, про які всі лише й говорили. Друг казав, що вони жахливі й приголомшливі – здатні перевершити найпалкіші уявлення; те, що з'являлося на екрані в затемненій кімнаті, передрікало події, які лише Ньярлатхотеп насмілювався передрікати; в бризках його іскор люди втрачали те, що раніше ніколи не могли втратити – те, що можна було побачити лише в їхніх очах. Нарешті, я чув розмови, ніби ті, хто знають Ньярлатхотепа, споглядали те, чого інші не бачили.

Спекотною осінню я вирушив у ніч разом з невпинним натовпом, щоб побачити Ньярлатхотепа; у задушливу ніч, нескінченними сходами до кімнати зі спертим повітрям. В тінях на екрані я розрізняв обриси балахонів серед руїн та жовті злі пики, що визирали з-за повалених монументів. І я бачив битву світу з пільмою та хвилями руйнацій з далеких просторів; коловорот та піну; запеклу боротьбу навколо

блідого, холодного сонця. Потім іскри розпочали свій заворожуючий політ навколо голів глядачів, і волосся стало дибки, коли тіні, більш гротескні, ніж я здатен висловити, вийшли та спочили на головах. І коли я, виваженіший та освіченіший за інших, вимовив тремтливо свій протест щодо «шахрайства» та «статичної електрики», Ньярлатхотеп вивів усіх нас геть, спустив сходами, від яких голова йшла обертом, і повернув на сирі, спекотні, пусті вулиці.

Я гучно закричав, мовляв, я не злякався, та й нема було від чого лякатися – інші також скористалися моїм прикладом, щоб заспокоїтися. Ми запевняли одне одного, що місто залишилося тим самим, що воно не загинуло. І коли електричні ліхтарі почали згасати, ми почали сварити електричну компанію та сміятися над нашими божевільними обличчями.

Здається, після узалежнення від зеленкуватого світла місяця ми відчули сходження з нього чогось таємничого й почали неусвідомлено згруповуватися, ніби знаючи, куди йти, хоча подумати про цей шлях в нас не вистачало сміливості. Поглянувши на бруківку, ми помітили, що замість деяких каменів з неї тягнуться стебла трави, а де-не-де видніються залишки іржавої металевої лінії, якою ходили трамваї. Врешті, побачили ми й сам трамвай, самотній, з вибитими вікнами, він лежав на боці, втративши свою колію. Озираючись на горизонт, ми не могли знайти третю башту біля річки, і відмітили для себе, що силует другої мав пошкоджену верхівку. Потім ми розділилися на невеличкі групи та розійшлися в різних напрямках. Одна з груп зникла, попростувавши вузькою алеєю зліва та залишаючи за собою лише шокуюче слух відлуння стогнень. Інша через порослий бур'янами вхід спустилася до метро, завиваючи там з божевільним реготом. Моя ж колона вийшла на відкриту місцину, й раптом нас охопив холод, чужий для цієї спекотної осені; вибравшись на темний пустир, ми опинилися серед блиску пекельного місяця на зловісних снігах. Через ці безкраї, незбагненні сніги пролягав лише один шлях – в безодню, що виглядала ще більш чорною через блискучі сніжні стіни. Колона, що заворожено тяглася вглиб безодні, здавалася дуже вузькою. Я барився позаду – чорна тріщина в зеленуватому снігу лякала мене і, здавалося, до мене донісся відгомін тривожного завивання, коли мої товариші зникли в пільмі; але я не мав сил втриматися на місці. Зниклі вабили мене, і я ніби пропливав між титанічними кучугурами, охоплений тремтінням та страхом, прямо в темний коловорот неуявного.

Разюче сприйнятливі, безмовно несамовиті, лише боги можуть розповісти про це. Хвороблива, чутлива тіль корчиться в руках, які не є руками, та сліпо кружляє позаду жакливіх ночей гниючого творіння; тіла мертвих світів з ранами, що колись були містами; цвинтарні вітри, що зносять бліді зірки та позбавляють їх мерехтіння. З-за меж світів – розмиті примари страхітливих речей; наполовину помітні колоні неосвячених храмів, що спочивають на безіменних скелях в підніжжях простору та простягаються до запаморочливої пустки над сферами світла та пільми. І все це огидне кладовище Всесвіту пронизується приглушеним, зводячим з розуму стуком барабанів та тонким, монотонним ниттям богохульних флейт, що йдуть з незбагнених, позбавлених світла камер за межами Часу; мерзенні звуки, під які танцюють повільно, незграбно та абсурдно гігантські, похмурі далекі боги – сліпі, безмовні, безглузді гаргульї, чиєю душею є Ньярлатхотеп.

З Єгипту врешті вийшов темний той дивак,
Якому чернь вклонялася покірно:
Весь в таїнах й гордині непомірній,
Себе у захід сонця він одяг.
Вся світова юрба схилилася в поклони,
Нездатна пана свого втямити слова:
Коли він говорив, здригалася земля,
А дикий звір лизав його долоні.

Прийшло невдовзі зло з незнаних берегів,
Де шпилі золоті ховались в травах вільно;
У тріщину в землі світанок божевільний
Жбурнув хиткі будівлі міст людських.
Так, знищивши все створене у грі,
Здмухнув безглуздий Хаос пил з лица Землі.

ТОЙ, ЩО В ПІТЬМІ СИДИТЬ

Присвячується Робертові Блейку.

Я бачила, як па шу темний світ розкрив,
Коли кружляв планети чорні та безправні.
Небачений їх жах вмить охопив
В безславному та рабському кружлянні.

Немезіда.

Пильним дослідникам не вистачить мужності поставити під сумнів загально-прийнятту віру в те, що Роберта Блейка вбила блискавка або певне глибинне нерво-ве потрясіння, спричинене електричним спалахом. Справді – вікно в його кімнати виявилось цілим, але ж у яких тільки дивовижних формах не здатна виявити себе Природа! Звісно, вираз його обличчя міг просто бути результатом певних мускульних процесів, нам невідомих – і не мати жодного стосунку до побаченого Блейком, а записи в його щоденнику – це, вочевидь, плід фантастичної уяви, підсиленої деякими місцевими забобонами та виявленими відголосками старовини. Що ж стосовно аномальних явищ у покинутій церкві на Федеральному Пагорбі – критичний аналіз одразу пов'яже їх з шарлатанством, свідомим чи несвідомим, до якого – вже ніде правди діти – і сам Блейк, мабуть, потайки приклав руку.

Врешті, померлий був письменником і художником, який повністю присвятив себе сфері міфу, марень, жахів та забобонів і палко прагнув створювати чудернацькі й примарні ефекти та сцени. Коли він раніше вже зупинявся в місті – щоб відвідати одного старого, настільки ж заглибленого в окульти та заборонені знання, як і він сам – це закінчилося смертю й пожежею, і, мабуть, якість відчуття фатуму повернуло його назад з дому в Мілвокі. Блейк не міг не знати старих оповідок, хоча

він і стверджує протилежне в щоденнику, і, можливо, його смерть знищила разом з коренем усі інші ще не реалізовані містифікації, що мали на меті породження літературних рефлексій.

Однак серед тих, хто перевірів і зіставив ці очевидні речі, залишаються й досі ті, що схиляються до менш раціональних та прийнятних для загалу теорій. Вони приймають більшу частину з написаного в Блейковому щоденнику за чисту монету, особливо наголошуючи на деяких фактах, серед яких – безсумнівна автентичність записів зі старої церкви, доведений факт існування до 1877 року еретичної секти «Зоряна Мудрість», оточеної суспільною відразою, задокументоване зникнення у 1983 році допитливого репортера Едвіна М. Лілібріджа і перш за все – вираз жаху, який спотворює обличчя померлого молодого письменника. В усе це вірив – дійшовши до фанатичних крайнощів – і той пан, що жбурнув у води затоки камінь чудернацької форми та дивно прикрашену металеву скриньку, знайдені у дзвіниці старої церкви – чорній дзвіниці без вікон, а не в башті, де, згідно з Блейковим щоденником, мали лежати ці речі. Той чоловік, знайий лікар зі схильністю до нетрадиційного фольклору, стверджував (хоча ці слова всіляко приховуються як офіційно, так і неофіційно), що подібним речам, на його думку, небезпечно бути на поверхні землі.

Між тими двома підходами вибір має бути зроблений самим читачем. Скептики можуть знайти в паперах усі фактичні дані, а для інших залишається начерк картини, яку бачив Роберт Блейк – чи думав, що бачить – чи робив вигляд, що бачить. Тепер, досліджуючи щоденник поглиблено, безпристрасно, на дозвіллі, підведемо підсумки темної послідовності подій з точки зору їх головної дійової особи.

Молодий Блейк повернувся до Провіденсу взимку 1934–1935 й оселився на верхньому поверсі старовинного особняка посеред галявини поруч з Колезькою вулицею – на гребні величезного східного пагорба поруч із гуртожитком Браунівського Університету та за мармуровою бібліотекою Джона Хея. Це було затишне і привабливе місце, в оазі маленького садочка руральної давнини, де величезні доброзичливі коти брали сонячні ванни на зручному даху сараю. Квадратний георгіанський будинок мав моніторний дах, класичний різьблений портал з малесенькими скляними віконечками та іншими характерними рисами декоративного мистецтва раннього XIX століття. В середині будинку були шестипанельні двері, підлога з широких дошок, закручені сходи в колоніальному стилі, білі камінні плити адамівського типу та декілька задніх кімнат, розміщених на три сходинки нижче загального рівня.

З одного боку студії Блейка, великої південно-західної кімнати, було видно передній сад, а західні вікна – біля одного з них стояв Блейків стіл – виходили на схил та відкривали чудовий вид на міські дахи й таємничі заходи сонця, що спалахували позаду них. На далекому обрії відкривалися пурпурні сільські узгір'я. Поруч, на відстані десь зо дві милі, виріс примарний Федеральний пагорб, що найжачився скупченими дахами та шпилями, чії далекі обриси загадково розпливалися, набуваючи фантастичних форм, коли міський туман захоплював та огортав їх. Блейку здавалося, що він споглядає невідомий, безтілесний світ, що міг виявитися як справжнім, так і несправжнім – і зникнути раптом, розчинившись у сні, якби Блейк зробив спробу відшукати його та увійти всередину.

Виписавши з дому більшість своїх книжок, Блейк придбав кілька зручних старовинних меблів для своєї квартири й оселився там, щоб писати та малювати – живучи усамітнено та самостійно виконуючи хатню роботу. Його студія містилася в північній аттичній кімнаті, де панелі моніторного даху створювали чудове освітлення. Протягом тодішньої першої зими він створив п'ять зі своїх найвідоміших

оповідань: «Підземний копач», «Сходи в склепі», «Шаггай», «В долині Пнат» та «Батяр із зірок» – а також розмалював сім полотен; досвід безтілесних, несхожих на людей чудовиськ та глибинно чужих, неземних пейзажів.

Коли сонце сідало, він полюбляв сидіти за своїм столом, замріяно споглядаючи все, що розкинулося перед вікном: близькі темні башти Меморіального Холу, георгіанську дзвіницю суду, високі дахи міста та той мерехтливий, коронований шпилем пагорб вдалині, незнані вулички та лабіринти фронтонів якого так збуджували його уяву. Від деяких місцевих знайомих він дізнався, що той далекий схил був величезним італійським кварталом, більшість з будинків якого залишилися ще з часів, коли тут жили янки та ірландці. Через скельця бінокля він постійно вдивлявся в примарний недосяжний світ, прихований за блукаючим туманом, вихоплюючи з загальної панорами окремі дахи, димоходи та шпилі, уявляючи дивовижні та курйозні тасмніці, що могли за ними ховатися. Навіть оптично наближений, Федеральний Пагорб виглядав чужим, напівказковим, і пов'язувався з ірреальними, безтілесними дивами Блейкових оповідок та картин. Це відчуття підсилювалося, коли пагорб охоплювали фіолетові сутінкові барви, пронизані ліхтарним світлом, а вогники міського суду та червоний маяк Промислового Тресту робили ніч гротескною.

Серед цих далеких будівель Федерального Пагорба найбільше Блейка зачаровувала вочевидь величезна темна церква. Іноді протягом дня вона виступала з особливою виразністю; на світанку висока башта, що звужувалася у дзвіницю, стояла чорнісінька, ніби протиставляючи себе палаючому небу. Видавалося, що стоїть вона на узвишші, бо похмурий фасад та північна сторона, яку було видно навкіс, зі своїм похиленим дахом та верхівками широких виразних вікон, височіла над навколишніми дахами та пічними трубами. Невиразно похмура та сувора, вона була складена з каменю, на якому дим та буря викарбовували свою присутність уже ціле століття, а може, й більше. За стилем, деталі якого так важко розпізнати через оптичне скло, церква належала до експериментальної форми Готичного Відродження, що передувало епосі Апджона і запозичувало деякі риси та пропорції з Георгіанства. Зведено її було десь між 1810 та 1815 роками.

Проходили місяці, а Блейкове зацікавлення далекою, забороненою будівлею зростало химерними темпами. Він знав, що вона пуста, бо жодного разу не бачив світла в тих вікнах. Чим довше він дивився, тим більше працювала його фантазія, допоки він не почав уявляти курйозні речі. Йому здавалося, в тому місці перебувала розмита аура усамітнення, що навіть голубів та ластівок відганяла від огорнених туманом церковних карнизів. Навколо інших веж та дзвіниць його бінокль розрізняв великі зграї птаства, але там – жоден птах і присісти не смів. Врешті, так він думав і писав у щоденнику. Він питався про те місце в деяких друзів, але ніхто жодного разу не був на Федеральному Пагорбі й не мав найменш певного уявлення про ту церкву та її минуле й теперішнє.

Цієї весни Блейком заволодів глибокий неспокій. Він почав свій роман, над яким довго думав, – про відьомський культ в Мейні, що нібито зберігся до сих пір, але, на диво, не міг анітрохи в тому просунутись. Все більше й більше він просиджував біля вікна, зверненого на захід, і споглядав віддалений пагорб та чорну насуплену дзвіницю, якої уникали птахи. Коли з'явилося ніжне листя на садовому вітті, увесь світ сповнився новою красою, але Блейків неспокій посилювався ще більше. Тоді він і подумав уперше про те, щоб самому пройти містом і видертися тим казковим схилом до оповитого туманом світу власних сновидінь.

Пізніше, в квітні, якраз напередодні вкритої вічною пільмою Вальпургієвої ночі, Блейк здійснив першу мандрівку в незнане. Просуваючись нескінченними вулицями міста, залишаючи позаду холодні, покинуті сквери, він врешті досяг виснаженої століттям широкої висхідної дороги, перекошених доричних портиків та побляклих куполів; він відчув, що цей шлях має вести до давно відомого, недосяжного світу, вкритого мороком. Уздовж висіли похмурі дорожні знаки, значення яких він не розумів; піднімаючись, він зауважив дивні, сірі обличчя в млявій юрбі, а також іноземні вивіски чудернацьких магазинів на бурих, пошарпаних десятками років спорудах. Тут не було нічого з баченого через вікно; знову він якоюсь мірою уявив, що Федеральний Пагорб був світом його мрій, якого не досягти пішки.

На шляху він зустрічав і пошарпані церковні фасади, і шпилі, що кришилися, але почорнілої будівлі ніде не було. Коли він спитав про велетенську кам'яну церкву в торговця, той лише всміхнувся й похитав головою, хоча перед тим вільно говорив англійською. Чим вище піднімався Блейк, тим більш дивним видавався район, чітк здичавіле мереживо задумливих вулиць вічно прямувало до півдня. Коли він зрізав дві чи три широкі дороги, здалося, що десь промайнула знайома башта. Знову спитався він у торговця, і вже цього разу міг би заприсягнутися, що той лише зробив вигляд, ніби не знає, про що йдеться. На сірому обличчі того чоловіка виступив страх, який він намагався приховати, і Блейк побачив, що торговець робить йому дивний знак правою рукою.

Згодом раптово виникла чорна дзвіниця посеред хмарного неба – зліва, над рядами бурих дахів, що розташувалися вздовж прямих південних доріг. Блейк одразу його впізнав і вирушив до нього брудною стежиною збоку від дороги. Двічі він губився на шляху, але не мав сміливості спитатися як в жодного з місцевих патріархів та домогосподарок, що сиділи на своїх подвір'ях, так і в дітей, що галасували, граючись у бруді темних стежок.

Врешті, він побачив башту на південному заході, а в кінці алеї виявилася величезна темна споруда з каменю. Він опинився в сквері з чудернацькою бруківкою, де вільно гуляв вітер, а десь вдалині височіла стіна насипу. Тут його пошуки закінчилися, бо на широкому, огороженому залізним парканом, порослому бур'яном плато, що підтримувалося цим насипом, існував окремий, менший світ, на шість футів вищий за навколишні вулиці – там стояла титанічна споруда, яку Блейк, незважаючи на зміну перспективи, впізнав поза всякими сумнівами.

Пуста церква була у стані цілковитої розрухи. Деякі з кам'яних контрфорсів завалилися, і кілька тонких шпилів лежали в напівзабутті серед бурих та зневажених бур'янів і трав. Вкриті сажею готичні вікна загалом були цілими, бракувало багатьох із кам'яних середників. Блейк дивувався, яким чином могли ці розмальовані в темні тони вітражі зберегтися в настільки хорошому стані, з огляду на звички всіх на світі хлопчаків. Масивні двері були неушкоджені і щільно закриті. Навколо насипної стіни, що повністю приховувала пагорб, простягалася іржава залізна огорожа, ворота якої, відділені від скверу сходами, були замкнені. Доріжка від воріт до будівлі повністю заросла. Усамітнення та покинутість, ніби покривало, охопили це місце, і позбавлені птаства карнизи, позбавлені плюща чорні стіни – все це примусило Блейка відчути доторк якогось невимовного зла.

Серед небагатьох людей у північній частині скверу Блейк помітив поліцейського і звернувся до нього з питаннями щодо церкви. Цей здоровенний ірландець, на дивину, спромігся лише перехреститися та відповісти, що про ту будівлю тут не звикли говорити. Коли Блейк почав насідати, той швидко сказав, що італійські священни-

ки усіх застерігали від будь-яких зносин з тією церквою, бо, мовляв, жажливе зло оселилося всередині, залишивши там свою мітку. Він і сам чув темні оповідки від власного батька, що згадував чутки свого дитинства.

В давні часи споруда була осередком злої секти – нечестивців, що закликали повтор з незваної нічної безодні. Священик здійснив там обряд екзорцизму, втім, люди казали, що лише саме світло здатне перемогти ті жахіття. Якби отець О'Меллі був живий, він би розповів багато чого. Але тепер немає сенсу непокоїтися на рахунок цього місця. Воно вже нікому не шкодить, а його господарі або мертві, або живуть десь далеко. У 1877, одразу після того, як місцеві помітили систематичні зникнення своїх сусідів, ті сектанти, ніби пацюки, втекли від народної розправи. Колись місто привласнить цю церкву на підставі відсутності спадкоємців – але зараз це нікому не потрібно. Краще залишити все розрусі – чим тривожити це місце, хай воно краще навіки залишиться

Коли поліцейський пішов, Блейк залишився стояти, споглядаючи суворий видовжений шпиль. Від того, що будівля здавалася йому такою ж химерною, як і іншим, його охопило збудження – яку ж долю істини містять у собі старі байки, розказані хлопчиною в мундирі? Мабуть, ці легенди якраз і виникли через суворий вигляд споруди – але, навіть так – здавалося, що власні оповідання Блейка матеріалізувалися.

Вечірнє сонце променилося за розірваними хмарками, нездатне освітити прокопчені стіни старого храму, що височів на своєму плато. Як дивно, що весняна зелень навіть не торкнулася бур'янів подвір'я за залізною огорожею. Блейк несвідомо підійшов ближче, шукаючи шляху, щоб проникнути всередину. Чорне святилище було нездоланною хвилюючою спокусою. Ворота біля сходів не відчинялися, але з північного боку огорожі не вистачало кількох фрагментів. Тож він міг піднятися сходами та обійти огорожу, щоб потрапити на подвір'я через той отвір. Якщо всі так бояться цього місця, ніхто не зможе йому завадити.

Він уже піднявся на насип і навіть обійшов огорожу, коли його раптом помітили. Поглянувши вниз, він побачив, як люди побігли геть, роблячи правицями той самий знак, що й той торгівець на дорозі. Кілька вікон різко зачинилося, і товста жінка вискочила на вулицю забрати дітей до хиткої, безбарвної хати. Через отвір огорожі було дуже легко пролізти, і невдовзі Блейк уже пробирався хащами прілої трави покинутого подвір'я. Розкидані залишки могильних каменів розповідали про поховання, що були тут дуже давно. Велетенська церква зблизу тиснула на нього, але, пересиливши себе, Блейк підійшов до фасаду з трьома дверима та спробував увійти. Надійно замкнені, двері змусили його шукати іншого, прихованого шляху до цієї циклопічної споруди. Він не був упевнений у своєму бажанні проникнути до цієї оселі пустки та тіні, але дивність церкви тягнула його автоматично.

Зяюче пусте підвальне вікно забезпечило бажаний отвір. Вдивляючись у його глибину, Блейк бачив підземну прірву хитросплетінь та пилу, слабко осяяного промінням західного сонця. Сміття, старі діжки, поламани коробки та різноманітне причандалля зустрічалося його очам, хоча й усе це було огорнене саваном пилу, що розмивав контури предметів. Іржаві рештки пічки свідчили про те, що будівлею користувалися та опікувалися принаймні до середини вікторіанських часів.

Діючи повністю несвідомо, Блейк проліз через вікно й опинився на вкритій пилюкою та сміттям цементній підлозі. Підвал був цілісним, без жодних перегородок; у куті справа, серед густих тіней, він побачив чорну арку, що вочевидь вела нагору. Він відчув певну пригніченість, нарешті опинившись у величезній примарній будівлі, але одразу відшукав уцілілу діжку та підкотив її до віконця, щоб забезпечити собі зворотний шлях. Після того, взявши себе в руки, він вирушив до арки крізь

гірлянди павутини, розвішані в широкому підвальному просторі. Якоюсь мірою шокований такою кількістю пилуки та вкритий примарним павутинням, він дістався цілі й почав підійматися вже стертими кам'яними сходами, що вели до п'єтми. Без жодного вогника, обережно рухався навпомацки. За різким поворотом він відчув попереду зачинені двері, і руки його намацали древній засув. Двері відчинилися всередину, а за ними він побачив напівтемний коридор, обшитий деревом, яке вже сповна виїли хробаки.

Опинившись на нижньому поверсі, Блейк швидко побіг усе оглядати. Всі внутрішні двері були незамкнені, тож він вільно міг просуватися кімнатами. Колосальний неф з його заметами та горами пилуки, що вкрила старомодні лави, вівтар, кафедру та хори, з його титанічними мотузками павутиння, що простягалися вздовж галерейних арок, оповиваючи скупчені готичні колони, був цілковито моторошним місцем. У цьому безмовному усамітненні грали відблиски прихованого світла, створюючи в будівлі важку атмосферу, тоді як вечірнє сонце відправляло свої промені до чудернацького, почорнілого скла величезних вікон апсиди.

Малюнки на тих вікнах настільки потемнішали від сажі, що Блейк зовсім нічого в них не міг розібрати, однак вони однозначно йому не сподобалися. Дизайн зображень був типовим для церкви, і Блейкові знання в сфері темної символіки дозволили йому помітити багато відсилок до древніх композиційних схем. Образи деяких святих містили неприйнятні для традиційного церковного символізму деталі, а одне з вікон, здавалося, зображало п'єтму з дивними спіралями, від яких поширювалося світло. Відступивши від вікон, Блейк помітив, що оповитий павутинням хрест над вівтарем мав не звичну форму, а нагадував древній анх чи *crux ansata* таємничого Єгипту.

У задній кімнатці в західній частині будівлі, поруч з апсидою, Блейк знайшов гнилий стіл та високу шафу з вкритими цвіллю книжками, що розпадалися на очах. Красномовні для Блейкового досвідченого ока назви на палітурках викликали в нього як радісний шок, так і цілковитий жах. Книжки ті стосувалися чорних, заборонених тем, про які жодна нормальна людина навіть не чула ніколи, а якщо і чула, то лише з боязких непевних натяків; таємничі та страхітливі, вони зберігали сумнівні секрети та древні формули, що існували з часів юності людства – навіть з тих непевних, примарних часів, коли жодної людини ще не було. Він і сам читав багато з них – латинський переклад мерзенного *Necronomicon*, зловісну *Liber Ivonis*, сумнозвісні *Cultes des Goules* графа д'Ерлета, *Unaussprechlichen Kulten* фон Юнца та пекельну *De Vermis Mysteriis* старого Людвіга Прінна. Втім, там були й інші, відомі йому лише за їхньою репутацією, або й зовсім не відомі – Пнакотичні Манускрипти, *Книга Дзіан* та розтріпаний том з цілковито незрозумілими знаками, між якими де-не-де зустрічалися символи і креслення, знайомі для ока тремтячого окультиста. Вочевидь, місцеві чутки виявилися правдивими. Колись це місце слугувало осередком для зла, старішого за людство та величнішого за весь відомий Всесвіт.

У поламаному столі лежала невеличка записна книжка в шкіряній обкладинці, заповнена дивним криптографічним текстом. Рукопис той складався з традиційно поширених символів, що застосовуються в сучасній астрономії, а в давнину використовувалися алхіміками, астрологами та іншими практиками сумнівних мистецтв – позначки сонця, місяця, планет, аспектів, та зодіакальні знаки – всі вони щільно рясніли на сторінках, поділених на параграфи, що було натяком на відповідність кожної з цих позначок певній літері алфавіту.

Сподіваючись пізніше розшифрувати криптограму, Блейк запхав цю книжку до кишені свого пальта. Величезні томи на полицках вабили його, і Блейк дивувався, як могли вони так довго простояти тут, ніким не розкрадені. Невже він – перший, хто кинув виклик паралізуючому, всюдисущому страхові, що охороняв це місце від відвідувачів ось уже років шістдесят?

Ретельно оглянувши нижній поверх, Блейк тепер пробирався через гори пилу примарного нафту до переднього вестибюля, де він бачив двері та гвинтові сходи, які, можливо, ведуть до почорнілої вежі з дзвіницею – об'єктів, що стали настільки близькими для нього, незважаючи на відстань. Просування високими гвинтовими сходами крізь глибокий шар пилюки та товстезне мереживо павутиння було справді шокуючим досвідом. Переступаючи вузькими дерев'яними сходинками, Блейк час від часу опинявся біля вікон, звідки відкривався запаморочливий вид на місто. Хоча внизу не було ніяких мотузок, він очікував знайти дзвін або куранти у вежі, чій вузькі, ланцетоподібні, приховані ставнями вікна він так часто роздивлявся через свій бінокль. Втім, нагорі його очікувало розчарування: досягти вершини башти, він не знайшов дзвонів у кімнаті, призначеній для цілковито інакших цілей.

Непевне, бліде світло в цю кімнату (десь п'ятнадцяти квадратних футів) потрапляло крізь щілини у понівечених ставнях, що прикривали вузькі віконечка – по одному на кожній стіні. Колись на вікнах стояли щільні, міцні ставні, але час залишив від них лише гнилі рештки. Посередині вкритої пилом підлоги стояв стовп з дивними кутами – десь чотири фути заввишки та два в середньому діаметрі – вкритий з усіх боків химерними, грубо висіченими та абсолютно незрозумілими ієрогліфами. На цьому стовпі покоїлася металева скринька вочевидь асиметричної форми: кришка її була відкинута назад, а те, що лежало всередині під багатолітнім шаром пилу, мало форму яйця або нерівної сфери – всього лише чотири дюйми в обхваті. Навколо стовпа тісним колом влаштувалися сім майже неушкоджених готичних стільців з високими спинками, а ззаду них, вздовж темних стін, кришилися сім чорних гіпсових колосальних фігур, найбільше схожих на загадкові мегаліти з таємничого острова Пасхи. В одному з кутів запавутиненої кімнати були вбудовані в стіну сходи, що вели до замкненого люка дзвіниці без жодного вікна.

Коли Блейк придивився до слабкого світла, він завважив чудернацькі барельєфи на дивній відкритій скриньці з жовтуватого металу. Зацікавившись ними, він спробував прибрати пил руками та хустинкою, і тоді відкрилися йому потворні, буквально невимовні зображення: на скриньці було зображено сутності, вочевидь живі, подібних до яких на цій планеті бути не може. Чотирьохдюймовою сферою, чорнувата, з червоними прожилками, являла собою багатогранник з великою кількістю сторін: це був якийсь дивовижний кристал або штучний предмет, вирізаний з мінералу та ретельно відшліфований. Предмет не торкався скриньки – металева смужка опоясувала його, а від неї горизонтально простягалися сім чудернацьким чином вигнутих підпорок. Як тільки Блейк помітив цей камінь, його охопило абсолютно непереможне зачарування. Не маючи сили відірвати погляд, він вдивлявся в блискучу поверхню багатогранника й уявляв, що всередині ховаються обриси дивовижних світів. У голові його пропливали картини чужих планет з величезними кам'яними вежами, інших світів – з титанічними горами без жодної ознаки життя та далекі-далекі простори, де лише рухи аморфної чорноти натякають на присутність свідомості та волі.

Озираючись, він помітив виразну гору пилу в дальньому куті кімнати – поруч зі сходами до дзвіниці. Він не розумів, чому вона привернула його увагу – щось у її контурах ніби промовило до його підсвідомого. Пробравшись туди, розриваючи

дорогою павутиння, він відчув щось жахливе в тому, що лежало на підлозі. Руки та хустинка знову відкрили істину, і Блейк почав задихатися від вибуху емоцій. Це був людський скелет, що пролежав тут протягом тривалого часу. Від одягу залишилося саме лахміття, але гудзики та деякі шматки тканини свідчили, що померлий носив сирій костюм. Були й інші речові докази – мешти, металеві застібки, великі запонки, старомодна булавка для галстука, стара бляха репортера Провіденс Телеграм та понівечений шкіряний гаманець. Останній був ретельно оглянутий Блейком – всередині виявилось декілька старих банкнот, целулоїдний рекламний календар на 1983 рік, пара візитівок на ім'я Едвіна М. Лілібріджа та папірець із записами, зробленими олівцем.

Папірець цей вочевидь був непростим, і збентежений Блейк уважно прочитав записи, підійшовши поближче до західного вікна. Незв'язний текст містив кілька фраз на кшталт:

«Проф. Енох Бовен приїхав додому з Єгипту в травні 1844 – придбав стару баптистську Церкву Свобідної Волі в липні – його археологічні дослідження та окультні студії добре відомі».

«Д-р Дроун з Четвертої Баптистської Церкви застерігає стосовно Зоряної Мудрості в проповіді 29 гр. 1844».

«97 членів общини на кінець 45 р.».

«1846 – 3 зникнення – перша згадка про Сяючий Трапецоедрон».

«7 зникнень у 1848 – чутки про криваві жертвоприношення».

«Розслідування у 1853 безрезультатне – розмови про звуки».

«Брат О'Меллі розповідає про дияволопоклонство та скриньку з Єгипетських руїн – каже, що вони викликають дещо, нездатне існувати у світлі. Втікає від малого світла, зникає від потужного. Потім знову треба викликати. Ймовірно, дізнався з останньої сповіді Френсіса К. Фіні, що приєднався до Зоряної Мудрості у 49 р. Ці люди кажуть, що Сяючий Трапецоедрон показав їм небо та інші світи; Той, що в Пітьмі Сидить розповів їм якимось чином секрету».

«Історія Орріна Б. Едді, 1857. Вони викликають це, дивлячись у кристал, та використовують власну таємну мову.»

«200 або більше в общині у 1863, окрім чоловіків на фронті».

«Ірландці зібралися навколо церкви в 1869 після зникнення Патріка Регана».

«Завуальована стаття в Ж., 14 березня 72, але про неї мало говорять».

«6 зникнень у 1876 – таємний комітет звертається до мера Дойля».

«Обіцяно застосувати заходи в лютому 1877 – церкву зачинено в квітні».

«Банда – Хлопці з Федерального Пагорба – погрожує д-ру та служкам».

«181 особа покидає місто в кінці 77 р. – імена не зазначені».

«Байки про привидів десь із 1880 – спробувати знайти докази того, що до церкви ніхто не заходив із 1877 р.».

«Попросити в Ланігана фото місця за 1851 рік».

Вкладаючи папірець до гаманця, а той – до свого пальта, Блейк подивився на скелет у пилюці. Висновки з записів були очевидними: безсумнівно, цей чоловік прийшов до покинутої будівлі 42 роки тому в пошуках газетної сенсації – єдиний, кому вистачило для цього відваги. Мабуть, ніхто й не знав про його задум – та й звідки можна було б дізнатися! Але записи його обриваються – невже страх, придушений хоробрістю, раптом взяв гору, і серце сміливця не витримало? Блейк схилився до кістяка і завважив його специфічний стан. Деякі з кісток були розтрощеними, деякі – якимось дивним способом ніби розчинені на кінцях. Інші мали дивний жовтий

колір з непевним натяком на обвуглювання. Такими ж обвугленими були й рештки одягу в деяких місцях. Череп виглядав надзвичайно дивно – пожовтілий, з діркою зверху – ніби якась дуже міцна кислота проїла тверду кістку. Що сталося з кісткою протягом чотирьох десятиків років, які він тут тихо-мирно пролежав, Блейк навіть уявити собі не міг.

Але ще до того, як Блейк усе це усвідомив, він знову почав вдивлятися в камінь, впускаючи туманну хмару його курйозного впливу до свого розуму. Він бачив процесії загорнутих у балахони фігур, що не мали людських рис, він споглядав нескінченні простори пустелі, де стояли довжелезні ряди різьблених монолітів, що сягали сонця. Бачив він башти та стіни в темних глибинах моря, бачив вир простору, де концентровані хмари чорної імлі пропливали перед тонким мерехтінням холодного пурпурного газу. А поза межами всього цього промайнула нескінченна безодня п'тьми, де форми, тілесні та напівтілесні, можна розрізнити лише за коливаннями повітря, а приховані джерела сили, здавалося, керують порядком та хаосом, простягаючи ключі до всіх парадоксів і таємниць відомого нам світу.

Раптом чари зникли під натиском уїдливого, невизначеного панічного страху. Охоплений жахом, Блейк відвернувся від каменя, усвідомлюючи чийось близьку незнану аморфну присутність – хтось спостерігав за Блейком, все більше й більше занурюючись у нього. Здавалося, щось підкорювало його волю – не сам камінь, але той, хто з каменя дивився, той, хто невідступно міг би переслідувати Блейка, залишаючись поза фізичною реальністю. Звісно, це місце просто рознервувало його – це очевидно, з огляду на жакливу знахідку. Світло за вікном поступово згасало, і, оскільки він не мав із собою сірників чи ліхтарика, треба було вже скоро повертатися назад.

Ось тоді, в густих сутінках, йому й здалося, ніби він бачить слабкий проблиск світла у химерному камені. Він намагався туди не дивитися, але якась незрозуміла сила примусила його знову звернути погляд на камінь. Чи це не радіоактивне випромінювання? Що там згадувалося в записках мерця стосовно Сяючого Трапедоедрона? Що це за покинуте гніздо космічного зла, в кінці кінців? Чим тут займалися, і що досі може перебувати у тінях, яких уникають птахи? Здавалося, по всій кімнаті розійшовся сморід – незрозуміло, звідки. Блейк поклав руку на кришку скриньки, що так довго простояла відкритою, і захлопнув її. Вона легко рухалася на своїх дивних петлях і повністю накрила камінь, що поза всякими сумнівами світився.

Коли скринька з різким звуком зачинилася, нагорі, за люком, що приховував вічну п'тьму дзвіниці, почувся якийсь рух. Вочевидь, це пацюки – лише їх він бачив, блукаючи баштою. Втім, цей рух у дзвіниці перелякав його настільки, що він здичавіло кинувся вниз спіральними сходами, пересік мерзенний неф, стрибнув до підвалу, а звідти вибіг у сутінки покинутого скверу, і вниз – страхітливими алеями та вулицями Федерального Пагорба – прямо до нормальних вулиць та милих тротуарів району коледжу.

Протягом наступних днів Блейк не обмовився про свою експедицію жодній душі. Замість цього, він зарився в певні книги, місцеву періодику і в лихоманці працював над криптограмою з книжки в шкіряній обкладинці, знайденої в західній кімнаті, оплетеній павутинням. Як він невдовзі зрозумів, шифр був дуже складним: після довгих спроб він переконався, що мова прихованого тексту точно не англійська, латина, грецька, французька, іспанська, італійська чи німецька. Вочевидь, йому довелось звертатися до найглибших сховків своєї надзвичайної ерудиції.

Кожного вечора старе бажання подивитися на захід поверталось, і знову він ба-

чив чорну дзвіницю, як у старі добрі часи, оточену наїжаченими дахами далекого, напівказкового світу. Але тепер він відчував і свій свіжий переляк. Йому було відомо про спадок схованих там темних мистецтв, і це знання породжувало нові, безглузді, дикі образи. Птахи поверталися разом з весною, і, споглядаючи їх, коли сідало сонце, Блейк помітив, що раніше вони не обминали високу, самотню дзвіницю настільки сильно, як тепер. Коли зграя досягала її, птахи одразу поверталися в зворотний бік і кидалися врозсіп у панічному сум'ятті, ввижалося Блейку – і він міг лише здогадуватися, яким переляканим було їхнє далеке шебетання.

У червні Блейк зробив нотатку в щоденнику: нарешті криптограму розшифровано. Як він виявив, текст був написаний темною мовою Акло, що використовувався певними культурами жакливі давнини – сам Блейк її знав досить побіжно зі своїх попередніх досліджень. Щоденник на диво скупо розповідає про таємниці, розшифровані Блейком, але сам він, вочевидь, був приголомшений, вражений результатами пошуків. Зокрема, він згадує Того, що в П'їтьмі Сидить, пробудженого поглядом, спрямованим у Сяючий Трапедодрон, а також – схиблено описує чорні безодні хаосу, звідки Той приходить. Сутність ця визначена як володар усіх знань, що вимагає жакливіх жертвоприношень. Деякі записи Блейка висловлюють страх – мовляв, істота вже прийшла в наш світ і блукає десь поруч; він зазначає, зокрема, що лінія вуличних ліхтарів створює кордон, який Той не здатен подолати.

Часто пише він про Сяючий Трапедодрон, називаючи його вікном до всього часу та простору й виводячи його історію від тих часів, коли його створили на темному Югготі – до того, як Древні принесли його на Землю. На Землі ж його знайшли та вклали до химерної скриньки крижані сутності Антарктики, потім – Валузійські змієлюди звільнили його з Антарктичних руїн, а через цілу вічність він потрапив до рук перших людей – Лемурійців. Блукаючи дивними землями та ще більш дивними морями, цей предмет врешті затонув з Атлантидою, а після того знову повернувся до людських рук, виловлений сіттю критського рибалки та проданий смуглим купцем огорненого ніччю Кемету. Фараон Нефрен-Ка звів для нього храм зі сховком без вікон – у результаті ім'я цього володаря було стерто з усіх монументів та записів. Очікуючи в руїнах зруйнованого жерцями та новим Фараоном жакливіго місця, предмет врешті повернувся завдяки лопаті шукача скарбів, щоб принести нові прокляття людству.

На початку липня до Блейкового щоденника потрапляють і виписки з газет – у таких стислих та незрозумілих формах, що зрозуміти їхній стосунок до справи можна лише знаючи загальний контекст записів Блейка. В газетах писали, що новий страх охопив жителів Федерального Пагорба з того часу, як невідомий увійшов до жакливіої церкви. Італійці перешіптувалися про незвичні звуки, джерелом яких стала темна дзвіниця без вікон, та закликали своїх священників вигнати сутність, що оселилася в їхніх снах. Як вони стверджували, щось постійно чатує біля їхніх вхідних дверей, очікуючи, коли в хаті буде вдосталь п'їтьми для того, щоб увійти всередину. Преса багато уваги звертала на місцеві забобони, не зазначаючи, наскільки старими та обгрунтованими вони є. Так, сучасні молоді репортери вочевидь зовсім не здатні до антикварної роботи. Пишучи про це в щоденнику, Блейк висловлює дивне почуття провини й підкреслює власний обов'язок поховати Сяючий Трапедодрон в землі й вигнати звільнену ним сутність, впустивши денне світло до сховку в дзвіницю. В той самий час, однак, є очевидними загрозливі масштаби його захоплення: він помічає в себе хворобливе бажання – що навіть у сні не покидає його – відвідати церкву, з якої він тоді так швидко втік – знову зазирнути всередину сяючого каменя з його космічними таємницями.

Вранці 17 липня дещо з Журналу спричинило в автора щоденника цілковиту лихоманку жаху. Це була лише одна з напівжартівливих статей про неспокій на Федеральному Пагорбі, втім, Блейка вона все одно дуже збентежила. Вночі буря вивела з ладу освітлення в місті на цілу годину, і за той час італійці ледве не збожеволіли від страху. Ті, хто жив біля мерзеної церкви, присягалися, що істота з дзвіниці скористалася відсутністю вуличних ліхтарів і спустилася до приміщення церкви, видаючи жахливі звуки, схожі на биття скла. Усюди, де панувала пільма, воно могло потрапити – лише світло примушувало його втікати.

Коли струм відновився, щось почало швидко рухатися у вежі, шокуючи слухачів звуками – навіть слабкого ліхтарного світла, що проникало до вежі через почорнілі ставні, було достатньо для істоти. Вона швидко влізла назад до свого темного сховку в дзвіниці – ще більша доза світла повернула б її назад, до безодні, звідки божевільний незнайомець її викликав. Протягом темної години натовп оточував церкву зі свічками та лампами: люди молилися під дощем, вкрившись парасолями від холодного дощу – варта світла оберігала місто від жахиття, що сиділо в пільмі. Деякі з цих людей стверджували, що церковні двері тоді жахливо гриміли.

Але навіть це не було найжахливішим. В той самий вечір Блейк вчитав у Бюлетені про знахідку репортерів. Приваблені популярністю страхітливих забобонів, двоє з них обминули несамовитий натовп італійців і проникли всередину церкви через підвальне віконце після невдалих спроб відчинити двері. Пилюка у вестибюлі та примарному нефі зберігала сліди руху чогось величезного, а всюди були розкидані шматки прогнилих подушок та сатинової диванної оббивки. Усюди панував жахливий сморід, де-не-де можна було побачити жовті плями та сліди, схожі на обвуглювання. Відкривши двері до башти та прислухавшись до можливих звуків нагорі, вони помітили, що спіральні сходи були абсолютно чистими, витертими від багаторічної пилюки.

В самій башті все залишалося по-старому. Журналісти розповідали про семикутний кам'яний стовп, коло готичних стільців та химерні гіпсові зображення; про дивну металеву скриньку та потрошений кістяк не згадувалося. Найбільше Блейка збентежила – окрім зауважених обвуглених плям та смороду – фінальна деталь, що пояснювала звук розбитого скла. Всі вузькі вікна башти були розбиті, а два з них – затемнені дрантям та кінським волосом з подушок – запхані в щілини ставень. Значно більше дрантя та волосу було розкидано на витертій підлозі – ніби когось перервали під час спроби відновлення абсолютної чорноти башти, що панувала тут колись.

Жовтуваті плями та обвуглювання знайшли й на драбині, що вела до дзвіниці, але коли репортер піднявся нею, відкрив люк та зазирнув до смердючої кімнати з ліхтариком, він не побачив нічого, окрім пільми та різнорідної маси безформних фрагментів біля вхідного отвору. Звісно, було заявлено про шарлатанство. Хтось пожартував над забобонними місцевими жителями або, можливо, навіть якийсь фанатик навмисно хотів оживити їхні страхи для їхнього ж блага. Чи, може, хтось із молодших та розумніших місцевих захотів створити світову сенсацію. Усе це завершилося дуже промовисто, коли з поліції надіслали офіцера для перевірки інформації. Трьом офіцерам різними шляхами вдалося уникнути такого завдання, а четвертий швидко повернувся, не додавши нічого до вже повідомленого.

З цього моменту щоденник Блейка демонструє постійне зростання внутрішнього страху та нервового напруження. Він застерігає себе від певного вчинку та здичавіло думає про можливі наслідки майбутнього знеструмлення міста. Відомо, що під

час трьох випадків бурі він у жахливому збудженні телефонував до електричної компанії і просив вжити всіх можливих заходів, щоб запобігти зникненню світла. Знову і знову його записки показують, наскільки занепокоїли Блейка скринька з каменем та дивним чином розтрощений старий скелет, так і не знайдені репортери в темній кімнаті башти. Він припускав, що ці предмети були звідти прибрані – для чого та ким або чим, він навіть уявити не міг. Втім, найбільше він боявся за самого себе, відчуваючи певний нечистий зв'язок між власним розумом та тим жахіттям, що сиділо в далекій дзвіниці – тією жахливою істотою, закликаною його нетерпеливістю з найвіддаленіших просторів чорноти.

Здавалося, що його воля перебуває у постійному протистоянні з певною силою; тогочасні відвідувачі згадують, як відсторонено сидів він за столом, роздивляючись через західне вікно той увінчаний дзвіницею, далекий насип, що виступав з повзучого туману міста. Він одноманітно описував свої страшні сни, а також зауважував, що нечистий зв'язок посилюється під час сну. У щоденнику згадується ніч, коли він прокинувся повністю вдягнений на вулиці, спускаючись схилом Колезького Пагорба на захід. Знову і знову він повторює: та штука з дзвіниці знає, де його знайти.

Після тридцятого липня протягом тижня відбувся злам у його стані. Блейк уже не одягався, а всю їжу замовляв по телефону. Відвідувачі завважували, що поруч з його ліжком лежали мотузки: сам він казав, що лунатизм змусив його зв'язувати перед сном свої ноги – поки будеш розв'язувати мотузку, може, й прокинешся.

У щоденнику він зазначає, яка подія призвела до його колапсу. Прокинувшись якось уночі тридцятого числа, він раптом усвідомив, що навколо – абсолютно чорний простір. Усе, що він міг бачити, – це короткі, слабкі горизонтальні смужки синюватого кольору, але водночас він відчував невиразний сморід та чув якийсь дивний шелест поруч. Зробивши рух, він на щось наткнувся, і до шелесту додався відповідний звук зверху – якесь хвилювання, змішане зі звуком шліфування дерева деревом.

Якось він намацав кам'яний стовп з порожньою верхівкою, а потім виявилось, що його руки хапаються за вбудовані в стіну сходи, шукаючи непевного шляху нагору – туди, звідки йшов найбільший сморід, звідки сходило гаряче, пекуче повітря. Перед очима пролітали калейдоскопічні картинки фантазмагорій, розчиняючись у порожній, безкрайній безодні ночі, де кружляли сонця та ще більш чорні світи. Він осмислював древні легенди про Нескінченний Хаос, в центрі якого розкинувся сліпий ідіот, бог Азатот, Господь Всесвіту, оточений своєю зграєю безмозгих, аморфних танцюристів, заколисаний тонким монотонним звуком демонічної флейти, яку тримають безіменні лапи.

Після того раптово звістка з зовнішнього світу вивела його зі ступору, і він усвідомив невимовний жах свого становища. Він не знав, що це було – може, вибухнув феєрверк на вулиці – їх жителі Федерального Пагорба ціле літо запускають на честь своїх різноманітних святих – навіть тих, що відомі лише в їхніх рідних італійських селищах. В усякому разі, він голосно скрикнув, скотився зі сходів та, спотикаючись у п'ятьмі, пішов з кімнати, яка все ж затягнула його до себе.

Він абсолютно точно знав, де перебуває, а тому не роздумуючи чкурнув гвинтовими сходами донизу, на кожному кроці дряпаючись об стіни та набиваючи синці. Потім він, охоплений жахом, пролетів через порожній затягнутий павутинням неф, чий примарні арки губилися в зловісній п'ятьмі стелі, далі – втеча з заваленого сміттям підвалу, стрибок через віконце на вулицю, до чистого повітря та ліхтарів і божевільний біг геть із примарного пагорба з його сірими фронтонами – через по-

хмуре, мовчазне місто високих чорних веж, а далі – вгору крутим схилом на схід, до власних старовинних дверей.

Отямився він вранці, на підлозі своєї студії – повністю одягнений. Весь у бруді та павутинні, він відчував синці на кожному дюймі свого тіла. У дзеркалі він побачив своє розпатлане волосся, а верхній одяг був просякнутий дивним, згубним смородом. Тоді його психіка й не витримала. Пізніше, вже лягаючи спати в піжамі, він кинув лише швидкий погляд у західне вікно, тремтячи від думки про можливу грозу, а після того зробив шалені записи у щоденнику.

Величезна буря здійнялася опівночі, якраз напередодні восьмого серпня. В усіх частинах міста блискавка майже не згасала, з'явившись, за свідченнями деяких очевидців, навіть у вигляді двох вогняних куль. Дош лив невпинно, а грім не давав спати тисячам людей. Блейк буквально шаленів через свої страхи стосовно електрики і намагався зателефонувати до компанії десь о першій годині ночі, але телефонна лінія була тимчасово вимкнена задля безпеки. У щоденнику він записав усе – великі, нервові, часто незрозумілі ієрогліфи тепер можуть розповісти, як зростали його безумство та відчай, коли він видряпував свої записи в пітьмі.

Він не вмикав світло в кімнаті, щоб бачити темну вулицю – видається, що майже всю ніч він просидів за столом, нервово вдивляючись крізь стіну дощу та блискучі милі міських дахів у сузір'я далеких вогнів, що позначали Федеральний Пагорб. Час від часу він робив незграбні записи в щоденнику – окремі фрази на кшталт: «Світлу не можна згасати»; «Воно знає, де я»; «Я маю знищити його» та «Воно кличе мене, але, можливо, цього разу воно не зашкодить мені» були розкидані на двох сторінках щоденника.

А потім в усьому місті зникло світло. Це сталося о 2:12, згідно з записом, зробленим на електростанції, але Блейків щоденник час незначає. Замість того лише одна фраза: «Світло зникло – Боже, допоможи мені!» Жителі Федерального Пагорба, що виглядали з вікон, були не менш стривожені знеструмленням міста, і мокрі від дощу групи людей заповнили сквер та алеї навколо жахливої церкви, тримаючи під парасольками свічки, електричні ліхтарі, олійні лампи, розп'яття та різноманітні амулети, поширені у південній Італії. Вони благословляли кожен спалах блискавки і перелякано робили таємні знаки правицями, коли буря почала гасити свічки і, нарешті, залишила весь натовп без світла. Здійнявся вітер, згасли всі вогники, і в тій місцині запанувала загрозлива пітьма. Хтось розбудив отця Мерлуццо з Церкви Святого Духа, і той побіг до похмурого скверу, щоб хоч якось підтримати людей. Вже не було жодного сумніву в нескінченних химерних звуках, що доносилися з почорнілої башти.

Про те, що відбулося о 2:35, нам засвідчили: священник – молодий, розумний, добре освічений чоловік; патрульний Вільям Дж. Монехен з центрального відділку, офіцер абсолютно надійний, що зупинився біля скверу, щоб проконтролювати порядок у натовпі, а також більшість із сімдесяти вісьмох людей, які зібралися навколо високого насипу церкви – особливо ті, що могли бачити зі скверу її східний фасад. Звісно, нема певності в тому, що те явище було обов'язково надприродним. Причин могло бути безліч. Хтозна, які хімічні процеси відбувалися всередині покинутої, древньої церкви без нормальної вентиляції – хтозна, які речовини могли там зберігатися. Шкідливі випари – спонтанний спалах вогню – тиск газів – будь-яке з численних явищ могло бути причиною. Звісно, фактор свідомого шарлатанства також не можна виключати. Те, що сталося, в сутності, було дуже простим явищем, що зайняло не більше трьох хвилин. Отець Мерлуццо, людина пунктуальна, постійно перевіряв свій годинник.

Усе це почалося з явним зростанням звуку, що лунав з чорної башти. Дивний, огидний сморід, що вже деякий час розходився від церкви, набув надзвичайної концентрації. Було чути, як ламається деревина, і врешті великий, важкий предмет звалився зверху на подвір'я, з боку суворого східного фасаду. Без світла неможливо було побачити башту, але люди і так знали: вилетіла закопчена віконниця зі східної стіни будівлі.

Одразу ж невимовний сморід зійшов з невидимої висоти, пронизуючи тремтячих очевидців, і поширився сквером. В той самий час повітря затремтіло від вібрації – ніби від руху крил – і раптовий порив східного вітру, набагато потужніший за попередній, зірвав з людей шапки, вихопив з їхніх рук парасолі. В тій темряві, без жодної свічки, неможливо було щось розгледіти, однак ті, хто в той момент вдивлялися в небо, вважають, що бачили пляму густої чорноти на тлі чорнильного неба – щось на кшталт аморфної хмари диму, що промайнула зі швидкістю метеора у східному напрямку.

Ось і все. Очевидці не могли й слова вимовити від страху, тремтіння та дискомфорту, не розуміючи, що тепер робити – і чи робити щось взагалі. Не знаючи, що це було, вони не могли заспокоїтися; під час спільної молитви спалах блискавки, що лише на мить спізнилася, разом з оглушливим громом охопили все небо. За півгодини дощ скінчився, а ще за п'ятнадцять хвилин увімкнулися вуличні ліхтарі, дозволяючи знесиленим, брудним вартовим нарешті повернутися додому.

Наступного дня газети приділили цим подіям значно менше уваги, ніж загальним наслідкам бурі. Видається, що той яскравий спалах блискавки та оглушливий вибух були ще більшими не на Федеральному Пагорбі, але у східному напрямку, де також помітили той самий сморід. Це явище в найбільш яскравій формі проявило себе на Колезькому Пагорбі, де звук розбудив усіх сплячих жителів та зумовив збентежені припущення. Серед тих, хто в той час не спав, лише деякі бачили аномальний спалах світла на верхівці пагорба та помітили незрозумілий порив повітря, що майже всі дерева позбавив листя й повиривав рослини у тамтешніх садах.

Для всіх було очевидно, що цей раптовий одиничний удар блискавки вцілів кудись біля вершини Колезького Пагорба, але жодних слідів цей удар не залишив. Студенти з братства Тау Омега вважають, що бачили жахливу та бридку масу диму в повітрі буквально за мить до того спалаху, але підтвердити ці слова неможливо. Втім, усі згадані очевидці згодні принаймні з тим, що удару блискавки передувала сильний порив, натиск нещадної сили з заходу; аналогічно для всіх є очевидним, що після спалаху одразу зник сморід.

Усе це обговорювалося дуже детально через можливий зв'язок описаних подій зі смертю Роберта Блейка. Студенти з братства Псі Дельта, чиї вікна виходили на Блейкову студію, помітили нечітке бліде обличчя у західному вікні вранці дев'ятого числа, і здивувалися через його вираз. Коли вони побачили те саме обличчя в такій самій позиції вже ввечері, то відчули неспокій і вирішили подивитися, чи запалить у тій кімнаті світло. Пізніше вони спробували увійти до темної квартири, натиснувши на вхідний дзвінок, а в результаті двері довелося висаджувати полісменові.

Застигле тіло сиділо праворуч за столом біля вікна, і коли гості побачили скляні, вирячені очі та сліди заціпеніння, конвульсивного страху у викручених, скорчених членах тіла, вони втекли звідти, охоплені жахливою тривоگوю. Невдовзі коронер дослідив тіло та зробив висновок, що, незважаючи на неушкоджене скло вікна, причиною смерті став електричний шок або нервово напруження, спричинене електричним розрядом. Жахливий вираз обличчя померлого він проігнорував,

інтерпретувачи його як звичайний наслідок глибокого шоку, пережитого особою з екстраординарною уявою та нерівноваженою емоційністю. Про ці якості він дізнався з книг, малюнків та рукописів, знайдених у помешканні, а також з нерозбірливих записів у щоденнику на столі. До самого кінця Блейк занотовував свої безумства, і олівець зі зламаним кінцем було знайдено в його спотвореній спазмом правці.

Записи після зникнення світла були вищою мірою незв'язними, і прочитати можна було лише деякі з них. Певні дослідники на основі цих записів і дійшли висновків, відмінних від офіційного матеріалістичного вердикту, але досить малою є ймовірність того, що цю загалом спекулятивну версію підтримають люди консервативних поглядів. Утвердити публічно версію цих теоретиків з багатою уявою не допоміг і вчинок забобонного д-ра Декстера, який жбурнув дивну скриньку та багатокутний камінь – предмет, що справді сяяв, коли його знайшли у чорній дзвіниці без вікон – у глибини каналу Наррагансетської затоки. Надмірна уява та невротична розбалансованість Блейка, підсилені відомостями про давній культ, чії жахливі сліди він виявив, – ось головна причина божевільних Блейкових нотаток, згідно з домінуючою інтерпретацією. Ось і ці нотатки – швидше, те, що можна було з них розібрати.

«Світла досі нема – вже хвилин п'ять. Усе залежить від блискавки. Дякувати Яддіт, все буде добре. Якесь сила пробивається крізь світло... Дощ та буря і вітер слабшають... Воно опановує мій розум...»

«Щось з пам'яттю. Я бачу речі, яких ніколи не знав. Інші світи та інші галактики... Темні... Блискавка видається темною, а п'ятьма світлою...»

Цей пагорб, ця церква, які я бачу крізь суцільну п'ятьму, – вони не можуть бути реальними. Мабуть, це відбиток на сітківці, спричинений спалахами. Дякувати небесам, італійці там зі своїми свічками – раптом блискавка припиниться!»

«Чого я боюся? Хіба це не аватар Ньярлатхотепа, що в древньому Кеметі навіть людиною прикидався? Я пам'ятаю Юггот, і ще більш віддалений Шаргай, і найвіддаленішу пустку чорних планет...»

«Довгий політ на крилах крізь пустку... не перетнути йому всесвіту світла... відтворений думками, схопленими Сяючим Трапецеодромом... відправ його до жахливих безодень саява...»

«Я Блейк – Роберт Харрісон Блейк з 620 будинку на східній вулиці Кнепа, Мілвокі, Вісконсін... Я на цій планеті...»

«Азатоте, змилуйся! – блискавки більше нема... жахливо... я бачу все завдяки химерному відчуттю – це не зір, а щось інше – світло – це п'ятьма, а п'ятьма – це світло... ті люди на пагорбі... вартові... свічки та амулети... їхні священники...»

«Відчуття відстані зникло – далеко близько, а близьке далеко. Ніякого світла – ніякого скла – ось дзвіниця – башта – вікно – я чую – Родерік Ашер – збожеволів чи божеволою – воно рухається в башті – воно це я, і я це воно – я хочу вийти... треба вийти та зібратися з силами... Воно знає, де я...»

«Я Роберт Блейк, але я бачу башту в п'ятьмі. Там жахливий сморід... відчуття змінилися... ставні вікна ламаються, шлях з башти відкрито... Йа... нгай... ітг...»

«Я бачу його – вже близько – пекельний вітер – титанічна пляма – чорні крила – Йог-Сотот, порятуй мене – троїсте палаюче око...»

Найбільш скептичні щодо європейської перспективи України — французи, найбільш байдужі — британці.

Дослідження допомогло ідентифікувати проблемні моменти у відносинах України та ЄС та пролити світло на побоювання пересічних європейців. Отримані дані мають особливо важливе значення на тлі потужних зусиль, яких докладає Росія для того, щоб знищити єдність держав-членів ЄС стосовно України».

Читайте у журналі дослідження Інституту світової політики.

«Що європейці думають про Україну?»

Результати опитування

Інститут світової політики презентував результати масштабного опитування щодо європейських прагнень України, проведеного в шести найбільших країнах ЄС: Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Великобританії та Польщі.

Це безпрецедентне опитування виявило найбільш поширені стереотипи щодо України у державах-членах ЄС та їхнє ставлення до вступу України в Європейський Союз. Зокрема, громадянам ЄС було запропоновано назвати три головні асоціації з Україною та перерахувати аргументи на користь і проти членства України в ЄС.

Майже третина французів (28%) асоціює Україну з Росією. Серед шести найбільших країн-членів ЄС, де проводилося опитування, це найвищий показник. З Росією Україну асоціюють 23% респондентів з Великобританії та 19% – з Німеччини.

Однак найчастіше респонденти асоціювали Україну з війною: у Франції цей показник становив 47%, у Німеччині – 53%, а у Великобританії – 33%.

Такі результати соціологічного дослідження, проведеного на замовлення Інституту світової політики. Респондентам з Польщі, Іспанії, Італії, Франції, Великобританії та Німеччини було запропоновано назвати три головні асоціації з Україною, а також обрати аргументи «за» і «проти» вступу України до Європейського Союзу.

Опитування засвідчило, що Франція залишається найбільш скептичною країною щодо вступу України в ЄС. Так, серед французьких респондентів найвищий відсоток тих, хто виступає проти розширення Європейського Союзу узагалі (20%), а також найменший відсоток тих, хто вважає Україну частиною Європи (21%).

Респонденти з Великобританії демонстрували байдужість щодо України: майже половина опитаних не змогла визначитись ні з аргументами на користь (46%), ні з аргументами проти (51%) вступу України до Європейського Союзу.

30% респондентів усіх шести країн підтримали твердження, що Україні слід надати членство в ЄС, щоб таким чином захистити її від нових зазіхань Росії. Однак у Німеччині цей аргумент був найменш популярним серед усіх опитаних країн – лише 21% німців підтримали це твердження. Приміром, в Іспанії таких було 35%, навіть у Франції цей показник вищий (27%), не кажучи вже про Польщу – 44%.

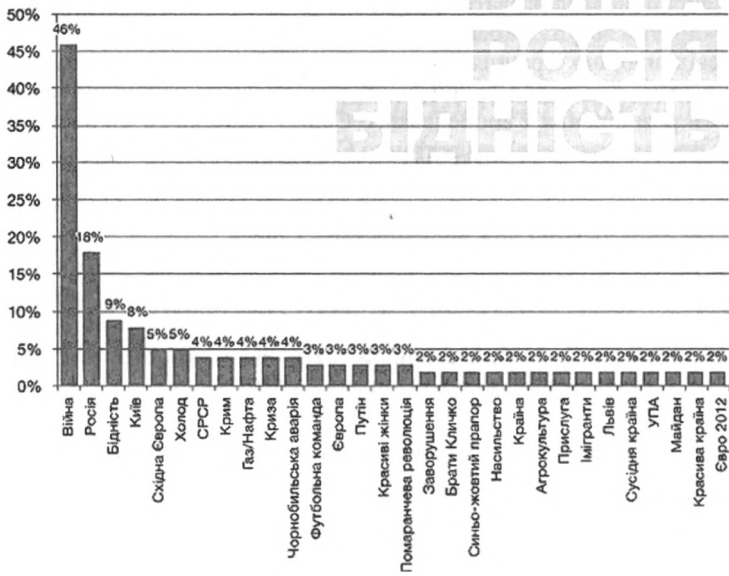
5 головних висновків дослідження:

1. Серед асоціацій про Україну домінують негативні образи. Три ключові асоціації з Україною — війна, Росія, бідність. Нейтральні або позитивні асоціації поділяються незначною кількістю пересічних мешканців досліджуваних країн.

2. Лише 1% респондентів вважає, що Україні не можна дозволяти вступати в ЄС. Це свідчить про те, що україноскептицизм серед європейців, до якого часто апелюють експерти, політики в ЄС, перебільшений (варто, звісно, зауважити, що на настрої європейців впливає відповідність України критеріям для вступу до ЄС: Україну в нинішньому стані в Євросоюзі, звісно, не чекають).

ВІЙНА
РОСІЯ
БІДНІСТЬ

3. 30% європейців вважає, що Україні варто надати членство в Євросоюзі, аби захистити державу від нових зазіхань Росії. Частина респондентів (14%) зауважила, що думку Росії слід брати до уваги.

4. Без подолання корупції та олігархії перспектива членства для України є малоймовірною. Європейці вважають ці проблеми вирішальними для європейської інтеграції держави. За великим рахунком, очікування мешканців Франції чи Італії не відрізняються від очікувань самих українців.

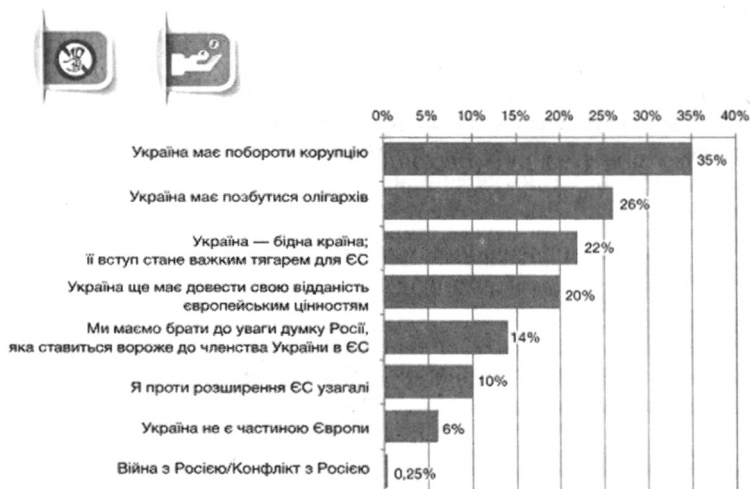

УКРАЇНА —
ЦЕ ЧАСТИНА
ЄВРОПИ

5. Найбільш скептичні щодо європейської перспективи України — французи, найбільш байдужі — британці.

Дослідження допомогло ідентифікувати проблемні моменти у відносинах України та ЄС і пролити світло на побоювання пересічних європейців. Отримані дані мають особливо важливе значення на тлі потужних зусиль, яких докладає Росія для того, щоб знищити єдність держав-членів ЄС стосовно України.

Опитування було проведено компанією TNS на замовлення Інституту світової політики у рамках проекту «Нова європейська політика: Заповнюючи прогалину в інформації», який здійснюється за підтримки проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Pact Inc.

УКРАЇНА МАЄ ПОБОРОТИ КОРУПЦІЮ

Усього було опитано 5 594 особи (віком від 16 до 54 років) у 6 найбільших за кількістю населення країнах ЄС: Великобританії, Іспанії, Італії, Німеччині, Польщі та Франції (це більше половини мешканців ЄС — майже 360 млн осіб із загальної кількості в понад 500 млн.). Опитування проводилось методом Інтернет онлайн-омнібусу з 29 травня по 4 червня 2015 року.

Повні результати опитування
у Німеччині <http://iwp.org.ua/ukr/public/1612.html>
у Франції <http://iwp.org.ua/ukr/public/1610.html>
у Великобританії <http://iwp.org.ua/ukr/public/1612.html>

Наталія ОВЧАРЕНКО,
завідувач відділу світової літератури
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка,
доктор філологічних наук

ПРОЕКЦІЯ «AMERICANITE» У КВЕБЕКСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ МІГРАНТІВ

Постколоніальна тема ще від середини минулого століття стала невід'ємним складником художнього спектру двох найбільших та через історичні колізії найзначніших канадських літератур: англо- та франкомовної. Впродовж часу моделі інтерпретації проблеми набували нових обертонів, аспектів, характеристик. Канадська дослідниця Марі Вотєс, аналізуючи художні практики письменників країни, поставила запитання: чи може Канада взагалі вважатися постколоніальною країною? Популярне дослідження під назвою «Чи є Канада постколоніальною?» Дж.К.Болл вважає «і суто канадським, і парадигматично постколоніальним»².

Відповідь на таке саме запитання стосовно літератури та культури Квебеку є суттєво неоднозначною. З одного боку, Квебек до сьогодні ще не досяг повної політичної рівності з англоканадською частиною країни (чисельно переважаючою), з другого – його статус білошкірої індустріалізованої нації відрізняється від статусу народів «третього світу», зокрема, колишніх колоній Франції. Проте франкоканадські тексти не можна розглядати поза вимірами імперсько-колоніальної парадигми.

Мультикультурна модель Канади позбавлена властивого США складника – «плавильного казана». Його заміщає модель «мозаїчності», національної ідентичності як належності до спільного для прибульців з усіх частин світу континенту. У Квебекові вона має визначення «americanite». І тут ознак основоположної набуває структура «свій–чужий», «центральный–маргінальний» як своєрідна матриця культурного й особистісного вибору власної ідентичності в Новому Світі. Саме це «переводить проблему багатоскладовості й різноманітності у інтенціональну внутріособистісну галузь, у котрій поліфонічна іншість виявляє себе не лише і не стільки в інших культурах, індивідах, системах цінностей, але й у самій особистості рефлексуючого суб'єкта, що, як правило, відчуває страх перед «іншим», чужим та стороннім»³.

¹Vautier, M. Postmodern Myth, Post-European History, and the Figure of the Amerindian//Canadian Literature/ 1994. – Summer. № 141. – P. 16.

² Режим доступу: <http://www. Wlupress. Wllu. Ca/Catalog/moss. Shtml>.

³ Тлостанова М.В. Движение идей мультикультурализма в США конца XX века//США–Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2000. № 10. – С. 101.

Мультикультурність Квебеку та водночас його становище «фрагменту» у загальноканадській соціополітичній та культурній структурі вимагали ще від 80-х років ре/конструювання художньої парадигми відповідно до де/конструювання квебекського світу після «тихої революції» шістдесятих. Відбулася трансформація, яка мала яскраво-антропологічний характер, адже модифікувалися не лише суспільні стосунки, а й сама людина та її світ, зокрема, його художньо-естетичні виміри.

«Іконоборські» коди квебекського постмодернізму якнайліпше вписалися у коди розладу та виклику, що характеризували суспільство провінції після 60-х років. Лінгвістичні новації, інтертекстуальність та інші відомі стратегії постмодерністського письма стали відтоді літературним дискурсом «інтелектуальної революції», що розірвала коло колишньої унітарності світу. Протиставляючи (точніше – зіставляючи) різні жанри, множачи різні історії у межах одного тексту, Ю.Акен, Н.Бессетт, Р.-П. Броссар, Р.Дюшарм, Й.Вільмер, Ж.Годбу, Ж. Пулен та інші виявили у своїх творах релевантність зв'язків між фікційністю та реальністю, стратегію фрагментизації, що «спрацьовує» на різних рівнях (часо-просторовому, характеристиці персонажів, розщеплення «Я-нарративу») з метою представити варіативність значень: онтологічний, політичний, соціальний типи фрагментизації як опозицію гармонії та чітко встановленому порядку. Отже, література Квебеку періоду постмодернізму демонструє безсумнівно знаковий етап у трансформації, реструктуризації, а отже – еволюції великої прози, наділяючи її якостями креативності, формальними новаціями, плюралістичністю та гетерогенністю, викликом традиції, стереотипним моделям та лінійному способу прочитання, що змушує письменників висловити нову модальність свого мультикультурного світу, сприйнятого кризь призму постколоніального дискурсу.

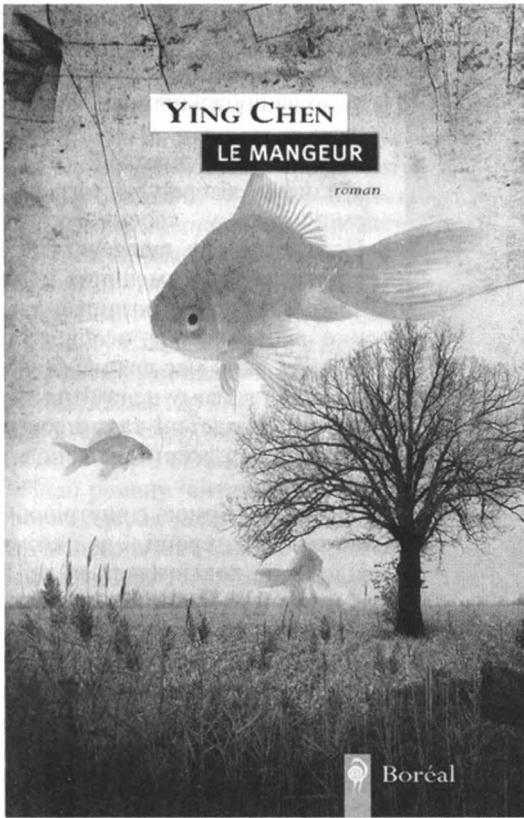
Норми постмодернізму, що не є застиглим у своєму розвитку феноменом, вимагали в мінливій реальності нової інтерпретації у часі. «У добу післяпостмодерну, – зауважила український дослідник-американіст Т.Н.Денисова, – принцип множинності й варіативності унормовується, поступово традиціоналізується»⁴. Квебекський післяпостмодернізм злам століть вирізняється рядом стильових дискурсивних особливостей. Крім того, «постмодерністський дискурс у просторі світової літератури аж ніяк не є чимось одноманітним, оскільки, попри універсальні елементи та ознаки... йому все ж таки властиві риси, що вказують на певні культурно-національні відмінності»⁵.

Злам ХХ та ХХІ століть відзначився у літературі Квебеку появою таких післяпостмодерністських творів, як «Шлях Сен-Жак», «Час для мене зупинився» Анитонін Майє. Своєрідно «вдосконалюючи» ідею *americanite*, прозаїк, поетеса та есеїст Сюзанна Жакоб повертає своїх персонажів до історичних витоків, до моделі *belle province* під назвою Квебек.

Інтерпретуючи поняття «культурного переміщення» (*transferts culturelles*) – власне, йдеться про транскультуралізм – критики часом вдаються до аналізу квебекської літератури та культури в цілому як самодостатнього феномену із своїми власними характеристиками. З цієї точки зору «культура мігрантів» (саме так її визначають у Квебекові) вимагає онтологічного підходу. Її смислове ядро полягає в тому, щоб з'ясувати питання, яке значення для Канади мають художні, культурні традиції вихідців, зокрема, з азійських країн? І як стать, мова, раса, етнічна належність контекстуалізуються в подібних кон-

⁴ Денисова Т.Н. Про літературу США. Вибрані статті українського американіста часів незалежності. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – С.224.

⁵ Штейнбук Ф.М. Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття. – К.: Педагогічна преса, 2007. – С.4.

структах національної ідентичності? В цілому методологія прочитання їхніх текстів полягає у порівнянні колоніального дискурсу з особливостями культури прабатьківщини та визначенні шляхів її «вживання» у культуру північноамериканських settlers. Канадська критика сприймає постколоніалізм як процес, метою якого є знайти засоби крос/транскультурної комунікації, що виводить суспільство поза межі колоніального статусу, висвітлює яскраво означену у художньому полі Квебеку транскультурну тенденцію. Канадський мультикультуралізм є інтегральною стратегією, що має на меті зберігати кожний свій складник – окрему етнічну культуру, враховуючи загальноканадські традиції, та зламати традиційний код імперського світобачення.

Єдина незмінна модель мультикультуралізму навряд чи існує або існуватиме колись, адже цей феномен має особливості, що змінюються у просторі (географічний фактор) та часі (фактор історичний). На думку Ж.Дюпюї⁶, він у своєму розвитку

породжує ряд інших понятійних аспектів. Зокрема, про інтеркультуралізм як дискурс можна говорити у випадкові, коли дві культури розпочинають діалог. Метою його є спроба зрозуміти представника іншої культури. Такі зв'язки, як правило, не включають до свого кола Іншості як концепту, а є містком між раніше чужими культурами, що вибудовується з метою стерти відмінності між ними. Дискурс транскультуралізму ширший, він не обмежується діалогом двох культур, передбачаючи взаємодію більшої кількості культур, які у своїй взаємодії вдаються до глибших, часом суперечливих процесів, у сфері дії яких ідентичності культур-учасників комунікації трансформуються у межах парадигми Іншості. Обидва дискурси існують паралельно і не наслідують одне одного хронологічно, а частково збігаються. У Квебекові транскультуралізм сформувався на основі вже поширеного інтеркультуралізму, у полі якого й розглядалася культура мігрантів. «Іміграція (як внутрішня, так і зовнішня), культурний шок (відчуття розриву з минулим), втрата ідентичності (що супроводжувалася ностальгією), включення індивідуальної та колективної пам'яті є головними темами, до яких звертаються письменники-іммігранти⁷, – зауважує Ж.Дюпюї, який визначає літературу мігрантів як

⁶ Див.: Dupuis, Gilles. Transculturalism and Ecriture Migrantes. – History of Literature in Canada. English-Canadian and French-Canadian (Ed. R. Nischik). – N.Y.: Camden House, 2008.

⁷ Там само, с. 506.

«трансмігацію» ідентичностей від одного «корпусу» літератури до іншого, від мігрантського тексту до національного канону і навпаки.

Особливий і знаковий ракурс парадигми літератури мігрантів демонструє у своєму романі «Ненажер» (*Le mangeur*, 2005) квебекська письменниця Інг Шен. Ключовою позицією твору є відмежування особистості від світу, який має для неї безліч відтінків і в якому непомітно для читача переплетені та змінюють свої місця та якості реальність / фікційність.

Роман за формою є внутрішнім монологом героїні, у якому свідомо не повідомляється ані її ім'я, ані місто, навіть країна, де вона мешкає. Проте у парадоксальний спосіб організація дискурсу співвідноситься із традиційним саме для квебекської літератури принципом герметизації простору, який останнім часом набув рис відцентровості, що будується

на бінарній опозиції «центр – периферія». У такій структурі фізична просторова замкненість (кімната, у якій постійно перебуває героїня) водночас дозволяє персонажеві вийти поза її межі, але у світ уявний, нереальна відносність якого формує типи та систему образів, спрямовує їхні вчинки.

Суміш східних та західних елементів світобачення у романі квебекської письменниці – етнічної китаянки – виявляє характерну властивість квебекського мігрантського письма. Природні для авторки традиції світобачення прабатьківщини підкреслюють основні концепти світобачення мешканця Квебеку: філософська самозаглибленість, медидативність наратора непомітно долає межу ізольованості на території Інших, «чужих», абсолютизуючи його відірваність від нового суспільства, хоча й побаченого ним крізь призму маргінальності, але такого, що не втрачає при цьому національної та особистісної ідентичності. Саме тому топос та час для героїні твору не є важливими маркерами її буття, ключовим конститuentом якого є, перш за все, власний життєвий код. Так само, як і безіменність персонажів, підкреслює їхній статус «чужих», абсолютизуючи концепт «іншості». Адже людина без імені, за Ю.М. Лотманом, «живе у глухонімій дійсності»⁸. Відсутність імені героїні-наратора та її батька перетворюються на завершену знакову систему, що відкриває шлях до глибшого розуміння текстуальних кодів та моделей,

⁸ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 33–34.

що з онтологічної точки зору можуть інтерпретуватися як одна з найсуттєвіших для героїв твору якостей відособлення від світу, «іншість», буття-в-собі. Ім'я «наділяє персонажа певним життєвим сценарієм»⁹. Проте цілком визначений «життєвий сценарій» прочитується і за його умовної відсутності, але на глибшому, внутрішньому, рівні з акцентом на індивідуалізації, що, виходячи поза межі бінарності dualite, якнайповніше вписується у дихотомію «реальність–фікційність», що поєднує в суцільну художню парадигму обидва світи, в яких існують герої твору, бінарність, яка передбачає «настанову на взаємопроникнення протилежностей»¹⁰.

Фабула роману вибудовується довкола стосунків батька-художника та його дев'ятнадцятирічної дочки на тлі швидко прогресуючої батькової спадкової хвороби мозку, симптомом якої є гіперболізована у творі булемія. І тут алюзії на тему «едипового комплексу», висловленого у підкреслено духовному плані, тісно переплетені з гротесковим претекстом класичного твору Ф.Рабле.

Кохання для героїні є адекватним концептові абсолюту й у цій іпостасі є «її сутністю», дозволяє їй сприймати себе водночас як окрему особистість та відзеркалення свого батька «у його батьківській любові до неї».

Події роману витлумачуються на рівні параболи, міфологеми, у якій трагічне, через гротеск, часом перетворюється на трагікомічне. У «Ненажері» помітне сполучення несерйозного із жахливим суміщає реальний шар наративу з умовним. Саме ірреальність, неможливість того, що відбувається, своєю стилістичною парадигмою є релевантним класичному творові Ф. Рабле, подібність до якого й втілена у представленій наративом амбівалентності. Згідно з провокативною оцінкою М.Кундери, книга лише тоді кінцево стає романом, коли вважається «галуззю, де не діють етичні оцінки». Та саме у «бездіяльності» етичних оцінок й полягає мораль твору: «Романіст не заперечує правомірності етичних оцінок як таких, він лише виносить їх поза межі роману»¹¹. У подібний спосіб Інг Шен створює свій власний художній уявний простір, у якому концепти добра та зла сприймаються начебто незалежно від вчинків персонажів.

У романі втілюється східний тип світобачення: сповільнений, акцентований на окремих, зовні незначних деталях, кожна з яких, проте, відіграє знакову роль у на перший погляд фрагментизованому, а по суті суцільному, психологічно насиченому тексті.

У єдиній рідній людині – батькові – для героїні втілено божественне начало, і вона не може існувати ані без батька-людини (їхні фото, розвішані на стінах, «справляють враження подружжя»), ані без батька-Бога. Та у романі з'являється й третя його іпостась: батька-монстра, людини з порушеною психікою, втілення зла, що починає героїню переслідувати з метою з'їсти, поглинути. У такий спосіб «духовний інцест» набуває парадоксальної форми «інцесту фізіологічного» з чітко прописаними у після постмодерністському творі поетикальними параметрами. Панічний страх бути поглинутою поєднується у героїні з відчаєм невідворотності й самотності, адже вони «живуть одне в одному» і «зникають одне в одному». Ця дихотомія й обумовлює потужну енергетику твору.

Натуралістичні сцени блювоти, поту, що наповнюють життєпростір батька героїні, і покликані викликати огиду, – породження психічної та фізичної деградації персонажа – спричиняють до втрати фарбами, у різнобарвності яких жив батько-художник, своїй властивостей. Вони марніють, залишаючи єдину складову спектру – чорну.

⁹ Бандровська О. Модернізм між минулим і майбутнім: антропологічний дискурс англійського роману. – Львів: ЛНУ, 2014. – С. 362.

¹⁰ Там само, с. 365.

¹¹ Кундера Милан. Нарушенные завещания. – СПб: Азбука-классика, 2008. – С.13.

Твір структурується на очевидних дихотоміях «любов–ненависть», «добро–зло», «свій–чужий», «життя–смерть», «краса–потворність», «єдність–конфронтація», які лежать в основі його дискурсу та своїми семантичними ознаками підкорені метафоричній, гротесковій умовності, спровокованій зовсім не фікційним травматичним досвідом письменника – іммігранта («чужого»). Тут закорінено своєрідний екзистенціальний вимір, обраний героїнею твору новий шлях, що «веде до інших часів» («часів не перед моїм народженням, а після моєї смерті») ¹².

Героїня твору, до певної міри, віддзеркалює юнгіанський архетип Самості, що є координуючим центром її психічного та психологічного станів, своєрідною матрицею її еґо-ідентичності. Згідно з психоаналітичною теорією К.Юнга, героїня є тінню свого батька, адже саме «тінь», а не «еґо» є концептуальними структурами ідентичності. Процес індивідуалізації її особистості, ідентичності вимагає сильного та надійного «еґо». Дочка знаходить його у батькові, а згодом виробляє у собі. У самотньої, неприйнятої іншими ідентичності з'являється почуття провини. Віктимність (наслідок бажання знищити власну дочку) та, як наслідок, самопожертва батька (втеча з дому) втілює у творі квебекської письменниці загальноканадську модель віктимності (М.Етвуд), трансформовану та ускладнену на квебекському + етнічному (китайському) ґрунті.

Ненажерливість (як і саму його причину – психічну аномалію) можна розглядати, як спеціально вдягнену письменницею на своїх героїв маску (адже саме слово «маска» походить від латинського «persona»), яку вона десакралізує та деміфологізує і театральність якої відносить читача до ролей у класичних комедіях чи трагедіях. Інг Шен обирає трагедію, яка у змозі пояснити «еґо» персонажів твору, обираючи тільки їм властиву роль, пов'язану з типом домінуючого «еґо» – ідентичності. Антична маска-роль тісно взаємодіє у параболічній художній структурі роману з маскою традиційного китайського театру з властивими їй рольовим навантаженням (така маска-ім'я не потребує додаткової конкретизації, тому безіменність персонажів роману ще й через це логічно вписується у структуру художньої парадигми). Тому твір і визначається бінарною опозицією паттернів ідентичності, один з яких витіснено у Тінь або спроектовано на близьку людину, перетворюючи її на особистість залежну й підкорену (образ героїні-нараторки). А «недостатній розвиток Персона продукує особистість, яка виявляється знищеною людьми, з якими взаємодіє» ¹³.

Герметичність світу героїні, її медитативність та схильність до глибокого самоаналізу свідчить про звернення письменниці до модерністської стилістики. У її медитаціях після зникнення батька з'являється думка про свою та батькову приреченість, адже подібний спосіб життя суперечить концепту розвитку, поступу, а життєвий шлях – веде у безвихідь. Отже, між ними обома тепер пролягає прірва, що вона її долає вже без допомоги батька. Тема «іншості» досягає у цих фрагментах медитацій особливої глибини, адже на «інших» відносно одне до одного перетворюються найближчі люди. У такий спосіб, здавалося б, формально фрагментизована на кшталт китайської «Книги перемін», історія героїні набуває трагічної внутрішньої логіки. Психічно хворий батько прагне смерті дочки, щоб перервати лінію свого роду, позбавивши цим майбутніх нащадків жадливого гену його недуги. Та водночас відмовляється від її вбивства, позаяк перемагає інстинкт батьківської любові, точною авторською характеристикою якого є «приреченість на роль батька» ¹⁴.

¹² Chen, Ying. *Le mangeur*. – Paris: Edition du Seuil, 2005. – P. 112.

¹³ Холл, Дж. Юнгіанское толкование сновидений. – СПб: Азбука-классика, 2008. – С. 29.

¹⁴ Chen, Y. *Le mangeur...*, p.116.

Відзначення героїнею власної подібності до батька відповідає теорії «дзеркального відображення» Ж.Лакана. І у цьому ракурсі сприйняття наративу відкриває важливий для «літератури мігрантів» елемент бінарної опозиції «свій–чужий». При погляді на своє відображення у дзеркалі дитина бачить й когось іншого, ідентифікуючи себе з образом близького їй дорослого. Відтоді у свідомості й виникає власне «я» як проекція батьківського образу (у конкретному прикладі в романі І.Шен). У такий спосіб, образна дихотомія «дочка–батько» («я–інший») у романі є безпосередньою проекцією умовної «іншості» персонажів в «умовно-іншому» середовищі (позаяк конкретне місце дії відсутнє), чужому для самої письменниці, яка екстраполює бінарну опозицію «свій–чужий» на світоглядну символічну площину квебекської «літератури мігрантів». Отже, феномен Іншого у Інг Шен «має здатність до кореляції на перший погляд начебто далеких один від одного явищ», реалізовує стратегію «кореляції усього з усім»¹⁵.

Якщо розглядати роман Інг Шен з точки зору транскультурного досвіду, важливо відзначити особливе національне світобачення автора. У стилістиці твору легко вгадується китайський дискурс, заснований на даоській філософській системі. У своєму вченні Лаоцзи дотримувався думки, що люди «одиночні, єдині». Філософ великого значення надавав визначенню особистості у людині. Тому важливим для нього було не полишати свій дім, не подорожувати, внутрішній поклик до чого був продиктований «повагою до смерті», адже поняття «зникнення» та «далечинь» відповідають «відсутності» і «смерті». Водночас «смерть» для послідовника даосизму є гарантією життя, а «не спілкуватися й не помирати – одне й те саме»¹⁶. Думка, висловлена у цитаті з Дао, «коли святий муж зневажає своє тіло... то він може досягти довголіття»¹⁷ – дотично пов'язана з образом батька героїні роману І.Шен. Так само релевантна йому й найперша з триєдності поняття Дао – шлях. Аналізуючи філософію Лаоцзи, Карл Ясперс прокоментував концепт життєвої активності як «закорінений у Дао і з ним єдиний», а сенс цих слів вбачав у «терпінні та жертвовності»¹⁸.

Стилістична оригінальність твору, його «вихід» поза межі традиційного наративу свідчить про прагнення автора подивитися на світ іншими очима, щоб точніше пояснити сутність реального, що довкола нього. Звідси бере початок світ фантазії, гри, гротеску, в якому перебуває «образ-кліше», світ «лабіринту, де людина губиться та рухається назустріч своїй загибелі»¹⁹. Так реальна домінуюча тема роману транскрибується у вигаданому шарі наративу, втілюється в особливу структурну дихотомію. Умовна «сцена» подій набуває якостей основного елемента композиції твору. Театралізованість концентрується довкола однієї сюжетної лінії – інтриги, вузького (й незмінного від початку) кола персонажів та обмеженого автором хронотопу. Проте тут практично зникає властивий інсценізованому творові діалог, замінений монологом (в даному випадку – внутрішнім). Структура монологу екстраполюється на діалогічну структуру через театралізованість описаної наратором наростаючої напруги дії, спонукаючи до фрагментизації, а отже – варіативності сприйняття наративу героїні. При цьому композиційна організація тексту лишається суворо індивідуалізованою й суцільною, як «заготована матриця, що надана у користування автору, який має заповнити її власною вигадкою»²⁰.

¹⁵ Штейнбук Ф.М. Засади тілесного міметизму..., с. 115.

¹⁶ Лаодзы. Обрести себя в Дао (составитель И.И. Семененко). – М.: Республика, 2000. – С. 127.

¹⁷ Васильев, В. Даосизм // Лаодзы. Обрести себя в Дао... с.306.

¹⁸ Ясперс, Карл. Лаодзы. – Там само, с. 374.

¹⁹ Кундера М. Нарушенные завещания... с. 86.

²⁰ Там само, с. 175.

Дія роману також невідповідно відбувається уночі. Китайська міфологічна структура, що складається з трьох груп: образи героїчні, містичні, драматичні, – поділяється на систему «денних» та «нічних» персонажів, що утворюють бінарні опозиції «світла-тіні», «дня-ночі». «Потрійна» символіка має й одну суттєву для точного прочитання тексту, заснованого на китайській міфопоетичній структурі, деталь: важливу роль «психології харчування»²¹.

Китайський варіант співвіднесення фікційного й реального виявляється у алюзіях героїні: її світ «не перетворюється на об'єкт для свідомості, а слугує йому партнером у процесі взаємодії»²² (недарма, згідно з ученням Лаодзи, «я називаю співчутливим не того, хто чує інших, а лише того, хто чує самого себе»). У спробі «вихлюпнути» свою насичену емоцію героїня підсвідомо обирає зовнішні реалії, і тоді її «мовленнєвий маневр слугує не стільки тому, щоб завуалювати, скільки тому, щоб повніше її висловити.

Однією із сутностей Дао є світова гармонія, концепт якої знаходить у романі несподіване для західного і традиційне для східного читача тлумачення.

Ще на ранній стадії хвороби у батька виявляється встановлений лікарями симптом – непереможний потяг до води, що тече (образ ріки), символу незворотності життя у напрямку смерті. Образ Ріки Життя як концепт даосизму чітко прочитується у творі. Хворий батько покидає дім, зникає у небутті, позбавляючи кохану дочку своєї обтяжливої присутності. Образ шляху, такого самого незворотного, є також концептуально важливим символом у дискурсі твору. Шляху від дому саме у напрямку ріки. Так, поєднання обох концептів Дао уможливно підсилюють тему твору, накладаючись на властиву для літератури Квебеку модель філософії життя, з її основоположним постулатом руху до невідомих територій Нового Світу. Тому й батько в останні миті свого життя набуває рис квебекського *voageur* (мандрівника, а у більш вузькому контексті – поселенця, аналога англоканадського *settler*), християнського прочанина у своєму поступі до реальної ріки в пошуках духовного спасіння і водночас мандрівника власним, невидимим чужому окові шляхом Дао. Недарма у його «мандрах» водночас прочитується християнське сприйняття води як міфологічної стихії смерті та народження. Якщо з точки зору європейської міфопоетики втеча батька з дому була пошуком втраченого Раю, з точки зору міфопоетики даоської (популярної китайської притчі про Золотий Вік) – острову Безсмертних. Острів, субстантив ізоляції, символізує у ній вільний вибір людиною життєвого шляху, розвиток науки, мир посеред байдужості та бурхливих пристрастей профанного світу. Це головний Центр духовності, «потаємності», місце переховування втікачів, яких не повинні розшукати прості смертні. Дихотомія «утопія-дистопія» обґрунтовує у романі динаміку трансформації утопічної атмосфери життя батька й дочки посеред прекрасної (Райської?) природи на дистопічну реальність їх подальших стосунків і, насамкінець, прагненням (батьком) нової Утопії, що у семантичній структурі роману врівноважується «дистопічним» буттям дочки. У потрактуванні подій та образів персонажів твору Ї.Шен вбачається й сублімована рецепція письменницею власного «пошуку кращого життя», переїзду до Канади і нового статусу письменниці квебекської.

Зробивши свого персонажа художником, Їнг Шен синкретизує словесно-візуальне сприйняття ним довкілля та самого себе, розкриваючи через його образ власне світобачення. І тому концепт прекрасного для персонажа роману та його творця Ї.Шен,

²¹ Sun, C. *Identite culturelle. Les structures de l'imaginaire chinoise. – Myth, themes et variations.* – Paris: Desclée de Brouwer, 2000. – P. 61.

²² Jullien, Francois. *Le detour et l'acces (strategies du sens en Chine, en Grece).* – Paris: Bernard Grasset, 1995. – P. 125.

співіснуючи з похмурою, психологічно патологічною атмосферою твору, конструює складну координату естетичної поліфонії, що розширює домінантну бінарну опозицію квебекського *dualite*.

Вибудований квебекською письменницею власний імпровізаційний конструкт залучає читача до несподіваної «гри», дійства, що розвивається чи то за схемою Інг Шен, чи то нараторки твору. Письменниця вдається у романі до метафізичного варіанта дуальності: дочка, яку начебто «з'їдає» Ненажера, перетворюється на нього самого. Відбувається реструктуризація ідентичності, інволюція особистості, «чужий» та «свій» змінюють місця як у просторово-часовій організації тексту, так і в емоційно-психологічній. У реальному шарі твору це «єднання» свідчить про спадкові прояви у дочки батькової ментальної хвороби. Та у шарі фікційному стає алегорією, анаморфозом у своєму прочитанні, позбавленим органічної структури «едиповим тілом без органів» (за Дельозом). Для монструозного тіла батька у свідомості героїні визначається місце «іншого, з яким вона себе ототожнює і яке є «зворотним» дзеркальним відображенням істоти нормальної, реконструюючи уяву героїні про саму себе як ідентифікацію сутності батька. «... Пріоритет, визнаний за тілами, має найбільше значення для поняття особи..., – вважає П.Рікер, – якщо поняття особи не менш первісне, ніж поняття тіла, то мова йтиме про єдиного референта, наділеного двома рядами предикатів – фізичних та психічних»²³. Відсилаючи читача до теорії Дж.Локка, філософ зважає на те, що традиція приписує тому «винахід критерію ідентичності, а саме ідентичності психічної, котрій стало можливим з того часу протиставляти критерій ідентичності тілесної»²⁴.

У романі своєрідно відбився й погляд Ж.-П.Сартра на «тіло» як об'єкт філософського дослідження. Розглядаючи способи буття тіла, Ж.-П. Сартр вирізняє серед інших його вимірів («тіло як буття-для-себе» та «тіло як буття-для-іншого») онтологічний: «я існую для себе як тіло, знане іншим»²⁵. Згідно з теорією філософа, «структурою й основою буття людини є зв'язок з іншим. Характер цього зв'язку – фундаментальний, рухливий, двосторонній, його первісний сенс – це конфлікт, невичерпність якого розкривається у нездійсненності єднання з іншим»²⁶. У літературі модернізму «тілесне слугує тією оболонкою, що приховує внутрішні конфлікти, абсолютно індивідуалізоване світобачення... тілесність є сферою реалізації людської сутності»²⁷. Звертаючись у певному ракурсі до модерністської естетики, І.Шен додає до свого твору гротесково медикалізованих нюансів «тілесності», що водночас виводить дискурс на рівень після постмодерністського світобачення. У цих зв'язках парадоксальним чином співіснують і доповнюють одне одного естетика багатовимірності та герметичності, формуючи специфічну даоську завершеність життєвого циклу протагоніста, а потому й складну філософську та поетологічну модальності роману.

Концепт тіла, тілесність як центр наративу роману, згідно з даоською традицією, визначає життєву суцільність, злиття духовного й тілесного. Даоси вірили, що батьки й діти становлять одне тіло – ще одна не випадкова та знакова деталь твору І.Шен, яка віддає данину національній китайській філософській школі: тіло як певного типу «внутрішній простір, як форма, що вміщує у себе дух буттєвості»²⁸. А отже, са-

²³ Рікер, Поль. Сам як інший. – Київ: Дух і літера, 2002. – С. 44.

²⁴ Там само, с. 153.

²⁵ Сартр, Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. – К.: Видавництво Соломії Павличка «Основи», 2001. – С. 511.

²⁶ Бандровська О.Т. Модернізм між минулим і майбутнім... с. 162.

²⁷ Там само, с.166–167.

²⁸ Альбедиль М.Ф. Зеркало традиції. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – С. 253.

ме тіло надає духовному досвіду людини тієї глибини, що свідчить про нескінченну різноманітність світу, з яким, через тіло, людина здатна спілкуватися. Тіло відіграє роль посередника у гармонізації дихотомії психологічного/фізіологічного, яка передбачає шлях до психологічно-тілесного вдосконалення, духовного просвітлення.

Екзистенційна тональність, надана письменницею своєму твору, покликана відкрити перед читачем багатозначність світу («те, що я бачу, не завжди є реальним»). Реальність того, що відбувається з героїнею та її батьком, межує з умовністю, бароковою гротесковістю, проте наратив далекий від іронізації тієї чи тієї ситуації. Фарс та пародійність філософського твору Ф. Рабле перетворюється у Ї.Шен на свою протилежність, драматизуючи саму логіку існування людини у світі подвійності, *dualite*. «Все відкрилося мені, – каже героїня, – всі часи, здається, умістилися у нашому домі, тут немає ширшого чи вужчого світу за нашу родину, стосунків більш чистих та двозначних, більш відкритих та прихованих»²⁹.

Сюжет, система образів, поетика та загальна атмосфера роману «Ненажера», в якому парадигма післяпостмодерності оприявилася у всій своїй естетико-стилістичній довершеності у контексті сучасної квебекської літератури мігрантів, – якнайповніше висловлюють становище Іншого, характерний ракурс концепту мультикультуралізму. Нараторка, що успадковує страшну хворобу, у процесі поступової трансформації на монстра, що зображений батьком на полотні, та водночас на монстра реального, за власним бажанням ізольованого від світу, стає гротесковим втіленням «іншості».

Життя героїні актуалізується у традиційній циклічній давньокитайській схемі, описаній у книзі «Yijing», де *Jing* – це канон, а *Yi* – переміна, мутація, трансформація. Головним символом цього процесу виступає дракон, що змінює подібно до хамелеона колір³⁰. Цей процес свідчить про типовий для китайської філософії синтез протилежностей, подолання опозиційності *Інь* та *Янь*, що керують дискурсивною системою життя, історії, часів. Саме шлях – *Дао*, альтернативний опозиційності, веде до «повернення», є «системою *coïncidencia oppositorum*»³¹.

Як життя, так і смерть є однаково важливим призначенням людини, – думка, висловлена Ї.Шен вустами героїні-китайки, для якої життєвий цикл у цілому є складним процесом «перетворення», переходом до «іншої форми існування», а не «народження-вмирання» («народження є втратою, втрата є початком, кінець є поверненням»).

Роман виявив оригінальну авторську стратегію інтерпретації образів, що продемонструвала стирання умовної межі між автором та героєм у процесі еволюції концепту Іншого у квебекській постколоніальній літературі мігрантів.

Отже, модальність *americanite*, як про це свідчать зразки сучасної франкомовної прози, пройшовши досить тернистий шлях історичних та психологічних «перетворень», оприявнює себе у численних текстах, що демонструють подібне сприйняття американського континенту у найрізноманітніших та найсучасніших художніх проєкціях.

²⁹ Chen, Y. *Le mangeur...* p. 67.

³⁰ Sun, C. *Identite...* p. 67.

³¹ Там само.

Михайло КАЛІНІЧЕНКО,

кандидат філологічних наук,
м. Рівне

ГЕНРІ ДЕЙВІД ТОРО, ЛЮДСЬКИХ ДУШ ЛОВЕЦЬ

Історико-літературна репутація цього митця залишається напрочуд невизначеною. Попри те, що кожна розвідка, присвячена фундаторам північноамериканського красного письменства, обов'язково згадує його ім'я та знамениту книгу «Волден, або Життя у лісах». Однак у грубесних академічних томах годі шукати ґрунтовного аналізу естетичних і поетичальних особливостей його художньої спадщини. Торо постає фігурою скоріш суспільно-політичного, ніж літературного життя: ексцентричним філософом-моралістом, послідовним нонконформістом, радикальним захисником громадянських прав і свобод, непоступливим пацифістом, ревним екологом. Але зауважимо: його суспільне реноме також не позбавлене суттєвих проблем сприйняття.

По-справжньому він зацікавив американське суспільство лише у п'ятдесятих роках минулого сторіччя.

Покоління бітників, «розбите покоління» (Beat Generation), котрому набридло нудне національне самовдоволення, схвально сприйняло його особистісну самодостатність і волелюбство. Наступне десятиріччя, котре ввійшло в історію країни під назвою «бунтівного», надало йому статусу ледь не кумира студентської молоді, що засуджувала В'єтнамську війну і маніфестувала власну непричетність до мізерії буденного існування суспільства споживання.

У сімдесяті-вісімдесяті роки суспільна рецепція його образу суттєво спростилася. Професори університетів, митецька еліта ще відчували власну спорідненість із духовим неспокоєм попередніх десятиріч. Для них Торо залишався провісником нової екологічної свідомості, яскравим представником національної філософської і політичної думки, апостолом індивідуалістичної екзистенції, спроможної спонукати особистість до ліворадикальних дій. Однак правління республіканських консерваторів під орудою президентів Р. Рейгана і Дж. Буша змінило настрої суспільства. Протестні

воління зійшли нанівець, студенти, колишні найактивніші репрезентанти громадського невдоволення, перестали цікавитися політикою. Велетні міжнаціональних корпорацій перемогли стихію природозахисного руху, спрямувавши його енергетику в незагрозливе річище пізнавальних телевізійних шоу і програм каналу «Discovery». Перегодом у свідомості пересічних американців почав закріплюватися впокорений образ Торо, позбавлений будь-яких екстрем, образ ідеаліста, трохи схибленого на природолюбстві. Мультиплікаційний серіал «Сімпсони» у гротесково-іронічний спосіб унаочнив таке його сприйняття. В одному з епізодів 1992 року ледацюга й ненажера Гомер Сімпсон розповідає про заповітну мрію. Наслідуючи Торо, він збирається полишити метушливий світ цивілізації, усамітнитися у хижі біля ставка, вивчати природу і вести щоденник. Але у першому ж рядку нотаток, недарма датованому 15 березня (Торо також саме у березні 1845 року почав облаштовуватися у лісі), зізнається: *«Боже, як же мені нудно без телебачення».*

Перетворений на експонат музею воскових персон минувшини, автор «Волдену» загально поблажливо сприймається суспільством. Його пам'ятають, згадують, але більш за все він, вочевидь, вражає сучасну Америку двома роками життя у лісових нетрях. Інших подробиць статус такої національної легенди не потребує. Торо зостається ніби й знайомим, проте посутньо невідомим — знайомим незнайомцем. І найголовніша притичина такого його сприйняття суспільством зумовлена специфічністю його особистості: він надто дивний, незбагнено дивний.

Згрубша мовлячи, каменем спотикання на шляху до розуміння Торо постають його власні протиріччя. Він завжди й усюди, свідомо і послідовно унеможлиблював ясне, несперечливе сприйняття своїх текстів, своєї світоглядної позиції. Навіть в особистому житті унікав найменшої визначеності. В усіх проявах власного буття поставав у щільній аурі протиріч і неузгодженостей. Переконаємося.

Почнемо з найвідомішого: з його репутації щиросердного, просто до самозречення, природолюбця. У книзі «Волден» читаємо: *«Я надзвичайно вільно рухаюся у Природі — я з'єднаний з нею у неподільну цілісність».* У світі дикої природи, у житті людей, з нею пов'язаних, він убачав порятунок від вад цивілізації: *«Я люблю дикунське не менш, ніж доброчесне».*

Такі зізнання, звісно ж, справляють немале враження. Його фразу з публічної лекції у рідному Конкорді (квітень 1851 року) про те, що *«дикунство врятує світ»*, обрала своїм гаслом відома екологічна організація «Sierra Club», відгалуження котрої функціонують сьогодні по всій Америці. Вірджинія Вульф убачала у ньому ледь не чаклуна, здатного порозумітися з усіма насельниками лісів і річок: *«...Торо вмів голіруч вихопити рибицу зі струмка; причарувати білку, щоб вона почала влаштовувати домівку в його пальті <...> звірі збиралися навколо нього й починали пустувати».*

Кожному, охочому висловлюватися про ставлення Торо до природи у модусі подібних суперлативів, варто зазирнути до його щоденника. Тут читаємо: *«Природа здавалася мені настільки поверхневою і малозначущою, що я не розумів, чому вона взагалі приваблювала мене».*

За традиційною логікою, настільки різуче противенство самому собі виглядає неприпустимим. Але традиційною логікою Торо не переймався. Не варто з'ясовувати, коли він не кривив душею: пишучи про замилювання у природу чи зізнаючись у байдужості до неї. За логікою «або — або», відповіді не знайдемо. Відповідь інша: він абсолютно ширий у кожному зізнанні.

Із такою ж прямодушністю стверджував, що людина може позбутися необхідності тяжко працювати, позбутися нудних дріб'язкових обов'язків, перестати бути невільником

хижаків-роботодавців. Треба лише обмежити власні потреби, звести до розумного мінімуму — та й насолоджуватися вільним, незалежним, цілком щасливим життям. Аби довести таке, збудував, скориставшись лише взятою в позику сокирою, хижу на березі Волденського ставка, харчувався найпростішою їжею, городиною і тим, що знаходив у лісі та виловлював у воді. Гордовито підраховував, що за вісім місяців витратив на закупівлю продуктів лише 8 доларів і 74 центи. Водночас майже кожного дня гостював у новому просторому батьківському будинку, частувався, особливо полюбляв ласувати матусиними пирогами з яблуками.

Його концепцію громадянської непокори, ненасильницького спротиву владі (есеї «Civil Disobedience») наслідували Махатма Ганді і Мартін Лютер Кінг. Але сам Торо не дуже вдало і послідовно реалізовував її. Протестуючи проти загарбницької війни з Мексикою, відмовився сплачувати податки, був заарештований, провів ніч у в'язниці. Досить швидко з'ясувалося, що гроші не було сплачено до місцевого бюджету, котрий не був причетний до фінансування військових дій.

Принципами миролюбства, пацифізму він також якось навдивовижу легковажив. Довідавшись про страту Джона Брауна, котрий 1859 року разом із трьома синами і купкою прихильників здійснив декілька збройних (посутньо терористичних) акцій проти рабовласників у Канзасі та Вірджинії, Торо почав переконувати сучасників, що тільки насильство здатне спонукати можновладців і південних плантаторів звільнити чорних рабів.

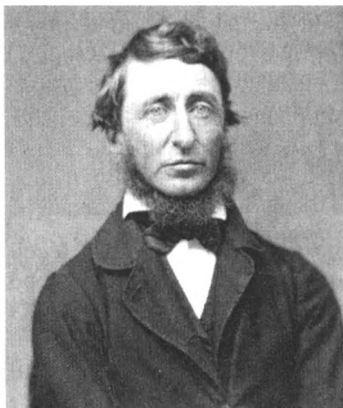
Урядові структури Сполучених Штатів він відверто зневажав: *«Той уряд є найкращим, який не керує зовсім»*. Так, державність країни ставив за взірць усьому людству: *«Світові потрібна Америка»*.

Добре відомий його демократизм. Прості трударі були для нього найповнішим утіленням людської сутності. Втім, у «Волдені» вміщено розділ про фермера ірландця Джона Філда та його численну, голідну і босу родину. Тут автор, вочевидь, забув про власну прихильність до трудівника-простолюдина. Не приховав мало не фізіологічної неприязні, оскільки у своїй злиденності нещасний ірландець не був здатен змінити життя, наслідуючи приклад самого Торо: *«Перед ним розпросторений небокрай, а він залишиться бідакою, він народжений для вбогості, він успадкував ірландські злидні, Адамову бабцю і болотяні звички, ні з нього, ні з його чад людей не буде...»*. На матуску з її пирогами Джон Філд, вочевидь, також не міг покладатися...

Гордовитий індивідуалізм змушував Торо триматися осторонь звичайного людського буття та офіційних інституцій. Він наполегливо декларував принцип неприєднання до безладного і жорстокого, сповненого кривди, страху і відчаю світу цивілізації.

Але відсторонення не менш послідовно оберталось на свою цілковиту і невідлучну антитезу. Торо, мабуть, припала б до душі відома максима Льва Толстого: *«Весь світ загине, якщо я зупинюсь»*. Власну особистість він ідентифікував за таким же масштабом. Почувався обранцем: *«... боги обдарували мене щедріше за інших. Я перебуваю під їхньою особливою опікою, вона надає мені те, чого позбавлені звичайні люди»*. Сприймав себе за проводиря, пророка, рятівника не лише рідної Америки — людства й світу загалом. Недарма у «Волдені» декларовано бажання *«ремонтувати шляхи де-небудь на земній орбіті»*.

Якби він жив у часи постмодерну, то нізащо б не уникнув потрактування у деконструктивістському модусі. Світоглядні, творчі засади і здобутки Торо надто заманливо витлумачувати у дусі *«вільної гри»*, про котру промовляв Жак Дерріда у своєму славнозвісному виступі 1966 року в університеті Джона Гопкінса. Власні життя й творчість він перетворив на поле вільної, нескінченної гри відмінностей змісту

і значень, в якому не відшукати сталого осереддя, все перебуває у стані нестабільності, ніби справді послідовно і цілеспрямовано заохочує «вільну», нічим не вмотивовану «гру» суперечливих складових, провокування відмінностей.

Звідки, чому й навіщо таке?

У декількох реченнях відповіді не виходить. Зринає необхідність звернення до культуральної, літературної ситуації його доби. Зрозуміло чому: Торо — письменник, його постать слід розглядати саме на цьому тлі.

Академічна традиція, за якою явно знати інерційну залежність від оприлюдненої 1941 року книги Ф.О. Матіссена «Американський Ренесанс», накладає на північноамериканський літературний процес першої половини XIX сторіччя аналітичну рамку, добре випро-

бувану в іншому — європейському просторі. Тодішні національно-історичні варіанти мистецтва слова, що існували пообіч Атлантики, потрактовуються загалом як цілком сумірні. Виняткову значущість у здійсненні цієї дуплікації має відсутність щонайменших згадок про тогочасну американську масову популярну літературу: ніби її феномена просто не існувало.

Абсолютно не береться до уваги обставина, на яку вказував іще Алексіс де Токвіль, констатувавши, що за умов відсутності цілісної традиційної культури у Сполучених Штатах швидко підвелася, ставши домінантною естетичною силою, масова популярна література, зорієнтована на примітивні смаки й уподобання демократичної більшості населення. Молоде суспільство політиків, підприємців, фінансистів, проповідників, переважна більшість яких університетського диплома не бачила в очі, країна робітників, фермерів, піонерів фронтиру, майже стовідсоткова освіченість котрих не перевищувала базових навичок писемності, ця країна любила й бажала читати. Праглося читання легкого, спроможного полонити уяву, емоційно вразити. Таку потребу повністю, навіть надміру, задовольняла масова популярна література, дешева, швидка за темпами створення і розповсюдження. Всюдисуща, галаслива, вона нехтувала політичними, естетичними, моральними табу та обмеженнями, не даючи спокою суспільству.

Жанровий склад друкованого продукту вражав рясним різнобар'ям. Лише один цент коштували "peppy press", котрі завдяки надзвичайній продуктивності щойно винайдених ротатійних друкарських машин щодня сповіщали сенсаційні звістки про страхотливі злочини, резонансні судові процеси, жажливі промислові, транспортні катастрофи, всілякі дива й чудасії, справжні й вигадані. Завзяті прибічники численних реформаторських рухів, ентузіасти соціальних, економічних, моральних, гендерних і безлічі всіляких інших змін і трансформацій (аж до новацій у харчуванні, гігієні, буденності подружнього життя) запекло змагалися за читацьку прихильність. Ідеологи радикального демократизму, котрі закликали до нещадної війни з фабрикантами і банкірами, також рясно користувалися засобами з риторичного репертуару, належного до арсеналу масової літератури, конкуруючи у борні за лідерство з очільниками аболіціонізму, функціонерками феміністського руху, юрбою проповідників, що обстоювали релігійні доктрини безлічі новоутворених церков, сект і громад. Безсоромне порнографічне читиво, котре охочі купували просто на вулицях (нікого не дивувало й не обурювало, що продавцями незрідка працювали діти), видавалося явищем буденним, не викликало осуду. Сотні ремісників слова продукували шалено популярні сенсаційні романи. Нарозхв

бралися трактати з месмеризму, магнетизму, спіритуалізму, магії, ніби у цивілізованому світі відновилися темні пристрасті Середньовіччя.

Цілком природним постає питання: чому в Америці сталося те, що на ту пору виявилось неможливим у Старому Світі? Популярна література здавна існувала на його теренах, маючи набагато тяглішу, ніж у Сполучених Штатах, історію. Були й значніші здобутки. Зокрема, романи-фейлетони Олександра Дюма, що почали з'являтися з тридцятих років XIX сторіччя, досі зостаються взірцем популярного читива. Розповідь про Франкенштейна, вшановану в середовищі сучасних фанів вербальних й візуальних страхіть, було вперше видрукувано 1818 року. Проте у тодішній Європі масова література не перебирала на себе роль культурального лідера, чемно тримаючись у затінку високого мистецтва. Своє існування вона пов'язувала зі здобутками елітарного письменства, котрі використовувала й трансформувала на власний, спрощений штиб. У Новому Світі стосунки високої і нищої літератури пішли дригом. Адепти високого, шляхетного (*genteel*) мистецтва (функціонери і симпатки об'єднання «Молода Америка», рафіновані інтелектуалісти Нової Англії, Бостонські Браміни), орієнтовані на європейську традицію, програвали у протистоянні навалі популярного літературного продукту.

Тодішнє неподільне панування масової літератури зумовлювалося причиною онтологічного гатунку. Національне буття визначали domeжно складні, драматичні контрверзи. Вони загрожували обірвати соціальний експеримент, який наприкінці XVIII століття уславився на весь світ під назвою «американська демократія». Південні і Північні штати виглядали «сполученими» лише формально, наближалася трагедія громадянської війни. Національної єдності не вбачалося і серед політичних організацій країни. Двопартійній системі загрожувала руйнація. Партія «Вігів» (*The Whig Party*) втрачала силу та авторитет унаслідок внутрішніх непорозумінь, викликаних ратифікацією «Акта Канзас-Небраска» і загостренням загальнонаціональної економічної кризи. Демократична партія також потерпала від нескінченних конфліктів між її лідерами, що переймалися виключно власними фінансовими справами. Лише дуже наївна людина могла вірити у бажання і здатність урядовців й політиків віддано служити суспільству. Роки правління найвідоміших тодішніх корупціонерів, президентів Мілларда Філлмора, Франкліна Пірса й Джеймса Б'юкенена підірвали довіря населення до влади. Суспільство перебувало у стані перманентного стресу, зумовленого зневірою і всеосяжною світоглядною невизначеністю.

Про все це щоденно, буз устану і передиху, наполегливо атакуючи читацьку свідомість, водала масова література. Вона переконувала: в жодній сфері життя, в політиці, економіці, судочинстві, громадському, релігійному житті, не існує правди. Жага збагачення, тваринні егоїзм і хтивість, немилосердність, насильство, лицемірство і підступність посіли владу в країні, на світанку котрої було декларовано величні ідеали свободи, рівності, демократії.

Фахівцям літературної історії Сполучених Штатів варто уважніше придивитися до факту, що саме масова, популярна література започаткувала вербалізацію ментальної, психоемоційної царини усвідомлення ідеологічного, морального хаосу, трагічної безвиході національного буття — дискурсивного простору, котрий увиразнив найболючіші проблеми тодішньої Америки. Мабуть, найпершим до цієї справи став Чарльз Брокден Браун, котрий іще на розграні сторіч у своїх романах «Віланд» (1798), «Едгар Гантлі» (1800) попередив сучасників, що реальністю їхнього існування стають тотальні відчай і зневіра. За два десятки наступних років у різножанровому масиві популярної літератури запанувала темна нігілістична філософія, що призвичаїла американців до необорного скептицизму. Читачеві наполегливо втлумачувалося, що

життя є невіршувальною, облудною і жорстокою загадкою, позбавленою найменшого сенсу. Типовими поставали узагальнення на кшталт оприлюднених 1827 року в романі Семюеля Дж. Б. Джуда «Буканіри»: *«Хто стане заперечувати, що життя — це чийсь поганий жарт і подарунок, пройнятий жорстокістю? <...> У світі не існує жодного створіння або речі, котрі не були б оманливими»*. Подібні сентенції міцно вкоріювалися у свідомість, перетворювалися на зрозумілі кожному ідіоми, ставали підложжям помислу.

Безжальна, всеосяжна викривальність масової літератури відповідала загальній потребі суспільства знати правду про себе, нехай жакливу, але повну й достеменну. Втім, ота «правда» була ринковим, комерційним продуктом, цінність котрого вимірювалася лише грошима. Без жодних докорів сумління його продуценти наполегливо змальовували темний і жорстокий світ, у котрому порядкові і розумним засадам протистояли безлад і безглуздя, в якому добро і зло, благодотворні і руйнівні тенденції, світло й пітьма поставали у непорушній, нерозв'язній єдності. В цьому світі все було викривлено, спотворено, перетворено на облудне, жорстоке, безжальне до людини. Тут не була здатна з'явитися навіть найменша, примарна надія...

Емерсон, По, Вітмен, Мелвілл, Готорн, Дікінсон — усі, кого двадцятье сторіччя визнало за американських класиків, існували у цьому химерному світі тодішнього національного дискурсу. Лишень у ньому мали змогу реалізовувати власні творчі інтенції. Про кожного, про подробиці цього існування гоже казати докладно й окремо. Наш герой Торо — річ про нього.

Насамперед скажемо про те, що видається найголовнішим. Дивакуватим, надміру й незбагненно суперечливим Торо постає лишень із нашого, сучасного погляду. Для сучасників, призвичаєних популярною літературою до буття у вирі невіршуваних протиріч, він аж ніяк не був екстраординарною персоною. Автор «Волдену» свідомо і наполегливо концептуалізував власні життя і творчість за стереотипами масової культури. То була принципова позиція, зумовлена розумінням специфічності американської читацької аудиторії, справжньою і єдиною пристрастю котрої було популярне, сенсаційне читиво. Свого читача Торо знав дуже добре: *«Нам насправді байдуже, що існує Біблія, нам цікаві лише сенсаційні газети <...> Вони стали для нас новою Біблією, котру ми читаємо щоранку і щовечора, читаємо навіть на прогулянках, ідучи пішки або їдучи верхи...»*. Гарвардська освіта, звісно, позначилася на його світогляді, на поетиці творів, насичених алюзіями, що відсилають читача до античної міфології, віросповідань Сходу, літературної класики Старого Світу. Втім, прагматика життєвого, творчого діяння Торо завжди зумовлювалася зорієнтованістю на стандарти масової літератури.

Ремісники і шанувальники популярного мистецтва радо визнали його за свого. Образ письменника, ніби цивілізованої людини, котрий усамітнівся в лісі на цілих два роки, відмовився від стосунків із жіночою статтю, споживав лише джерельну воду і лісові ягоди, зізнавався у бажанні з'їсти живцем бабака та й взагалі прагнув уподібнитися тварині або дикуну, сприймався сповна сенсаційно. Нью-йоркський журналіст, один із перших рецензентів «Волдену», стверджував у статті «Наші міські й сільські чударі», що Торо гідний посісти місце серед раритетів Американського Музею відомого шоумена і пройдисвіта Ф.Т. Барнума: *«дезь поміж найменшого у світі курдулля і бородатої панянки. Інший рецензент наголошував: «Коли ми читаємо його твори, вони спочатку вражають нас своєю оригінальністю, потім удаються химерними і ексцентричними, але завжди залишаються надзвичайно колоритними і по-справжньому національними»*.

Як питомо національна книга «Волден» сприймалася ще й завдяки тому, що промовляла до тодішнього американського читача звиклою йому мовою. Цю мову Торо вивчив

досконало: «Я схильний до того, щоб висловлюватися за допомогою парадоксів — я завжди кажу щось зовсім протилежне від того, що маю на увазі». Парадоксів, неузгодженостей, нерозв'язних суперечностей, непримиренних антитез у його найвідомішому творі хоч греблю гати. Прикладів стачить у будь-якій частині тексту. Звернемося до розділу «Де я жив і заради якої мети жив». У ньому Торо сформулював найголовнішу свою тезу, повторивши тричі: «Спрощуйте, спрощуйте, спрощуйте» (*"Simplify, Simplify, Simplify"*). Спрощувати, на його думку, належало все, починаючи з щоденного побуту: «Замість їсти тричі на день, якщо необхідно, харчуйтеся лише один раз, замість сотні варіантів їства залишіть лише п'ять, відповідно ї усе інше слід скоротити». Загальний уклад життя країни також рекомендувалося підкорити спартанській простоті: аскетизм, економність, повсякчасна раціональність — рятівні засновки буття.

Усупереч цьому ніби всеосяжному імперативу, нічого «спрощеного» не відшукати ані в цьому розділі, ані в загальному текстовому просторі книги. Навпаки: за кожною тезою швидкоується антитеза, ствердженню завжди знаходиться спростування, кожна сутність обертається на власну протилежність. Обставини того, «де я жив», мають чітку географічну прив'язку: «...на березі маленького ставка, що знаходиться приблизно у півтори милі на південь від містечка Конкорд». За пару сторінок конкретика зникає, автор запрошує читача у поетизований, уявний світ: «Я перебував у краю віддаленому, подібному до того, на котрий уночі споглядають астрономи». Трохи далі цей уявний світ піддано нещадному остракізму: перш за все, наголошує автор, слід «триматися реальності». Реальність, у свою чергу, зазнає критики. Вищою за неї проголошується суб'єктність індивідуального воління: «...нехай люди приходять до нас і йдуть геть, нехай плачуть діти, — ми облаштуємо цей день за власним розсудом». Надалі череда протилежних стверджень не закінчується. Знов йдеться про пріоритет реальності, «факту»: «Повернись обличчям до факту и побачиши, як сонце виблискує на обох його гранях, ніби на лезі гострого меча...».

Частину протиріч книги (вкрай важливих для її сприйняття) сучасний читач навіть не помічає. Зокрема, Волденський став ми сприймаємо сьогодні ледь не за осереддя незайманої природи, за навч побачений митцем райський куточок екологічно чистого довкілля. «На обличчі землі немає нічого прекраснішого, чистішого і просторішого, за цей став. Він — небесна вода, котра не потребує огорожі. Племена прямують повз неї, не споганивши властиву їй чистоту». Фахівці з екологічної історії Сполучених Штатів давно довели, що насправді Торо провів два роки в епіцентрі екологічної катастрофи. Нічого не споганеного цивілізацією навкруги Волдену не залишилося. Здавня тут розроблялися поклади заліза, ліс нещадно вирубався заради безперервного процесу виплавляння сталі. Довкола тяглися величезні площі згарнищ і пеньків, зарослих травою й кущами. Згодом до знищення дерев долучилося виробництво керамічного посуду, котре теж потребувало палива. Відходи, бита кераміка вкривали береги Волдену, немов морська галька. До того ж мерія Конкорду визначила лісову галявину поблизу ставка за сміттєзвалище. Про все це Торо не написав. Подибуємо лише окремі деталі, котрі, однак, красномовно свідчать, де саме він оселився: «На шляху до мого дому валялася дохла коняка, я інколи далеко обходив це місце...».

Якщо згадаємо вищі цитати, котрі засвідчують легкість, із якою він ставив на місце «факту» поетичний вимисел і навпаки, то дивуватися навдивовижу послідовному викривленню реальності не слід. Його «вільна гра» з невіршувальними протиріччями, з розбіжністю, несумісністю та єдністю реальності й вимислу — типова поетикальна ознака масової, сенсаційної літератури. Торо був цілком свідомий того, що мешканці Конкорду, найуважніші читачі та перші покупці його книги, добре знали про стан

Волденського довкілля. Знав і про те, що навмисне спотворення фактів справить ефект сенсаційності, викличе читацьку цікавість, спровокує попит. У цьому він не помилився: наклад першого видання сягнув двох тисяч — жодна книга його сучасників-романтиків не знала такого успіху.

Отже, Торо постає нібито справним реалізатором естетичних настанов масової літератури. Якби все було так просто, сьогодні, мабуть, не існувало б особливих підстав вести мову про нього, про «Волден» — їх було б забуто, подібно тисячам інших авторів, інших книжок, зрослих на рясних нивах швидкоминучої сенсаційності. До того ж він дуже чітко формулював особисте негативне ставлення до масової літератури. Його непокоїла загроза моральної темряви, релятивістських, нігілістичних концептів, котрі вона нав'язувала суспільству. В щоденнику Торо знаходимо нотатки, що свідчать про занепокоєння тим світоглядним хаосом: *«Мені здається, що все це створили не звичайні люди, а якийсь Злий Геній, котрий голосно регоче від своїх найкращих жартів»*. Він із сумом пише про гучний, але ж *«безладний передзвін»*, що повсякчас лунав у душах сучасників. Пустий гамір, спричинений масовим мистецтвом, провокував його інквизитив на адресу *«знервованого, метушливого і тривіального дев'ятнадцятого сторіччя»*.

Яким чином усе це поєднувалося? Маємо зрозуміти справжнього Торо, міцно пов'язаного з дискурсивними практиками північноамериканського масового мистецтва і, водночас, їх послідовного антагоніста. Дещо суттєве він сам нам підказує.

Родова прикмета масової літератури — принципове небажання визнавати значущість особистості. Саме тому вона й масова, позаяк і змальовує безликого представника натовпу, і лишень до нього звертається. Категорія *«інший»* у цьому естетичному полі абсолютно неможлива, існування суверенної і самодостатньої свідомості масовому мистецтву протипоказано, воно його нищить. У «Волдені», на самому початку, читаємо: *«Хто спроможний сказати про те, що приховує життя іншої людини? Невже можливе більше диво, ніж хоча на мить зазирнути у світ очима іншого?»* Його постійне, наполегливе звернення до парадоксів, до протиріч, до невирішувальностей — чи то не спроба уявити існування *іншого* — іншої, відмінної, несподіваної, нестандартизованої системи помислу, почуттів, надій і сподівань? Здається, маємо підстави шукати у «Волдені» висліди цього намагання відкрити, зрозуміти справді суверенний світ особистості свого сучасника.

Ще підказка від нього. Коли його запитували, чи варто приохочувати підлітків до полювання, Торо відповідав: так, обов'язково! Хай стають мисливцями, відправляються на лови — колись стануть *«ловцями людських душ»*. Безперечно, він думав ще й про себе. Заради повного розуміння наведемо рядки, колись написані Максимом Рильським про видатного українського актора Амвросія Бучму: *«Та хто твої почислить ролі. Хто остіпає до кінця Мисливця славного у полі, На сцені — людських душ ловця!»* Митець, що був таким сміливим і послідовним у відтворенні суперечливих, невирішувальних станів свідомості своїх сучасників, хто відважно перебирав на себе численні ролі, пов'язані з відкриттям таких суперечностей духу, мабуть, також заслуговує цього визначення: *людських душ ловець*.

Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ,
*головний редактор журналу «Всесвіт»,
докторант Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*

ЗОВНІШНЯ ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА: СТРАТЕГІЯ МІНКУЛЬТУ

Нині у західному світі відбувається жорстка війна за Україну й одночасно проти України. Перебуваючи за кордоном у ключових європейських країнах, як Велика Британія чи Франція, протягом останнього місяця не раз доводилося чути, що російська дипломатія вдається до форм посиленої пропаганди, щоб підірвати довіру до України і сформуванню уявлення про нову владу як «владу хунти». На жаль, ця пропаганда має свої результати, бо чимало європейських дипломатів і представників академічної спільноти (передусім у Парижі) розгублені й налякані подіями в Києві. Треба розуміти, що західний світ — доволі специфічна категорія, яка, функціонуючи за принципами права і за світоглядними позиціями, у яких гроші не є визначальним чинником, усе-таки має дивне почуття до Росії. Це почуття межує з ностальгійним захопленням і метафізичним жахом від можливої зустрічі з монстром. Проте часом Захід готовий побачити монстра не у Кремлі, а в геть іншому місті, «захопленому хунтою бандерівців». Український інститут може стати інтелектуальною платформою, яка показуватиме, що Україна — цивілізована країна, готова експортувати культурний челендж і сприяти міжнародним обмінам у царині культури.

У червні нашій громадськості було презентовано проект Українського інституту (інша пропонувана назва — Інститут Тараса Шевченка), який може стати платформою для підтримки української культури у світі. Цей проект ініціювало Міністерство культури України, наголошуючи на важливості такої інституції для реінтеграції України у міжнародні культурні процеси. Ідея заснування такого інституту нуртує в українському повітрі вже понад 20 років, і лише сьогодні нарешті сформовано концепцію функціонування цієї установи, окреслено місію, ключові завдання та розроблену «дорожню карту». Попереду — завершення роботи над самим текстом концепції та до кінця 2015 р. підготовка і проведення через Кабмін і Верховну Раду урядового закону про заснування Українського інституту. Подібний проект можна без перебільшення назвати фундаментальним і стратегічно важливим в умовах переформатування України на європейських засадах.

Для того, щоб ці слова стали дійсністю, потрібно зробити чимало: сформуванню законодавче підґрунтя, окреслити коло партнерів, розробити систему грантів за різними мистецькими напрямками (література, переклад, кіно, театр тощо), сформуванню дорожню карту таких програм, зрештою, забезпечити фінансування, без якого усі розмови так і залишатимуться нереалізованими. В умовах війни, розкраденого «попередниками» бюджету, девальвації, залякувань про «технічний дефолт» важливо акумулювати усіх, хто може допомогти створити ендавмент для Українського інституту. Жодна аналогічна європейська установа (Польський Інститут, Британська Рада, Французький інститут

тощо) не була сформована в умовах війни. Погоджуюсь, що сама держава не зможе самостійно реалізувати цю програму, проте зазначу, що навіть попри названі проблеми важливо знайти можливість закласти у бюджет потрібну суму на підтримку програм Українського інституту.

Сьогодні заснування Українського інституту можна назвати пріоритетним завданням української держави, оскільки ця інституція консолідуватиме навколо себе величезну кількість людей і організацій, які є голосами української культури, освіти, науки і дипломатії у світі. На жаль, за весь цей час в Україні так і не було сформовано грамотної мовної та й загалом гуманітарної політики, на чому не раз наголошували українські науковці. І не випадково, що ці гострі питання були озвучені представниками громадськості (зокрема, це зауважила Світлана Долеско, керівник Центру української культури і мистецтв) на презентації проекту в «Укрінформі» 11 червня. Було наголошено і на тому, що в умовах «дикої демократії», яка сьогодні має місце в Україні, не можна усе покласти на принцип автономності. Тому розбудовувати Український інститут у світі і згорнути українознавчі предмети в університетах видається нелогічним. Здається, що небезпеку такої викривленої «демократії» перехідного періоду уже почали розуміти в Міносвіти, про що свідчить заява від 8 червня за підписом Міністра Сергія Квіта після освітянського з'їзду 5 червня й «демократичного» голосування делегатів за участь у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти («Заява Міністерства освіти і науки України з приводу виборів до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти»).

Український інститут міг би справді стати тим стовпом, який переконає критиків Мінкультури в тому, що ця інституція важлива. Курс, який узяла команда В.Кириленка (і тут треба віддати належне заступникові міністра з питань євроінтеграції А. Вітренкові), спрямований на руйнування зовнішніх стереотипів стосовно нинішньої української ситуації, об'єднання провідних урядових установ (як Міністерство закордонних справ і Міністерство освіти і науки України) задля формування концептуально сформованої української гуманітарної політики. І, як на мене, не варто вважати залученість інших міністерств до цього проекту проблемою, яка збільшує кількість няньок (така думка була озвучена під час презентації проекту Українського інституту в «Укрінформі» у червні). Цілком природно, що з-поміж фундаторів цієї інституції буде МЗС (так само відбувалося і на початках заснування British Council, і Польського Інституту) і Міносвіти, оскільки йдеться про співпрацю з кафедрами україністики при провідних західних і східних університетах (представлена концепція пріоритезує співпрацю з країнами Центральної та Східної Європи, країнами ЄС та G7, країнами, де є значні українські громади). Говорити про культуру як чинник зовнішньої політики без участі МЗС неможливо. Польський Інститут — структура, яка є частиною польського Міністерства закордонних справ. Інша річ, що така міжвідомча діяльність навколо Українського інституту мусить бути ефективною і цілеспрямованою, а участь трьох міністерств не повинна завершуватися примноженням бюрократичного абсурду з підписанням різних паперів, коли один документ місяцями лежить у якомусь кабінеті, а потім місяцями погоджується і перепогоджується в інших міністерствах.

Важливо зрозуміти, що сформований Український інститут має бути стратегічною платформою для реалізації зовнішньої гуманітарної політики, тому незалежно від керівників міністерств чи Президента ця програма мусить функціонувати так, як це має місце у Польщі, Чехії, Франції чи Великій Британії.

Озвучена на презентації місія Українського інституту полягає у таких компонентах:

1) поширення сучасної української культури, популяризація українського наукового і

культурного життя, поширення знань про культурну спадщину, формування позитивного іміджу України у світі; 2) презентація найцікавіших культурних подій і явищ, що відбуваються в Україні, а також розвиток міжнародних культурних зв'язків; 3) поширення європейської культури в Україні (Інститут може стати майданчиком для культурних свотренінгів). Звичайно, потрібно чіткіше прописати місію цієї установи, яка не може складатися з трьох значних блоків. Мотто Британської Ради чи Польського Інституту складатиметься з одного короткого речення-гасла.

«Питання створення Українського інституту — Інституту Тараса Шевченка для популяризації інформації про Україну і її культуру в світі є стратегічним», — зазначив віце-прем'єр-міністр — міністр культури України В'ячеслав Кириленко. «Справа Українського інституту — Інституту Тараса Шевченка є справою цілого українського уряду, всієї української влади. Це спільна робота багатьох міністерств — Мінкультури, МЗС та інших. Ця ініціатива, окрім внутрішньоурядової, міжвідомчої кооперації, потребує активної участі громадськості і культурних діячів», — наголосив Кириленко. «Ми розпочинаємо справу, яка є вкрай важливою для всієї країни і тих людей, які перебувають поза її межами. Ідея Українського інституту спрямована, понад усе, на популяризацію української культури за кордоном — всього пласту, всього масиву української культури: традиційної культури, сучасного мистецтва, творів наших маститих і відомих авторів, проєктів нікому не відомих, але дуже талановитих молодих українських митців. І ця справа потребує концептуального обговорення і менеджерських рішень», — наголосив віце-прем'єр.

Як зазначив Олександр Буценко, директор Українського центру культурних досліджень (ця установа відповідає за підготовку проєкту Українського інституту), діяльність Інституту поєднуватиме в собі операційні, аналітичні, інформаційно-просвітницькі та грантодавчі функції. Таким чином, Інститут забезпечуватиме організацію грантових конкурсів для творчих проєктів, що просувають українську культуру і мистецтво у світі. Крім того, передбачено введення навчальних і просвітницьких програм, лекцій, курсів вивчення української мови; підтримку аналітичних досліджень у царині гуманітарних наук, організація міжнародних семінарів і конференцій із проблематики культурного співробітництва; розбудову державно-приватного партнерства, залучення коштів благодійників, міжнародних фондів для реалізації проєктів. Зазначу, що йдеться про просування як сучасної, так і традиційної культури (не зовсім погоджуюсь, що «традиційна культура» є антиподом до культури сучасної, радше, йдеться про представлення як класики, так і модерних/сучасних культурних проєктів). Не думаю, що Мінкультури зможе це реалізувати, а тим більше згаданий Український центр культурних досліджень. Часом здається, що на цю установу покладено занадто багато роботи і немає належної

У центрі за столом В. Кириленко та А. Вітренко

підтримки з боку інших відомств. А «в загальному підсумку» випадає те, що могло б стати фундаментом: кафедри україністики за кордоном, наукові інституції, які поширюють українські студії у світі. Проте цей компонент більшою мірою стосується Міносвіти, позаяк у Мінкультури навряд чи є достатньо фахівців для повноцінної реалізації цього напрямку роботи.

Представлений проект Українського інституту, як на мене, показав і чимало ризиків, які б хотілося озвучити.

Передусім наголошу, що успішна реалізація цього проекту передбачатиме злагоджену гру передусім трьох міністерств, а отже, потрібно виробити цілісну стратегію та спільні правила такої гри. Важливо створити окремі відділи чи департаменти, які б займалися підтримкою ініціатив Українського інституту в царині культури, освіти, науки.

По-друге, багато чого залежатиме від прийняття урядового закону про Український інститут, який має бути підписаний Президентом. На прес-конференції В. Кириленко зауважив, що «на рівні уряду буде створено необхідну робочу групу з тим, аби внести проект постанови уряду про створення Українського інституту — Інституту Тараса Шевченка. Час не чекає, і нам до кінця року під ключ треба закінчити цю роботу шляхом ухвалення урядового рішення... І якщо для цього потрібно буде не тільки урядове рішення щодо створення Українського інституту — Інституту Тараса Шевченка, але й ухвалення рамкового закону в українському парламенті, я, як віце-прем'єр, буду пропонувати це зробити», — підкреслив він.

Попри важливість такого проекту та слушність сказаного, попередні обговорення концепції Українського інституту в Мінкульті відбувалися без участі представників МЗС, а на фінальній презентації проекту в «Укрінформі» чомусь не було представників Міносвіти. Ця тенденція видається небезпечною, оскільки усі три інституції мають зрозуміти важливість Українського інституту, який виконуватиме фундаментальну функцію у плані репрезентації модерної української держави у світі.

По-третє, місію і завдання, які реалізовуватиме ця інституція, неможливо втілити без належної фінансової підтримки. Тому вже сьогодні потрібно працювати в царині фандрайзингу, залучаючи партнерів, меценатів, іноземних інвесторів для формування ендавменту Українського інституту. Для цього важливо сформувати відділ фандрайзингу Українського інституту, який працював би над збором коштів. На жаль, без такого прагматичного підходу важко реалізувати окреслені ініціативи.

По-четверте, без належної медіапідтримки цей проект залишатиметься «по той бік реальності». Чого немає в медіа, не існує, а в наших медіа сьогодні є те, чого часом не існує в реальності: лише фейки і симулякри. Важливо здійснювати промоцію цього проекту на різних рівнях і в різних експертних середовищах: через канали МЗС для дипломатичних представництв іноземних держав в Україні; через канали Міносвіти для українських та закордонних науково-освітніх інституцій. Важливо проводити презентації цього проекту на кафедрах україністики при провідних університетах світу. Уже зараз потрібно думати над розробленням сучасного сайту (підтримка усіх матеріалів на ньому має здійснюватися українською, англійською, польською, французькою, німецькою, іспанською, італійською, чеською мовами).

По-п'яте, у Мінкульті важливо створити відділ, який займався би формуванням цілісної бази усіх гравців, які потенційно можуть бути залучені до Українського інституту як експерти, партнери, учасники різних проектів тощо. Формування такої бази даних — надзвичайно непросте завдання, яке знову ж таки передбачатиме співпрацю з МЗС та Міносвіти. Проте важливо мати відділ, який відповідатиме за координацію проектів Українського інституту незалежно від їхнього спрямування: культурно-мистецьке, науково-освітнє тощо.

По-шосте, під час розроблення концепції Інституту важливо взяти до уваги й досвід інституцій культурної дипломатії (скажімо, американсько-німецького Institute for Cultural Diplomacy), на який покладена аналогічна місія. Український інститут, безперечно, є інституцією, яка працюватиме в царині культурної дипломатії (в Україні такої спеціальності наразі не затверджено).

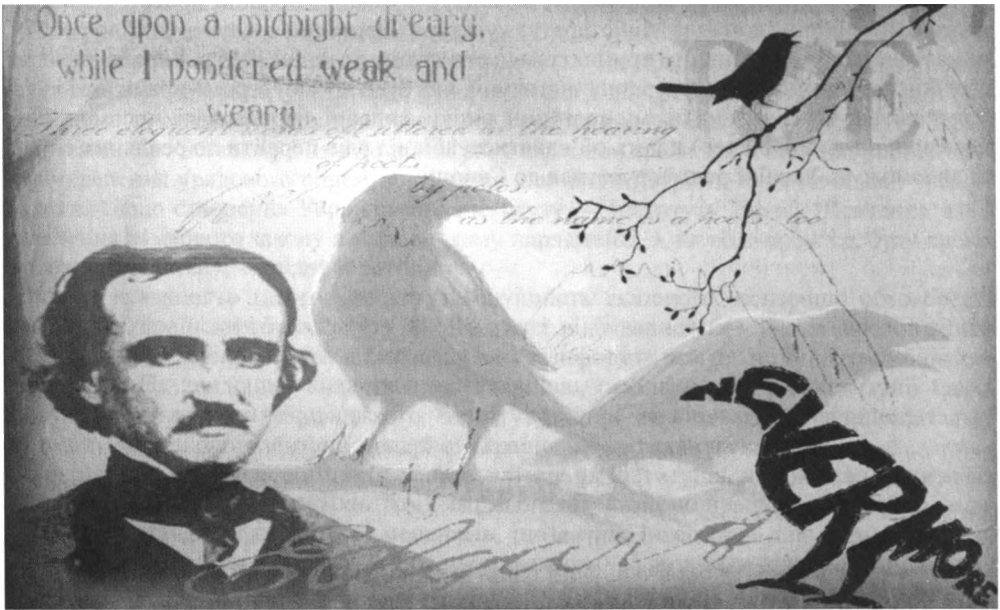
Думаю, що реалізація Українського інституту може бути частиною проекту з приєднання України до європейських ініціатив Creative Europe (що, як вважає заступник Міністра культури з питань євроінтеграції Андрій Вітренко, має відбутися вже восени) Ця програма спрямована на підтримку та обмін європейських мистецько-літературних проєктів.

Отже, озвучена програма, безперечно, засвідчує фундаментальний проєкт, який хоче реалізувати нинішня команда Міністерства культури. Проте попереду — чимало роботи, що має завершитися успішним прийняттям цього закону до кінця 2015 р. Україна нарешті дуже близько підійшла до створення інституції, яка буде промоутером української культури у світі, й усі гравці на цьому полі (чиновники, видавці, перекладачі, письменники, режисери, науковці, бізнес) мають об'єднатися, аби від слів перейти до реальних справ, які допоможуть Україні реінтегруватися до Європи.

Едгар Аллан ПО
(1809 — 1849)
ФРАГМЕНТИ ЕПІСТОЛЯРІЮ

Упорядкувала та з англійської переклала Ірина Новіцька

Закінчення. Початок у №5-6, 2015

9. Едгар По – до Дж. Івлета¹, 4 січня 1848 р.:

«Нью-Йорк, 4 січ., 1848 р.

Мій дорогий сер,

Ваш останній лист, датований 26 липня, закінчується словами: «Невже ви не напишете?» Від того часу я жив з постійним наміром відписати й урешті-решт постановив собі не писати зовсім, аж поки не зможу сказати щось певне про «Стайлус» та інші справи. Ви бачите, що посылаю нині вам проспект, – але перш ніж говорити далі на цю тему, хай стисло відповім на різні пункти у вашому листі. 1. Вийшов друком «Готорн» – як він вам? 2. «Обґрунтування вірша», як виявилось, занадто важко вдарило (я вас і застерігав, що так буде) по деяких особистих друзях бідолахи Колтона² в Фрогпондіумі (Frogpondium³)

¹ Джордж Вашингтон Іветт (1819–1908) – приятель і адресат По впродовж 1845–1849 рр., згодом один з інформаторів для біографії По.

² Джордж Гукер Колтон (1818–1847) – освітянин, видавець і лектор. 1845 року заснував газету «Американський огляд». Помер незадовго перед написанням цього листа (у грудні) від тифу.

³ Фрогпондіум (Frogpondium, досл. Жаб'ячий став, Жаб'ячий розплідник) – іронічна назва Бостона.

– тих «пандитах», ну, ви знаєте; тож я дав йому навзамін «лісно», а статтю забрав назад. Пісня – то була балада «Юлалюм», опублікована в грудневому числі «Ам. Огляду». Я її додаю скопійовану з «Домашнього журналу» (газети Віллеса) з примітками видавця, – будь ласка, повідомте мене, як вона вам подобається. Що ж до «Обгр. вірша», то я його продав Грехему з усілякою вигодою за ту саму ціну, що й Колтону, і воно дотепер у руках у Грехема; але й там не лишиться, бо я збираюсь його забрати, передивитись або й переписати (оскільки «Еванджеліна»⁴ вже опублікована) і виголосити як лекцію, коли вирушу на Південь і Захід, щоб прорекламувати мій журнал. 3. Я «сидів тихо» зі своєю підготовкою журнальної кампанії... також працював над моєю книжкою... і попри те написав кілька дрібничок, ще не опублікованих, а кілька вже вийшли. 4. З моїм здоров'ям ліпше – якнайліпше. Я ніколи не почувався краще. 5. Не цілком розумію, як би я інакше міг відповісти Інґлішу⁵. Ви мусите з ним (Інґлішем) запізнатися, перш ніж зможете належно оцінити мою реакцію. Він такий укінчений пустобрех, що відповісти йому з самоповагою було б верхом сміховинності. Єдиний правильний спосіб дій – узагалі не відповісти йому – я відкинув через характер деяких його обвинувачень (наприклад, у підробці документів). На такі закиди – навіть з боку Само[держця] всіх Віслюків – чоловік змушений відповісти. Отже, він мене підловив. Я мусив відповісти[.] Та як? Повірте, що нема обтяжливішого становища, ніж те, в яке потрапляє джентльмен, будучи вимушеним відповідати мерзотникові. Якщо він має крихту генія, то якраз час його проявити. Зізнаюсь вам, що мені радше подобається написана мною відповідь – у літературному розумінні; і так само вона подобається переважній більшості моїх друзів. Поза сумнівом, вона повністю відповідала своїм цілям – якби ж то кожен мистецький твір досяг так багато! Ви помилково припускаєте, що я був «роздражнений», коли писав цю відповідь: уся та дражливість була показна, як частина мого викладу доказів – мого плану дій, – і так само показним було «обурення» в заключній її частині. Як я міг бути чи то роздражненим, чи обуреним, коли йшлося про речі, які так добре пасували до моїх подальших цілей? Був би я в змозі собі дозволити таку дорогу розкіш, як особиста обмова (й особливо спростовна), то я б охоче платив будь-кому 2000 доларів річно, щоб торохкотів про мене безперестанку весь цей рік. Гадаю, ви знаєте, що я подав на «Дзеркало» в суд і домогся рішення присяжних. Інґліш здриснув. 5. (описка, мало бути б) «Спільний друг», про якого я згадував, – це місис Френсис С. Осгуд⁶, поетеса. 6. Я згоден з вами тільки в тій частині, що стосується міс Фуллер⁷. Вона наділена якимись загальними критичними здібностями, але не особливими. Вона належить до школи критики – гетевської, естетичної, хвалебної. Кредо цієї школи таке, що, критикуючи автора, ви мусите імітувати його, мавпувати, Ірода переіродити. Вона кричуще нечесна. Вона облаює Ловелла⁸, наприклад (може, найкращого з наших поетів), на підставі особистої з ним сварки. Вона уникла найменшої згадки про мене з тієї ж причини – однак же незадовго перед виходом своєї книжки високо возносила мене в «Трибуні». Пересилаю вам зразок її критики – аби ви могли судити самостійно. Вона високо цінує «Чари», бо їх написав Метьюз⁹ (а він стелиться перед нею). Одним словом, вона дуже непостійна

⁴ Один із віршованих уривків, узятий як приклад віршового розміру в цьому дослідженні.

⁵ Томас Данн Інґліш (1819–1902) – поет, романіст, видавець і сатирик, із яким По мав конфлікт упродовж 1846–1847 років.

⁶ Френсис Сарджент Осгуд (1811–1850) – поетеса, одна з найпопулярніших письменниць Америки того часу. Близький друг По, який підтримував із нею платонічні стосунки в 1845–1846 рр. Померла від сухот.

⁷ Сара Маргарет Фуллер (1810–1850) – поетеса, критик, видавець.

⁸ Джеймс Расселл Ловелл (1819–1891) – див. вище.

⁹ Корнеліус Метьюз (1817–1889) – поет, романіст і драматург.

стара панна з лихим гумором... та годі про неї. 7. У «Марі Роже» нічого не пропущено, хіба що я щось опустил сам; це все містифікація. Оповідання вперше опубліковане в «Супутнику дами» Сноудена¹⁰. «Морський офіцер», який скоїв убивство (чи скоріше винуватець випадкової смерті, що настала через спробу позбутися дитини), зізнався в цьому; і весь той випадок тепер цілком зрозумілий; але, задля блага рідних, усе з ним (убивцею – ІН) пов'язане є темою, на яку я не можу довше говорити. 8. «Золотого жука» я спочатку відіслав Грехему, але йому він не сподобався, і я вмовив його взяти натомість кілька критичних шматків, а «Жука» послав у газету «Долар», яка обіцяла 100 доларів за найкраще оповідання. Воно здобуло приз і наробило великого галасу. 9. «Нужда» – то мовилося про потребу в грошах. Я покликався на насмішку з боку «Дзеркала» над моєю бідністю. 10. Ви кажете: «Чи можете ви натякнути мені, що ж це було за страшне лихо, яке призвело до надуживань, про які ви так гірко шкодуєте?» Так; я можу більше ніж натякнути. Те «лихо» було найбільше, яке тільки може звалитись на чоловіка. Шість років тому моїй дружині, яку я любив так, як жоден доти не любив, тріснула жила при співі. Не було надії, що вона житиме. Я попрощався з нею навіки і пройшов через усі муки її смерті. Та вона почасти оклигала, і надія вернулась. Наприкінці року жила тріснула знову – і я пережив таку самісіньку сцену. І ще раз десь через рік... А тоді знову... знову... знову... і то через різні проміжки часу. Щоразу я відчував на собі всю агонію її смерті – й при кожному нападі недуги любив її ніжніше й чіплявся за її життя з усе відчайдушнішою впертістю. Але я від природи чуттєвий... нервовий до надзвичайної міри. Часами я втрачав розум – із довгими проміжками жажливих просвітлень. Під час тих нападів цілковитої несвідомості я пив, один Бог знає, як часто і скільки. Само собою розуміється, що мої вороги виводили скоріше безум з пияцтва, аніж пиття з безумства. Я й справді майже відмовився від усякої надії на постійне зцілення, аж знайшов його в смерті моєї дружини. Її зміг пережити і витримати, як те, що випадає на долю чоловіка, – чого я не міг довше терпіти, не втративши розум до решти, то це тих жажливих безконечних коливань між надією й відчаєм. Зі смертю тієї, що була життям моїм, я зрештою відзискав нове, але – о Боже! – яке ж безрадісне існування.

А тепер, коли я відповів на всі ваші запитання, повернімось до «Стайлуса». Я вирішив бути сам собі видавцем. Підпасти під контроль означає зазнати краху. Я маю великі амбіції. Якщо я досягну успіху, то (за яких 2 роки) стану власником маєтку – і безмежно більше. Мій план такий: пройти Південь і Захід і постаратися зацікавити моїх друзів, так щоб набрався список із принаймні 500 передплатників. З цим списком я можу взяти цю справу у свої руки. Є якесь мале число моїх друзів, які настільки мені довіряють, щоби внести гроші за передплачені числа, – та у всякому разі я матиму успіх. Чи можете ви мені допомогти і чи допоможете? Не маю змоги щось до цього додати.

Істинно ваш –

Е. По.

[Будь ласка, перешліть віддруковані гранки, коли скінчите роботу над ними. Бачили статтю про «Американську бібліотеку»¹¹ в листопадовому числі «Блеквуда»? і якщо бачили, то що думаєте про неї? Е. А. По.]

¹⁰ Вільям Сноуден – видавець журналу «Супутник дами» («Lady's Companion»; виходив у 1834–1844 роках).

¹¹ Непідписана стаття, де поряд з іншими письменниками (серед них М. Фуллер і Н. Готорн) аналізується і творчість Е. По.

10. Едгар По – до Анни Блеквелл¹², 14 червня 1848 р.:**«Фордем – 14 червня – [18]48****Моя любя міс Блеквелл,**

боюсь, що ви думатимете про мене тільки лихе, а особливо що мені бракує звичайної чемності – адже ваш лист із-перед трьох тижнів лишався без відповіді.

Правда втім, що мене не було вдома навіть довше, ніж весь той час. Ваш лист прийшов день чи два після мого від'їзду, і я отримав його щойно цієї хвили.

І як я тепер маю вам відповісти? Ви не могли попросити поради у когось більш явно необізнаного, аби її давати. Помисліть на момент, як довго я був цілком осторонь літературного життя. Я не маю впливу – не маю ніякого. Ваші вірші, на мою відверту думку, милі – вони безмежно перевершують багато з тих... та більшість тих, що мали успіх в Америці; але ви зіткнетеся з труднощами при їх опублікуванні — з причин закону про авторські права, який нема потреби окреслювати ширше. Епплтоні¹³ їх видадуть, залишивши за вами, евентуально, авторське право, але зобов'язуть вас понести весь збиток, що його потягне за собою публікування; і вони відпустять вам десять відсотків усього виторгу, якого досягнеться по тому, як будуть сплачені всі видатки, – доти, доки триватиме довидавання книжки. Ніякий видавець не забезпечить вам ліпші умови, як ці, – та й навіть ці будуть більш вигідні для вас, ніж друк за свій кошт.

Якби я міг чимось вам прислужитись – як критик чи якимсь іншим чином, чи то після виходу книжки, чи перед ним, – кажіть мені не соромлячись.

Був би вам вдячний, якби ви відповіли на цього листа. Як так сталося, що ви відпливли до Провіденса? Чи це гра провидіння? А ви знаєте місис Вітмен? Я відчуваю глибоке зацікавлення її поезією й особистістю. Я її ніколи не бачив... а, ні, один раз¹⁴. Однак Анна Лінч¹⁵ мені розповідала багато речей про романтичність її натури, і це незвичайно зацікавило мене і пробудило в мені зачудування. Її вірші, поза сумнівом, є поезією – з чуттям генія. Чи не можете розповісти мені щось про неї... що-небудь... усе, що ви знаєте... і тримати це в таємниці – тобто нехай ніхто не знає, що я просив вас про це?.. Можу я вам довіритись? Можу – і довіряюсь.

Повірте – справжній ваш друг

Едгар А. По

Міс Анні Блеквелл

Р. S. Можливо, вам було б доцільно зачекати з вашою збіркою до виходу «Художників Америки»¹⁶ – так, щоб іще підсилити певні враження, які викликає ваша «Легенда водоспаду»... але я горджу маячню – ви ж, звісно, вчините саме так.

Не маю сумніву щодо літературного успіху вашої книжки».

¹² Анна Блеквелл (1816–1900) – поетеса, вчителька, журналістка. Іноді писала під псевдонімом «Стелла». Була знайома з Сарою Гелен Вітмен (див. далі).

¹³ Д. Епплтон і Товариство – підприємство, засноване Денієлом Епплтоном. Займався складуванням і друком літературної продукції.

¹⁴ Е. По вперше побачив (здалеку) С. Г. Вітмен у серпні 1845 року, коли був проїздом у Провіденсі. Детальніше – у наступному листі, а також у спогадах Вітмен (наведені, наприклад, у Г. Аллена).

¹⁵ Анна Шарлотта Лінч (1815–1891) – поетеса, прозаїк, учителька і громадська діячка. У неї вдома збирався літературний салон (т. зв. «Літератори»).

¹⁶ Подарункове видання, підготоване Джоном Сартейном (другом По) 1848 р. Анонсувалось під назвою «Художники Америки», повна назва – «Американська Галерея Мистецтв: роботи найкращих митців з поетичними і прозовими ілюстраціями знаменитих американських авторів».

11. Едгар По до Сари Гелен Вітмен¹⁷, 1 жовтня 1848 р.:
«Ніч із неділі на понеділок – 1 жовт. [18]48»

Я знову й знову притискав вашого листа до своїх вуст, наймиліша Гелен, – купаючи його в сльозах утіхи чи то «божественної розпуки». Проте я – який ще так недавно, у вашій присутності, звеличував «владу слів»¹⁸, – яку ціну мають самі слова для мене тепер? Якби я міг вірити у дієвість молінь до Бога небесного, я б справді стояв на колінах – смиренно стояв би – у цей найвагоміший період мого життя; стояв би з благанням про слова... але про слова, які могли б відкрити шляхи до вас... які б дали змогу мені покласти перед вами неприкрите серце моє. Усі думки, усі почування тепер, здається, втонули в цьому одному всеохопному бажанні: самій мрії зробити вас досяжною... дати вам зрозуміти те, для чого нема людської мови, – невимовний пал моєї любові до вас; адже так добре я знаю вашу поетичну натуру, о Гелен, Гелен! – що почуваюся впевненим у тому, що якби ви тільки могли тепер зазирнути в глибини душі моєї своїми чистими духовними очима, то б не могли відмовитися сказати мені те, що, на жаль, повсякчас рішуче замовчували, – ви б полюбили мене бодай за велич моєї любові. Хіба ж то ніщо в цьому зимному, похмурому світі – бути коханим? – О, якби я тільки міг запалити ваш дух глибоким... істинним змістом, який я вкладаю в ті три підкреслені склади! – та що ж: усі зусилля намарне, «я живу й помру непочутим»¹⁹.

Коли я говорив вам про те, що почував, кажучи, що тепер люблю вперше, я не сподівався, щоб ви повірили чи бодай зрозуміли мене; так само, як не можу надіятись, що переконаю вас зараз, – та втім якщо тієї довгої, темної літньої ночі²⁰ я міг лише пригортати вас міцно-міцно до свого серця та шепотіти вам дивні таємниці історії його почувань – тоді ви насправді могли бачити, що я був далекий від спроби ошукати вас щодо цього. Я міг би показати вам, що нікому іншому, окрім вас, не було й не могло бути в силі так зворушити мене, як я тепер зворушений; приголомшити мене цим невимовним чуттям... огорнути й облити мене цим промінним сяйвом, що освітило й запалило цілу мою істоту; виповнило мою душу похвалою, зачудуванням і благоговінням. Під час нашої прогулянки цвинтарем я сказав вам, тимчасом як гіркі-гіркі сльози стали мені в очах: «Гелен, я тепер – тепер – люблю вперше і тільки раз у житті...» Я сказав це, повторюю, не в надії на те, що ви змогли б мені повірити, а тому, що я не міг не відчувати, які нерівні були скарби серцець, що їх ми могли запропонувати одне одному: я вперше віддавав себе всього раз і навіки, навіть тоді як слова вашого вірша ще бриніли в моїх вухах:

Oh then, beloved, I think on thee
 And on that life so strangely fair
 Ere yet one cloud of Memory
 Had gathered in Hope's golden air.
 I think on thee and thy lone grave

¹⁷ Сара Гелен Вітмен (1803–1878) – поетеса, есеїстка, активна учасниця гуртка трансценденталістів, спіритка. Мешкала у Провіденсі. Попросив її руки й сфiційно був заручений, проте наприкінці 1848 р. вони розійшлися.

¹⁸ Алюзія на твір Е. По «Сила слів».

¹⁹ По цитує Дж. Байрона («Паломництво Чайльд-Гарольда», Пісня 3, вірш LXVIII). Повне речення: «I live and die unheard, With a most voiceless thought, sheathing it as a sword».

²⁰ Хіба що в розумінні «бабиного літа» – перші тісні контакти По з Вітмен припадають на вересень, як розповідається у листі від 18 жовтня. (За А. Квінном, поет прибув до Провіденса 21 вересня з рекомендаційним листом, датованим 15 вересня.)

On the green hill-side far away –
 I see the wilding flowers that wave
 Around thee as the night-winds sway;
 And still, though only clouds remain
 On Life's horizon, cold and drear,
 The dream of Youth returns again
 With the sweet promise of the year²¹.

Ах, Гелен, ці рядки дійсно чудові, чудові... та сама їхня краса була жорстока до мене. Чому?... чому ви їх мені показали? А однак видавалося, що ви це зробили з дуже особливим наміром.

Я вже розповідав, що ті кілька випадкових слів (не дуже ласкавих), сказані про вас міс Лінч, були першими, коли я взагалі почув, як згадувалося ваше ім'я. Вона описала вас певною мірою особисто. Вона згадувала – як вона це назвала – про вашу «ексцентричність» і натякала на ваші нещастя. Опис першого дивним чином привернув мою увагу, а напівкпини з другого зосередили і мовби прикували її. Вона послалася на думки, переживання, риси, настрої, які я визнавав як свої власні, але які до того моменту вважав виключно своїми – нерозділеними якимсь іншим людським сотворінням. Глибока симпатія одразу ж заволоділа моєю душею. Я не можу ліпше пояснити вам, що я почував, як тільки сказати, що ваше незнане доти серце ніби оселилося в моїх грудях – щоб жити там вічно; тоді як моє, я гадаю, перейшло до ваших. З тої хвилі я любив вас. Так, тепер я відчуваю, що то було тоді, – в той вечір солодких мрій, – що то найперший проблиск любові людської бризнув із льодової Темені мого духу. Від того часу я вже ніколи не чув, ні не бачив вашого наймення без напівблаженного, напівтривожного трепету. Однак у моїй думці зі слів міс Лінч (чи то через мою власну помилку, чи то з її наміру – не знаю) закарбувалося, що ви заміжня, і то дуже щаслива в шлюбі; і допіру десь в останні кілька місяців я взнав правдивий стан речей. З цієї причини я унікав вашої присутності й навіть міста, в якому ви живете. – Певно, пригадуєте, що колись раз, коли я був проїздом у Провіденсі з місис Осгуд²², то рішуче відмовився супроводжувати її до вашого будинку і навіть зайшов у сварку з нею через свою зятятість і нібито безпідставність своєї відмови. Я волів ні не йти, ні не говорити, чому не можу піти. Волів не говорити про вас, а тим більше не бачитися з вами. Роками ваше ім'я ніколи не злітало з моїх вуст, а тим часом моя душа з невтоленною жагою поглинала все, що мовилося в моїй присутності стосовно вас. Найменший шепт, де згадувалося про вас, будив у мені стрясаюче шосте чуття, що невиразно поєднувало страх, екстатичне щастя і невтримне, нез'ясовне переживання, ні до чого так близько не подібне, як до усвідомлення провини. – Посудіть, отож, із якою зчудованою, неймовірною втіхою я отримав у тому вашому рукописі привітання з днем Валентина, котре вперше дало мені зрозуміти, що ви знаєте про моє існування. Думка про те, що люди зуть Долею, тоді перший раз утратила в моїх очах характер нікчемності. Я відчув, що вже тепер нема жодного сумніву, і згубився на багато тижнів у одному тривалому, розкішному сні, де все було живим, хоча й невиразним блаженством. – Одразу ж по прочитанні поздоровлення я забажав вигадати якийсь спосіб визнати (не зранивши вас прямолінійною очевидністю того визнання) моє відчуття... о, те моє проникливе... глибоке... триумфальне... моє екстатичне відчуття честі, якою ви наділили мене. Скомпонувати все так, як я бажав, а точніше що я бажав, здавалось однак неможливим; і я був уже готов облишити цю думку, як моє око

²¹ Досл. перекл.: «Тоді, коханий, я думаю про тебе і про це життя, так дивно ясне, доки ще одна хмарина Пам'яті не зібралась у золотому повітрі Надії. Я думаю про тебе і твою самотню могилу десь далеко на зеленому схилі пагорба – я бачу, як здичавілі квіти хвилюють навколо тебе, сколихнуті нічними вітрами; і все ж, хоча тільки хмари залишаються на обрії Життя, холодному та неживому, мрія молодості знову вертається з солодким очікуванням нового року».

²² Френсис Сарджент Осгуд (1811–1850) – див. вище.

впало на книгу моїх власних віршів; а тоді рядки, які я написав у молодечому запалі першій, суто ідеальній любові моєї душі – Гелен Стенар²³, що про неї я вам розповідав, – блиснули з мого спомину. Я звернувся до них. Вони виражали все – все, що я сказав би вам... так повно... так точно і так неповторно, що потужна хвиля забобонного ляку перебігла раптом усім моїм еством. Прочитайте ці строфи, а тоді зважте на особливу потребу, яку я мав (на той момент), – спілкуватися з вами якраз таким нібито недосяжним способом, до якого вони надавалися. Подумайте про цілковиту догідність, із якою вони сповнювали ту потребу – виразити не тільки все, що я б хотів сказати про вас саму, а й усе те, в чому я найбільше бажав вас упевнити, в рядках, що починаються: «Ти вабиш із морів і зим...»²⁴. Згадайте до того ж про рідкісну видозміну імені – Єлена, а не куди більш звичне Елен: поміркуйте про всі ці збіги, і ви більше не подивуєтесь, що для когось, привченого до Прорахунку Ймовірностей так, як я, вони прийняли вигляд якогось чуда. Проте було одне ускладнення. Я не хотів переписувати рядки власною рукою – і не хотів, щоб ви здогадалися, що вони з моєї книги поезій. Я сподівався залишити у вашій думці бодай дешицю сумніву стосовно того, як, чому, а особливо звідки вони взяті. І от, коли випадково перегорнув сторінку, я збагнув, що навіть ця складність подолана, бо так трапилось, що сторінка з віршем була остання у книжці й, отже, не мала віддруку на звороті. Я врешті поступився перед непоборним чуттям Доленосності. З тої хвили я ніколи не зважуся похитнути в моїй душі віру, що моє Призначення, на добро чи лихо, і тут і повсякчас, певною мірою переплітається з вашим. – Звісно, я не очікував з вашого боку якогось визнання друкованим рядкам вірша «До Єлени»; а все ж, самому собі не зізнаючись, я звідав невирозумний жаль через ваше мовчання. Нарешті, коли я подумав, що ви мали подостатком часу, щоб мене забути (якщо тільки про мене дійсно пам'ятали), то послав вам писані рядки, не вказуючи себе. Я писав їх, передусім, із жагливим, пекучим бажанням спілкуватися з вами хоч якимсь способом – навіть якщо ви лишалися в невіданні щодо відправника. Сама лиш думка про те, що ваші дорогі пальці торкалися... ваші милі очі спинялися на літерах, що їх я виводив... літерах, які вилилися на папір із глибин такої щирої любові, сповнювала мою душу захопленням, яке здавалося тоді всім, чого бажала моя людська природа. Лише згодом мені відкрилося, що лише ця одна думка спричинила стільки блаженства, що тут, на землі, я ніколи не міг би мати будь-коли жодного права для нарікань, жодних підстав для невдоволення. – Якщо коли після того я смів описати для себе найвище щастя, то його опис завжди був пов'язаний з вашим небесним образом. Та була ще одна думка, яка спонукала мене послати тобі ті рядки: я сказав сам собі: «Почуття – свята пристрасть, яка палає у моїй душі до неї, – походить від небес і не заплямована нічим земним». Отож там, у тайниках самої її чистої суті, мусить критися бодай зародок взаємності; і якщо це дійсно так, вона не потребуватиме земних ключів до розгадки – вона інтуїтивно відчує, хто відправив листа. У такому разі, отже, я можу надіятися якогось ледь помітного знаку, який нарешті дасть мені зрозуміти, що походження вірша розкриті і ви зрозуміли почуття автора, навіть якщо не схвалюєте їх. О Боже! Як довго, як довго я ждав даремно – без надії сподіваючись – доки нарешті мною заволодів настрої далеко більш невблаганний, куди більш бездумний, ніж просто розпач. – Я пояснював вам (хоч і не оповідаючи докладно про той істотний вплив, який вони зчинили на мою долю) ті особливі додаткові, хоч і

²³ Джейн Стенард (1793–1824; у листі По під впливом власного вірша допускає опіску) – мати шкільного товариша Е. По. Вірш «До Єлени» написаний їй. Померла від пухлини головного мозку. По, за свідченнями, часто навідувався на її могилу. Перша з низки «вмерлих коханих» – особа, яка мала великий вплив на творчість По.

²⁴ Оригінал: «On desperate seas long wont to roam». – Переклад А. Онишка. Насправді так розпочинається друга строфа вірша «До Єлени».

нібито тривіальні ігри випадку, завдяки яким ви чомусь відіслали свої поезії в Фордем замість Нью-Йорка, завдяки яким мою тітку чомусь звідомили, що вони на Вестфармській пошті²⁵, – і чомусь зі всієї підшивки «Домашнього журналу»²⁶ мені не прийшов тільки той один номер, який містив ваші опубліковані вірші; але я ще не розповідав вам, що ваші писані рядки²⁷ наздогнали мене в Ричмонді саме в той день, коли я вже був надумав від'їхати в подорож і пуститись на авантюру, яка могла б змінити саму мою природу... страшно перемінити саму мою душу... втягнувши мене в похмурий, холодний і понижуючий, хоч і блискучий та величний замір... і віднісши мене «далеко-далеко» й назавжди від вас, люба, люба Гелен, і від цієї божественної мрії про вашу любов.²⁸ А тепер дозвольте мені в найпростіших приступних словах змалювати вам враження, справлене на мене вашою особистою присутністю. Щойно ви увійшли до кімнати, бліда, соромлива й нерішуча та вочевидь знічена серцем; допіру ваші очі очікувально спинились на коротку мить на мені, я відчув – уперше в житті – і з трепетом визнав існування надприродних сил цілком поза межею розуму. Я побачив, що ви та Єлена, – моя Єлена... Єлена тисячі снів – та, чії омріяні вуста так часто застигали на моїх у божественному екстазі пристрасті... та, яку великий Податель усіх благ призначив для мене... тільки для мене... якщо не зараз, гай-гай! – то принаймні потому й навіки, на небесах. Ви говорили затинаючись і, видавалося, мало була свідомі того, що кажете. Я не чув слів – тільки лагідний голос, більше рідний мені, ніж мій власний, і більш мелодійний, ніж янгольські співи. Ваша рука спочила в моїй, і ціла моя душа стряслася в трепетному екстазі. І тоді – якби лиш не великий сором... якби лиш не страх образити чи згнітити вас – я б упав до ніг ваших у такому чистому, такому правдивому поклонінні, яке віддають хіба що іконі чи богові. І коли потому, в ті два наступні вечори всенебесної насолоди, ви ходили вперед-назад кімнатою – то сидючи побіля мене, то знов віддалік, то знов стоячи й опершись рукою на спинку мого крісла, – тоді як надприродне хвилювання від вашого доторку проникло навіть крізь нечуле дерево в моє серце, – коли ви отак рухалися без спочинку кімнатою, ніби глибоке Горе чи ще глибша Радість охопила вашу душу... мені крутилася голова від п'яного чару вашої присутності, і ніякими суто людськими чуттями я не чув і не бачив вас – то тільки душа моя відчувала, що ви тут. Я тратив притомність від розкоші вашого голосу і сліпнув від звабливого сяйва ваших очей.

Із вашого дозволу процитую уривок із вашого ж листа: «Ви, може, спробуєте переконати мене, що моя особа вам підходить; що моє поведження цікавить вас; але в цьому я так міняюся, що неминуче розчарувала б вас, якби ви надіялися знайти в мені завтра той самий вигляд, погляд, який полонив вас сьогодні. І, знову ж, хоч моя пошана перед вашим інтелектом і моє замилювання вашим генієм змушує мене почуватися дитиною в вашій присутності, ви, мабуть, не знаєте, що я на багато років старша за вас. Я боюсь, що ви цього не знаєте, і якби знали, то не почували б до мене того, що зараз»²⁹. – На те

²⁵ Відділення пошти, яким користувались мешканці околиці Нью-Йорка під назвою Фордем (де мешкав По).

²⁶ «Домашній журнал» («Home Journal») – газета, що виходила у Нью-Йорку. Редактором був Натаніель Вілліс. Е. По був частим кореспондентом цієї газети (у нью-йоркський період) і приятелем редактора.

²⁷ Первісна редакція вірша С. Г. Вітмен «Ніч у серпні», де цитуються рядки По з послання «До Гелен» (1848).

²⁸ Е. По натякає на дуель між ним і Джоном Деніелом (редактором журналу «Екзамінер»), що мало не відбулася в Ричмонді. Причиною сварки з Деніелом, крім якогось боргу і літературних позицій, були публічні заяви Деніела (в т. ч. і перед родиною Вітменів), що По навряд чи має до Гелен безкорисливі почуття. Деніел не сприйняв усерйоз наміру По влаштувати дуель, і ситичка вилилась у майже мирну виробничу розмову (Г. Аллен).

²⁹ Листи Вітмен до Е. По, окрім наведених ним самим цитат, не збереглися.

все що я буду... що я можу говорити – хіба те, що неземна ширість, із якою ви говорите, стискає моє серце такою багатю ваготою любові, що мої очі переповнюються соловками слізьми. Ви помиляєтесь, Гелен, дуже помиляєтесь стосовно віку. Я старший за вас³⁰; і якщо хвороби й печалі зробили вас на вигляд старшою, ніж ви є, – чи те все не найкраща підстава для мене любити вас навіть більше? Чи не може моя терпелива опіка... моя пильна, серйозна увага... чи не може магія, втілена в такій посвяті, яку до вас я почуваю, повернути вам велику – о, велику частку свіжості ваших молодих літ? Але даймо на те, що все, що ви стверджуєте, таки правда. Хіба ж ви не відчуваєте у найглибшій глибині серця, що любов душевна, про яку у світі говорять так часто і так бездумно, є – принаймні в цьому разі – найправдивішою, найабсолютнішою з реальій? Чи ви не... я питаю про це у вашого розуму, мила, так само, як у вашого серця, – чи ви не усвідомлюєте, що саме моя божеська природа, моє духовне буття палко і пристрасно прагне зблизитися з вашим? Чи має душа вік, Гелен? Чи може Безсмертя зважати на Час? Чи може те, що ніколи не починалося й ніколи не скінчиться, зважати на кілька нікчемних років цього тілесного життя? Ах, я б міг розплакатися... я б міг майже розгніватися на вас за безпідставну помилковість вашого судження про чистоту... про священну правду моєї прихильності. – А як же мені відповісти на те, що ви кажете про свою власну зовнішність? Чи не бачив я вас, Гелен, чи не чув я більш ніж музики вашого голосу? Чи не перестає моє серце битися під дією чарів вашої усмішки? Чи не тримав я вашої руки у своїй і не дивився спокійно у вашу душу крізь кришталеві небеса ваших очей? Чи не робив я всього того?.. чи я сню?.. чи я божевільний? І навіть якби все те, що ваша уява, ослаблена й спотворена хворобою, спокушає вас припускати, дійсно було так, ви б усе одно були життям мого життя! Я все одно любив би вас... усе одно обожнював би вас ще сильніше; то було б так прекрасно – щастя могли довести вам те, що я почуваю! Але ж так і є, – то що я можу... що мені сказати? Хто коли говорив про вас без почуття, без похвали? Хто коли бачив вас – і не любив?..

Але тепер смертельний жах гнітить мене; бо я надто ясно розумію, що ці заперечення такі безпідставні, такі нікчемні, коли набиваюся з ними тій, чия природа повинна бути так добре відома вам, як і моя... вони ледве чи можуть бути сприйняті серйозно; і я боюсь, якби вони не слугували прикриттям для інших, більш реальних, тих, які ви вагаєтесь – можливо, на жаль – довірити мені. Що ж! Я надто виразно усвідомлюю також, що ні під яким приводом ви не дозволили б собі сказати, що любите мене. Ви знаєте, кохана Гелен, що стосовно мене існують неподоланні причини, які боронять мені наполягати на своєму коханні до вас. Не був би я бідним... якби мене заслужено не принижували мої колишні помилки та нерозважні крайнощі в оцінці вершків суспільства... якби я був багатим чи міг запропонувати тобі добре ім'я у світі – о, тоді... тоді... яка честь для мене була б наполегливо домагатися... упадати... благати... на колінах... вимолювати... випрохувати у вас любові... з найглибшою покорою... біля ніг ваших... біля ніг ваших ніг, Гелен, заливаючись розчуленими слізьми.

А тепер дозвольте мені навести тут ще один уривок із вашого листа: «Я вважаю, що зараз не можу сказати вам усього, що обіцяла. Я можу тільки сказати вам, [що мала б я молодість, здоров'я і красу – я б жила для вас і з вами вмерла б. Тепер же, якби я дозволила собі любити вас, я б тільки натішилася короткою яскравою миттю блаженства і по-

³⁰ С. Г. Вітмен старша за По рівно на 6 років (нар. 19 січня 1803 р.), але По давав як рік народження 1811 або навіть 1813, а місяцем іноді вказував грудень. З іншого боку, вік його дружини Вірджинії в церковних записках про вінчання збільшений із 13 до 21 року, – отже, з датами По міг чинити свавільно.

мерла б – напевно... [нрзб]». Останні п'ять слів були... [нрзб]... О, кохана, кохана Гелен, скарбе серця мого... моя перша і справжня любове!... хай бог вас навіки вбереже від страждань, що їх ті ваші слова завдали мені! [Яким самолюбним, яким же нищо самолюбним виглядає тепер усе, все, що я тут писав! Чи я дійсно не вимагав із ваших рук любові, яка могла поставити під загрозу ваше життя?] Ви ніколи-ніколи не визнаєте... ніколи не змалюєте собі того безнадійного, непроглядного відчаю, з яким я тепер перебігаю ці слова. Гай-гай, Гелен! Душе моя!.. що це тут я говорив вам?.. на яке безумство вас штовхав?.. я, котрий є нічим для вас, що маєте дорогу вам матір і сестру, яких ошчасливлює ваше життя і ваша любов. Але, любя! Може, я здаюсь егоїстичним, та повірте, що я щиро, щиро люблю вас, і любов, про яку я говорю, це найдуховніша любов, навіть якщо то промовляють глибини найчуттєвішого з сердець. Розважте... о, розважте для мене, Гелен, і для себе! чи нема надії? нема зовсім ніякої? Невже не може ця жахлива [хвороба] бути переможена?³¹ Часто ми її пересилуємо. А ще частіше обманюємося в думці, що вона на ділі у нас є. Довготривалий нервовий розлад – особливо доведений до нестями ефіром чи фізичним виснаженням – виростає до всіх ознак серцевої хвороби і таким чином заведе найуміліших лікарів, як навіть у моєму власному випадку³². Та припустімо, що це страхітливе лихо таки спіткало вас. Чи тоді ви ще більш реально не потребуватимете самовідданої турботи, яку тільки той, хто любить вас так, як я, зможе чи схоче дати? У своїх грудях чи не чув би я завжди хвилювання ваших? Не вводьте мене в оману, Гелен! Гляньте своїми допитливими янгольськими очима в осердя моєї душі й знайдіть там, якщо зможете, хоч один слід підлоти! До ніг ваших – якби ви так того забажали – я б кинув назавжди усі свої людські бажання й одягнув би себе в велич чистого, гарячого й найбезкорисливішого почуття. Я б дав вам спочинок, утіху, спокій. Моя любов, моя віра незмінно вдихали б у ваше єство надприродне тепло. Ви б відійшли від турбот, від усіх земних тривог. Вам полегшало б, і зрештою ви б цілком одужали. А якби ні, Гелен, – якби ні... якби ви вмерли... тоді принаймні я б склав ваші дорогі руки на смертнім ложі й охоче – о, радо, радо, радо... зійшов би з вами в морок могили.

Відписуйте швидко, швидко – о, швидко! – та не багатослівно. Не виснажуйте і не тривожте себе задля мене. Скажіть мені ті заповітні слова, які обернули б землю на рай. Якщо Надія заказана, я не ремствуватиму, коли ви наділите мене лишень Любов'ю. – Ті газети, про які ви [говорили], я дістану і перешлю одразу ж. Це нічого мені не коштуватиме, Гелен, тож я вкладаю сюди й те, що ви так турботливо пересла[ли мені]. Уявіть собі, що коли так роблю, мої вуста довго й пристр[асно] зливаються з вашими. А тепер, на завершення цього довгого-предовгого листа, я скажу про останнє, що криється біля самого мого серця, – про коштовний дар, який я не проміняю на найпевніше сподівання раю. Він видається мені таким священним, що я можу тільки шепнути вам, дорога дарувальнице, що це. Цієї ночі моя душа прийде до вас у снах і скаже вам те палке «дякую», якого моє перо цілком неспроможне передати.

Едгар

P. S. У вівторок зранку. – Прошу, повірте, Гелен, що я відповів на вашого листа одразу ж, як його отримав³³; але надзвичайна буря, аж до цієї хвили, перегороджувала всякий доступ до міста».

³¹ С. Г. Вітмен описана в спогадах як істота «не від світу цього», загадкова, вибаглива і хвороблива. У її звичках було постійно мати з собою віяло від сонця і хусточку, просякту ефіром, щоб зняти серцевий напад. Крізь цю хусточку Гелен дихала, коли хвилювалася. У домі Гелен були весь час заслонені штори. Часто вона сповіщала друзям про нібито свою близьку смерть (Г. Аллен).

³² У По також діагностували хворобу серця.

³³ По отримав листа 30 вересня і дійсно почав відписувати одразу.

12. Едгар По – Сарі Гелен Вітмен, 18 жовтня 1848 р.:

«Коли ти тримала мого останнього листа в руках, у твою душу проникло чуття любові, що пломеніло з тих сторінок: – ти так кажеш, і я відчуваю, що так мусило бути насправді; аби лиш від отриманого послання, на якому ось спочивають твої очі, над тобою не закралася тінь, через смуток, що криється в ньому, – о Боже! Як я тепер клянну безсилля пера, невблаганну відстань між нами! Я гаряче прагну говорити з тобою, Гелен, – з тобою особисто, – бути коло тебе, коли говоритиму, – ніжно тримати твою руку в своїй, – вдвлятися тобі в душу крізь твої очі, – й, отже, бути певним того, що моя мова дістанеться твого серця. Тільки так міг би я надіятися довести до твого розуміння, що я відчуваю; і навіть тоді я б не надіявся на те, що ти зрозумієш; бо тільки Любов може зрозуміти любов іншого... та що ж! ти мене не любиш. Увійди в моє становище! май терпіння до мене! бо на правду моє серце розбите; тож, маючи право долати перешкоди, як я бажаю, – я не можу писати тобі спокійною, холодною мовою світу, який мені остогиднув, який мене не цікавить, – світу, котрий не мій. Повторюю тобі, що моє серце розбите, що я не маю надалі мети в житті, що не маю ніякого іншого бажання, хіба що вмерти. Це заявлені фрази; але тепер вони вразять тебе не так... бо ти маєш знати і таки знаєш агонію почуттів, в якій я їх пишу. «Ти мене не любиш» – у цьому короткому реченні міститься все, що я можу розуміти під розпачем. Я не маю ні сил, ні надії; навіть гордість тепер мене зрадила. Ти мене не любиш; інакше ти не могла б завдати мені муки восьмиденного мовчання... восьмиденної жахливої невідомості. Ти мене не любиш – інакше у відповідь на мої благання ти мала б кричати мені: «Люблю, Едгаре». Ох, Гелен, те хвилювання, яке поглинає мене тепер, аж надто добре виявляє мені природу поривів Кохання! Нащо мені можуть у моєму смертельному горі здатися підбадьорливі слова самого тільки захоплення? Жаль; жаль! – мене любили колись, а безжалісна пам'ять протиставить те, що ти кажеш, безпечним, неухважним, безвартісним словам інших. – Та ах, – ще раз і насамперед – ти мене не любиш, інакше відчула б у всій повноті симпатію до вразливості моєї вдачі, ніж так зранити мене, як ти зранила тим страшним уривком із листа: «Як часто я чула від чоловіків і навіть від жінок, що вони казали про вас: він наділений інтелектом великої сили, але не має жодних принципів, ніякого морального чуття»³⁴. Чи то можливо, щоб такі вислови, як цей, могла повторювати мені – мені! – та, кого я любив... кого люблю, та, біля чиїх ніг я стояв і досі ще стою на колінах у глибшому поклонінні, ніж те, що його кожна людина віддає богові? А ти ще питаєш мене, чому такі думки існують. Ти відчуєш докори сумління за таке питання, Гелен, коли я скажу тобі, що до того моменту, коли ті огидні слова впали мені в око, я б не повірив, що такі чутки можуть існувати взагалі: – але те, що вони такі існують, розбиває мені серце, бо розлучає нас навіки. Я люблю тебе надто щиро навіть для того, щоб запропонувати тобі мою руку... навіть щоб домагатися твоєї любові... хіба ж я знав, що моє ім'я таке сплямлене, як натякають ці чутки. О Боже! Що я тобі скажу, Єлено, любя Єлено? – дозволь мені назвати тебе хоч тепер цим милим найменням, якщо я не зможу так називати тебе ніколи потім. – Цілком намарне я випитуватиму свою пам'ять чи сумління. Нема присяги, яка видалася б мені такою непорушною, як дана перед тією цілковито божественною любов'ю, яку плекаю до тебе. – Перед цією любов'ю, отже, і перед Царем небесним я присягаюся тобі, що моя душа нездатна до

³⁴ Ця пересторога, за Г. Алленом і А. Квінном, належить Ф. Осгуд. А. Квінн цитує її слова: «Бачу з публікації в «Домашньому журналі», що ваш прекрасний заклик досяг «Ворона» в його осідку, і підозрюю, що він міг би спуститися до вашого малого голубиноного кубельця в Провіденсі. Захисти вас Провидіння, якби це сталось! Він – воістину чудесний диявол із великим серцем і розумом».

безчестя... ну хіба що за винятком випадкових поодиноких дурниць чи крайнощів, про які я гірко шкодую, але до яких мене доводить нестерпне горе і які щогодини чинять інші без будь-якої уваги на те... Я не можу спогадати жодного вчинку в житті, який би викликав рум'янець сорому на моїх щоках – чи на твоїх. Якби я взагалі помилявся щодо цього, то хіба з тієї позиції, яка у світі зветься донкіхотським розумінням шляхетності, лицарства. Терпимість у такому розумінні була правдивою розкішшю в моєму житті. Саме задля такого різновиду розкоші в ранній юності я навмисне позбавив себе високого становища, щоб тільки не терпіти повсякденну несправедливість³⁵. І задля того ж я в пізніший час учинив насилля над своїм власним серцем і одружився для чийогось щастя, знаючи, що для мого власного нема жодної можливості³⁶. – Ох, яка глибока моя до тебе любов, коли вона спонукає мене до цих самовихвалень, за які ти неминуче мене зневажатимеш! Одначе я мушу тепер сказати тобі правду або не говорити нічого. Й, отже, саме задля тої терпимості, яку маю тут на увазі, в один темний період мого недавнього життя, – задля однієї жінки, що, обманюючи і зраджуючи, попри все дуже любила мене³⁷, – я пожертвував тим, що в очах людей виглядало як моя честь, гідність, щоб тільки не позбутися того, що в її очах і в моїх було чеснотою. – Але, гай-гай, десь три роки я був хворий, бідний, жив удалині від світу; і тим, як з болем тепер розумію, давав можливість моїм ворогам – а особливо одному, найбільш зловорожому та заклятому з усіх недругів – жінці, чию обридлу любов я міг би хіба що зневажливо відкинути³⁸, – обмовляти мене, у близькому оточенні, без мого відома та, отже, й безкарно. Хоча багато хто, однак, міг (і, як тепер бачу, мусив) мене очорнювати, під час мого усамітнення ті нечисленні, хто, знаючи мене добре, незмінно лишалися моїми друзями, не давали нічому дійти до моїх вух – якщо не зважати на той випадок, коли зловорожість обвинувачки полхнула її за межі звичної остороги, і відтак звинувачення було такого характеру, що я міг звернутися до правосуддя по відшкодування морального збитку. Її знаряддями для того випадку послуговували пан Хайрем Фуллер та пан Т. Д. Інґліш. Я відповів на обвинувачення повною мірою, в публічній газеті, – згодом пред'явивши позов «Дзеркалу» (де було опубліковано наклеп), отримавши судові рішення і таку компенсацію збитків, щоб (на якийсь час) цілком припинити вихід цього журналу³⁹. – А ти питаєш, чому люди так помилково судять про мене... чому я маю ворогів. Якщо ти зі своїм знанням моєї натури і мого поступування не даєш собі відповіді на ці сумніви, то принаймні я з тих же

³⁵ Е. По говорить про свій розрив із Дж. Алланом, який позбавив його спадщини і надії на високе суспільне становище.

³⁶ Натяки на те, що одруження По з Вірджинією Клемм було не з любові, а з жалю чи з інших причин, містяться у новелах «Морелла», «Береніка» і т. ін. Можливо, до подружніх почуттів доєдналися ніжність і опіка старшого брата, а також страх утратити родину. Проте інші згадки в листуванні переконливо доводять, що По дійсно дуже любив Вірджинію як дружину.

³⁷ Найімовірніше – Ф. Осгуд.

³⁸ Поетеса Елізабет Еллет. Закоханість у Е. По і ревності до Ф. Осгуд штовхнули її на розпускання чуток і написання анонімок. Інтриги Еллет стали причиною розриву стосунків По з Осгуд, Вірджинія на смертному ложі звинувачувала її в своїй смерті (натяк на цю ситуацію є у вірші «Лінор»); її внесок не оминув і стосунків По з Т. Д. Інґлішем (у січні 1846 р. між ними сталася бійка, з якої й почався конфлікт), Р. Грісволдом і С. Г. Вітмен. Еллет також першою оголосила По божевільним.

³⁹ Т. Д. Інґліш звинуватив Е. По у махінаціях із документами (за ініціативою брата Е. Еллет; участь у позові також брав Х. Фуллер). Обурений По розпочав проти Інґліша судову справу, яку виграв 27 лютого 1847 р., отримавши компенсацію, суму якої Г. Аллен зазначає як 492 долари. Про цей конфлікт уже йшлося вище (див. лист до Дж. В. Івлета).

міркувань не стану пропонувати її сам. Вдовольнімося тим, що я мав зухвальство зостатися бідним і зміг зберегти свою самостійність – що попри те (до певної міри і в певному розумінні) я «досяг успіху» в літературі... що я критик – притому бездоганно чесний і, без сумніву, в багатьох випадках уципливий, – що я раз-по-раз нападав – оскільки взагалі нападав – на тих, хто стояв на найвищих і найвпливовіших позиціях при владі, – і що, чи то в літературі, чи то в товаристві, я рідко утримувався від висловлення (хай то прямого чи опосередкованого) цілковитої зневаги, яку вселяли мені претензії неучтва, пихатості чи тупості. – І ти, що все те знаєш, – ти питаєш, чому я маю ворогів. Ох, Гелен, у мене сто друзів на кожного одного ворога... але чи тобі ніколи не спадало на гадку, що ти не живеш серед моїх друзів? Міс Лінч, міс Фуллер, міс Блеквелл, міс Еллет⁴⁰ – ні вони, ні будь-хто з їхнього кола не є моїми друзями. Якби ти хоч трохи читала мої критичні статті, ти б збагнула також, як і чому Ченнінги; гурток Емерсона та Гадсона; згряя Лонгфелло, він та іже з ним; таємний союз «Північноамериканського оглядача»⁴¹... ти б зрозуміла, чому всі вони, кого ти знаєш щонайкраще, знають мене щонайменше і є моїми ворогами. Не пригадуєш, із яким глибоким зітханням я сказав тобі в Провіденсі: «Тяжко мені на серці, Гелен, бо я бачу, що твої друзі – то не мої»? – Та жорстокий вислів у твоєму листі не зранив би... не міг би зранити мене так глибоко, якби моя душа спершу не була підкріплена тими запевненнями у твоєму коханні, яких я так шалено, так надаремно і – тепер відчуваю – так нахабно випрошував. Що наші душі одно – це підтверджує кожна стрічка, яку ти написала, проте наші серця не б'ються в лад. Скажи мені, мила! Чи до твого серця коли нашіптнував який янгол, що найшляхетніші рядки в усій світовій поезії – ось: хоча й банальні, однак...

I know not – I ask not if guilt's in thy heart: –

I but know that I love thee whatever thou art⁴².

Коли я вперше читав твого листа, я за слізьми світу не бачив, як повторював, раз за разом, ті славетні, ті всеосяжні рядки, аж ледве міг вчути свій власний голос за нестямним калатанням мого серця.

Прости мене, найкраща і єдина кохана Гелен, за можливу гіркоту мого тону. Щодо тебе нема місця в моїй душі для ніякого іншого почування, крім відданості; тільки долю одну я виню: то моя власна нещаслива вдача не здобуде мені справжньої любові жодної з жінок, яких за найменшої можливості я міг би любити.

Я день чи два тому чув дещо, що, якби так твій останній лист ніколи не дійшов до мене, не могло б неоправно зруйнувати наші стосунки, але що (як і є) назавжди спопелєя всі дорогі надії, що було прокльонувались у моїх грудях. – В кількох словах поясню, що я маю на увазі. Невдовзі після отримання твого вірша-привітання я вперше дізнався, що ти вільна – тобто незаміжня. Не беруся виразити тобі того, що цілковито не до вира-

⁴⁰ Окрім згаданої вже Е. Еллет, ідеться також про інших учасниць гуртка «Літераторів» у Нью-Йорку: Анну Блеквелл, Анну Лінч, Маргарет Фуллер.

⁴¹ Вільям Еллері Ченнінг, поет, розкритикований (за А. Квінном – незаслужено) Е. По у серпні 1843 р., племінник есеїста Еллері Ченнінга; Генрі Водсворт Лонгфелло, з яким 1845 р. Е. По вів справжню журнальну «війну», один із найвідоміших поетів Америки того часу, укладач антології «Різне», гостро розкритикованої Е. По («та іже з ним») – ідеться, ймовірно, про Вільяма Бранта, Шебу Сміта, Джеймса Рассела Ловелла та ін.); Емерсон Ральф Волдо, філософ і письменник, критикований По за надмірний ідеалізм і дидактизм; Генрі Гадсон, його друг; «Північноамериканський оглядач» («North American Review») – газета, що виходила в Нью-Йорку і вже у 1830-х втрачала популярність через провінціалізм поглядів.

⁴² Рядки з Томаса Мура. Дослівний переклад: «Не знаю... не питаю, чи є провина у твоєму серці; але знаю, що люблю тебе, хай якою б ти була».

ження... того несамовитого, протяжного трему радості, який пройняв цілу мою істоту, коли я почув, що не є неможливим те, що одного дня я міг би назвати тебе священним іменем: дружина... проте над цим щастям зависла одна хмарка: я жахався дізнатись, що твоє суспільне становище є вищим за моє власне⁴³. Дозволь мені говорити з тобою тепер вільно, Гелен, – адже, можливо, я вже ніколи не дозволю собі заговорити про це знову. Дозволь говорити відверто, безстрашно, з довірою до шляхетності твоєї власної душі задля правдивого тлумачення моєї власної. Повторюю, отже, що я жахався думки, що твоє суспільне становище є вищим від мого. Таким великим був мій страх, що ти виявишся багатою – чи, принаймні, що посідаєш певну власність (через що ти могла б видатися багатою в очах когось, настільки бідного, наскільки я завжди дозволяв собі бути), – що в день, про який кажу, я не мав відваги поставити моїй співрозмовниці хоч якийсь запитання щодо тебе. Я відчуваю, що тобі буде важко зрозуміти мене, але жаж, із яким упродовж мого тимчасового перебування у світському товаристві я спостерігав, як любов робиться предметом торгу, вже віддавна – задовго перед моїм шлюбом – надихнув мене на рішення, що ні за яких обставин я б не одружився, якби «інтерес», як називає це світ, міг підозрюватися з мого боку як мета шлюбу. Однак остільки, оскільки це питання стосувалося тебе, наступного дня я був заспокоєний запевненнями, що ти цілковито залежна від своєї матері. Чи можу – чи смію? – додати: чи зможеш ти повірити мені, коли я скажу: це запевнення справило подвійну приємність для мене в додаток до того, що ти маєш слабке здоров'я і страждаєш від внутрішнього смутку більше, ніж зазвичай випадає на жіночу долю? І навіть якщо твою довіру до моєї вдачі не надто переобтяжує таке твердження, чи можеш ти утриматись від того, щоби вважати мене недобрим, егоїстичним чи невеликодушним? Не можеш: але, о! солодкі марення, котрі поглинули мене одного разу, – милі мрії про жертвне опікування тобою, яке закінчилося б лише разом з життям... про ніжну, люблячу, терплячу турботливість, яка мала б урешті повернути тобі здоров'я і щастя... догляд і дбайливість, які мусили б знайти свою славу винагороду у здобутті мною – через довгі роки (а відчуваю, що так і буде) – твого кохання! Належно не розуміючи, чому, я був змушений уявляти тебе честолюбною; можливо, ця фантазія впливала з твоїх рядків:

Not a bird that roams the forest Shall our lofty eyrie share!⁴⁴ –

але сама моя душа палала лише клопотанням про тебе, хоч би навіть я мав завжди нехтувати собою. Тільки тоді, – тоді, коли я думав про тебе, – я так докладно і захоплено спинявся на тому, що відчував, що міг сягнути досконалості в літературі та літературному впливі – в найзначнішій та найшляхетнішій царині людського прагнення. «Я воздвигну, – говорив я, – пишніший трон, ніж той, на якому сидів будь-який монарх; і на тім троні буде вона – моя королева». Однак коли бачив тебе, коли торкався твоєї лагідної руки, коли чув твій ніжний голос, то усвідомлював, як сильно я помилявся в оцінці твоєї жіночої натури – ці переможні видіння солодко танули у променях невимовної любові; і я дозволяв моїй уяві блукати з тобою і з небагатьма, хто любить нас обох, на берегах якоїсь тихої річки, у якійсь чудовій долині нашого краю. Тут, не так уже

⁴³ Тут і далі, попри парадоксальність ситуації, Е. По говорить щиро. Окрім властивої По хворобливої гордості й намагання якщо не повністю забезпечити свої потреби, то принаймні не виказувати свого скрутного матеріального становища, слід згадати про конфлікт із Джоном Деніелом улітку 1848 р., що виник, можливо, через гостре зауваження Деніела, буцімто По хоче скористатися матеріальним становищем С. Г. Вітмен. По всіяко намагається відвести від себе підозру в користюльстві.

⁴⁴ Рядки з вірша С. Г. Вітмен. Досл. перекл.: «Жодна птаха, що блукає лісом, не розділить нашого орлиного осідку!»

й відрізани від світу, ми виробляли смак, керований не умовностями, але заклятим рабом Мистецтва Природи, будуючи для себе хатинку, яку ніхто з людей не міг би оминати без вигуку зачудування на її дивну, надприродну, незбагненну, проте вкрай просту красу. О, духмяні й пишні, вільнорослі квіти, в яких ми наполовину сховали ту хатинку!.. велич густо насаджених магнолій і тюльпанних дерев, що стоять, мовби охороняючи її... розкішний оксамит травника... мерехтіння струмка, що біжить попри самі двері... вишуканий, проте тихий комфорт обстави... музика... книги... ненав'язливі картини і, передовсім, любов – любов, яка відкидає нев'янучий ореол на все! – О, Гелен! Направду, моє серце крається, тож мушу покласти край цим божественним видавам. Що ж! – усе тепер є мрією, адже те, що я нещодавно чув про тебе (узятє в зв'язку з твоїм листом і з тим, у чому твій лист не переконує мене) назавжди ставить це понад мої сили: просити тебе – знову просити – стати моєю дружиною. Те, що багато осіб у твоїй присутності заявляло, що я позбавлений честі, невідпорно закликає до інстинкту моєї природи – інстинкту, який, я відчуваю, і є честю, – дозволити безчесникам казати, що їм завгодно, і забороняє мені, при таких обставинах, ображати тебе моїм коханням; але те, що ти абсолютно незалежна у своєму світському становищі (як я щойно почув), одним словом, що ти порівняно багата, тоді як я бідний, розверзає між нами безодню – боже, безодню!.. яку біди і злі язика Світу зробили назавжди нездоланною для мене.

Наразі я не в змозі роздобути всі критичні статті й т. ін., про які ти казала, але перешлю їх експресом за день-два. Тим часом ще додаю твори міс Фуллер; і «Обитель Арнгейму», яка якраз виявилася напихати і яка, понадто, виражає багато що в моїй душі. То було, я гадаю, десь 10-го вересня, як твої чудесні вірші в рукописі застали мене в Ричмонді. Я був з лекцією в Ловеллі 10-го липня. Твого першого листа я отримав у Фордемі ввечері в суботу, 30 вересня. Я був у Провіденсі, чи власне на його околиці, впродовж понеділка – ти пригадуєш. Зранку я знову зайшов на цвинтар; о 6-й пополудні виїхав з міста стоунінгтонським потягом до Нью-Йорка. Не можу тобі пояснити – бо й сам не збагну – почуття, яке не дало мені побачитися з тобою знову перед тим, як від'їхати, – вдруге прощально побажати «на все добре». Серце віщувало мені щось сумне. У самотині цвинтаря ти сиділа побік мене – на тім самім місці, де рука моя з тремтінням уперше обняла твій стан.

Едгар»

13. Едгар По – до Анні Ричмонд⁴⁵, 16 листопада 1848 р.:

«Фордем, 16-е листопада 1848 р.

Ах, Анні-Анні! моя Анні!⁴⁶ Які жорстокі думки про твого Едді мусили мордувати твоє серце впродовж цього страшного пізнього вечора, коли ти нічого не чула від мене, – ні однісінького малого слівця, що казало б, що я ще живу і люблю тебе. Проте, Анні, я знаю, що ти надто глибоко відчула природу моєї любові до тебе, щоб навіть на момент засумніватися в ній, і ці думки втишають мене у моєму гіркому горі. Можу знести те, що ти могла б увявити будь-яке інше лихо, тільки не це – що моя душа неправдива з твоєю. Чому я не з тобою тепер, мила, якщо я міг би сидіти коло тебе, стискати у своїй твою любу руку, дивитися вглиб прозорих небес у твоїх очах – так, щоб ті слова, які тепер можу лише написати, могли проникнути у твоє серце і зробити для тебе зрозумілим те, що я хотів би сказати, – а так, Анні, все, що я хочу сказати, все, що душа

⁴⁵ Анні Ричмонд (1820–1898, справжнє ім'я Ненсі) – дружина паперового фабриканта, близька подруга По від липня 1848 р. до його смерті.

⁴⁶ Форму «Анні» По вживає постійно в листуванні й у вірші «До Анні».

моя палко прагне висловити в цю мить, уміщається в одному слові: любов... Бути з тобою зараз – так, щоб я міг шепотіти тобі на вухо про божественне хвилювання, яке тривожить мене... Я міг добровільно – ох, радісно покинути цей світ і всі мої надії на інший: але ти в нього віриш, Анні, ти віриш у це, – і віритимеш завжди... Оскільки я думаю, що ти знаєш те, що я тебе люблю, як жоден чоловік ніколи не любив жінку, – остільки я гадаю, що ти певною мірою зрозумієш той запал, із яким я обожаю тебе, остільки ніяка мирська тривога ніколи не зможе зробити мене цілковито нещасним. – Але, о моя люба Анні, моя наймиліша сестро Анні, мій істинний прекрасний янголе, дружино душі моєї, – призначена мені тепер і навіки на небесах – як поясню я тобі той гіркий, гіркий біль, який мучив мене, відколи я залишив тебе?.. Ти бачила, відчувала ту агонію горя, з якою я попрощався з тобою... Ти пригадуєш той мій потьмарений вигляд, те страхітливе й моторошне передчуття недуги... на правду – на правду мені здавалося, що смерть підступила до мене ще тоді і що мене зачепила та тінь, що насувалася перед нею... Як я пригорнув тебе до серця, то сказав собі: «це востаннє, далі стрінемося на небесах»... Нічого не пам'ятаю достовірно, від того моменту і доти, коли опинився в Провіденсі⁴⁷; я поклався до ліжка і плакав усю довгу-довгу, мерзенну ніч відчаю; коли зайнявся день, я звівся і силкувався вгамувати свідомість швидкою ходою на холодному, пронизливому повітрі; та хоч що б я робив – демон далі мучив мене. Нарешті я придбав дві унції настоянки опію і, не повертаючись до готелю, найняв екіпаж назад до Бостона. Коли я туди прибув, то написав тобі листа, у якому відкрив ціле серце моє перед тобою, – тобою, Анні, кого я так безумно, так безпам'ятно люблю, – я писав тобі, що мої боріння більші, ніж я можу витримати; що моя душа противилася сказати ті слова, які я повинен був сказати; і що я не змусив би себе їх сказати навіть задля твого дорогоцінного блага. Потім я нагадав тобі про ту священну клятву, яка була останнім, що я вимагав від тебе при відході, – клятву, що ти попри всі обставини прибудеш до мого смертного ложа... Я молив тебе прийти тоді – маючи на увазі місце, де мене мали б знайти в Бостоні. Написавши того листа, я випив десь половину того опію і помчав на пошту, наміряючись не чіпати решти, поки тебе не побачу, – адже не сумнівався в той момент, що моя Анні дотримає своєї священної присяги. Проте я не розрахував сили дії опію, тож, поки я дістався відділення пошти, то до решти втратив тям, і листу не судилося бути відправленим. Дозволь мені оминуту, моя дорога Сестро, ті несамовиті жахіття, які були потім... Нагодився друг, який надав мені допомогу і вирятував мене (якщо це можна назвати рятунком). Але тільки в три останні дні я став спроможний згадати, що трапилося в той похмурий проміжок часу. Так здається, що після того, як опій вимився зі шлунка, я зробився спокійним – і, як на стороннього спостерігача, здоровим; тож я змусив себе повернутися до Провіденса. Там я зустрівся з нею і сказав, задля твого щастя, ті слова, які ти вмовила мене сказати⁴⁸. Ах, Анні-Анні! моя Анні! Чи таке сильне твоє серце? чи нема надії? нема жодної? Я відчуваю, що напевно вмру, якщо так буде далі; проте хіба я можу тепер відступитися з честю? – Ах, кохана, подумай... подумай задля мене і себе самої, – чи ж я не люблю тебе, Анні? чи ти мене не любиш? чи це не є всім? Які інші міркування можуть бути вищими понад цю блаженну думку в нашому сумному світі! Я

⁴⁷ Г. Аллен подає події так: на початку листопада 1848 р. Е. По провів кілька днів у домі А. Ричмонд, очікуючи звісток від С. Г. Вітмен. За той час він чітко усвідомив, що закохався також і в Анні, і 4 листопада в стані напівнепритомності від хвилювання поїхав до Провіденса, але чи то вагався зустрітися з С. Г. Вітмен, чи то попросту забув, для чого приїхав, – зустріч не відбулася. З листа можемо судити, що По провів ніч у готелі, а наступного дня купив опій і подався до Бостона (тут Г. Аллен помиляється). Далі все так, як у листі.

⁴⁸ Тобто з С. Г. Вітмен. По просив її руки й отримав згоду.

ж небагато прошу, мила сестро Анні, – моя мама і я могли б винайняти малий будинок у Вестфорді⁴⁹... ну, такий маленький, такий зовсім скромний... я був би далеко від суєти світу, від амбіцій, які мені огидні... я б трудився день і ніч і тяжкою працею міг би звершити так багато... Анні! То був би рай, що перевершив би мої найсміливіші мрії... Я б міг щодня бачити когось із твоєї любної родини, і тебе часто – о, ДУЖЕ часто... Я б постійно, повсякчасно отримував від тебе вісті... наша дорога мама була б з нами і любила б нас обох... о, люба! – хіба ці картини не торкнули тебе до самого глибу серця?.. Подумай – о, подумай заради мене! – перш ніж щось говорити, ніж давати обітницю, яка покладе ще одну страшну перепону поміж нами... – перш ніж спливе час, опісля якого вже не буде роздуму... Я закликаю тебе ім'ям Господа... в ім'я святої любові терпляче прошу тебе – будь щирою зі мною!.. Чи можеш ти, моя Анні, змиритися з думкою, що я належу іншій?.. Це дало б мені найвище, безконечне блаженство – чути, як ти кажеш, що не могла б цього стерпіти. Тепер я вдома, з моєю дорогою «безладницею»⁵⁰, яка старається заспокоїти мене; однак єдині слова, котрі дають мені полегшу, – ті, якими вона говорить про «мою Анні»; вона каже, що писала до тебе, благаючи приїхати до Фордема, – ах, кохана Анні, ХІБА ЦЕ НЕМОЖЛИВО? Я такий немічний – такий страшно, безнадійно ХВОРИЙ тілом і душею, що відчуваю: НЕ МОЖУ жити, поки не зможу відчути твою милу, лагідну, люблячу руку на своєму чолі... о моя істинна, шляхетна, милостива, прекрасна, прекрасна сестро Анні! Чи це НЕМОЖЛИВО для тебе приїхати – бодай на один короткий тиждень? – поки я придушую цю жахливу тривогу, яка, коли триватиме довше, то або зруйнує моє життя, або доведе до невиліковного безумства... Прощай – на цьому й тому світі

назавше твій
Едді»

**14. Едгар По – до Марії Клемм⁵¹, 7 липня 1849 р.:
«Нью-Йорк⁵²,
7 липня.**

Моя люба, люба мамо,
я такий був хворий – мав холеру чи спазми, що нічим не ліпше⁵³, і тепер насилу можу вдержати в руках перо [. .]

В ту ж мить, як ти цього листа отримаєш, приїжджай до мене. Утіха тебе бачити буде майже винагородою за наші біди. Ми можемо хоча б померти разом⁵⁴. Тепер немає сенсу відраджувати мене; я мушу вмерти. Не маю охоти жити, відколи скінчив «Еврику»⁵⁵. Я вже не зміг би нічого створити. Було б чудово жити заради тебе, але ми повинні вмерти разом. Ти була одразу всім для мене, люба, – і улюбленою матір'ю, і найдорожчим, справжнім другом.

⁴⁹ Там, де жила Анні Ричмонд.

⁵⁰ У тексті – muddle (безлад), звідки Мадді (Muddy, Нечупара) – тобто Марія Клемм.

⁵¹ Марія Клемм (1790–1871) – тітка і теща Е. По, яку він часто називав і матір'ю.

⁵² Насправді Філадельфія.

⁵³ У той час у Філадельфії справді лютувала епідемія холери, як зазначає А. Квінн, однак ні діагнозу Е. По, ні точної картини його чинків з часу прибуття до Філадельфії (1 липня 1849 р.) до відбуття (13 липня) дізнатись не вдалося.

⁵⁴ Із цього листа (і з подальших) можна встановити, що впродовж усього того двотижневого періоду Е. По мучили нав'язливі ідеї про смерть Марії Клемм, які набували форми галюцинацій.

⁵⁵ Тобто від січня 1848 р. (перший виступ із «Еврикою») відбувся 3 лютого 1848 р., про нього По домовлявся з Дж. Івлетом у січні).

Я ніколи не був по-справжньому божевільним⁵⁶, за винятком тих випадків, коли моє серце зворушувалося [. . .]

Відтоді, як я прибув сюди, один раз мене були забрали до в'язниці за п'яний загул; але потім такого не було. То було через Вірджинію⁵⁷.

15. Едгар По – Марії Клемм, 14 липня 1849 р.:

«Поблизу Ричмонда

Погода страшенно жарка, а в додаток до всього я так сумую за домом, аж не знаю, що вдіяти. Ніколи не хотів я побачити жодного з близьких людей так сильно, як хочу бачити мою дорогу мамцю... Мені здається – я пішов би на будь-які жертви, аби ще раз потримати тебе за руку, аби ти прибула до мене і підбадьорила, бо я жахливо пригнічений. Ні за які гроші, ніякі обставини не спокусять мене залишити тебе знову. Коли я з тобою, то можу витримати все, та коли вдалині від тебе – я надто нещасний, щоб жити».

16. Едгар По – Марії Клемм, ніч із 14 на 15 липня 1849 р.:

«Ричмонд, ніч із суботи на неділю.

Ох, моя люба мамо, вже більш як три тижні, відколи я тебе бачив, і весь той час твій бідний Едді насили дух зводив, якщо не бився в чаду агонії. Може, ти заслабла, чи у розпучі відїхала з Фордема, чи вмерла. Якщо ж ти хоча б жива і я бодай побачу тебе знову, все решта ніщо. Я люблю тебе сильніше за десять тисяч життів... так сильно, що з твого боку жорстко дозволити мені покинути тебе; з цього ніколи нічого не виходить, окрім лиха.

Ох, мамо, я такий хворий, тоді як це пишу... та я вирішив: будь що буде, а я не засну знову, не облегшивши твого дорогого серця, наскільки зможу.

Моя валіза на десять днів була пропала. Нарешті я віднайшов її на станції у Філадельфії, проте (ти ледве чи цьому повіриш) хтось її відімкнув і викрав обидві лекції⁵⁸. Ох, мамо, подумай, який то для мене був удар, коли ввечері, коли при перешукуванні валізи показалося, що лекції зникли. Мені вже нема сенсу тут бути, якщо я не зможу віднайти їх або переписати наново бодай одну.

Я завдячую Б.⁵⁹ більше, ніж самим життям... ніколи не забудь йому цього, мамо, поки віку. Коли всі мене кинули, він лишився моїм другом, дістав мені грошей і посадив в екіпаж до Ричмонда.

Я дістався сюди з двома доларами в кишені – з них посилаю тобі один. О Боже, мамцю моя, чи стрінемось ми коли знову? Якщо можеш – о, приїдь! Мій одяг у такому безладді, а я сам такий хворий. Ох, хоч би ти змогла приїхати до мене, мамцю. Відпиши не гаючись – прошу, не знехтуй. Господь благослови тебе завжди.

Едді».

17. Едгар По – Марії Клемм, 19 липня 1849 р.:

«Ричмонд, четвер, 19 липня

Моя кохана мамцю...

Ти одразу побачиш із почерку цього листа, що мені вже легше – набагато легше у здоров'ї й на душі. О, якби ти тільки знала, як твій любий лист утішив мене! Він подіяв,

⁵⁶ Події доводять, що По в ті дні переступив межу психозу. Спогади Дж. Сартейна явно дають картину параноїдального марення.

⁵⁷ Про те, як і де Е. По провів початок липня, відомо лише зі скупих свідчень Дж. Сартейна. По був у цілковито непритомному стані, що й стало причиною його ув'язнення в тюрмі Мойаменсинг, де йому привиджувалася жінка, схожа на Вірджинію, яка, очевидно, відмовляла його від самогубства (Г. Аллен).

⁵⁸ Однією з них, найімовірніше, був «Поетичний принцип». Лекції так і не віднайшлися.

⁵⁹ Чарльз Берр, знайомий По. Про його роль у порятунку Е. По докладніше в наступному листі.

як чудо. Найбільшою мірою мої страждання постали зі страхітливої думки, якої я не міг позбутися, – з думки, що ти вмерла. Упродовж більш як десяти днів я був цілковито не при собі, хоч і не пив ні краплі; і в той проміжок часу я уявляв найстраховидніші лиха...

Усе то була галюцинація, породжена нападом, якого я ніколи дотепер не зазнавав, – нападом *mania-a-potu*. Може, небеса дарували її мені, щоб вона послугувала засторогою на весь останок моїх днів. Якщо так, то я не пошкодую навіть попри те, що витримав страшні невимовні муки.

Л. і ~Б... (а також певною мірою м-ру С.)⁶⁰ я завдячую більше, ніж життям. Вони лишилися зі мною (Л. і Б...) весь день минулої п'ятниці, подбали про мене і допомогли прийти до тями. Л... здивав ~, котрий говорив про мене все добре і вислав мені п'ять доларів; а П. вислав ще п'ять. Б... купив мені квиток аж до Балтимора, а проїзд звідти до Ричмонда обійшовся в сім доларів. Я не пив нічого від ранку п'ятниці, а потому лише трошки портвейну. Якщо це можливо, найдорожча мамо, я вбережу себе від цієї біди задля твого блага, любя, любя моя. Тож кріпись духом.

Не все ще втрачено, і «найтемніша година саме перед світанням». Тримайся, моя кохана мамцю... Все ще може піти на лад. Я покладу на це всі мої сили. Коли я трошки більше зберуся з духом, то спробую щось написати. О, і передай мій найніжніший, найтепліший привіт місіс Л. скажи їй, що ніколи, поки живу, не забуду я її доброти до моєї дорогої матусі».

18. Едгар По – Марії Клемм, 18 вересня 1849 р.:

«Ричмонд, Ва[шингтон]

Вівторок, 18 вер[есня] 18[49]

Дорога моя Мадді,

По прибутті сюди нині вночі з Норфолка я отримав обидва твої листи, разом з листом від місіс Льюїс⁶¹. Не можу передати, яку віху вони мені дали, – я принаймні дізнався, що з тобою все добре і ти повна надій. Нехай Бог тебе завжди благословить, дорогесенька моя Мадді... Ельміра⁶² шойно вернулася додому з села. Я був у неї ввечері. Думаю, вона любить мене відданіше, ніж будь-хто, кого я коли знав, і не можу не любити її навзаєм. Ще нічого не вирішено остаточно [(шойно процитований початок листа – копія, писана рукою Марії Клемм. Наступна частина писана власною рукою По)], і недобре було б квапити події. Я [да]в лекцію в Норфолку в понеділок і заробив чистими досить, щоби заплатити рахунок тут на Медисон-хауз, ще й два долари зверху. Зібралася дуже вишукана аудиторія, проте Норфолк – мала місцина, а було два виступи в один вечір. Наступного понеділка я знову дам тут лекцію і сподіваюся зібрати велику аудиторію. У вівторок відбуду до Філа[дельфії] опрацювати вірші місіс Лауд⁶³ – і, можливо, вже в четвер зможу виїхати до Нью-Йорка. Якби так, то я поїду просто до місіс Льюїс і пошлю по тебе. Для мене було б ліпше не заїжджати до Фордема, – як гадаєш? Відпиши одразу і заадресуй просто на Філа[дельфію]. Якби ти так боялася, що я не отримаю листа, не вказуй імені, а адресуй листа Е. С. Т. Грею, есквайру⁶⁴.

⁶⁰ Л. і Б. – це, відповідно, Джордж Ліппард (поет і романіст, із яким По запізнався через Г. Хірста) і Чарльз Берр. ~ і П. – це, відповідно, Джордж Грехем і Чарльз Петерсон.

⁶¹ Сара Анна Льюїс (1824–1880) – поетеса напряму сентименталізму. Учасник салону «Літераторів», подруга Е. По.

⁶² Сара Ельміра Шелтон, у дівочтві Ройстер (1810–1888). Юнацьке кохання Е. По, в останні місяці його життя – наречена. Мешкала в Ричмонді.

⁶³ Ім'я не відоме. Дружина Джона Лауда, який домовився з Е. По про редагування збірки дружини. Ця збірка («Квіти на узбіччі») вийшла 1851 р.

⁶⁴ Один із журналістських псевдонімів По.

Якщо, можливо, я одружуся перед тим, як виїхати... але про це рано говорити. Передай мій найласкавіший привіт місіс Л[ьюїс]. Біднесенка моя Мадді[.] Я досі ще не в змозі вислати тобі хоч би долар, – але тримайся [(остання частина, здається, – копія, писана рукою місіс Клемм)]: я надіюсь, що наші клопоти невдовзі минуться. Я бачив у Норфолку Джона Бітті.

Хай тебе Бог благословить і захистить, моя дорога Мадді. Я показав твого листа Ельмірі, і вона каже, що «це такий чудовий доладний лист, що вже за нього вона любить тебе».

Твій Едді.

Не забудь одразу відписати на Філа[дельфію] – так, аби твій лист був уже там, коли я прибуду.

Тутешні газети захвалили мене до смерті... і мене скрізь зустрічають з ентузіазмом. Обов'язково збережи всі ті вирізки, що я тобі вислав, і притримай мою підбірку для «Літературного світу»⁶⁵.

Про перекладача: Ірина Новіцька народилася 1981 р. на Львівщині. Здобула освіту в ЛНУ ім. Франка (філолог). За фахом літературний редактор. Публікувалася в журналах: «Торба» (2001), «Четвер» (2003, 2008), «СТЫХ» (№ 23, 2007), «Золота доба» (2007), «Склянка часу» (№ 46, 49, 51; 2008, 2009), «Березиль» (№ 9/10, 2008), «Мистецькі грані» (№ 2, 5, 6, 7; 2009; № 9, 2010), «Кур'єр Кривбасу» (№ 232/233, 2009), «Отражение» (№ 2, 2009), «DzeRkaLo» (№ 1, 2; 2009), «ШУМ» (№ 10, 2009), «Київська Русь» (№ 9-10(40-41) 2009), «Святий Володимир» (№ 14, 2009), «Золота Пектораль» № 3-4 (2009), у мережевих журналах «Захід-Схід» (№ 5, 7, 8, 9, 13; 2008, 2009, 2010) та «Культрванш» (2009-2012), антологіях «100 молодих авторів України» (2006), «Березневі коти» (2010), «ЛяЛяК» (2010), «Червоне і чорне» (2011), «Сонячні грона» (2012), альманахах: «Привітання життя 2000-2002», «Digital Романтизм. Ver 2.0» (2007)», «Вакації-2» (2007), «Нова проза» (т. 10, 2008) т. 15, 2009), «Карамболь» (2008), «Міжнародний літературний фестиваль Форуму видавців. Вип. 3, 4» (2008, 2009). Лауреат III (2000) і I (2001) премій конкурсу «Поетичні майстерні», IV (2006) і III (2009) премій видавництва «Смолоскип», I премії конкурсу «Урба_Перехрестя» (2012), гран-прі конкурсу «Поетичний рушник» (2014), II премії конкурсу Федерації кінного спорту України (за найкращу працю з журналістики, 2014), дипломант конкурсу «Культрванш» (2005) тощо. Добірки віршів опубліковано на різноманітних Інтернет-сайтах («Дотик словом», «Інша література», «Буквоїд», «Глоса» та ін.).

⁶⁵ Тижневий книжковий огляд («Literary World»). Е. А. Дайкінк (від 1847 р. – редактор) опублікував там огляд про Е. По у січні й вересні 1850 р.

Сергій ТАРАДАЙКО

ІНША ФІЛОСОФІЯ.

ТЕРТУЛІАН

(Закінчення. Початок див. у №5–6)

II

Справа йде про плоть.
Тертуліан. Про плоть Христову

Сама згадка про те буквально воскресіння, хоч-не-хоч, а спрямовує нашу розвідку до сфери, власне, тілесності. – Що інше здатне підтвердити цю казкову, здається, річ, як не відновлення тіла? Не дивно, що Тертуліан доволі часто звертається до згаданої проблеми. Й це враховуючи ще купу несподіваних і наївних запитань. Ось, наприклад: чи воскресне тіло людини, що загинула на пожежі? Чи, приміром, була розірвана звірима? В якому саме вигляді постануть усі ті, хто помер уже хворими і каліками? В отому знову спотвореному чи цілком uzдоровленому? Та попри всі ці питання, Тертуліан анітрохи не сумнівається: наше тіло має воскреснути...

Звичайно, він одразу ж починає шукати потрібні докази. При цьому дещо суттєве підказує сама мова. Справа в тому, що латиною «воскресіння» це *resurrectio*, тож, буквально перекладаючи, «відновлення стоячого стану» чи «підведення», «поставання». Й недаремно людське тіло, що є мертвим, «...отримує назву трупа (*cadaver*) від падіння (*a cadendo*)»¹.

Ці мовні, сказати б, образи постають у Тертуліана цілком осмислено. «Хто не знає того, що тіло падає внаслідок смерті, той не може знати й того, що стоїть воно внаслідок життя»². Таким чином, у самому значенні слова (вже на рівні тих інтуїцій, на яких будується мова), «воскресіння» було тісно пов'язане зі стоянням, головною, певне, прикметою живого людського тіла. Звідси прямо випливало ще й те, що стосується воскресіння – саме тіла.

Тут окремо треба відзначити розуміння людського тіла з точки зору його положення – стояння чи падіння. При цьому була знайдена відмінність, яка наочно протиставила все тілесне і нетілесне. На підтвердження можна знову згадати мову: «Стововно душі слово «падати» не вживають, адже вона не змінює свого положення»³. По суті, тут усвідомлене питання, що надалі буде одним із найважливіших у західній філософії. Для прикладу нагадаймо повну назву ключової праці Декарта – «Метафізичні розмисли стововно першої філософії, в яких доводиться існування Бога та реальна відмінність між душею і тілом людини»⁴.

Саме «реальна відмінність», а не звичайне протиставлення між ними, добре відоме з давніх-давен. І потрібно сказати, що Карфагенець усвідомлює цю відмінність у

¹ De Resurrectione Carnis (18.8).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Див.: Декарт Р. Метафізичні розмисли. – К.: Юніверс, 2000.

декартівському смислі, коли «тіло» – це просторовість. Отже, «душа» перебуває в якомусь іншому, непросторовому вимірі...

Це тлумачення надавало людському тілу самостійності й дозволяло розглядати його нарівні з душею. Та маємо зауважити, що в античному світі значно впливовішою була філософія Платона. – Для нього, звичайно, тіло було нічого не варте, бо, чуттєве й недовговічне, воно не мало жодної змоги долучитися до тих образів – умоглядних і досконалих, – які вважалися тут визначальними. Тому, на думку Платона, «душа філософа нехтує тіло і тікає від нього, намагаючись залишитися сам на сам із собою»⁵. Ця персональна й несуттєва нібито риса ще століттями викликала свої наслідки, бо згадувана зневага до тіла стала прикметою філософії в цілому.

Тож і ставлення до філософії зі сторони Тертуліана стає принаймні зрозумілим. І справді: наполягаючи на тілесному воскресінні, він, очевидно, просто не міг бути прихильним до сфери, де зневажалось людське тіло. – Крім того, за доби Тертуліана саме поширилося вчення гностиків. У ньому було піднесене духовне й особисте начало (тісно пов'язане з усвідомленням особливої ролі внутрішнього життя). Відтак іншою стороною того вчення стає знову-таки зневага до тіла. Й Карфагенцю завжди доводиться не просто висловлювати свою думку, але й вести доволі гостру полеміку з опонентами. Головний її настрій відображений у формулі Заратустри:

«До тих, хто зневажає плоть, хочу я мовити слово»⁶.

Певна річ, і платоніки, і гностики не сумнівалися, що відновленню підлягає тільки душа. Тому думка Тертуліана (чи відкрито й безпосередньо, чи приховано) ніби невпинно сперечається з ними. Він і далі використовує вже знайомий юридичний, так би мовити, принцип: «Адже те, що скоєне тілом, не може бути й підсудним без тіла»⁷. Й виявляється, до суду Божого воно справді має воскреснути...

Крім того, ніби підкреслюючи цю думку, Тертуліан іще й постійно наголошує, що воскреснути має те саме тіло. Бо в іншому випадку чи можна казати, власне, про воскресіння? «Тож нехай наші сучасники не забувають, що, коли настане воскресіння, душі отримають те саме тіло, з якого вони відійшли»⁸. – Втім, упевнений у тілесному воскресінні, Тертуліан і не думає протиставляти душу і тіло. Дуже глибоко розуміючи всю різницю між ними, він осмислює людину саме в єдності тих «субстанцій», і тому ще й окремо наголошує: «Коли вся людина загинула через обидві субстанції (substantia), необхідно, щоб уся людина була й спасенною. Тоді спростовується думка єретиків, які заперечували спасіння плоті»⁹.

Не можна не помітити, що «декартівською» виявляється тут і, власне, термінологія (за ледве не півтора тисячоліття до Декарта!). – Це, звичайно ж, поняття «субстанції», що з'явилося як латинське тлумачення ще грецького поняття про «сутність». Отже, субстанція позначала тут якусь основу буття... Зрозуміло, що, називаючи субстанціями і душу, і тіло, Тертуліан, хай там як, але неначе врівноважував їх одне з одним і надавав їм особливої ваги.

Це нікого не дивувало, коли звеличували душу. – Й цілком інакше це сприймалося щодо тіла. Прикметно, що й антична філософія, й християнство (у загальному його напрямку) ніби сходилися в одному. В отій упевненості щодо нікчемності тіла. Саме звідси й починається Тертуліан як оригінальний і ні на кого не схожий мислитель: адже він

⁵ Платон. Діалоги. – С. 241.

⁶ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. – К.: Основи, 2003. – С. 34.

⁷ Adversus Marcionem (V.12.5).

⁸ De Anima (56.5).

⁹ Adversus Marcionem (IV.37.3).

оцінює тіло не нижче за душу! – Це, звичайно, спантеличує вже майбутніх богословів, які ставляться до нього (попри певні несподіванки) з якнайглибшою повагою...

Він і справді каже про «золото плоті» (*carnis aurum*)¹⁰, і цей образ є, напевно, не випадковим. – Адже золото здобувають із землі, що визначається Карфагенцем як «брудна його матір». Але й тіло, за біблійними поняттями, було створене із землі, тобто мало невисоке, так би мовити, походження... Правда, варто не забувати, хто саме створює тіло за своїм образом і подобою й, таким чином, ушляхетнює це творіння.

Втім, надалі ми не бачимо явних спроб ідеалізувати чи прикрасити людське тіло. Навпаки, воно показане переважно дуже земним і бруталним: «я вважаю тіло людини тою купою плоті, що складалася й постала з якоїсь речовини, власне, тим, що можна побачити й сприйняти на дотик, отже, тим, що людина ж могла б і вбити. Так і тіло (*corpus*) стіни я розумію як вапно, каміння та цеглу»¹¹... Невипадково видається тепер і тема «брудної матері». «Починаючи, певно, від самого акту народження, відкрив уже бруд усього, що знаходиться в утробі матері й стосується до народження, – бридка суміш вологи і крові й сама плоть, яка живиться тою гидотою дев'ять місяців»¹².

І справді: не надто приємні речі. Та раптом у Карфагенця з'являється ще нечуваний аргумент у відстоюванні тілесності. Напевне, таке народження здається не дуже чистим, але варто не забувати, що саме у такий спосіб (!) народжується й Христос. Адже прибічники платонізму і гностичних уявлень завжди виходили з духовної суті Христа, відкидаючи його тілесність, а тому й саме народження. Тоді маємо визнати, що він у них «одразу готовий», – кепкує Тертуліан. – Отже: «Не той, хто склався в утробі (*vulva*), нехай і Діви, втім, істоти жіночої статі, хай не від сімені, та за законом тілесної субстанції, тобто з крові й вологи... не той, кого вивержено на землю при раптових і болісних корчах...»¹³ Іще, певне, ніхто й ніколи не зіштовхував так відверто все земне та небесне. Й невідомо, чого тут більше – приниження для святого чи піднесення для тілесного...

Й зазначимо: це не вигадана дилема. – Вона внутрішньо притаманна християнству, тож насправді Тертуліан її тільки загострює. Не дивно, що він описує те народження не стільки з боку Христа, скільки з боку Діви Марії... Згадаймо, це, по суті, звичайна жінка, що народжує свого сина у так само звичайний спосіб. Але син той виявляється незвичайним – Сином Божим (!). Отже, маємо визнати, що зачаття (бо без нього не сталося б і народження) відбулося не дуже природним чином. Аби виключити всі сумніви, й виникає тема дівоцтва.

Недаремно ця жінка сприймалася в ореолі просто небесної чистоти. Тож описи Тертуліаном її тілесності виглядали тут надзвичайно ризиковано. Ну, скажімо: «Бо вона стала шлюбною за законом отвору тіла. Та й байдуже, чи зроблено це силою чоловіка, що впущений досередина, чи випущений назовні. Бо тою самою статтю розізнане її тіло»¹⁴... Звичайно ж, наголосити на чоловічій статі Христа було доволі несподівано. Це нібито зближувало народження та злягання (!) й підкреслювало земну природу Марії.

Навіщо Тертуліану про це казати? – Щоб уникнути й тіні сумніву: народилася саме людина. З одного боку, це ніколи не викликало заперечень, адже людська природа Христа була глибоко необхідна для християнства. Проте, з іншого, сама згадка про Сина Божого, хай там як, а надавала йому ще нечуваної винятковості. – Тоді, власне, людська природа відсувалася вже десь у бік і неначе розчинялася...

¹⁰ De Resurrectione Carnis (6.8).

¹¹ De Resurrectione Carnis (35.3-4).

¹² De Carne Christi (4.1).

¹³ Adversus Marcionem (IV.21.11).

¹⁴ De Carne Christi (23.4).

Саме в цьому і полягала чи не найбільша небезпека. Бо, звичайно ж, суто «земна» сторона Христа – це і народження, і страждання, і сама смерть. А відтак і воскресіння, без якого надто складно було б уявити християнство. Саме тут і зосереджені всі зусилля Тертуліана. – Бо, напевне, він як ніхто розуміє, наскільки важлива й висока ця людська природа Христа. Насправді воно й не дивно. Згадаймо, що Карфагенець є людиною з античного світу, тому не може не поділяти певних уявлень, які сприймаються тут як належне. По-перше, це розуміння людини в її конкретній самодостатності й, по-друге, це припущення, що людина стає «мірою всіх речей», – якщо скористатися відомою тезою Протагора.

Таке бачення притаманне й самому Тертуліану. Він окремо відзначає, що розуміє слово «світ» у сенсі «людини, що перебуває у світі (*hominem qui sit in mundo*)»¹⁵. Це, безумовно, цілком антична точка зору на визначальне місце людини. Зі звичною для себе контрверсійністю він інакше розставляє тепер акценти щодо народження. – «Давай уже, накитайся на цю найсвятішу й найпочеснішу справу природи, на все те, чим є ти сам. Руйнуй початок плоті й душі. Назви утробу, цю майстерню для виробництва такої величної істоти, як людина, просто зливом для нечистот»¹⁶. І згадаймо, народження необхідне, аби підкреслити людську природу Христа.

Втім, і тут увага спрямовується на тіло. Бо людське начало Христа це найперше його тілесність, і не якась там особлива та незвичайна, а така сама, як у всіх. «Якби щось незвичайне й угледіли б у його плоті, то це, звісно б, відзначили. В його плоті не було нічого дивного»¹⁷.

До речі, тема тілесності теж антична. Бо греко-римська цивілізація це не тільки Платон, але, приміром, і Фідій: ми й досі впізнаємо світ античності насамперед у чудових скульптурних образах. А це, звісно ж, образи тіла. – Відмінність є лише в тому, що зображено там атлетів і вояків, а передовсім – якісь античні божества. Та насправді: ще небачену досконалість їхнього тіла. Не так у Тертуліана. – Він окремо наголошує на звичайності тіла Христа: «Його тіло не вирізнялося й людською красою, то що вже казати про велич небесну»¹⁸. Певна річ, у Новому Заповіті про таке немає ні слова. Це думка вже самого Карфагенця, проте тим вона і цікава.

Припустимо – читаємо трохи далі, – що його зовнішність і справді вражала своєю красою. Чи могли б тоді ті люди, що зневажали його, підняти на нього руку? Якщо подібне все-таки сталося, його тіло було звичайним... (Окрім того, таку звичайність іще й свідомо підкреслювали. – Ти назвав себе сином Божим і царем юдейським? Ось дивися, хто ти насправді. – Ніхто!) «Звідси можемо дійти висновку, що в його плоті не було нічого небесного, адже він міг терпіти знущання й страждати»¹⁹.

До речі, завдання тілесних утисків є підтвердженням уже згаданої точки зору, що тіло це саме те, «що можна побачити й сприйняти на дотик». Адже це не побіжне зауваження. – Ми знаходимо таку думку й у трактаті «Про покаяння»: «тілесним є те, що здійснилося, бо дійсне, подібно до тіла, можна побачити й відчуту на дотик»²⁰.

Не дивно, що Карфагенець, обґрунтовуючи тілесне життя Христа, завжди нагадує епізоди, коли мали місце торкання до його тіла. Й найперше каже про те, що саме слово

¹⁵ *Adversus Marcionem* (V.5.7).

¹⁶ *Adversus Marcionem* (III.11.7).

¹⁷ *De Carne Christi* (9.5).

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ *De Paenitentia* (3.8).

«Христос» із грецької – це «помазанець», а тому хтось такий, кого торкалися для посвяти. Хоч ідеться, звичайно, про речі досить умовні. Та, крім того, наводяться й більш конкретні події. Приміром, як у випадку тої грішниці, що цілувала й обтирала волоссям йому ноги, – тому «торкалася до справжньої дійсності тіла, а не до порожньої прима-ри»²¹. «Й головне: надалі він і сам торкався до інших, накладаючи на них руки, звісно ж, такі, що не могли не відчуватися на дотик»²². Ідеться про випадки вже згадуваних «уздоровлень».

... А торкатись

І піддаватися дотику – що б могло ще, окрім тіла?²³

Ці слова з поеми Лукреція – наведені Тертуліаном у тому ж місці – лише доводять, що його розуміння тіла було, власне, саме таким. Окрім того, вони доводять і дієвість отих античних уявлень у його творчій свідомості...

Ще більшої ваги тема тілесності набуває щодо розп'яття та смерті. – Хіба могли б оті події відбутись, «якби в ньому не було того, що могло бути розп'ятим на хресті, померти, бути похованим і воскреснути. Тобто плоті, насиченої кров'ю, затвердженої кістками, пронизаної нервами, переплетеної жилами, тобто того, що могло народитися і померти»²⁴. Чи таке. Тертуліан цитує відоме місце з Євангелії від Луки. – «І це прорікши, Він духа віддав...» (Лк. 23.46). Отож, якби природа Христа була дійсно лише духовною, то що б тоді залишилося? Нічого! У властивій собі манері майстер іронії зазначає: «Тому нічого не залишалось на хресті, нічого не висіло по відданню духу, нічого не випрошувалось у Пілата, нічого з хреста не знімалося, нічого не загорталось у плащаницю, нічого не клалося до нової гробниці?»²⁵

Таке підкреслювання тілесності й людської суті Христа видається майже нав'язливим... Але звідки ця наполегливість? Аби знову спростувати вчення гностиків? Очевидно, причини глибші, бо Карфагенець, як, напевне, ніхто крім нього, відчуває всю необхідність отого суто земного виміру. – Якщо дійсно було народження, то природно, що відбуватиметься й усе інше. Й нарешті сама смерть, яка по-своєму необхідна, бо без неї не може бути... воскресіння. Саме зараз і виявляється вирішальне значення тіла: коли помер він таки тілесно, то тілесно ж мав і воскреснути. – «Що впало при смерті, що лежало у гробниці, те й воскресло»²⁶.

До того ж це воскресіння (вже, сказати б, у зворотньому напрямку) знову вказує на земну природу Христа. Схожу логіку застосовують і сучасні богослови: «Власне кажучи, прийняття тези історичності воскресіння, – зазначає німецький теолог Вальтер Каспер, – з необхідністю тягне за собою прийняття і його тілесності, адже важко собі уявити конкретну історичну людину, якою є Ісус із Назарета, без тіла»²⁷.

Та ми вже здогадалися, для самого Тертуліана ще суттєвішим є не це. Бо земна природа Христа стосувалася тої царини, що спільна для всіх людей. Отож його тіло було таким, як і наше. «Й нічого нового чи різномірного, – зауважує Карфагенець, – я в ньому не вбачаю»²⁸. Проте звідси вже випливала неймовірно цікава думка. – Якщо справді було

²¹ Adversus Marcionem (IV.18.9).

²² Adversus Marcionem (IV.8.4).

²³ Тит Лукрецій Кар. Про природу речей. – К.: Дніпро, 1988. – С. 32.

²⁴ De Carne Christi (5.5).

²⁵ Adversus Marcionem (IV.42.7).

²⁶ De Resurrectione Carnis (48.7).

²⁷ Каспер В. Ісус Христос. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – С. 169.

²⁸ De Carne Christi (9.4).

воскресіння, то воскресло... звичайне тіло. Тобто в принципі це можливо. Так чому не може воскреснути й наше тіло, твоє чи моє? Хай за певних умов і застережень, але в принципі це можливо. Непомітно ми знову повернулися до тілесності воскресіння. При цьому саме Христове воскресіння стає, напевне, найкращим аргументом серед уже запропонованих.

У наведеному підході перетнулись і, можна сказати, пере-хрестилися два мотиви різних світів: юдейського й греко-римського. Та нечувана звістка про воскресіння й цілком античне зосередження на людині з її тілесністю, самотностію та смертністю. – Ці мотиви ніби поєднувалися одне з одним і, по суті, були взаємно необхідними.

III

Жалюгідний Аристотель!
Тертуліан. Про відведення справи
проти єретиків

Ми можемо лиш уявити, наскільки велике враження мала справити сама звістка про воскресіння на людей античного світу. Про це каже, до речі, й Тертуліан, який засвідчує: «...проповідування ще нечуваного воскресіння просто вразило язичників уже самою новизною»²⁹. – Та насправді все було надто вже непевно... Бо надія на воскресіння ґрунтувалась на загадковому й неймовірному випадку. Зрозуміло, що людська природа Христа виглядала доволі сильним аргументом. Але й згадка про Сина Божого дуже настійливо нагадувала про себе. Таким чином, якщо це справді була людина, то людина вкрай незвичайна, й невідомо, чи можемо ми самі розраховувати чи хоч би сподіватись на щось подібне.

Хай там як, але всі запитання були пов'язані саме з постаттю Христа. Саме він і виявлявся ключовою, так би мовити, проблемою, бо складно було поєднати таке походження й звичайну людську тілесність.

Ось тут у Тертуліана й виникає дуже просте по-людськи пояснення. – Так само, як у всіх, у Христа були батько й мати. Втім, якщо його мати була звичайною жінкою, то його батько – Бог. Ясна річ, у такому баченні немає чогось нового. Та складаючи до купи ці різні й несумісні начебто виміри, Карфагенець, як видається, відкриває щось і справді несподіване. Річ у тому, що Христос у такому баченні виявляється ніби складеним із різних частин. Одна земна, тобто людська. Друга небесна, отже, божественна.

«Таким чином, – зазначає Тертуліан, – обидві субстанції відкривають нам і людину, і Бога. З одного боку, того, кого народжено, а, з іншого – ненароджено; з одного боку, тілесного, з іншого – духовного; з одного боку, слабкого, а, з іншого, – всемогутнього; з одного боку, смертного, з іншого – живого»³⁰. При цьому відкриваються два на диво різні світи. – Тутешній і потойбічний. Як ми бачимо, перетнулись вони саме в особі Христа. Власне, цим і пояснюється його, твердо можна сказати, виняткове місце в ученні. Проте маємо наголосити, що при цьому з'являється й філософська, по суті, можливість – осмислити все буття в окремоті й несумісності тих і справді різних світів...

У такому способі мислення відчувалося дещо схоже на платонівське розуміння. Дарма, що Тертуліан заперечував і Платона, і філософію загалом, адже це не заважало застосовувати вже звичну на греко-римському просторі будову думки. Та при цьому виявля-

²⁹ De Resurrectione Carnis (39.8).

³⁰ De Carne Christi (5.7).

лося дещо глибше й універсальніше. – Прадавнє чи, може, й позачасове світобачення, що Мартін Гайдегер означив як «четверицю»: «Земля і небо, божества і смертні, що самі по собі поєднані одне з одним і взаємно належать одне одному в єдиній цілості четвериці»³¹.

Та суміжність отих світів у бутті не знімала дуже глибокої відмінності між ними. Зрозуміло, що християнство, – протиставляючи Царство Боже й звичайне людське життя, – лише підсилило цю відмінність. У випадку ж самого Тертуліана це протиріччя загострювалось іще більше. І неважко вже здогадатися чому саме, бо смерть у нашому світі таки справді непереможна. Тому думка про воскресіння мала шукати зовсім іншого світу, й, головне, зовсім інакше влаштованого. – Все те, що здавалося неможливим у земному, власне, людському житті, могло раптом постати можливим у загадковому божественному потойбіччі...

Саме тут і згадалось оте висловлювання: «для Бога нема неможливої жодної речі!» (Лк. 1.37) Напевно, це був останній і найпотужніший аргумент у питанні про воскресіння. Коли справді мислити Бога в його всемогутності, то чому б йому не здійснити і воскресіння?

Недаремно, на підтвердження тої сили, Карфагенець одразу згадує й про творення світу «з нічого», ex nihilo. Звичайно, певною мірою це подібно до воскресіння. «Тож, якщо Бог усе створив із нічого, тоді Він може й плоть, яка перетворена на ніщо, з нічого створити знову»³². Й нехай це видається малоімовірним – у Бога немає нічого неможливого... До речі, хіба не мало б уявлятися неможливим і Христове народження? Про це сказано в останній книжці Дельоза й Гваттарі. – «Те, що не може й водночас має бути мислимим, було раптом усе ж помислене, подібно до того, як тоді втілювався й Христос, аби показати при цьому можливість неможливого»³³.

Певна річ, якось осмислити це становище не вдалося б логічними й умоглядними засобами, вже звичними для людини цілком античного складу. Зрозуміло, що потрібна була віра. Втім, її не можна здобути, розмірковуючи про загальні питання. Для цього треба відчувати глибокий внутрішній злам, особисто і невідступно пережити повну безвихідь. Але саме дещо подібне й відбулося на греко-римському просторі, де людина здобула досвід отого гостро відчутого страху смерті. Невідома раніше віра могла відкритися саме такій людині. «Тоді для неї суттєво, чи бажає вона вірити в те, що для Бога все можливо, чи є в неї воля вірити в це. Проте хіба це не формула, що веде до втрати розуму? Загубити його, аби знайти Бога, – це як раз акт віри»³⁴.

Та Карфагенцю пощастило не тільки здобути віру, але й не втратити при цьому розум. Адже то була не наївна віра простолюду, вона справді була здобута, й не в останню чергу, завдяки розуму. Щоправда, далі ми бачимо посилення на відоме місце з апостола Павла, «що Бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих» (1 Кор. 1.27). – Але це не варто вважати за відмову від раціонального мислення; по суті, тут відкривалася визначальна, певне, риса Тертуліана. Бо, людина перехідної, можна сказати, доби, він одночасно перебуває в античному й християнському вимірі, – сповідуючи без якихось особливих ускладнень і розум, і віру...

Тому творення світу Богом анітрохи не суперечило для Карфагенця розумній основі світу, «все у Бога має бути як природним, так і розумним»³⁵. Але варто нагадати, що з

³¹ Хайдеггер М. Вещь // Хайдеггер М. Время и бытие. – СПб.: Наука, 2007. – С. 449.

³² De Resurrectione Carnis (11.9)

³³ Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – С. 79.

³⁴ Кьеркегор С. Болезнь к смерти. – М.: Академический Проект, 2012. – С. 55.

³⁵ Adversus Marcionem (1.23.1)

античної точки зору (та згодом і з європейської), може, перша прикмета в осмислюванні буття це поєднання протилежностей. Не дивно, що подібна будова думки притаманна й Тертуліану. Він окремо підкреслює: «Той розум (ratio), яким і створений всесвіт із протилежних субстанцій – із порожнього та щільного, з наділеного й ненаділеного душею, з відчутного на дотик і ні, зі світла й темряви, з життя та смерті...»³⁶

Зрозуміло, що така побудова мислення дуже легко могла сприйняти вже нове, християнське протиставлення. – Земного й небесного, людського й божественного. Та маємо зауважити й принципову різницю. Справа в тому, що діалектичні протилежності (починаючи з Геракліта) такі несли в собі момент якогось єднання. По суті, це були сторони чогось одного... Натомість у протиставленні тутешнього й потойбічного відчувалося ніби провалля. – Про незвичну будову думки, хоч і з іншого приводу, добре каже й Тертуліан, який, згадавши місце з Євангелії від Луки, відзначає, «що велика безодня розділяє ці сфери й заважає переходити від одної до другої»³⁷.

Напевне, так і складалася неповторна манера мислення й викладання, характерна для Карфагенця. – Зіставити й поєднати несумісні, здається, речі. Власне, віра тому й потрібна, щоб або перескочити, або хоч би не помічати подібну прірву. Тут одразу можна згадати відоме «Вірую, бо абсурдно!»... Повернімося, проте, до тексту вже самого Тертуліана. – Й розпочати цитату краще звідси: «Сина Божого розп'ято; я не соромлюся цього, тому що цього треба соромитись». – Але тут іще потрібне пояснення, бо страта на хресті вважалася тоді конче ганебною. – «Син Божий помер, це – цілком імовірно, тому що безглуздо. Він був похований і воскрес, це – достовірно, тому що неможливо»³⁸.

Цей уславлений уривок, як ми бачимо, побудований за принципом єднання несумісного. Крім того, всі протилежності не тільки не виключають, але й, сказати б, обґрунтовують одна одну. Не дивно, що це здавна вважали чимось абсурдним...

Але маємо заперечити. Бо все це було б абсурдним, якби сприймати таку тираду зі звичної точки зору, в якомусь одному вимірі. Та ми зазначали, що Карфагенець ясно вбачає несумісність, яка складається між тутешнім і потойбічним. – А відтак і всі відносини між ними не можуть осмислюватись без явної суперечності. По суті, це виявляється необхідним, а тому не має здаватися чимсь абсурдним. І варто підкреслити, що сучасні дослідники відмовляються від «абсурдного» розуміння. Для прикладу можна послатися на Клаудію Морескіні: «Тож образ такого собі Тертуліана-іраціоналіста є, безсумнівно, неправильним»³⁹.

Уже сказано, що переконаність у розумній основі світу була набута Тертуліаном із античної традиції. Так само, між іншим, як і велике значення протилежностей у його мисленні. Тому він уявляє собі світ як «...гармонійно складений із протилежних елементів, але згідно з найвищою розумністю»⁴⁰. Та, засвоївши певні принципи, Карфагенець не визнає саму філософію греків і каже: «Жалюгідний Аристотель! Він уклав для них діалектику, мистецтво творити і руйнувати, схоже думкою на перевертня...»⁴¹

Мотиви цього ставлення зрозумілі, бо філософія шукає своє бачення світу в цілому, й апологету нового вчення не можна схилитися до світогляду, де немає місця ні Богу, ні Христу. Невипадково ця філософія дуже жорстко протиставляється християнству. «Тож чи

³⁶ Apologeticum (48.11).

³⁷ Adversus Marcionem (IV.34.11).

³⁸ De Carne Christi (5.4).

³⁹ Морескіні К. История патристической философии. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 2011. – С. 222.

⁴⁰ Adversus Marcionem (II.29.4).

⁴¹ De Praescriptione Haereticorum (7.6).

є щось подібне між філософом і християнином? Учнем Греції й учнем неба?»⁴² Чи ось так: «Отже, що мають Афіни й Єрусалим? Академія та Церква? Що єретик і християнин?»⁴³

Але потрібно зауважити, що критиці піддається не філософія взагалі (не, приміром, її можливість), а, власне, грецька філософія, й, поза сумнівом, Карфагенцю вона дуже добре знайома. В його творах ми знаходимо згадки про відомих філософів, а ще й огляди головних їхніх уявлень. І все-таки, попри критику, він аж ніяк не відкидає всю філософію загалом, якщо казати про властивий для неї спосіб осмислювання буття, бо, по суті, ця критика лише підштовхує до філософії. – «Таким чином, єретики й примушують нас узятися за риторику й філософію»⁴⁴.

Зрозуміло, що, незважаючи на школу грецької думки, філософія вже самого Тертуліана зовсім інша. – Проте справа не тільки в її християнському й богословському змісті. Вона зовсім інша за способом і формою побудови. Треба знову ж таки нагадати, що ключовою проблемою для Карфагенця була саме тема тілесного воскресіння. Й важливо відчувати, наскільки різними й несумісними були пов'язані тут начала. Давньогрецьке й давньоєврейське, земне й небесне, людське і божественне...

Не дивно, що й думка Тертуліана мала набути тут особливої форми. – Форми глибокого парадокса. Про здавна відомий вислів, який врешті-решт і зробився такою собі візитівкою Карфагенця, ми вже згадували. Та, звісно, подібні приклади дуже легко помножити. Й найчастіше вони трапляються, звичайно, коли мова йде про Христа, бо на ньому перетиналися всі несумісні виміри світу. – «...Він забажав, аби ми зцілились ударами, що завдавались йому самому, щоби наше спасіння затвердилось його ганьбою»⁴⁵.

Чи згадаймо хоча б євангельську розповідь, як засуджений був Ісус і помилований злочинець. У самого Тертуліана про це сказано так: «І Варавву, цього найбільшого злодія, було звільнено ніби добру людину, при тому що для Христа, для найбільшого праведника, – вимагалася тільки смерть неначе для вбивці»⁴⁶. Й відзначимо: це не просто блискачча вправність і письменника, і промовця, тут одразу ж відчувається певна логіка – вже розглянута нами логіка парадокса. – Вона повністю суперечить отому звичному «здоровому», так би мовити, глузду. Цю різницю доволі просто пояснити, процитувавши Жюльєн Дельоза: «Здоровий глузд наголошує, що речі мають ясно визначений смисл; але парадокс – це встановлення двох смислів одразу»⁴⁷.

Така сама ж була й логіка Тертуліана. – «На щастя, християни вірять, що хоч Бог і помер, а проте живе віковічно»⁴⁸. Воно й не дивно, бо поставши, можна сказати, «на порозі» (тут, очевидно, дуже доречною буде формула М.Бахтіна), тобто на зламі різних епох, отой великий Карфагенець і справді мислить у двох (або й більше) смислах одразу. Ще й легко та невимушено. Тож античне перетинається з юдейським, а людське – із божественним і небесним. Але справа не в самому лише становленні християнства. По суті, складається вже нове й невідоме раніше мислення, не зачинене в окремій, нехай уславленій традиції. Це мислення вже нового, значно ширшого та складнішого, – сучасного, можна стверджувати, світу.

*Запоріжжя,
2014–2015 р.*

⁴² Apologeticum (46.18).

⁴³ De Praescriptione Haereticorum (7.9).

⁴⁴ De Resurrectione Carnis (5.1).

⁴⁵ Adversus Marcionem (IV.21.12).

⁴⁶ Adversus Marcionem (IV.42.4).

⁴⁷ Делез Ж. Логика смысла. – М.: Академический Проект, 2011. – С. 9.

⁴⁸ Adversus Marcionem (II.16.3).

Інна ПАРХОМЕНКО,
спеціально для «Всесвіту»

ІРАН – КРАЇНА КРАСИ

Візитною карткою кожної країни є, передусім, її архітектура. Саме в ній, в матеріальних формах, зафіксоване духовне життя країни, її історія та вірування.

Ця історія глибоко проаналізована в книзі С. Шліпченко «Записано у камені», де в розділі «Архітектура як пам'ять» вона наводить цитату з твору Італо Кальвіно «Невидимі міста», що можна віднести до Ірану: «Місто, втім, не розповідає про своє минуле, воно містить його, подібно до

ліній на долонях, вписаних на перехрестях вулиць, «переплетях» вікон, візерунках перил на сходах... кожен сегмент, у свою чергу, позначений подряпинами, щербинами, завитками».

Прекрасно збережена стародавня архітектура Ірану (з XII по XVII ст.), незважаючи на постійні землетруси, вражає як своїми конструктивними рішеннями («мінарети, що розкинуються» XIV ст., біля Ісфагану), так і мистецькою красою. Це споруди різноманітного призначення – мечеті, медресе. Караван – сараї, бібліотеки («кутубхане»), лікарні, бані, мости, палаци, в яких головну роль відіграють деталі: різьблення по гіпсу, орнаменти, як ззовні, так і в інтер'єрах, каліграфічні написи в різних стилях (куфічному, насх, насталік та ін.).

Велика роль кольору, вміння створювати в кераміці для оздоблення споруд різні відтінки надають кожному місту святкового вигляду. Це робилося з певною метою: таким чином втілювався у життя постулат Пророка: «Аллах – це краса, він любить красу і хоче побачити благий вплив цієї краси на людину».

В різні історичні періоди (тимуридський, могольський та ін.) була створена велика кількість архітектурних шедеврів, проте найбільш яскраво національний стиль виявився у сефавидський період – з XV ст.

Династія Сефавидів була вже перського походження і під час правління шаха Аббаса столиця була перенесена з Тебризу в Ісфаган. Він правив країною 43 роки і доклав багато зусиль, аби зробити місто інтелектуальним та мистецьким центром країни. Тут працювали кращі художники, мініатюристи, архітектори. Їм безкоштовно надавалися художні майстерні, гуртожитки для приїжджених майстрів. Для загального відвідування були відкриті публічні бібліотеки з багатим зібранням рукописів. Саме тому тут жили і славетні поети та філософи: Сааді, Гафіз та Фірдоусі, Омар Хайям.

За народною приказкою «Ісфаган – це половина світу».

Головний архітектурний ансамбль цього міста – площа Накш-Джахан, в центрі якої

– Шахська мечеть (мечеть Імама), мечеть шаха Лутф Аллаха, палац Алі Капу, палац Чихил-Сутун, будівлі караван-сараїв. Головна мечеть будувалася з 1611 по 1638 р. Висота її купола – 52 м, мінаретів – 48 м. Головний вхід – арка (за старою, ще тимуридською традицією – «псевдо арка в арці», як у Самарканді) прикрашена кольоровою майолікою (на це пішло 500 тис. мозаїчних плиток – за методом «хафтранг» – сім кольорів). На фризах каліграфічною в'язю викладені цитати з Корану, зашифровані імена архітекторів. Окремий колір для кожного залу – для Шахського – помаранчевий.

Міхраб Олджайту – шедевр різьблення по мармуру. Куполи з технічного боку найдосконаліші – зовсім не мають тріщин, навіть після землетрусів.

Поруч – шедевр світової релігійної архітектури – мечеть Лутф Аллаха (або отфолли). Будувалася вона з 1601 по 1628 р. на честь тестя шаха Аббаса – відомого ліванського вченого. Орнамент купола мечеті, прикрашений арабесками на світлозеленому тлі, орнаменти фасаду, розділеного на площини в рамках є різноманітними та вишуканими і змінюють відтінки залежно від зміни освітлення протягом дня. Домінують бірюзова та синя кольорові гами.

Соборна (п'ятнична) мечеть будувалася ще з XI ст., тому тут присутні різні стилі – і сельджукського, і могольського періоду. У залі султана Улджейту – шедевр різьблення – мармуровий міхраб з написами, які виконувались великим каліграфом епохи Сефавидів – Алі Риза Аббасі. Французький дослідник перської архітектури Андре Годар у 1932 р. писав про цю мечеть так: «пропорции этой мечети столь правильны, дизайн декора, красота цветовой гаммы, изящество и тонкость работы столь совершенны, что было невозможно получить большего эстетического наслаждения от осмотра этого архитектурного шедевра. Это – настоящая жемчужина».

Палац Алі Капу (в перекладі з іранської – «великі ворота»), розташований на деякому підвищенні, тому з нього відкривається мальовничий пейзаж на площу. Його багатий інтер'єр – із дзеркалами, скляними інкрустаціями та розписами стін.

Позаду нього – будиночок дервишської обителі Таухидхан. Зараз тут міститься Інститут мистецтв. В самому ж палаці – чудо-кімнати: «музична», «телефонна» (тобто слово, сказане в одному кутку пошепки, чути в протилежному голосно).

Шах Аббас главою своєї бібліотеки в місті Ісфаган призначив видатного каліграфа Бихзада (він перший з художників підписував свої роботи). Саме Бихзад вважається створювачем специфічного стилю національної іранської мініатюри. Цей стиль поширився і в кахлах, в килимах.

Іншим видатним художником, що працював при Сефавидах, був Касим Алі. Його ілюстрації до твору Нізамі «Хамса» знаходяться в Британському музеї в Лондоні. Художник цього часу, Мухаммад, у якого брав уроки малювання сам шах, зробив 256 ілюстрацій до рукопису «Шахнаме». Цю книгу шах подарував турецькому султану з нагоди його коронації. Згодом вона була вивезена з Туреччини і потрапила до французького барона Ротшильда, який продав її американському мільйонеру Хаттону. Той же 70 сторінок книги передав у Метрополітенмузей, інші – продав колекціонерам. 1996 р. деякі листи манускрипту були повернуті в Іран. Музей мініатюри міститься в палаці Чехель-Сотун в Ісфагані.

Із середини XV ст. розповсюдився новий стиль почерку – «насталік». Цей почерк удосконалив каліграф Мір Імаду.

У кожному місті були свої видатні майстрикаліграфи. Так, у місті Мешхеді на чолі місцевої книжкової майстерні працював видатний каліграф Ахмад Хусайні, який на високому рівні здійснив художнє оздоблення твору Джамі «Лавайх» (1570). Взагалі художників-мініатюристів дуже цінували. Існує навіть така історія, яка сталася під час

кладали твори перських поетів А. Кримський та І. Франко. Перська поезія була джерелом натхнення для німецького поета В.Гете («Західно-Східний Диван»).

Ось ще один цікавий факт, який свідчить про історичні контакти представників українського і перського народів. Відомий італійський мандрівник П'єтро делла Вале у своїх подорожніх спогадах згадує, що він зустрів у шаха Аббаса I вісьмох козаків-запорожців, яких шах прийняв на службу у Фарахабаді. Козаки втекли з турецького полону і попросили тут прихистку.

За часи правління шаха Аббаса були налагоджені торговельні стосунки з Росією (з 1588 року посли з Московії відправлялися кожного року до Ірану), тому в Оружейній палаті Московського Кремля знаходиться багато перської зброї, кінських обладунків, тканин (оксамиту та шовку, вишитого золотими та срібними нитками), з яких навіть шився церковний одяг (відомі зразки – стихарі патріарха Адріана). На ньому були гаптовані арабськими літерами рядки з Корану. Російські купці охоче купували в Персії льон. Слово «сарафан», від якого і походить назва вбрання, вже в ті часи означав одяг для жінок, закритий «з голови до п'ят». Парча – теж перський винахід.

Іранський шовк був гаптований золотими та срібними нитками, а орнамент створювався візерунками з квітів та рослин. Ескізи до них малювали відомі художники. Осередок виготовлення таких тканин знаходився у м. Кашан.

Перський гаптований орнаментом одяг – кунтуші, жупани – бачимо і на українських козацьких портретах, так званих «парсунах», наприклад, на портреті Михайла Міклашевського XVIII ст., адже багато наших козаків брали участь у «перських» походах того часу і привозили звідти зброю. У Львівському історичному музеї є багато іранської зброї XVII ст. – шаблі з подвійним клинком (зуальфакр), списи особистої охорони іранських шахів з площинами, вкритими текстами з Корану, гравірованим орнаментом. Тільки в Ірані тоді знали секрет виготовлення зброї з литого булату. У Львівській галереї мистецтв зберігаються і шоломи з дамаської сталі – з чеканом XVII ст. А в Київському музеї В. і Б. Ханенків зберігається також іранський посуд (в тому числі – бронзовий глек «хет»).

Центром виготовлення різноманітних художніх виробів з металу у XVII ст. був Ісфаган. Тому зараз саме тут, на ринку можна вибрати вишуканий посуд, свічники, таці тощо. Є вироби з формувальної бронзи та сталі. Все прикрашено квітковим орнаментом (у стилі бароко), геометричними арабськими чи арабськими написами у різних каліграфічних стилях.

На ринку також можна купити керамічні вироби. Видатними прикладами керамічного мистецтва були зразки XV–XVI ст., створені у містах Керман та Кашан. Серед них – глечики, піали, блюда, які вперше було розписано кобальтом (під впливом китайського фарфору) розпис складався з невеликих фігурок людей і тварин, не пов'язаних

між собою сюжетом, часто також відтворювалися сцени полювання. Декор виконувався надполив'яним люстром, яке імітувало золото чи срібло. Оригінальні керамічні вази з «куфичними» написами чорною фарбою на золотому тлі можна побачити в Археологічному музеї Тегерана.

Звичайно, найдавніші вироби, створені XIII–XIV ст. у м. Фарс, коштують дорожче. Іноді на них можна побачити гравіровані вірші.

Окрасою Ісфагана є його 11 мостів, які одночасно слугують і греблями.

П'ять із них належать до XII ст., двох'ярусний шахський міст Хаджу (XVII ст.). Міст із 33-х арок Сіо-Се-поль, побудований під керівництвом хана Аллаверди у 1602, – улюблене місце відпочинку із павільйонами та майданчиками, на яких можна сидіти.

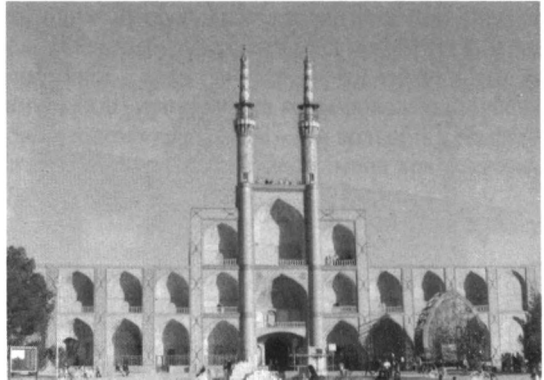
Аби побачити ще одну надзвичайно красиву мечеть епохи Сефавидів – «Гаухаршад» (1418 р.), треба обов'язково дістатися міста Мешхед (кількасот кілометрів від Ісфагану). Шах Аббас свого часу ходив туди пішки. І сьогодні сюди звершують паломництво прочани з Лівану, Іраку, Азербайджану, Туркменії та інших країн. Мешхед є релігійним центром, це священне місто шіїтів. Тут знаходиться гробниця восьмого імама шіїтів – Рези. Той, хто здійснив подорож у це місто, має право на додаток до прізвища – «Мешхеді».

Місто Мешхед – це великий архітектурний комплекс, розміром, приміром, з Московський Кремль, де розташовані богословські навчальні заклади (медресе), бібліотеки, лікарні тощо. Купол кольору бірюзи і два мінарети (висотою 43 м) побудовані таким чином, щоб їх було видно на відстані тисячі кроків. Вся поверхня мінаретів та входу інкрустована мозаїчними кахлями різних відтінків синього, світлозеленого, світложовтого та золотого кольорів. Орнаменти геометричної форми гармонійно поєднуються з орнаментами квіткових мотивів (тюльпанів, соняшників). Арки айванів прикрашені написами з Корану (бірюзового кольору слова на червоному тлі). Творцем цього шедеву є архітектор Кавамалдин Ширазі.

Від початку XVII ст. в іранському мистецтві поширюється вплив західного мистецтва. Шах Аббас II (1642–1666) відправляв художників навчатись в Італію, при його дворі жив голландський художник Йохан, що розписував стіни палаців. У цей час в Ісфагані формується новий стиль живопису – станкова мініатюра (на окремих листах), стає популярним жанр портрета (принців, жінок у національних костюмах з прикрасами, прекрасних юнаків) та сцени кохання. Ці нові сюжети вводить Реза Аббасі (1587–1629). Розповсюдженими також стають зображення птахів і квітів. Тому в багатьох палацах турист може побачити копії картин європейських художників, зображення сцен зі Старого і Нового Заповітів, а в іранських чайханах на стінах – картини фольклорнофантастичної тематики.

Розпочалось панування стилю бароко. Так, в м. Кашан, яке варто відвідати, аби оглянути історичні житлові будинки, – будинок Амариха та будинок Боруджерді. В останньому можна побачити розписи та фрески у новому стилі, виконані художником Саниаль-Мольком з учнями. А в будинку Табатаї розписи виконані під керівництвом кращого художника тих часів – Мохаммада Гаффарі, який мав титул «Камальоль-Мольк» – «Земна досконалість».

Серед сучасних майстрів популярністю користується художник Махмуд Фаршчиан, репродукції картин якого на виставці іранського мистецтва у Києві, в «Українському

домі», кілька років тому користувалися неабияким попитом. До речі, на цій виставці найбільша черга людей стояла до каліграфів, які писали на замовлення імена всіх бажаючих шрифтом «насталік».

У Кашані варто звертати увагу на кожну дрібницю, наприклад, на молотки замість дзвоників біля вхідних дверей. Їх форми – різноманітні і вигадливі, як декоративна різьба самих дерев'яних дверей, так і на ганок та кам'яні сходи перед будинком. Це саме та історія міста, його естетичних

смаків, яку і мав на увазі Італо Кальвіні (див. початок статті).

Місто Кашан славилось і своїми килимами, два найкращі зразки яких зберігаються в музеї Вікторії та Альберта в Лондоні. Значна колекція кашанських килимів належить герцогу Люксембурзькому.

Перські килими є своєрідною візитівкою країни вже багато років. Килимарство увібрало в себе кращі досягнення ісламського мистецтва, з його декоративністю, орнаментальністю та вишуканим колоритом. Це блискуче поєднання майстерності художників та довершеності технічного виконання дали змогу створити неперевершені зразки цього мистецтва. Кожен килим являє собою особливий світ, що має свій головний колір, на який, мов на камертон, налаштовані інші кольори. Кожен килим є унікальним як за композицією, так і за колоритом. Струнка композиція складається із центрального медальйона та медальйонів, розташованих у кутах. Домінують рослинні мотиви. Згодом з'явилися так звані «вазонні» килими, головним елементом декору яких були вази з квітами. В. Щербаківський бачив у них схожість із українськими килимами.

Такі килими виготовляли в Джушкані. Відомі центри килимарства були також у містах Керман, Ісфаган, Кашан та ін. Тут створювали килими з іншими композиційними варіантами, зокрема – «мисливські» та «садові».

Саме колекція перських килимів Гурджієва, яку він придбав в Азербайджані і вивіз до Парижа під час Жовтневої революції, не тільки матеріально забезпечила його на все життя, але й зробила можливим відкриття школи танцю у Фонтенбло.

Іранські килими експонуються в Тегерані, у музеї, спеціально побудованому для них 1974 року. Тут можна побачити унікальний кашанський килим XVI ст. із зображенням птаха Сімурга, а також – копію самого давнього килима (V ст. до н.е.), знайденого у 1949 р. на Алтаї. Одним із експонатів музею є, так звані, польські килими – «полонез», які зображали на західноєвропейських портретах в інтер'єрах (таких килимів у світі не більше, ніж 300).

На тегеранському ринку, у відділі Чарсуг, можна придбати килим ручної роботи, але при цьому необхідно доплатити чверть його ціни і довго оформляти документи, щоб цю покупку не затримали на кордоні. А от процедура транспортування килима машинного виробництва є значно простішою. До речі, «килимом» в Ірані називають тонкий недорогий килимок (доріжку), а справжній великий килим – «ковер» – має назву «фарш», або «галі». За межі країни можна вивезти тільки один такий килим. А старовинні «коври», які збереглися у дуже обмеженій кількості, взагалі вивозити з Ірану забороняється.

Переглядаючи зараз останні каталоги аукціонів виставок перського (іранського) «ковра» (будемо вживати це слово), в Лондоні та Нью-Йорку з 1998 по 2002–2010 рр., я звернула увагу, що найдавніші зразки датуються кін. XIX – поч. XX ст. (1890, 1900, 1910 рр.). Їх ціна (при середніх розмірах 3x4 м) коливається від 20 000 до 30 000 \$. Серед них – найчастіше – кашанські килими, датовані, зокрема, 1920 р. Вони коштують значно дешевше (~7000 \$), адже більшість зразків на аукціонах виготовлені раніше – у 1900-х рр., у Тебризі.

Цікаво, що під час проведення вищезгаданої виставки іранського мистецтва в Києві, крамарі, що привезли виставку, намагались знайти у столиці іранські «коври». Можна було навіть побачити оголошення: «Придбаю перський килим». Напевно, їх колись можна було знайти у Києві, адже відомий художник М. Врубель писав свою «Дівчинку на тлі перського килима» в крамниці місцевого антиквара.

Взагалі, знайомство з мистецтвом Ірану, слід, напевно, почати з відвідування Археологічного музею (Музею давнього Ірану) у столиці – місті Тегерані. Його було відкрито у 1937 р. Тут можна побачити і зразки доісламського історичного періоду, і артефакти з археологічних розкопок Персеполіса, і скульптурні барельєфи часів династії Ахеменідів. Прикладами останніх є золота чаша Ксеркса та срібні блюда Сасанидської епохи.

Також у музеї представлені книги. Зокрема – унікальні зразки давніх Коранів, рукописних та доповнених ілюстраціями. Тим, кого безпосередньо цікавлять книжки, варто завітати до меморіального комплексу Імама Рези у Мешхеді і роздивитись Коран роботи видатного каліграфа XIV ст. – Хусайна Байкарі.

На жаль, найкращі шедеври книжкового мистецтва до 1937 р. потрапляли в Лувр чи Британський музей. Так, список «Калили і Дімни», переписаний 1506 р. Алі Табризі, ілюстрований Джунайдом в Ширазі, міститься в Британському музеї у Лондоні, а екземпляр «Шахнаме» (1393 р.) – у Французькій національній бібліотеці в Парижі.

У Тегерані обов'язково варто відвідати і музей ювелірних виробів, в якому представлена колекція коштовного каміння. Іноземні мандрівники, наприклад, славнозвісний француз Жан Батист Таверньє, приїздили в Персію саме з метою придбання коштовностей.

Цей музей було відкрито 1960 (коштовності у музей були передані Центральним банком Ірану). Перлами, бірюзою та смарагдами прикрашалася і зброя, і вуздечки для коней, і сідла. В колекції музею можна побачити рідкісний рожевий діамант. Вражає красою і трон «Тахте-Тавус», в якому вмонтовано 26 733 коштовні камені. Інший трон – «Павичевий», на якому сиділи усі шахи, було привезено з Індії у 1739 р. Його можна побачити у палаці Голестан в Тегерані (будівля XIX ст.). У будинках цього палацу, де відбувались державні прийоми останнього шаха Рези Пехлеві, зараз знаходяться музеї старої фотографії та музичних інструментів і картинна галерея іноземних художників.

Варто також відвідати район «Нова Джульфа», поблизу Тегерана. Тут мандрівник може знайти 18 християнських церков XVII ст. та величний собор Вонк. Всі ці храми є діючими, і сьогодні в них можна побачити рідкісні ікони грецького та вірменського письма. При храмах працює музей, вхід до якого для християн є безкоштовним.

На головній площі Тегерана – Бахаристан – стоїть велична мечеть XIX ст. із медресе «Сепаксалар» (за ім'ям візира Насреддин-шаха).

Мозаїчні кахлі, якими прикрашена мечеть, відомі під назвою «Хафт Касе» (з іран. м. – «сім піал»). Це – найкращі зразки мозаїчного оформлення XIX ст. Мозаїкою викладені і численні написи. Бібліотека цієї мечеті є найвідомішою в Ірані.

У м. Кум (130 км на Південь від Тегерана) є також бібліотека, яку вважають найбагатшою. В ній зберігається кілька десятків тисяч рукописів, вік деяких з них – більше тисяч років. Бібліотека належала аятолле Мараші Наджафі. Вона є відкритою для всіх: поряд із вченими тут займаються дослідницькою діяльністю студенти-іноземці.

У Кумі також варто відвідати гробницю Фатими (сестри Імама Рези), побудовану у 1515 р. Незвичною є її стеля, викладена дзеркалами, які відображають людей внизу. Вражає своєю красою і мечеть Азам, розташована поряд з гробницею: її купол зроблено у формі цибулини з блакитними зірками на золотому тлі. До речі, деякі дореволюційні дослідники архітектури вважали походження форми російських куполів у формі цибулини – саме від перської архітектури.

Великий внесок зробив Іран у розвиток садово-паркового ландшафтного мистецтва. Про перські сади зі штучними водоймами згадується ще у розповідях Ксенофонта (V ст. до н.е.). Тут, навколо архітектурних будівель, зазвичай, розташований басейн, водограй, а також – багато зелених насаджень (Рай за уявленнями Ісламу – це сад, тому і колір Ісламу – зелений).

Мистецтво створення садів – це знання про те, які дерева мають бути біля води (аби запобігти її випаровуванню), які – вздовж дороги (найчастіше – це кипариси, які є символом смерті для персів); де вирощувати апельсини та лимони, які є символом життя. Кожен сад, як, приміром, біля палаців Голестан та Саадабад – зі скульптурною алеєю поетів – є прикладами вишуканої гармонії води, дерев та архітектури. Русло каналів біля палаців викладено блакитною полив'яною плиткою (з метою створення ілюзії глибини). Терасами вода збігає донизу. Їх має бути сім – за кількістю планет. Два дерева серед квітів символізують закоханих – Лейлу і Меджнун.

Обов'язково варто відвідати історичний парк Фин, у місті Кашан. У цьому районі здавна було багато садів, які зрошувались природними джерелами Соломона (Солейманією) та Сефیداб. Сад було зведено за наказом шаха Аббаса (під час реконструкції у 1922 р. побудовано великі шахські лазні, сауну та пральню).

Вражають розташовані в саду постійно діючі водограї кольору бірюзи, оригінальні басейни з мінеральною водою та невеличкий фонтанчик, який має назву «Горло верблюда».

Тут же, у південній частині саду стоїть палац «Сар Гелю Фатхалі Шахі», побудований у 1922 р. за наказом Фатх Алі. Його стелю надзвичайно гарно розписано, двір викладено мармуром, а двері є винятковим зразком металевої ковки.

Сад, площею 25 000 км², відгороджений стіною заввишки 6, 5 м. Під землею прокладені канали, якими вода надходить до водозбірників.

Біля Кашану (район Ісфагану) ростуть трояндові сади, де діють майстерні з виготовлення «трояндової води» – предмета експорту на світові ринки. У невеличких крамницях ви можете придбати цю воду за низькою ціною. Нею скроплюють килими та одяг.

Дерева, озера та пейзажі є невід'ємною частиною перської мініатюри. Найвищий рівень зображення пейзажів – в ілюстративному циклі до твору Хосрова Пехлеві «Хамсе, мініатюри в антології перської поезії» (1398 р.), в мініатюрах до «Шахнаме» (1420 р.).

Особливо цікаве трактування пейзажу, вишукане передання вигинів земної поверхні, силуети дерев, поєднані з постатями людей та звірів – у циклі ілюстрацій до твору «Хамсе» Ходжи Кермані. Його було створено ще в одному осередку книжкової мініатюри (окрім Герату) – в Багдаді, заснованому в 396 р. Джунаїдом Султані.

У XIV ст. найбільш відомим центром книжкової мініатюри був Шираз – батьківщина поетів Гафіза та Сааді. Тут працював славетний майстер каліграфії, який встановив правила для почерку «наسخ» Ібн Мукала (940 р.). Цей візир Аббасидських халіфів обгрунтував 6 почерків стилю «куфі». Прямокутні літери складали написи-орнаменти на архітектурі. Почерком «наسخ» можна було переписати текст Корану таким розміром, аби він вмістився у перстень.

Кожне місто в Ірані має своє специфічне художнє оформлення. У книзі «Шахнаме» («Книга царів») згадується стародавнє місто Керман. Тут слід віддати шану гробниці-мавзолею талановитого співака, музиканта і поета – Моштака, друга відомого лідера суфійського напрямку (таррикату) Нематулли Шаха.

Мечеть (XIV ст.) у Кермані має орнамент на блакитному куполі зі своєрідних геометричних фігур-зірок. Зірка стала характерною ознакою керманської архітектури. Подібним орнаментом прикрашена і гробниця самого шаха Нематулли у м. Махана (40 км від Керману). Зараз тут влаштовуються філософські семінари. Діє музей, ініціатором створення якого є доктор Тегеранського університету, психіатр Джавад Нурбахші. Його книжки «Таверна серед руїн» (1992 р.) та «Рай суфіїв» (1995 р.) популярні в Києві.

Цікаво відвідати і стародавнє місто Шуш (колишні Сузи), аби побачити могилу пророка Даниїла у вигляді гостроверхої башти, біля підніжжя якої добудований красивий айванний зал.

Також необхідно завітати до гробниці великого вченого, філософа та поета – Абу Алі ібн Сіні, відомого як Авіценна. Ця гробниця є прикладом сучасної архітектури (1960 р.).

Цікавими для туристів є також мавзолеї видатних перських письменників – Сааді та Гафіза (в Ширазі), а також – могила українського архітектора В. Городецького, який помер 1930 р. і похований на католицькому цвинтарі «Долаб» у Тегерані. Саме він побудував палац для шаха, будівлі залізничного вокзалу, театру та банку.

У ці ж роки тут перебував відомий український мікробіолог і вірусолог Д. Заболотний.

Окрему велику екскурсію-подорож варто здійснити в Персеполіс – столицю Стародавньої Персії, подивитися мавзолей царя Кіра, який внесено у список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та славнозвісні барельєфи на скелі Накше-Рустам (на висоті 20 м). Ці пам'ятки більш відомі загально, адже входять в обов'язковий курс вивчення історії культури у вищих навчальних закладах України. Імена Кіра та Дарія знайомі нам зі школи.

У 1815 р. археологічні розкопки тут провадив британський дипломат – Джеймс Мор'єр, автор відомого роману «Пригоди Хаджі Баба з Ісфагану». У 1924 р. відомий археолог, лінгвіст Е. Херцфельд склав план реставрації Персеполісу, а здійснювалося це під керівництвом професора Чиказького університету Джеймса Брестеда з 1931 р.

Іран збагачує кожну людину, яка приїхала сюди, хай би якої віри вона була. Це велика скарбниця мистецтв та джерело натхнення.

Після відвідання країни хочеться сказати словами Італо Кальвіні: «Місто, що його неможливо викинути з голови, подібно до якоря... Між кожним пунктом на цьому шляху може встановитися прихильність». І це таки відбувається.

Необхідно згадати наших українських вчених, засновників орієнтального мистецтвознавства у 20–30-х рр. XIX ст. Це були Ф. Шміт, В. Зуммер та М. Макаренко, які під орудою А. Кримського почали досліджувати східне мистецтво. Саме вони та Д. і В. Щербаківські першими писали про вплив перського мистецтва на орнаментику українських килимів, тканин та гаптування.

Нещодавно у Львові було видано двотомник «Перські оповідки» в перекладі Р. Галаби.

Країна Іран є зразком для нас – як треба шанувати свою національну спадщину та зберігати історичну пам'ять народу.

Від редакції. Найближчим часом чекайте на спеціальний номер журналу «Всесвіт», присвячений новітній іранській літературі.

Володимир СКРИНЧЕНКО УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ ФЕРЕНЦА ЛІСТА

*Серед усіх духовних принад музика
є найбільш могутньою
(Стендаль «Життя Росії»)*

Мабуть, у долі кожного трапляються оті відблиски щастя, які освітлюють увесь життєвий шлях людини. Припали вони й на долю княгині Кароліни Івановської-Вітгенштейн, яка зустріла у своєму житті Ференца Ліста. Ця доленосна зустріч відбулася у Києві, взимку 1847 року, під час гастролей maestro, а саме – на концерті в актовому залі університету Святого Володимира.

У Київ він прибув в ореолі європейської слави як «Паганіні фортепіано».

Ліст із гордістю називав себе угорцем, але домом своїм вважав усю Європу. І на деякий час Україна справді стала його рідним, Українським домом, де зустрів він своє кохання. Київська зустріч мала своє продовження у селі Воронинці (нині – Воронівці Хмельницького району Вінниччини), куди запросила пані Кароліна maestro фортепіано до свого маєтку на гостини. Саме тут написав Ліст невмирущі фортепіанні п'єси «Українська балада» і «Думка» («Колоски Воронинець»), на які надихнула угорського композитора щедра українська земля і перлини української народної пісні – «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні». Тому й дізнався увесь світ про мальовниче подільське село з неповторними краєвидами, про яке у захваті згадував романтичний угорець: «...Я у чудовому настрої, і вважаю, що коли є у світі Воронинці, то світ прекрасний...»

«ПАГАНІНІ ФОРТЕПІАНО»

...Париж край здивований, Париж навіть зворушений... «...Я вважаю, – писав французький критик Мортенвіль, – що душа й дух Моцарта втілилися у юного Ліста...»

Успіх завжди супроводжував гастролі вундеркінда Путці (як називали батьки Ференца). 12-річному віртуозу-піаністу спочатку підкорюється величезний музичний інструмент, а згодом Відень і Мюнхен, Штутгарт та Страсбург. І, нарешті, Париж, феєричне місто на Сені, де із захопленням промовляли його ім'я – le petit Liszt.

Сам Бетховен благословив цього хлопчиська на шлях служіння музам...

А розпочинався той шлях в угорський глибинці – у Добор'яні (нині – Райдінг, Австрія), що поблизу Шопрона, де народився Ференц, у родині Адама Ліста, талановитого музиканта-аматора, який на той час був службовцем у канцелярії князя Естергазі. У вільний час Адам грав на фортепіано або брався за віолончель та скрипку.

Отже, перші уроки музики надав 5-річному Путці його батько Адам. З часом віденські музиканти – Карл Черні та Антоніо Сальєрі – виявили лицарську безкорисливість відносно до феноменально талановитого хлопчика й займалися з ним безкоштовно: Черні – з класу фортепіано, а теорію музики викладав Сальєрі.

Мабуть, доля юного віртуоза склалася б так само, як і багатьох інших, що заповнили артистичні салони столиці Франції.

Проте, усе сталося зовсім інакше: Ференц Ліст зустрів Нікколо Паганіні. А відбулося це у паризькій «Гранд Опера», на концерті maestro, 9 березня 1831 року. «...Яка людина, яка скрипка, який артист!» – зітхав 20-річний Ференц, приголомшений геніальною майстерністю італійця. «Він був більше, аніж артист, – писав згодом Ліст у некролозі, присвяченому Паганіні. – Він був майстер та навіть більше того – чаклун...»

Паганіні-композитор і виконавець відкрив перед Лістом нові горизонти та надихнув його на каторжну працю. Щоденні терції, сексти, октави й каденції – і усе це заради того, щоб досягнути секрет віртуозності Паганіні, використовуючи безмежні можливості рояля. «...Мій дух і мої пальці працюють як скажені», – писав Ференц своєму товаришу П'єру Вольфу після концерту maestro. 12 років скаженої праці перетворили феноменально талановитого юнака на справжнього майстра, «Паганіні фортепіано», митця із безмежними горизонтами виконавських можливостей.

Поряд з тим Ліст намагався глибше збагнути творчі задуми італійця як композитора. Тому й розпочав перекладення у фортепіанний формат (так звані транскрипції) «Кампанелли», а потім і п'яти каприччо Паганіні, важких для виконання.

Сольний концерт у Римі 1839 року став для Ліста епохальною подією: адже потрібно було мати надзвичайно різноманітний репертуар та високий рівень виконавської майстерності, врешті-решт, чималу витримку, щоб змусити аудиторію увесь вечір поспіль слухати тільки виконавця фортепіанних п'єс. Відтоді відчув Ліст свою творчу зрілість та розпочав європейські концертні турне, які принесли йому світову славу. Протягом 8 років тріумфальних гастролей відвідав Ліст майже усі європейські країни, подолавши у диліжансі безмежні простори від Гібралтара до Стамбула, від Единбурга до Москви.

Концертна діяльність такого масштабу була той час явищем надзвичайним...

Сучасники зазначали магічну силу лістовського піанізму, проте лише деякі з них ясно усвідомлювали, що його піаністична діяльність є новою ерою в історії піанізму, у розвитку мистецтва художньої інтерпретації. Чималий внесок у фортепіанне мистецтво Ліста – від Фредеріка Шопена, його творчого побратима, із яким Ференц тривалий час виступав у спільних концертах. (Головні риси шопенівського піанізму намагався Ліст донести до концертного залу). Проте дружніх стосунків між ними не склалося, тому що були вони занадто різні за темпераментом. (Досить влучно висловився з цього приводу затятий меломан Оноре де Бальзак: «угорець – демон, поляк – ангел»).

На фортепіано Ліст спроможний був відтворити повне звучання цілого оркестру. Емоційний натиск і міць його удару по клавішах були такої сили, що після концертів Ліста лишалися порвані струни та зламані молоточки.

І це теж було невід'ємною частиною його концертного шоу...

Гастрольний сезон 1847 року відкрився для Ліста на європейському Сході. На той час він встиг побувати у країнах Центральної та Західної Європи, навідатися до Санкт-Петербурга і Москви, та навіть роздратувати деспотичного Миколу I. Тому концертні зали обох російських столиць щільно закрилися для норавливого угорця.

Лишався південь Російської імперії – Україна. І Ліст розпочав з Києва...

ПРО ЩО МРІЄ ЖІНКА

До цієї події готувалася вона ретельно й заздалегідь. Та ще й читала «Pater Noster» і молилася без зупину, наполегливо шукаючи у молитвах відповіді на свої сумніви. Поряд з тим, частенько грала на роялі, і скуповувала, де тільки могла, усе, що стосується Ліста,

а особисто – його нові музичні твори й портрети. А згодом він став являтися їй уві сні. Вона жила ніби в очікуванні чогось нового і негаданого, але омріяного й бажаного.

Та раптом взимку 1847-го її схвилювала звістка про концерти Ліста – хтось побачив афішу у Києві: «С дозволення начальства января 23-го дня 1847 года, то есть в четверг, в Контрактовой зале будет музыкальный вечер господина Франца Листа...»

Лише після довгих вагань відважилася вона, нарешті, познайомитися із ним досить незвичним способом. Мабуть, то був єдиний шанс привернути до себе його увагу...

На це миттєво відреагував імпресаріо Гаetano Беллоні, який в антракті одного з благодійних концертів на користь сирітського дому прожогом кинувся до Ліста: «Maestro, тут якась помилка; одна дама заплатила за вхід 100 рублів, це в 100 разів більше найдорожчого квитка!...» Здивований Ліст дає наказ імпресаріо негайно розшукати щедрю даму, узнати про неї усе можливе. Після напружених пошуків старанний Гаetano з'ясовує ім'я цієї дами, а також адресу готелю, де зупинилася вона на час концертів Ліста.

Так, княгиня Кароліна Ельжбета Сайн-Вітгенштейн мала усе у своєму житті – молодість (27 років) та казкове багатство (30 тис. кріпаків), яке лишив їй у спадок її батько Петро Івановський, польський поміщик з Поділля. Проте не мала елементарного жіночого щастя. Її особиста доля склалася край невдало: 17-річною, заради надання «блиску менш відомому прізвищу Івановських», без любові й згоди була видана заміж за князя Миколу Вітгенштейна, кавалергарда і фаворита царя Миколи I. Та вже після косяулу вона з жахом відчула страшенну несумісність із чоловіком майже в усьому. Гульвіса й картяр, молодий і пихатий князь жив бурхливо й розпустно – часто пиячив, програвав величезні статки дружини, на утриманні якої був. Тому після народження доньки Марії подружжя почало жити нарізно – сімейне життя пішло шкереберть. Чоловік з'являвся лише за коштами та з проханням оплатити його численні борги.

Не гаючись, Ференц вирішив нанести візит благодійниці. На Ліста, улюбленця прекрасної половини Європи, молода чорноока жінка із смуглявим обличчям та магічним поглядом справила надзвичайне, навіть гіпнотичне враження. «Рафаелівська мадонна...» – мимоволі спало на думку. А коли заговорила, то відчув, що перед ним справжня інтелектуалка, обізнана із творчістю Данте, Гюго й Ламартіна, спроможна осягнути творчі пошуки Ліста і глибоко усвідомити його величну місію музиканта.

«Чи відома Вам остання новина? – звертається він у листі до матері. – Так знайте ж, у Києві я випадково зустрівся із виключно видатною жінкою, навіть більше...»

За візитом прийшло й запрошення від Кароліни на гостини в її улюблені Воронинці. А 6 лютого сама господиня зустрічала жаданого гостя у маєтку традиційним українським звичаєм – з хлібом-сіллю біля воріт свого величезного палацу, що височів, наче середньовічний замок, на Огородку, природному узвишші лівого берега Сниводи. Скромна на вигляд двоповерхова будівля вражала своїми інтер'єрами – багатою ліпниною, каскадами вишуканих люстр і золочених жирандолей, інкрустованою підлогою та старовинними меблями, унікальною бібліотекою, колекціями рідкісних картин, зброї й посуду. У музичному салоні – два роялі, причому один з них від славнозвісного П'єра Ерара, а поруч з ними – різноманітний набір камерних й духових інструментів та арфа.

У вітальні Кароліна піднесла гостю ошатний подарунок небаченої краси і витонченості – письмовий набір зі старовинного срібла у вигляді трьох міфологічних фігур – Аполлона, Орфея і Прометей. Причому до кожної з них віднайшла влучні слова, аби нагадували вони Лісту про його Божий дар – витончену красу й мелодію, що наповнює душу радістю, та вогонь, який очищає серця. Впродовж усього життя не розлучатиметься Ліст із подарунком коханої в усіх своїх тривалих мандрах.

А потім радісно схвильована Кароліна читала Ференцу свій щоденник, який розпочала ще у юні літа, наче сповідуючи йому усі негарзди своєї примхливої долі. Напевно, сама аура в той вечір сприяла романтичним почуттям обох. Час злітав в інтимній бесіді у тьмяному світлі догоряючих свічок у канделябрах. Мабуть, тоді й пробігла між ними ота єдина і неповторна, але така близька їх серцям іскра...

УКРАЇНЬСЬКА БАЛАДА

Але угоди і контракти диктували подальший хід життя.

Польське панство вже дізналося про гостювання Ліста у Воронинцях. І коли на запрошення Болеслава Потоцького він погодився виступити у Немирові, а потім ще й у Бердичеві, то з'їхалися сюди пани ледь не з усієї Правобережної України, причому селилися вони у звичайних хатинах та навіть у єврейських халупах, оскільки місць у «порядних домах» край не вистачало. Про це з тривогою доповідав у Київ підполковник Неуман губернатору Дмитру Бібікову. Адже кожен виступ угорського артиста викликав надзвичайний ажіотаж, іноді й політичні акції серед польської громади, яка переважно складала його концертну аудиторію.

Незабутні враження від тих концертів лишилися у спогадах Михайла Чалого, вчителя немирівської гімназії: «Ліст давно поїхав, а в душі моїй ще й досі не замовкають чарівні звуки його натхненної гри...»

У Воронинцях Ліст плідно працює: пише фортепіанні п'єси «Українська балада» і «Жалість», а також варіації на теми українських народних пісень («Ой не ходи, Грицю», «Віють вітри, віють буйні»), на польські теми («Жалоба») та інші. Всі свої твори тої пори Ліст об'єднав в один цикл та подарував коханій під поетичною назвою «Колоски, зібрані після жнив у Воронинцях».

Однак гостювання Ліста дещо затягнулося: кохання, безумовно, внесло певні корективи у його гастрольний графік.

У березні вирушає він у Західну Україну та зупиняється у містечку Чорний Острів (нині на Хмельниччині). У маєтку графа Костянтина Пшездецького завершив Ліст свою знамениту «Угорську рапсодію № 2», розпочату ще у Воронинцях. А наприкінці березня, вже після концертів у Кременці (згідно із рапортом місцевого поліцмейстера), вирушає до Львова, де виступає впродовж місяця.

«Ви не можете навіть уявити, яку втішну увагу, яку почесну симпатію я зустрів тут...» – писав він Кароліні зі Львова. Під час гастролей Ференц постійно листується із коханою. І знов – полум'яні освідчення у коханні: «Моя єдина й славетна Любов! Без кохання мені не потрібні ані небо, ані земля...»

Географія і темп гастролей Ліста просто вражає: у травні й червні його привітають у Чернівцях і Яссах, а після концертів у Румунії вирушає він до Туреччини, де у Стамбулі грає для самого турецького султана Абдул-Меджида. Щедро нагороджений султаном, повертається він на Україну, до Одеси. Про це й повідомляє «Одеський вісник» 16 липня 1847-го: «Сьогодні на пароплаві «Петр Великий» прибув сюди із Галаца Франц Ліст. Ім'я його одне з небагатьох, до якого не треба ніякого епітета, ніякої похвали».

Шість концертів в Одесі з аншлагами: успіх неймовірний...

Преса із захопленням писала, що Лісту достатньо було лише один раз зіграти увертюру до «Вільгельма Телля», і Одеса була б ним підкорена. Після концертів натовпи одеситів із веселим настроєм проводили maestro до готелю, де під вікнами оркестр з міської опери на знак вдячності грав серенади Ліста.

Такого у Європі ще не було...

А після Одеси – Миколаїв. Там у залі Дворянського зібрання крім традиційної програми Ліст виконував «Солов'я» Аляб'єва та «Угорські пісні».

Ще в Одесі, коли відпочивала там Кароліна із донькою, у закоханих виникли ґрунтовні плани щодо подальшого спільного життя. Але для цього потрібно було обов'язково розірвати офіційний шлюб Кароліни із Миколою Вітгенштейном. От якби «государь-імператор высочайше повелеть соизволил» дати дозвіл на це...

Тому запрошення на вересневі гастролі у Єлисаветград (нині – Кіровоград) виявилося дуже доречним: адже невдовзі сам імператор мав проводити там огляд військ. Сповнений щасливих сподівань, Ліст із Миколаєва пише до матері: «...розв'язання життєвого питання наближається, що є однаковою мірою несподіваною і вирішальною подією, яка, здається, схиляє шальки терезів у бік щастя. 1847 рік принесе мені удачу!»

Як і завжди, у Єлисаветграді Ліст полонив аудиторію. Але офіційних відомостей про його концерти не збереглося – лише спогади російського поета Афанасія Фета.

На жаль, поспілкуватися із самодержцем так і не вдалося: для Миколи I та його оточення Ліст був лише музикантом, а не людиною...

Вересневі концерти у Єлисаветграді були останніми у Ліста в його обтяжливій кар'єрі віртуоза-піаніста, яку покінчив він назавжди у самому розквіті своїх творчих сил. Чи вчасно було це? На це дотепно висловився сам maestro: краще «раптова смерть», аніж «повільне згасання». Творчі плани Ліста на той час сягали «за горизонт» і охоплювали вже інші галузі мистецтва. Він мріяв ґрунтовно зайнятися композиторською діяльністю та мав намір працювати диригентом у Веймарському театрі. (Відтоді він майже не виступав публічно і навіть відмовився від спокусливого турне по США).

В душевному сум'ятті повернувся Ліст у Воронинці, де прожив з жовтня 1847 по кінець січня 1848 року. У ті щасливі дні любові і спокою народжуються його музичні шедеври фортепіанного циклу «Поетичні й релігійні гармонії» – «Заклик», «Благословіння Бога наодинці», «Гімн любові». Саме тут, під впливом глибоко релігійної Кароліни починає він працювати над «Данте-симфонією», присвяченою геніальному твору Данте.

Свої попередні твори перших відвідин Воронинців об'єднав Ліст під загальною назвою – «Колоски Воронинців» («Glanses de Woroninci»).

ВІДНИНИ Й НАВІКИ

Несповідимі шляхи Господні – Кароліна Вітгенштейн так і не стала пані Ліст. На шляху до щастя у закоханих виникли нездоланні перешкоди...

Про серйозні їх наміри щодо шлюбу й подальшого спільного життя дізналася мати Кароліни. Вона воліла б за краще віддати єдину свою доньку у «жовтий будинок», аніж втратити маєтності. Дізналися про це й Сайн-Вітгенштейни та зажадали від Кароліни розірвати будь-які зв'язки із Лістом, погрожуючи запроторити її у монастир. (У такому разі управління усіма її маєтностями перейшло б до чоловіка – Миколи Вітгенштейна).

Це спонукало Кароліну до рішучих дій. Вона негайно продала один із своїх маєтків і у квітні 1848 року, під надуманою причиною лікування у Карлсбаді, з дозволу губернатора Бібікова виїхала з донькою у напрямку кордону. Ніщо не спроможне було зупинити закохану жінку: лист-розпорядження жандармського генерала Орлова прийшов до Бібікова запізно, коли Кароліна вже перетнула російський кордон. Разом із Лістом через Прагу й Відень прямували вони до німецького містечка Веймар.

Там Кароліна звернулася через Ліста до гротгерцогині Марії Павлівни, сестри Миколи I, з проханням посприяти її розлученню із чоловіком. Однак доля вкрай несприятливо поставилася до них. Скарги князя Вітгенштейна та його натяжки Миколі I щодо симпатій Ліста й Кароліни до польських патріотів звели нанівець ці клопотання.

Чимало владних персон – від імператорів Миколи I і Олександра II до римського Папи Пія IX, підбурених Миколою Вітгенштейном, охоче допомагали йому із насолодою лити отруту у серця закоханих. Віддавши усе заради любові, Кароліна пішла на вигнання: її позбавили казкового багатства і права повернутися в улюблені Воронинці. Усе життя неймовірно страждала вона від статусу незаконної дружини композитора.

«Потерпіть, любляча й безкінечно дорога наречена... – заспокоював її Ференц Ліст. – Вся моя віра, всі мої надії і моя любов зосереджені на Вас і Вами закінчуються – віднині й навіки». Варта уваги й поетична посвята до своїх дванадцяти симфонічних поем, які дарує він коханій у день її народження – 8 березня 1855 року: «Тій, яка нині і навічно – супутниця мого життя. Тій, яка коханням довела свою віру, надії якої не переставали рости і в стражданнях, яка знаходила щастя в самопожертві. Небосхил моїх дум, моє живе Божество. Символ душі моєї – Жанні-Єлизаветі-Кароліні – Ференц Ліст».

Їх палка любов живе – віднині й навіки – у тисячах листах-освідченнях і музичних творах Ференца Ліста, і хто по-справжньому кохав, той серцем відчує це...

І як вияв світлої пам'яті про Кароліну Вітгенштейн та Ференца Ліста у Воронівцях було відкрито 29 червня 2008 року пам'ятний знак – до 160-ої річниці гостювання там угорського композитора. Символічно, що створив цей пам'ятний знак виходець з того ж села – Микола Шакула, який втілив свій задум за власний кошт. Про це й повідав краєзнавець і журналіст Микола Дорош у своїй монографії «Ференц Ліст і Кароліна Вітгенштейн: драма великого кохання». З його ініціативи Уланівська сільська Рада, до якої належать Воронівці, присвоїла ім'я композитора вулиці, де мешкав він у той час.

Пам'ятний знак збудували на Огородку – місці, де височів колись величезний палац Івановських. Саме тут Ференц Ліст осмислював свої творчі плани і плідно працював над циклом невмирущих фортепіанних п'єс «Колоски Воронинець», на які надихнула його щедра українська земля і перлини української народної пісні.

Цю думку влучно висловив пан Ласло Хорват, Повноважний Посол Республіки Угорщина в Україні, на церемонії відкриття пам'ятника: «...ця українська земля, цей гостинний край стали рідним домом, другою батьківщиною Ференца Ліста... і напевно, ... справили на композитора надзвичайно яскраве враження, про що й свідчать його твори, написані ним тут...»

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ПОЕТКА СВІТЛАНА КОСТЮК ЗДОБУЛА ПЕРЕМОГУ НА ФЕСТИВАЛІ В НЕАПОЛІ

Волинська письменниця Світлана Костюк перемогла на міжнародному поетичному конкурсі в Італії (м. Неаполь).

ЗУСТРІЧ ІЗ ВІЗОЮ

У цій фантазмагорії з оформленням італійської візи найбільше боялась того, що вона буде оформлена... але – в останній момент, коли вже не буде можливості ні поїхати, ні полетіти. І що скажеш спонсорам, друзям і громадськості, які щиро підтримували, допомагали, хотіли, аби все вдалося...

Коли отримала СМС із візового центру за 2 хв. до завершення робочого дня, то посміхнулася: так і мало бути... Але (!!!) ще за півгодини до цього до візового центру під'їхав Юрій Пероганич – адміністратор сайту Жінка-українка, власник багатьох солідних титулів. А з ним – Мар'яна Коваль, помічниця народного депутата Ігоря Гузя, моя землячка.

Їм вдалося (за дорученням) забрати таку довгоочікувану візу й одразу ж відправити її нічним автобусом до Львова, де наступного ранку вилітав до Неаполя літак із заброньованим для мене місцем. Хочете – вірте, хочете – не вірте, але я зустрілася зі своїм паспортом і візою рівно за 2 години до відправлення літака. Дива бувають!

ШИРОЧІНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ, АБО ТЕПЛА ЗУСТРІЧ З УКРАЇНКАМИ

В аеропорту мене уже чекали. Пані Лариса ще на ФБ зголосилася бути моїм перекладачем і гідом в Італії. Згодом до нас приєдналася пані Наталя. Потім мене відвезли в офіс Асоціації українців в Неаполі, де я познайомилася з багатьма чарівними землячками. Наслухалася багато реальних життєвих історій, від яких хотілося плакати... Про кожну з цих жінок можна писати романи (подумала, що, можливо, таки перейду колись і на прозу...).

Квіти від діаспори

Тут уже продумали план мого перебування в Італії. Пані Валентина (з Володимира-Волинського) забирає до себе на проживання, пані Лариса з місцевим актором Гайтано

проводить екскурсію містом і морем. Хтось веде на справжню італійську піцу, хтось дає автомобіль для пересування і т.д. На 16.00 запланували презентацію книги «Траскторія самоспалення» для представників діаспори і місцевої інтелігенції.

До речі, в Неаполі є кілька ГО українців, функціонує також українська школа, ведеться робота з підтримки воїнів АТО, проходять різні патріотичні акції.

ЗНАЙОМСТВО З НЕАПОЛЕМ

Екскурсія містом і морським узбережжям була вельми цікавою, адже Неаполю понад 3000 років. Тут існувало Неаполітанське королівство, тут зберігається велика і цікава історія: замки, старовинні будівлі, пам'ятники і пам'ятки архітектури... Тут ще дихає гарячий Везувій, тут чудовий парк і море, вежі і готелі для бідних.

Дивним чином уміють співіснувати багаті і бідні квартали, мафія і прості люди.

До прикладу, вілла, де щороку відпочиває президент Італії, відкрита для доступу, перед входом (брамою) не бачили ми жодної охорони, а тому фотографували, знімали на камеру (пригадалося мені чомусь наше Межигір'я...).

Президентська дача

Царські персони ще в давнину турбувалися тут про бідних, зводячи довжелезні готелі для них. Бачила такий готель (діючий) поруч із морем, на прекрасному узбережжі.

Узвишшя, де проживають багаті, і квартали, де мешкають бідні, — різні і цікаві по своєму... Там велич будівель і розмаїття автомобілів, а там — гамір, багато мотоциклів (навіть із трьома — чотирма пасажирами), трохи сміття і постійний рух... Дуже смачна італійська піца. Бачила піч, де її випікають, сфотографувалася з майстром... Новий сучасний метрополітен, закритий торговий центр. Одне слово, багато місць, де можна заховатися від сорокаградусної спеки... І особливе ставлення до українців — його я відчувала упродовж всього візиту.

НОВИНИ КУЛЬТУРИ

Проект «Інтелектуальні дискусії» створює майданчик для вільних знань, професійних стандартів, новітніх технологій і комунікації

2 липня 2015 в українській столиці у престижному готелі Radisson Blu Hotel, Kyiv офіційно відкрився масштабний проект знань «Інтелектуальні дискусії» блоком «Реальність» і темою «Реальність». Кожні 2 тижні проводяться заходи у форматі дискусії, де аналізують тему сильні експерти, активні зацікавлені глядачі, до розмови додаються запитання, які користувачі фейсбук залишили у події.

Мета проекту «Інтелектуальні дискусії» — створити найуспішнішу країну світу (Україну) та націю (українці), доступні знання та досвід гармонійних особистостей, фахівців, професійні та інтелектуальні стандарти, відкрити людині її можливості, права і свободи, відчинити нові двері до щастя та гармонії, познайомити людей між собою, налагодити комунікацію, презентувати новітні технології, розробки, послуги, справи, талантів, фахівців, не обмежуватися кордонами України.

На кожен дискусію запрошуються науковці, які працюють в даній темі, мають наукові напрацювання, компанії, які мають продукти чи послуги з даної теми. На дискусіях презентуватимуться останні технологічні розробки українців та інші розробки, які стосуються кожної теми. В проект

працюють і залучаються науковці, власники справ і топ-менеджери, творчі особистості, представники медіа-сектору.

До заходу можуть долучатися всі охочі онлайн, або оффлайн за попередньою реєстрацією. Реєстрація на захід: +38068 100 14 32, in.bignames@gmail.com (в заявці вказувати прізвище, ім'я, сферу, посаду, зацікавлення, мобільний та електронну пошту, в темі листа «Уява. Інтелектуальні дискусії. Прізвище та Ім'я).

Хронометраж кожного заходу: 2 години. Адреса: вул. Ярославів вал, 22, метро «Золоті ворота», Київ. Відбувається відео-зйомка і онлайн-трансляція заходу.

У блоці «Реальність» також будуть дискусії на наступні теми: уява, мрії, страхи, ілюзія, сон, можливості мозку, сприйняття, народження і смерть, час, звук, світло. Далі будуть блоки: «Матеріальність» «Духовність» та інші. Кожен блок розрахований, принаймні, на 4 місяці. Тривалість кожні 2 тижні зумовлена організаційною підготовкою кожного заходу, а також, щоб кожен учасник проекту мав час на підготовку і розвиток себе та країни.

До проекту вже долучилися: Маріанна Маліна, письменниця-фантаст, модератор проекту; Сергій Якимов, учасник унікального міжнародного космічного проекту MARS ONE, одним із сотні ймовірних майбутніх поселенців «Червоної планети», відібраний з 200 000 осіб зі всього світу; Марина Гримич, прозаїк, доктор історичних наук, кандидат філологічних наук, директор видавництва «Дулби», член Канадської спілки етнологів; Радій Радутний, письменник-фантаст; Світлана Ліпінська, психолог, психотерапевт; Олег Педан, режисер-мультиплікатор; Олексій Баженов, психіатр; – Анна Зайцева, казкотерапевт, сертифікований HR (кваліфікація SpHR з 2009 року, підтверджена у 2013), сертифікований NLP-практик, співзасновник HR-Кав'ярні; Денис Замрій, відомий сценарист; Володимир Медведєв, доцент кафедри нейрохірургії Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця.

Що можна було переглянути до заходу “Реальність”?

Серія книг Террі Пратчетта «Плаский світ»

Фільми «Гри розуму» (A Beautiful Mind), «Почаю»(Inception), «Вічне сяйво чистого розуму» (Eternal Sunshine of the Spotless Mind), «Матриця», «Cloud Atlas», «Sweet November», «If only», «One day», «Місто янголів», «Mad Money», «Mr. Nobody» (1999).

Серіали «Forever», «Ляльковий дім» (Dollhouse), «Sense8», «Mad Men».

Мультфільм «Аліса в країні чудес».

Рекомендація від Сергія Якімова - фільм Good Will Hunting (1997).

Організатор: Інтернет-видання про відомих людей “ГУЧНІ ІМЕНА”!

Автор проекту - Ірина Новоставська

Модератор проекту - Маріанна Маліна

Престижний партнер локації: Radisson Blu Hotel, Kyiv

Інформаційні партнери:

Інформаційний портал ВЛАСНА СПРАВА

Портал Української книжкової індустрії UABOOKS.INFO

Журнал “Всесвіт”

Про проект на Еспесо ТБ: <https://www.youtube.com/watch?v=yWZCVKп6xUc>

Відбулися:

Тема 1. Реальність. 2 липня 2015.

Реальність. Відео заходу:

<https://www.youtube.com/watch?v=9AKa6gYeN50>

<https://www.youtube.com/watch?v=eIWexSnqLP4&feature=youtu.be>

https://www.youtube.com/watch?v=_10Lj9cNomA&feature=youtu.be

<https://www.youtube.com/watch?v=nSBAOVHdTpE&feature=youtu.be>

ЕДВАРД ГОУК

(США)

НАЙКРАЩИЙ ЗООПАРК

Оповідання

*З англійської переклали Олександр Ємець,
Максим Бакалов*

У серпні, особливо ближче до двадцять третього числа, діти намагалися бути слухняними. Саме в цей день раз на рік великий сріблястий космічний корабель привозив Міжпланетний Зоопарк професора Х'юго. Корабель приземлявся неподалік від Чикаго, і зоопарк відкривався для відвідувачів лише на шість годин.

Ще до сходу сонця цілі натовпи людей шикувалися у чергу – як діти, так і дорослі. Кожен стискав

Про автора:

Едвард Гоук (22 лютого 1930 – 17 січня 2008) – американський письменник, автор понад 950 здебільшого детективних оповідань.

Народився в Рочестері, штат Нью-Йорк. Його перше оповідання було опубліковане в 1955 році. У 1962 році він почав співпрацювати з журналом «Елери Квінз Містери» (Ellery Queen's Mystery Magazine), в якому була надрукована половина його оповідань, причому з 1973 року в кожному номері з'являлося принаймні по одному оповіданню. У тому ж журналі його назвали «королем класичного детективу»: Гоук будував свої твори на загадках та дедуції, а не на саспенсі і екшені.

У 2001 році Гільдія детективних письменників Америки (Mystery Writers of America) присвоїла йому титул Грандмастера – це був перший випадок, коли це звання присвоїли за оповідання, а не за романи. Окрім оповідань, Едвард Гоук написав також три науково-фантастичні романи про «Комп'ютерне бюро розслідувань» середини ХХІ століття, та редагував ряд антологій.

Написав окремий цикл окультино-детективних оповідань про Саймона Арка, героя-слідчого, який насправді є Агасфером. Помер у себе вдома в Рочестері від серцевого нападу.

у руці свій долар, гадаючи, яких дивовижних створінь привезе професор цього разу.

У минулі роки їм показували триногих істот з Венери, високих сухорлявих марсіан і навіть змісподібних монстрів звідкись із глибин Всесвіту. Тепер, коли довжелезний космічний корабель неквапливо приземлився на величезній міжміській парковці на самій околиці Чикаго, люди з трепетом спостерігали за тим, як стінки корабля поповзли вгору, відкриваючи їх поглядам знайомі клітки. В середині були неймовірні потвори, які можуть примаритися лише в кошмарному сні – приземкуваті, конеподібні тварини. Вони рухалися різко та несподівано і без угаву перемовлялися пронизливими голосами. Люди обступили клітки. Між тим помічники професора Х'юго, не втрачаючи часу дарма, збирали довгоочікувану платню, а незабаром і сам високоповажний професор постав перед публікою – у циліндрі, з накидкою кольорів веселки на плечах.

– Земляни! – вигукнув він у мікрофон.

Натовп стих, і він продовжив.

– Земляни, цього року ви отримаєте справжню насолоду лише за один долар: ви побачите конепавуків з планети Каан, яких ми привезли вам, подолавши великі труднощі та мільйони космічних миль. Підходьте, оглядайте, вивчайте, слухайте їх, та розкажіть про це вашим друзям. Але поспішайте! Корабель відлітає через шість годин!

Люди почали повільно снувати біля кліток, відчуваючи одночасно страх і захоплення до цих дивних створінь, які нагадували коней, але бігали по стінках кліток, неначе павуки.

– Це безумовно варте одного долара, – зазначив якийсь чоловік, поспішно відходячи. – Піду приведу дружину.

Так відбувалося цілий день, доки усі десять тисяч людей не обійшли клітки, вбудовані в борт корабля. Коли пройшло шість годин, професор Х'юго знову взявся за мікрофон.

– Нам пора відлітати, але ми повернемося наступного року у цей самий день. Якщо вам сподобався наш зоопарк цього року, подзвоніть і розкажіть вашим друзям з інших міст про нього. Завтра ми прилітаємо у Нью-Йорк, а наступного тижня побуваємо в Лондоні, Парижі, Римі, Гонконгу та Токіо. А потім відвідаємо інші планети!

Він помахав на прощання і, коли корабель здійнявся у небо, земляни, усі як один, погодились, що це був найкращий зоопарк з усіх, які вони досі бачили. . .

Через два місяці, відвідавши ще три планети, сріблястий корабель професора Х'юго зрештою опустився серед знайомих надшерблених скель планети Каан. Незвичні створіння – дивні конепавуки – поспіхом покинули клітки. Професор Х'юго сказав кілька слів на прощання, після чого вони розбрелися хто куди, кваплячись до своїх помешкань.

В одному з них каанянка радісно зустрічала своїх чоловіка і сина. Вона шумно їх вітала і поспішно обійняла.

– Поки вас не було, час тягнувся так повільно, – нарікала вона. – Вам сподобалася екскурсія?

Її чоловік ствердно кивнув:

– Наш малий у захваті від подорожі. Ми відвідали вісім планет і чого тільки не бачили!

Малий пробіг по стіні печери.

– Найцікавіше було на планеті, яка називається Земля, – пропищав він. – Тамтешні істоти прикривають шкіру одягом і пересуваються на двох ногах!

– Але хіба це безпечно? – запитала мати.

– Так, – запевнив її чоловік. – Ми були захищені від них ґратами і з корабля не виходили. Наступного разу ти повинна полетіти з нами. Таке видовище варто дев'ятнадцяти коммоків, які ми віддали за екскурсію.

Малий підтакнув, кивнувши головою.

Так, на Землі був найкращий зоопарк ...

Про перекладачів:

Олександр Ємець – завідувач кафедри іноземних мов Хмельницького національного університету.

Максим Бакалов. У 2010 р. закінчив Хмельницьку гімназію №1 імені Володимира Красицького. Зараз навчається на факультеті міжнародних відносин ХНУ за спеціальністю «Переклад».

Паралельно працює перекладачем-фрілансером у кількох українських бюро перекладів.

«Всесвіт» – журнал іноземної літератури № 7–8 липень–серпень, 2015.

Засновник: ТОВ Журнал «Всесвіт».

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: КВ, № 19840–9640 ПР від 04.03.2013.

Адреса редакції журналу «Всесвіт»:

Україна, 01030, Київ, вул. Золотоворітська, 6-а, оф. 9.

Телефон/факс: (38044) 235-6341

E-mail: vsesvit.vsesvit@gmail.com – шеф-редактор;

vsesvit.journal@gmail.com – головний редактор.

www.vsesvit-journal.com

Дизайн, набір та верстка комп'ютерного центру Журналу «Всесвіт».

Підписано до друку 31.08.2015. Формат 70 x 100/16.

Наклад 1010 прим. Зам. 15-235. Ціна – за каталогом МЗУ.

Друк: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф». Київ, вул. Віскозна, 8.

Телефон/факс: (38044) 503-0045

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: ДК, № 2715 від 07.12.2006.

Для України — з любов'ю!

